

The XV International Scientific Symposium

The XV International Scientific Symposium “INTERCULTURAL RELATIONS IN THE MODERN WORLD”

“Intercultural relations in the modern world”

Proceedings Book

26 June 2021

Kars / Turkey – Tehran / Islamic Republic of Iran

ERTEM

KAFKARS EĞİTİM YAYINLARI

MERKEZ : KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
Fen Edebiyat Fakültesi Zemin Kat - KARS
Tel : 0474 225 20 57
GSM : 0535 082 16 16
e-mail : kafkarsyayincilik@hotmail.com
Web : www.ertemkitap.com

The XV International Scientific Symposium "Intercultural Relations in the Modern World"

© BU KİTABIN HER TÜRLÜ YAYIN HAKKI KAFKARS EĞİTİM YAYINLARINA AİTTİR TÜM HAKLARI SAKLIDIR. KİTABIN TAMAMEN VEYA BİR KISMI 5846 SAYILI YASANIN HÜKÜMLERİNE GÖRE, KİTABI YAYINLAYAN FIRMANIN ÖNCEDEN İZİNİ OLMADAN ELEKTRONİK, MEKANİK, FOTOKOPI YA DA HERHANGİ BİR KAYIT SİSTEMİYLE ÇOĞALTILAMAZ, YAYINLANAMAZ, DEPOLANAMAZ.

Editör : **Doç. Dr. İlkin GULUSOY**
(T.C. Kafkas Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Bölüm Başkanı)

Baskı :

UZUN DİJİTAL MATBAA,
SONÇAĞ YAYINCILIK MATBAACILIK TESCİLLİ MARKASIDIR
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/48 İskitler 06070 ANKARA
T / (312) 341 36 67
www.uzundijital.com - uzun@uzundijital.com

1. Baskı Yılı : Haziran, 2021
İSBN : 978-605-74702-8-7

ERTEM
EĞİTİM YAYINLARI

Adres : Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi B Blok Zemin Kat-KARS
Tel : 0474 225 20 57
GSM : 0535 082 16 16
e-mail : kafkarsyayincilik@hotmail.com

"Intercultural relations in the modern world", 26 June 2021, Kars/Turkey – Tehran/Iran
Kafkas University

Allameh Tabataba'i University
İSBN: 978-605-74702-8-7

Elger Scientific Center

The XV International Scientific Symposium *"Intercultural relations in the modern world"*

Proceedings Book

26 June 2021

Kars / Turkey – Tehran / Islamic Republic of Iran

Editor-in-Chief:

Ilkin GULUSOY

PhD, Associate Professor of the Department of Modern Turkic Languages and Literature
Kafkas University (Turkey)
gulyevilkin@mail.ru

ORGANIZATION BOARD OF THE SYMPOSIUM

HONORARY PRESIDENT OF SYMPOSIUM

Prof. Dr. Hüsnü KAPU

Rector of Kafkas University/Turkey

ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Dr. Engin KILIÇ

Prorector of Kafkas University/Turkey

Prof. Dr. Gencer ELKILIÇ

Dean of Faculty of Science and Literature of Kafkas University/Turkey

Prof. Dr. Hacalı NECEFOGLU

Head of Foreign Relations Office of Kafkas University/Turkey

Associate Prof. Ellada GERAYZADE

Department of Modern Turkic Languages and Literature, Kafkas University/Turkey

Associate Prof. İlkin GULUSOY

Head of the Department of Modern Turkic Languages and Literature, Kafkas University/Turkey

Associate Professor Behruz BEKBABAI

Department of Turkish Language and Literature of Allameh Tabataba'i University / Iran

Associate Professor Mehdi REZAI

Department of Turkish Language and Literature, Allameh Tabataba'i University / Iran

Associate Professor Mohammad Hasan Nasanzadeh Niri

Department of Turkish Language and Literature, Allameh Tabataba'i University / Iran

Associate Professor Shirzad TAYEFI

Department of Persian Literature, Allameh Tabataba'i University / Iran

Associate Professor Gasem PURHASAN

Department of Philosophy, Allameh Tabataba'i University /Iran

Associate Professor Asghar MOSLEH

Department of Philosophy, Allameh Tabataba'i University / Iran

Assistant Professor Musa RAHIMI

Department of Turkish Language and Literature of Allameh Tabataba'i University / Iran

Assistant Professor Nesrin ZABETI

Department of Turkish Language and Literature of Allameh Tabataba'i University / Iran

Associate Professor Mandana TISHEYAR

Department of International Relations, Allameh Tabataba'i University / Iran

PhD Sarkhan JAFAROV

Guba branch of Azerbaijan State Pedagogical University/Azerbaijan

Anar ABUZERLI

Head of the Educational Department / Nakhchivan, Azerbaijan

Dr. Ulviyya HUSEYNOVA

Leading researcher of Baku State University/Azerbaijan

Senior Lecturer Qaranfil RZAYEVA

Agjabedi branch of Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Lecturer Konul GULIYEVA

Department of Modern Turkic Languages and Literature, Kafkas University/Turkey

Elman GERAYZADE

Director of Scientific and Education Center "ELGER"

Vafa KARIMOVA

Vice Director of Scientific and Education Center "ELGER" / Azerbaijan

MEMBERS OF THE BOARD:

Prof. Dr. Nizami CAFAROV (Azerbaijan)
Prof. Dr. Anna DIBO (Russia)
Prof. Dr. Abbasali VAFAI (Iran)
Prof. Dr. Peggy Simcic BRØNN (Norway)
Prof. Dr. Asif HACILI (Azerbaijan)
Prof. Dr. Andrey MELKOV (Russia)
Prof. Dr. Davoud ESPARHAM (Iran)
Prof. Dr. Pekka KORVENMAA (Finland)
Prof. Dr. Carina JAHANI (Sweden)
Prof. Dr. Samal TULEUBAYEVA (Kazakhstan)
Prof. Dr. Remzi DEVLETOV (Russia)
Prof. Dr. Dulatbey KIDIRBEKULI (Kazakhstan)
Prof. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Poland)
Prof. Dr. Roin MALAKMADZE (Georgia)
Prof. Dr. Adiba PASHAYEVA (Azerbaijan)
Prof. Dr. Flora NADJI (Azerbaijan)

Prof. Dr. Asghar MOSLEH (Iran)
Prof. Dr. Asmed MUKHTAROVA (Azerbaijan)
Prof. Dr. Gulnara MURTAZAYEVA (Russia)
Prof. Dr. Atilla JORMA (North Makedonia)
Prof. Dr. Leyla GERAYZADE (Azerbaijan)
Prof. Dr. İndira DZAGANIA (Georgia)
Prof. Dr. Tahira MAMMAD (Azerbaijan)
Prof. Dr. Bedirhan AHMADOV (Azerbaijan)
Prof. Dr. Shushana PUTKARADZE (Georgia)
Prof. Dr. Shuraddin MAMMADLI (Turkey)
Prof. Dr. Maharram MAMMEDLI (Azerbaijan)
Prof. Dr. Mahire HUSEYNOVA (Azerbaijan)
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Uzbekistan)
Prof. Dr. Gocha KUCHUKHİDZE (Georgia)
Prof. Dr. Mitat DURMUSH (Turkey)
Prof. Dr. İnga SHAMILISHVILI (Georgia)
Prof. Dr. Tamar KHVERDELIANI (Turkey)
Prof. Dr. Saadat KARIMI (Sweden)
PhD, Associate professor Olga KLIMKINA (Ukraine)
PhD, Associate professor Gasem PURHASAN (Iran)
PhD, Associate professor Vladimir TISHIN (Russia)
PhD, Associate professor Alsu NIGMATULINA (Russia)
PhD, Associate professor Nurlana ALIYEVA (Azerbaijan)
PhD, Associate professor Atamoglan MAMMADLI (Azerbaijan)
PhD, Associate professor Chulpan CHETIN (Turkey)
PhD, Associate professor Maryam YAGUBOVA (Azerbaijan)
PhD, Associate professor Irina MATVEYEVA (Russia)
PhD, Associate professor Maria ISAKSSON (Norway)
PhD, Associate professor Solmaz ALIYEVA (Azerbaijan)
PhD, Associate professor Givami ABBASOV (Azerbaijan)
PhD, Associate professor Gulnara MAMMADZADE (Azerbaijan)
PhD, Associate professor Obidjon SHOFIYEV (Uzbekistan)
PhD, Associate professor Sadakat ABBASOVA (Turkey)
PhD, Associate professor Afina BARMANBAY (Turkey)
PhD, Associate professor Dilara VAHABOVA (Azerbaijan)
PhD, Dr. Sarkhan JAFAROV (Azerbaijan)
PhD, Dr. Muhammed Ibrahim HAMOOD (Iraq)
PhD, Dr. Coshgun ZAKI (Turkey)

The XV International Scientific Symposium "Intercultural Relations in the Modern World" was held in Tehran (Islamic Republic of Iran) on the 26.06.2021. More than 150 scientists from 7 countries submitted their articles and only 60 articles were accepted by the relevant referees (Azerbaijan - 50, Turkey - 5, Kazakhstan – 1, Ukraine – 1, Uzbekistan – 2, Sweden - 1, Indonesia - 1).

We express our gratitude to the Consulate General of the Republic of Azerbaijan in Kars for supporting the symposium.

CONTENTS / MÜNDƏRİCAT

PROQRAMME	10
IMAGES FROM SIMPOSIUM	17
INTERCULTURAL RELATIONS AND THE MODERN WORLD	
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ КАЗАХСТАНА С АРАБСКИМ МИРОМ <i>Туллубаева Самал Абаевна (Казахстан)</i>	23
NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏDƏBİ İRSİNİN ƏLYAZMALARI ŞƏRQ KİTAB MƏDƏNİYYƏTİ KONTEKSTİNDƏ..... <i>Aslan Knyaz Ilyas oğlu (Azərbaycan)</i>	28
THE RELATIONSHIP BETWEEN THE OCCIDENT AND THE ORIENT-THE SWEDISH PERSPECTIVE..... <i>Saadat Karimi (Sweden)</i>	32
AZERBAIJAN -TÜRKİYE- FRANSA ÜÇGENİNDE “YAD ET” ŞİİRLERİ..... <i>Afina Barmanbay (Türkiye)</i>	41
MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏR VƏ MÜASİR KİTABXANALAR..... <i>Ağayeva Xuraman Telman qızı, Bayramova İradə Ziyadxan qızı, Verdiyeva Gülyanaq Telman qızı (Azərbaycan)</i>	45
MƏDƏNİYYƏT BƏŞƏRİYYƏTİN HUMANİSTLƏŞMƏSİNİN ƏSAS MƏNBƏYİDİR..... <i>Kərimova Mehriban Allahverən qızı</i>	49
MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ MULTİKULTURALİZM UNİVERSAL MODEL KİMİ..... <i>Bayramova Nübar İsmayıl (Azərbaycan)</i>	52
LİTERARY STUDY / ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ	
HUMANIST IDEAS OF NİZAMİ GANJAVI..... <i>Nurlana Aliyeva (Azerbaijan)</i>	58
RYURİK İVNEVİN YARATICILIĞINDA AZERBAIJAN..... <i>Hurşit İsayev (Turkey), Anzhela Demianiuk (Ukraine)</i>	62
NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏNƏNƏSİ VƏ XACU KİRMANİNİN “GÜL VƏ NOVRUZ” MƏSNƏVİSİ..... <i>Allahverdiyeva Zəhra Abas qızı (Azərbaycan)</i>	68
TÜRKİYƏ POEZİYASI KONTEKSTİNDƏ SOSIALİST REALİST DÜÇÜNCƏ..... <i>Muxtarzadə Nuridə Zabit qızı (Azərbaycan)</i>	72
NİGAR RƏFİBƏYLİ DÜNYASINDA UŞAQLARIN YERİ..... <i>Qafarova Səməngül Hüsü qızı (Azərbaycan)</i>	77
РОЛЬ ЭЙНАЛИ БЕКА СУЛТАНОВА В СТАНОВЛЕНИИ И РАЗВИТИИ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ В НАХЧЫВАНЕ..... <i>Абузарли Анар Рамазан оглы (Azərbaycan)</i>	84
XƏLİL RZA ULUTÜRKÜN “ATALAR-OĞULLAR” POEMASINDA ATALARIN HUMANİZM ESTAFETİNİ OĞULLARIN DAVAM ETDİRMƏSİ GƏRƏKLIYİNƏ ÇAĞIRIŞ MOTİVLƏRİ.... <i>Rzayeva Qərənfil Zeyqəm qızı (Azərbaycan)</i>	87
JAFAR JABBARLI - THE FOE OF GENDER INEQUALITY..... <i>Mehribon Adigezalova (Uzbekistan)</i>	92
INFERIORITY COMPLEX IN PSYCHOANALYSIS AND ITS MANIFESTATIONS IN LITERATURE..... <i>Gunay Valibayli (Azərbaycan)</i>	95

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН «ГҮЛСАРАТ» ПОВЕСТИНДЕГИ УЛУТТУК КАРТИНАНЫН СҮРӨТТӨЛҮШҮ ЖАНА ЖАЗУУЧУНУН ФОЛЬКЛОРОН ПАЙДАЛАНУУНУН ЖАҢЫЧА ТАБЫЛГАСЫ..... <i>Алисултонова Нигора Абибуллаевна (Өзбекстан)</i>	100
ТАРМАЦАЛАРДА МӨВЗУ ТƏSNİFATI..... <i>Kərimli Xavər Məmmədağa qızı (Azərbaycan)</i>	104
LINGUISTICS / DİLÇİLİK	
DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİ..... <i>Allahverdiyeva Vəfa Elxan qızı (Azərbaycan)</i>	109
СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В «ОГУЗНАМЕ»..... <i>Шамилова Гюнель Рахман кызы (Азербайджан)</i>	114
YAZIÇI PUBLİSİSTİKASINDA TARİX VƏ MÜASİRLİK..... <i>Məmmədaliyeva Leyla Fərhad qızı (Azərbaycan)</i>	118
İNGİLİS DİLİ QRAMMATİKALARINDA CİNS KATEQORİYASININ TƏHLİLİ..... <i>Babayeva Elvira Abas qızı (Azərbaycan)</i>	120
КАТЕГОРИЯ МЕЛИОРАТИВНОСТИ В ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ..... <i>Нуралиева Сабина Гюльмирза гызы (Азербайджан)</i>	124
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ GENDER TƏRKİBLİ İFADƏLƏRİN SEMANTİK TƏHLİLİ..... <i>Məmmədova Günel Elmir qızı (Azərbaycan)</i>	127
PEDAGOGICAL SCIENCE / PEDAQOJI ELMLƏR	
NATIQLİK SƏNƏTİNİN TƏTBİQİ SAHƏLƏRİ..... <i>Hümmətova Sevil Əhməd qızı (Azərbaycan)</i>	132
MÜASİR MÜƏLLİM: STATUSU, VƏZİFƏLƏRİ, KOMPETENSİYALARI..... <i>Cəfərov Sərxan</i>	136
TEACHING LINGUISTIC AND EXTRA LINGUISTIC FEATURES FOR STUDENTS IN LEARNING ENGLISH..... <i>Dona Alicia (Indonesia)</i>	140
HISTORICAL AND SOCIAL SCIENCE / TARİX VƏ SİYASİ ELMLƏR	
УСПЕШНОЕ ЗАВЕРШЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ОПЕРАЦИИ «ЖЕЛЕЗНОГО КУЛЯК» В 2020 ГОДУ..... <i>Исмаилов Дильгам Юнис оглы (Азербайджан)</i>	145
QASIM BƏY ZAKİRİN ƏSƏRLƏRİNDƏ QARABAĞIN ERMƏNİLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏSİNİN ƏKSİ..... <i>İsmayilova Sevdə Ağaşirin qızı (Azərbaycan)</i>	150
İRAN-QƏTƏR MÜNASİBƏTLƏRİNƏ TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR (1979-2000)..... <i>Məmmədli Atamoğlan Ataxan oğlu (Azərbaycan)</i>	155
KGB'NİN SOVYET MÜSLÜMANLARI HAC'DA: SOVYETLERDE YASAK OLAN İSLAM MEFHUMU ÜZERİNE MÜLAHAZALAR..... <i>Mustafayev Bəşir Məqdad oğlu (Türkiye)</i>	160
YAXIN ŞƏRQ PROBLEMİNİN NİZAMA SALINMASINA İRANIN YANAŞMA TƏRZİ (1979-2004)..... <i>Məmmədzadə Gülnarə Məmmədhasən qızı (Azərbaycan)</i>	167
XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA MÜSƏLMAN QADIN İCTİMAİ TƏŞKİLATLARININ OLMAMASINA DAİR..... <i>Bağirova Şəlalə Vaqif qızı (Azərbaycan)</i>	173
ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ – TURAN YOLU BİZİM TARİXİ HAQQIMIZDIR..... <i>Quliyeva Gülgün Mübariz qızı (Azərbaycan)</i>	178

İBN KUTAYBA AD- DİNAVARİNİN DİNİ VƏ SİYASİ GÖRÜŞLƏRİ HAQQINDA..... <i>Vəli Jalə Hüseyin qızı (Azərbaycan)</i>	184
QARABAĞIN AZAD OLUNMASI: SİYASİ-İQTİSADİ VƏZİYYƏT..... <i>Balakişiyeva Vəfa Tofiq qızı (Azərbaycan)</i>	187
ПОЛИТИКА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В КОНТЕКСТЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ..... <i>Магеррамова Ламия Джангир кызы (Азербайджан)</i>	190
PHILOSOPHY / FƏLSƏFƏ ELMLƏRİ	
BENEDİKT SPİNOZA: ŞƏRQ VƏ QƏRB MƏDƏNİYYƏTLƏRİNİN KƏSİŞMƏSİNDƏ..... <i>Rəşidov Zaur Firidun oğlu (Azərbaycan)</i>	196
SONSUZLUQ İDEYASI RİYAZİ-FƏLSƏFİ İNVARİANT KİMİ..... <i>Əmirov Eldar Əmirağa oğlu (Azərbaycan)</i>	202
СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ФЕНОМЕНА «ЦИВИЛИЗАЦИЯ»..... <i>Зейналов Узейир Аламухам оглы (Azərbaycan)</i>	205
CULTUROLOGY/ KULTUROLOGİYA	
THE PROBLEM OF BEAUTY AS AN ESSENTIAL ELEMENT OF NATIONAL IDENTITY IN AZERBAIJANI CULTURE..... <i>Dilara Vahabova Rafikovna (Azerbaijan)</i>	210
AZƏRBAYCANDA YƏHUDİLƏR..... <i>Abbas Selcan Elxan qızı (Azərbaycan)</i>	213
LIBRARY SCIENCE / KİTABXANAÇILIQ	
KİTABXANA-İNFÖRMASİYA RESURSLARI MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR SİSTEMİNDƏ.. <i>Xələfova Sevda Abasqulu qızı (Azərbaycan)</i>	217
БИБЛИОМЕТРИЧЕСКИЙ ИНФОРМАЦИОННЫЙ СЕРВИС (НА ПРИМЕРЕ БИБЛИОТЕЧНО-ИНФОРМАЦИОННОГО ЦЕНТРА (БИЦ) УНИВЕРСИТЕТА ХАЗАР)..... <i>Зайцева Татьяна Николаевна (Азербайджан)</i>	221
KİTABXANA-İNFÖRMASİYA RESURSLARI STRUKTURUNDA ELEKTRON SƏNƏDLƏRİN YERİ..... <i>Rzayeva Zahidə Tofiq qızı (Azərbaycan)</i>	225
MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMIYASININ "ELM" NƏŞRİYYATININ ÇAP MƏHSULLARI..... <i>Balayeva Ellada Məmməd qızı (Azərbaycan)</i>	229
THEOLOGICAL SCIENCE / İLAHİYYAT ELMLƏRİ	
PRODUCING SOCIAL MORALITY FOR HUMANITY IN THE MODERN AGE: THEOLOG GASTON RICHARD..... <i>Ali Rafet ÖZKAN, Emine ÖZTÜRK (Turkey)</i>	234
SOİL and TECHNICAL SCIENCE / TORPAQŞÜNASLIQ və TEXNİKİ ELMLƏR	
PAMBIQ SORTLARININ BİOMORFOLOJİ VƏ TƏSƏRRÜFAT QIYMƏTLİ ƏLAMƏTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ..... <i>Tağıyev Ələddin Əlirza oğlu, Nəzərəliyeva Elnarə Hacı qızı (Azərbaycan)</i>	244
İRANIN TARİXİ-MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ ARASINDA KƏHRİZLƏRİN YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ..... <i>Soltanova Həbibə Bayraməli qızı (Azərbaycan)</i>	248

DAĞLIQ RELYEFLƏRDƏ QRUNT ƏSASLARININ LAYİHƏLƏNDİRMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... <i>Abbasov Qivami Dilənçi oğlu (Azərbaycan)</i>	252
İÇMƏLİ SU QITLIĞININ ARADAN QALDIRILMASI ÜÇÜN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ƏRAZİSİNDƏ KÜR ÇAYI HÖVZƏSİNDƏN QİDALANAN YUXARI QARABAĞ KANALININ EKOLOJİ VƏZİYYƏTİ..... <i>Məhərrəmova Natavan Rəsul qızı, Salmanova Səfa Qismət qızı (Azərbaycan)</i>	256
GƏNCƏ-QAZAX BÖLGƏSİ ŞƏRAİTİNDƏ TUT İPƏKQURDUNUN İNKİŞAFINA STİMULƏDİCİ TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏRİN ARAŞDIRILMASI..... <i>Quliyeva Hökümə Fərman qızı, Bağirova Gülnar Dəmir qızı (Azərbaycan)</i>	259
SİLİNDRİK DİŞLƏRİN EVOLVENT PROFİLLƏRİNİ SURƏTKÖÇÜRMƏ İLƏ PARDAQLAMADA FAKTİKİ KƏSMƏ DƏRİNLİYİNİN TƏDQIQI..... <i>Ələkbərov Mürsəl Zabit oğlu (Azərbaycan)</i>	265
PHYSICS AND MATHEMATICAL SCIENCES / FİZİKA-RİYAZİYYAT ELMLƏRİ	
PARAMETRDƏN ASILI MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİ ÜSULLARI..... <i>Sadıqlı Günel (Azərbaycan)</i>	270
DƏNİZ CANLILARININ ELEKTRİK KEÇİRİCİLİYİ..... <i>Əliyeva Könül Namiq qızı (Azərbaycan)</i>	274
CHEMISTRY AND BIOLOGICAL SCIENCE / KİMYA VƏ BİOLOJİ ELMLƏR	
Ni(II) <i>p</i> -DİMETİLAMİNOBENZOATIN <i>N,N'</i> -DİETİLNİKOTİNAMİD KOMPLEKSİNİN SENTEZİ, SPEKTROSKOPİK ÖZELLİKLERİ ve HIRSHFELD YÜZEY ANALİZİ..... <i>Özgür AYBİRDİ, Füreya Elif ÖZTÜRKKAN, Mustafa SERTÇELİK, Hacali NECEFOĞLU (Türliye)</i>	279
БИО-ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕТРАНИХОВЫХ КЛЕЩЕЙ ЛЕРИКСКОГО РАЙОНА..... <i>Мурадова Эльмира Аждар кызы, Алиева Махлуга Гахад кызы, Сулейманова Ирада Али кызы (Azərbaycan)</i>	283
CROCİDURA SUAVEOLENS VƏ CROCİDURA GUELLENSTAEDTİİ NÖVLƏRİNİN (İNSECTİVORA, SORİCİDAE) BƏZİ MORFOLOJİ ƏLAMƏTLƏRİNİN MÜQAYİSƏSİ..... <i>Kərimli İlahə Rafiq qızı (Azərbaycan)</i>	288
MEDICAL SCIENCES / TİBB ELMLƏRİ	
KORONAVİRUS XƏSTƏLİYİ VƏ VİTAMİNLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ..... <i>Məmmədov Bəhrüz Qibləli oğlu, İsmaylova Zəminə Cabbar qızı (Azərbaycan)</i>	291
GERIATRİK ƏHALİ ARASINDA AĞIZ BOŞLUĞUNUN SELİKLİ QIŞASININ XƏSTƏLİKLƏRİNİN YAYILMASI SPREADING OF ORAL MUCOSA DISEASES BETWEEN GERIATRIC POPULATION..... <i>Yusubova Şəhla Rafael qızı (Azərbaycan)</i>	294

"Intercultural relations in the modern world", 26 June 2021, Kars/Turkey – Tehran/Iran
Kafkas University

Allameh Tabataba'i University
İSBN: 978-605-74702-8-7

Elger Scientific Center

The XV International Scientific Symposium
"Intercultural relations in the modern world"

SYMPOSIUM PROGRAM

SİMPOZİUM PROQRAMI

*"Müasir dünyada mədəniyyətlərarası
münasibətlər"*

adlı

XV Beynəlxalq elmi simpozium

June 26, 2021
Kars/Turkey – Tehran / Islamic Republic of Iran

----.....10.....----

Opening Ceremony

26.06.2021

Turkish Time: 13.30 – 15.30

Iranian Time: 15.00 – 17.00

Azerbaijani Time: 14.30 – 16.30

Moderator: PhD, Associate Professor İlkin GULUSOY: Kafkas University / Turkey		
GREETINGS		
Prof. Dr. Engin KILIÇ	<i>Prorector of Kafkas University / Turkey</i>	
Prof. Dr. Hacalı NECEFOGLU	<i>Head of Foreign Relations Office, Kafkas University / Turkey</i>	
Associate Professor Mehdi REZAI	<i>Head of the Department of Turkish Language and Literature, Allameh Tabataba'i University / Iran</i>	
Prof. Dr. Mitat DURMUSH	<i>Head of the Department of Turkish Language and Literature, Kafkas University / Turkey</i>	
Keynote speakers: Moderator: Associate Professor Saadat Karimi		
Туллубаева Самал Абаевна, <i>доктор филологических наук, доцент, профессор кафедры востоковедения (Казахстан)</i>	<i>Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева</i>	<i>ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ КАЗАХСТАНА С АРАБСКИМ МИРОМ</i>
Aslan Knyaz İlyas oğlu, <i>pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Kitabşünaslıq və Nəşriyyat işi kafedrasının müdiri (Azərbaycan)</i>	<i>Bakı Dövlət Universiteti</i>	<i>NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏDƏBİ İRSİNİN ƏLYAZMALARI ŞƏRQ KİTAB MƏDƏNİYYƏTİ KONTEKSTİNDƏ</i>
SaadatKarimi, <i>PhD, Associate Professor (Sweden)</i>	<i>University of Gothenburg & University of Stockholm</i>	<i>THE RELATIONSHIP BETWEEN THE OCCIDENT AND THE ORIENT- THE SWEDISH PERSPECTIVE</i>
Afina Barmanbay, <i>Doç.Dr. (Türkiyə)</i>	<i>Kafkas Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü</i>	<i>AZERBAIJAN – TÜRKİYE - FRANSA ÜÇGENİNDE “YÂD ET” ŞİİRİ</i>
Ağayeva Xuraman Telman qızı, <i>pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i> Bayramova İradə Ziyadxan qızı, <i>tarix üzrə fəlsəfə doktoru, müəllim</i> Verdiyeva Gülyanaq Telman qızı, <i>Magistr (Azərbaycan)</i>	<i>Bakı Dövlət Universiteti</i> <i>Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti</i>	<i>MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏR VƏ MÜASİR KİTABXANALAR</i>
Kərimova Mehriban Allahverən qızı, baş müəllim (Azərbaycan)	<i>Mingəçevir Dövlət Universiteti</i>	<i>MƏDƏNİYYƏT BƏŞƏRİYYƏTİN HUMANİSTLƏŞMƏSİNİN ƏSAS MƏNBƏYİDİR</i>
Bayramova Nübar İsmayıl qızı, <i>Dissertant, Pedaqoji fakültənin dekan müavini (Azərbaycan)</i>	<i>ADPU-nun Quba filialı</i>	<i>MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ MULTİKULTURALİZM UNİVERSAL MODEL KİMİ</i>

SESSION – 1
LITERARY STUDY / ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Turkish Time: 15.30 – 17.00

Iranian Time: 17.00 – 18.30

Azerbaijani Time: 16.30 – 18.00

Moderator: Associate Professor Səməngül Qafarova

Nurlana Aliyeva, <i>PhD, Associate Professor, rektor of the University (Azerbaijan)</i>	<i>Nakhchivan University</i>	<i>HUMANIST IDEAS OF NIZAMI GANJAVI</i>
Hürşit İsayev, Prof. Dr. (Türkiye) Anzhela Demianiuk, Doç. Dr. (Ukraine)	<i>Kafkas Üniversitesi Kiyev National University after Taras Shevchenko</i>	<i>RYURİK İVNEVİN YARATICILIĞINDA AZERBAIJAN</i>
Allahverdiyeva Zəhra Abas qızı, <i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Azərbaycan)</i>	<i>AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu</i>	<i>NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏNƏNƏSİ VƏ XACU KİRMANİNİN "GÜL VƏ NOVRUZ" MƏSNƏVİSİ</i>
Muxtarzadə Nuridə Zabıt qızı, <i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (Azərbaycan)</i>	<i>Azərbaycan Dillər Universiteti</i>	<i>TÜRKİYƏ POEZİYASI KONTEKSTİNDƏ SOSIALİST REALİST DÜÇÜNCƏ</i>
Qafarova Səməngül Hüsü qızı, <i>Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Azərbaycan)</i>	<i>Bakı Slavyan Universiteti</i>	<i>NİGAR RƏFİBƏYLİ DÜNYASINDA UŞAQLARIN YERİ</i>
Абузарли Анар Рамазан оглы <i>Зав.учебной частью, докторант (Азербайджан)</i>	<i>Нахчыванский Университет</i>	<i>РОЛЬ ЭЙНАЛИ БЕКА СУЛТАНОВА В СТАНОВЛЕНИИ И РАЗВИТИИ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ В НАХЧЫВАНЕ</i>
Rzaeva Qərənfil Zeyqəm qızı, <i>baş müəllim (Azərbaycan)</i>	<i>Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filialı</i>	<i>XƏLİL RZA ULUTÜRKÜN "ATALAR-OĞULLAR" POEMASINDA ATALARIN HUMANİZM ESTAFETİNİ OĞULLARIN DAVAM ETDİRMƏSİ GƏRƏKLİYİNƏ ÇAĞIRIŞ MOTİVLƏRİ</i>
Mehribon Adigezalova, <i>Lecturer (Uzbekistan)</i>	<i>Andijan State University after Z. M. Babur</i>	<i>JAFAR JABBARLI - THE FOE OF GENDER INEQUALITY</i>
Gunay Valibayli, <i>Lecturer (Azerbaijan)</i>	<i>Western Caspian University</i>	<i>INFERIORITY COMPLEX IN PSYCHOANALYSIS AND ITS MANIFESTATIONS IN LITERATURE</i>
Алисултонова Нигора Абибуллаевна, <i>Докторант (Ўзбекистан)</i>	<i>Андижан мамлекеттик университети</i>	<i>ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН «ГҮЛСАРАТ» ПОВЕСТИНДЕГИ УЛУТТУК КАРТИНАНЫН СҮРӨТТӨЛҮШҮ ЖАНА ЖАЗУУЧУНУН ФОЛЬКЛОРОН ПАЙДАЛАНУУНУН ЖАҢЫЧА ТАБЫЛГАСЫ</i>
Kərimli Xavər Məmmədəğa qızı, <i>Doktorant (Azərbaycan)</i>	<i>Bakı Dövlət Universiteti</i>	<i>TAPMACALARDA MÖVZU TƏSNİFATI</i>

SESSION – 2
LINGUISTICS / DİLÇİLİK
PEDAGOGICAL SCIENCE / PEDAQOJİ ELMLƏR

Turkish Time: 15.30 – 17.00

Iranian Time: 17.00 – 18.30

Azerbaijani Time: 16.30 – 18.00

Moderator: Associate Professor Sərxan Cəfərov

Allahverdiyeva Vəfa Elxan qızı, <i>Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim (Azərbaycan)</i>	<i>Bakı Slavyan Universiteti</i>	<i>DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİ</i>
Шамилова Гюнель Рахман кызы, <i>доктор философии по филологическим наукам, преподаватель (Азербайджан)</i>	<i>Бакинский славянский университет</i>	<i>СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В «ОГУЗНАМЕ»</i>
Məmmədaliyeva Leyla Fərhad qızı, <i>doktorant (Azərbaycan)</i>	<i>Azərbaycan Universiteti</i>	<i>YAZIÇI PUBLİSİSTİKASINDA TARİX VƏ MÜASİRLİK</i>
Babayeva Elvira Abas qızı, <i>doktorant (Azərbaycan)</i>	<i>AMEA, İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu</i>	<i>İNGİLİS DİLİ QRAMMATİKALARINDA CİNS KATEQORİYASININ TƏHLİLİ</i>
Нуралиева Сабина Гюльмирза гызы, <i>докторант (Азербайджан)</i>	<i>Азербайджанский университет языков</i>	<i>КАТЕГОРИЯ МЕЛИОРАТИВНОСТИ В ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ</i>
Məmmədova Günel Elmir qızı, <i>müəllim (Azərbaycan)</i>	<i>Lənkəran Dövlət Universiteti</i>	<i>AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ GENDER TƏRKİBLİ İFADƏLƏRİN SEMANTİK TƏHLİLİ</i>
Hümmətova Sevil Əhməd qızı, <i>pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Azərbaycan)</i>	<i>Bakı Slavyan Universiteti</i>	<i>NATIQLİK SƏNƏTİNİN TƏTBİQİ SAHƏLƏRİ</i>
Cəfərov Sərxan Şahismayıl oğlu <i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (Azərbaycan)</i>	<i>ADPU-nun Quba filiali</i>	<i>MÜASİR MÜƏLLİM: STATUSU, VƏZİFƏLƏRİ, KOMPETENSİYALARI</i>
Dona Alicia, PhD Student <i>(Azerbaijan / Indonesia)</i>	<i>Khazar University</i>	<i>TEACHING LINGUISTIC AND EXTRA LINGUISTIC FEATURES FOR STUDENTS IN LEARNING ENGLISH</i>

SESSION 3.
HISTORICAL AND POLITICAL SCIENCE / TARİXİ VƏ SİYASİ ELMLƏR

Turkish Time: 15.30 – 17.00

Iranian Time: 17.00 – 18.30

Azerbaijani Time: 16.30 – 18.00

Moderator: Associate Professor Atamoğlan Məmmədli

Исмаилов Дильгам Юнис оглы, доктор философских наук, профессор (Азербайджан)	<i>Азербайджанский Архитектурно- Строительный Университет</i>	<i>УСПЕШНОЕ ЗАВЕРШЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ОПЕРАЦИИ «ЖЕЛЕЗНОГО КУЛАК» В 2020 ГОДУ</i>
İsmayılova Sevda Ağaşirin qızı, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Azərbaycan)	<i>Bakı Dövlət Universiteti</i>	<i>QASIM BƏY ZAKİRİN ƏSƏRLƏRİNDƏ QARABAĞIN ERMƏNILƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏSİNİN ƏKSİ</i>
Məmmədli Atamoğlan Ataxan oğlu, tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Azərbaycan)	<i>Bakı Dövlət Universiteti</i>	<i>İRAN-QƏTƏR MÜNASİBƏTLƏRİNƏ TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR (1979-2000)</i>
Mustafayev Bəşir Miqdad oğlu, Doç. Dr. (Türkiyə)	<i>Siirt Üniversitesi Tarih Bölümü</i>	<i>KGB'NİN SOVYET MÜSLÜMANLARI HAC'DA: SOVYETLERDE YASAK OLAN İSLAM MEFHUMU ÜZERİNE MÜLAHAZALAR</i>
Məmməd zadə Gülnarə Məmməd- həsən qızı, tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim (Azərbaycan)	<i>Bakı Dövlət Universiteti</i>	<i>YAXIN ŞƏRQ PROBLEMİNİN NİZAMA SALINMASINA İRANIN YANAŞMA TƏRZİ (1979-2004)</i>
Bağirova Şəlalə Vaqif qızı, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Azərbaycan)	<i>Azərbaycan Dillər Universiteti</i>	<i>XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA MÜSƏLMAN QADIN İCTİMAİ TƏŞKİLATLARININ OLMAMASINA DAİR</i>
Quliyeva Gülgün Mübariz qızı, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, müəllim (Azərbaycan)	<i>Bakı Dövlət Universiteti</i>	<i>ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ – TURAN YOLU BİZİM TARİXİ HAQQIMIZDIR</i>
Vəli Jalə Hüseynqızı, elmi işçi (Azərbaycan)	<i>AMEA, Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu</i>	<i>İBN KUTAYBA AD- DİNAVARİNİN DİNİ VƏ SİYASİ GÖRÜŞLƏRİ HAQQINDA</i>
Balakişiyeva Vəfa Tofik qızı, müəllim (Azərbaycan)	<i>Mingəçevir Dövlət Universiteti</i>	<i>QARABAĞIN AZAD OLUNMASI: SİYASİ- İQTİSADİ VƏZİYYƏT</i>
Магеррамова Ламия Джангир кызы, докторант (Азербайджан)	<i>Бакинский славянский университет</i>	<i>ПОЛИТИКА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В КОНТЕКСТЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ</i>

SESSION 4.

PHILOSOPHY / FƏLSƏFƏ ELMLƏRİ
 CULTUROLOGY / KULTUROLOGİYA
 LIBRARY SCIENCE / KİTABXANAÇILIQ
 THEOLOGICAL SCIENCE / İLAHİYYAT ELMLƏRİ

Turkish Time: 15.30 – 17.00

Iranian Time: 17.00 – 18.30

Azerbaijani Time: 16.30 – 18.00

Moderator: Associate Professor Sevda Xələfova

Rəşidov Zaur Firidun oğlu, <i>elmi işçi, doktorant (Azərbaycan)</i>	<i>AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu</i>	<i>BENEDİKT SPİNOZA: ŞƏRQ VƏ QƏRB MƏDƏNİYYƏTLƏRİNİN KƏSİŞMƏSİNDƏ</i>
Əmirov Eldar Əmirağa oğlu, <i>Doktorant (Azərbaycan)</i>	<i>AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu</i>	<i>SONSUZLUQ İDEYASI RİYAZİ-FƏLSƏFİ İNVARIANT KİMİ</i>
Зейналов Узейир Аламшах оглы, <i>диссертант (Азербайджан)</i>	<i>Национальная Академия Наук Азербайджана, Институт Философии</i>	<i>СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ФЕНОМЕНА «ЦИВИЛИЗАЦИЯ»</i>
Vahabova Dilara Rafikovna, <i>PhD, Associate Professor (Azerbaijan)</i>	<i>Azerbaijan University of Architecture and Construction</i>	<i>THE PROBLEM OF BEAUTY AS AN ESSENTIAL ELEMENT OF NATIONAL IDENTITY IN AZERBAIJANI CULTURE</i>
Abbas Selcan Elxan qızı, <i>tələbə (Azərbaycan)</i>	<i>Bakı Dövlət Universiteti</i>	<i>AZƏRBAYCANDA YƏHUDİLƏR</i>
Xələfova Sevda Abasqulu qızı, <i>tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Azərbaycan)</i>	<i>Bakı Dövlət Universiteti</i>	<i>KİTABXANA-İFORMASIYA RESURSLARI MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR SİSTEMİNDƏ</i>
Зайцева Татьяна Николаевна, <i>кандидат экономических наук, ст.научный сотрудник, директор БИЦ (Азербайджан)</i>	<i>Университет Хазар</i>	<i>БИБЛИОМЕТРИЧЕСКИЙ ИНФОРМАЦИОННЫЙ СЕРВИС (НА ПРИМЕРЕ БИБЛИОТЕЧНО- ИНФОРМАЦИОННОГО ЦЕНТРА (БИЦ) УНИВЕРСИТЕТА ХАЗАР)</i>
Rzayeva Zahidə Tofiq qızı, <i>tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Azərbaycan)</i>	<i>Bakı Dövlət Universiteti</i>	<i>KİTABXANA-İFORMASIYA RESURSLARI STRUKTURUNDA ELEKTRON SƏNƏDLƏRİN YERİ</i>
Balayeva Ellada Məmməd qızı, <i>Doktorant (Azərbaycan)</i>	<i>Bakı Dövlət Universiteti</i>	<i>MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMIYASININ "ELM" NƏŞRİYYATININ ÇAP MƏHSULLARI</i>
Ali Rafet ÖZKAN, Prof. Dr. Emine ÖZTÜRK, Prof. Dr. (Turkey)	<i>Kastamonu UniversityKafkas University</i>	<i>PRODUCING SOCIAL MORALITY FOR HUMANITY IN THE MODERN AGE: THEOLOG GASTON RICHARD</i>

SESSION 5.

**AGRICULTURE AND TECHNICAL SCIENCE / KƏND TƏSƏRÜFƏTİ VƏ VƏ TEXNİKİ ELMLƏR
 PHYSICS AND MATHEMATICAL SCIENCES / FİZİKƏ-RİYAZİYYAT ELMLƏRİ
 CHEMISTRY AND BIOLOGICAL SCIENCE / KİMYA VƏ BİOLOJİ ELMLƏR
 MEDICAL SCIENCES / TİBB ELMLƏRİ**

Turkish Time: 15.30 – 17.00

Iranian Time: 17.00 – 18.30

Azerbaijani Time: 16.30 – 18.00

Moderator: Associate Professor Abbasov Qivami

Tağıyev Ələddin Əlirza oğlu, aqrar elmləri üzrə elmlər doktoru Nəzərəliyeva Elnarə Hacı qızı, Doktorant (Azərbaycan)	<i>Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti</i>	<i>PAMBIQ SORTLARININ BİOMORFOLOJİ VƏ TƏSƏRÜFƏT QIYMƏTLİ ƏLAMƏTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ</i>
Soltanova Həbibə Bayraməli qızı, Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent	<i>Bakı Dövlət Universiteti</i>	<i>İRANIN TARİXİ-MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ ARASINDA KƏHRİZLƏRİN YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ</i>
Abbasov Qivami Dilənçi oğlu, texniki elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Azərbaycan)	<i>Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti</i>	<i>DAĞLIQ RELYEFLƏRDƏ QURUNT ƏSASLARININ LAYİHƏLƏNDİRMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ</i>
Мирбабаева Наиля Рагим кызы, кандидат технических наук, доцент (Азербайджан)	<i>Азербайджанский Технический Университет</i>	<i>ВЛИЯНИЕ ЗАГРЯЗНЕНИЙ ОТ МЕТАЛЛУРГИЧЕСКИХ ПРЕДПРИЯТИЙ НА АТМОСФЕРУ</i>
Məhərrəmovə Natavan Rəsul qızı, aparıcı elmi işçi Salmanova Səfa Qismət qızı, elmi işçi (Azərbaycan)	<i>Azərbaycan Elmi Tədqiqat Su Problemləri İnstitutu</i>	<i>İÇMƏLİ SU QITLIĞININ ARADAN QALDIRILMASI ÜÇÜN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ƏRAZİSİNDƏ KÜR ÇAYI HÖVZƏSİNDƏN QIDALANAN YUXARI QARABAĞ KANALININ EKOLOJİ VƏZİYYƏTİ</i>
Quliyeva Hökümə Fərman qızı, Professor Bağirova Gülnar Dəmir qızı Doktorant (Azərbaycan)	<i>Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti</i>	<i>GƏNCƏ-QAZAX BÖLGƏSİ ŞƏRAİTİNDƏ TUT İPƏKQURDUNUN İNKİŞAFINA STIMULƏDİCİ TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏRİN ARAŞDIRILMASI</i>
Ələkbərov Mürsəl Zabıt oğlu, doktorant (Azərbaycan)	<i>Azərbaycan Texniki Universiteti</i>	<i>SİLİNDRİK DİŞLƏRİN EVOLVENT PROFİLLƏRİNİ SURƏTKÖÇÜRMƏ İLƏ PARDAQLAMADA FAKTİKİ KƏSMƏ DƏRİNLİYİNİN TƏDQIQI</i>
Sadıqlı Günel, müəllim, magistr (Azərbaycan)	<i>Mingəçevir Dövlət Universiteti</i>	<i>PARAMETRDƏN ASILI MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİ ÜSULLARI</i>
Əliyeva Könül Namiq qızı, tələbə (Azərbaycan)	<i>Bakı Dövlət Universiteti</i>	<i>DƏNİZ CANLILARININ ELEKTRİK KEÇİRİCİLİYİ</i>
Özgür AYBİRDİ, Füreya Elif ÖZTÜRKKAN, Mustafa SERTÇELİK, Hacı NECEFOĞLU (Türkiyə)	<i>Kafkas Üniversitesi</i>	<i>Ni(II) p-DİMETİLAMİNOBENZOATIN N,N'- DİETİLNİKOTİNAMİDKOMPLEKSİNİN SENTEZİ, SPEKTROSKOPİK ÖZELLİKLERİ ve HIRSHFELD YÜZEY ANALİZİ</i>
Мурадова Эльмира Аждар кызы, кандидат биологических наук, доцент Алиева Махлуға Гахад кызы, кандидат биологических наук Сулейманова Ирада Али кызы кандидат биологических наук, доцент (Азербайджан)	<i>Бакинский Государственный Университет</i>	<i>БИО-ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕТРАНИХОВЫХ КЛЕЩЕЙ ЛЕРИКСКОГО РАЙОНА</i>
İlahə Kərimli Doktorant (Azərbaycan)	<i>AMEA Zoologiya İnstitutu</i>	<i>CROCİDURA SUAVEOLENS VƏ CROCİDURA GUELLENSTAEDTİİ NÖVLƏRİNİN</i>

		<i>(INSECTIVORA, SORICIDAE) BƏZİ MORFOLOJİ ƏLAMƏTLƏRİNİN MÜQAYİSƏSİ</i>
Məmmədov Bəhruz Qıbləli oğlu, <i>pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	<i>Naxçıvan Dövlət Universiteti</i>	<i>KORONAVİRUS XƏSTƏLİYİ VƏ VİTAMİNLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ</i>
İsmayılova Zəminə Cabbar qızı, <i>müəllim (Azərbaycan)</i>		
Yusubova Şəhla Rafaelqızı, <i>Tibb elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Azərbaycan)</i>	<i>Azərbaycan Tibb Universiteti</i>	<i>GERIATRİK ƏHALİ ARASINDA AĞIZ BOŞLUĞUNUN SELİKLİ QIŞASININ XƏSTƏLİKLƏRİNİN YAYILMASI SPREADING OF ORAL MUCOSA DISEASES BETWEEN GERIATRIC POPULATION</i>

CLOSING OF THE SYMPOSIUM

MODERATORS' REPORT

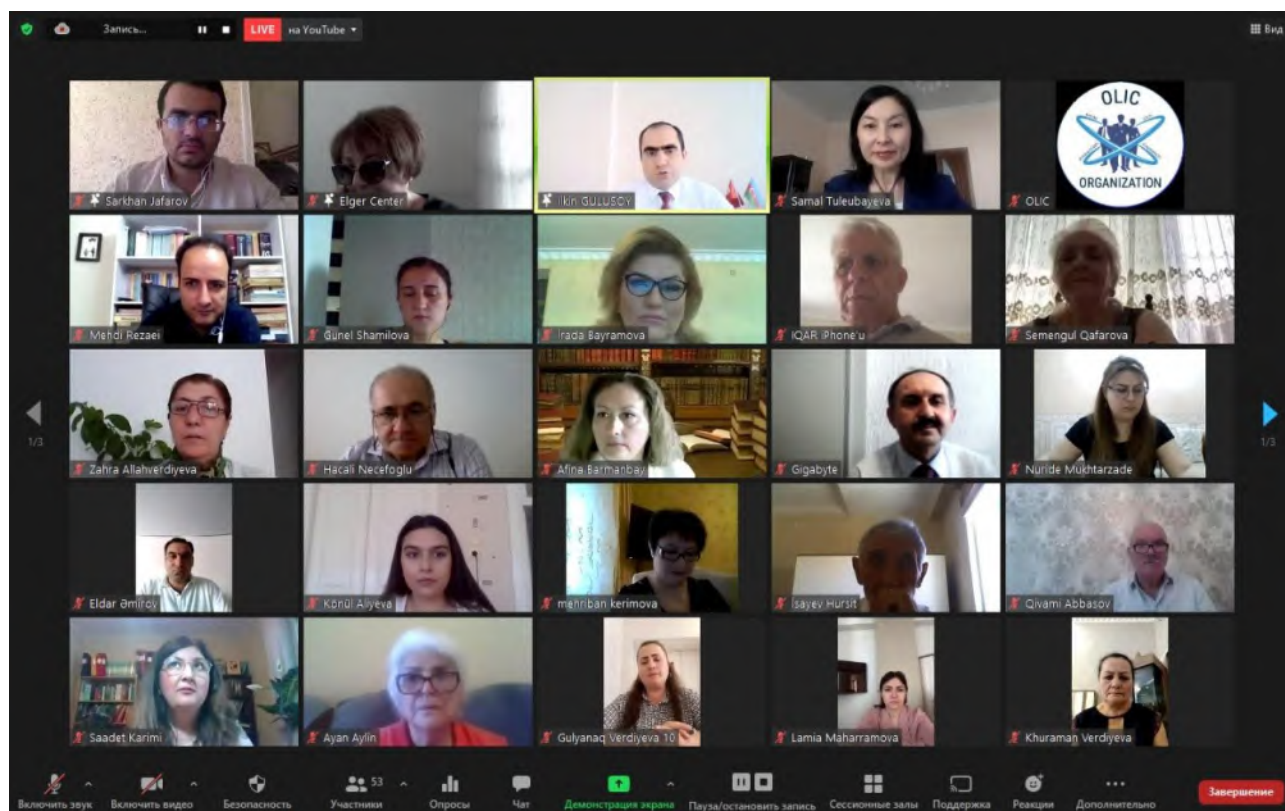
Date: 26.06.2021

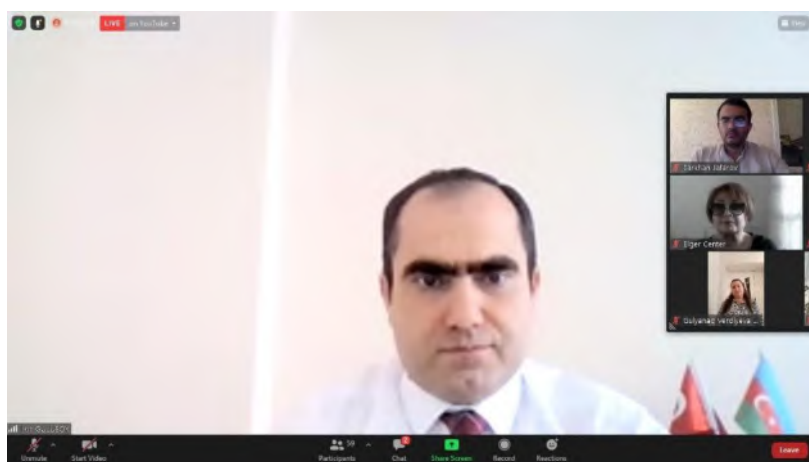
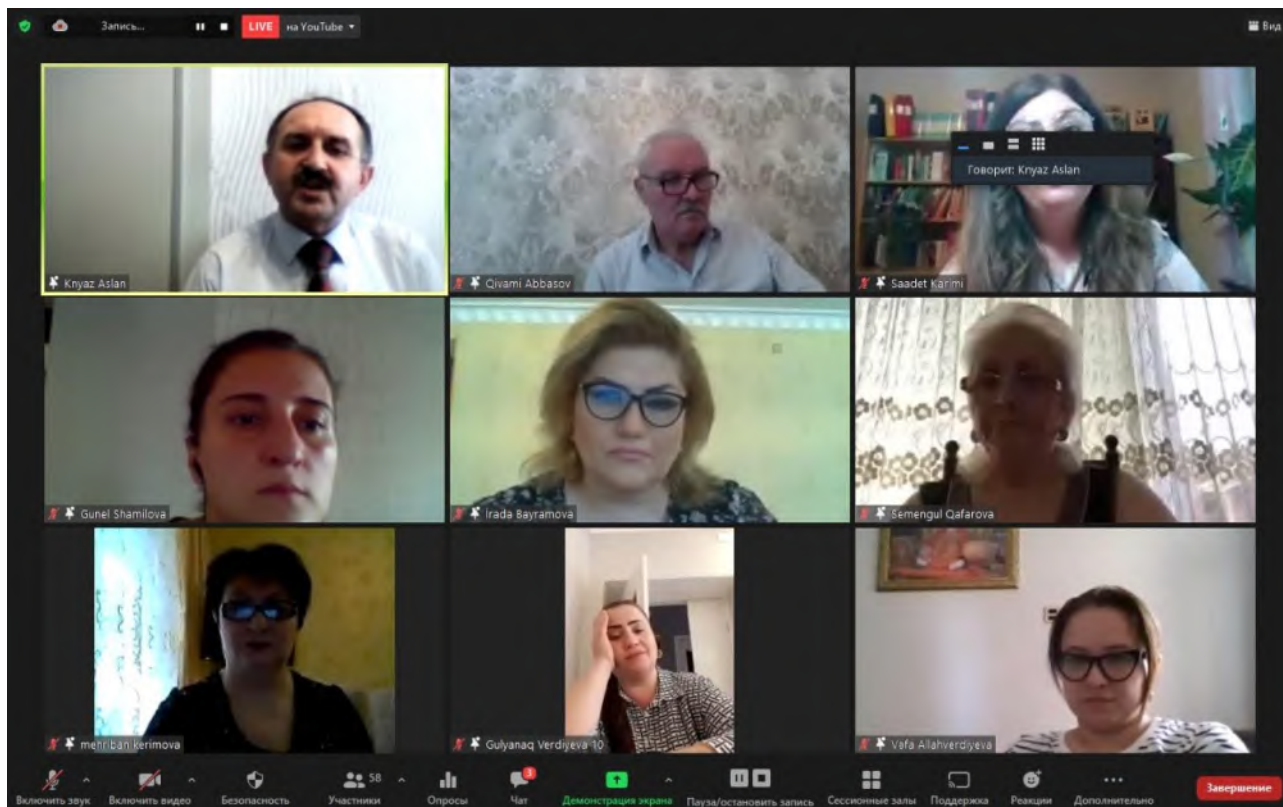
 Turkish Time: 17.00

 Iranian Time: 18.30

 Azerbaijanian Time: 18.00

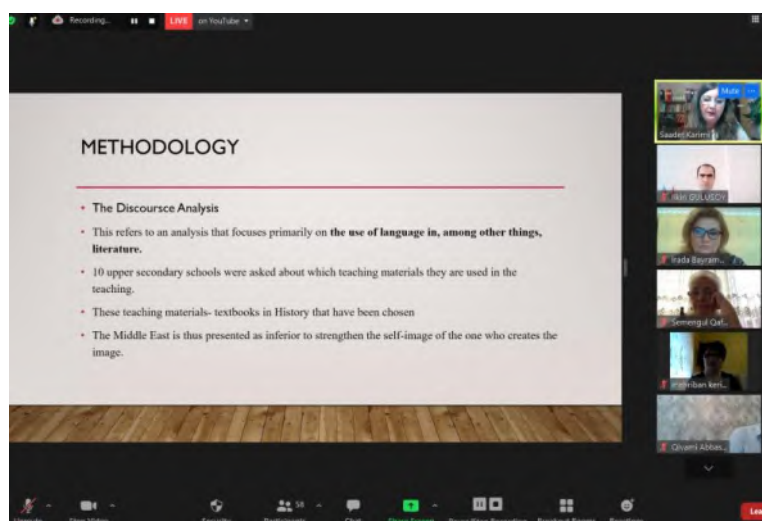
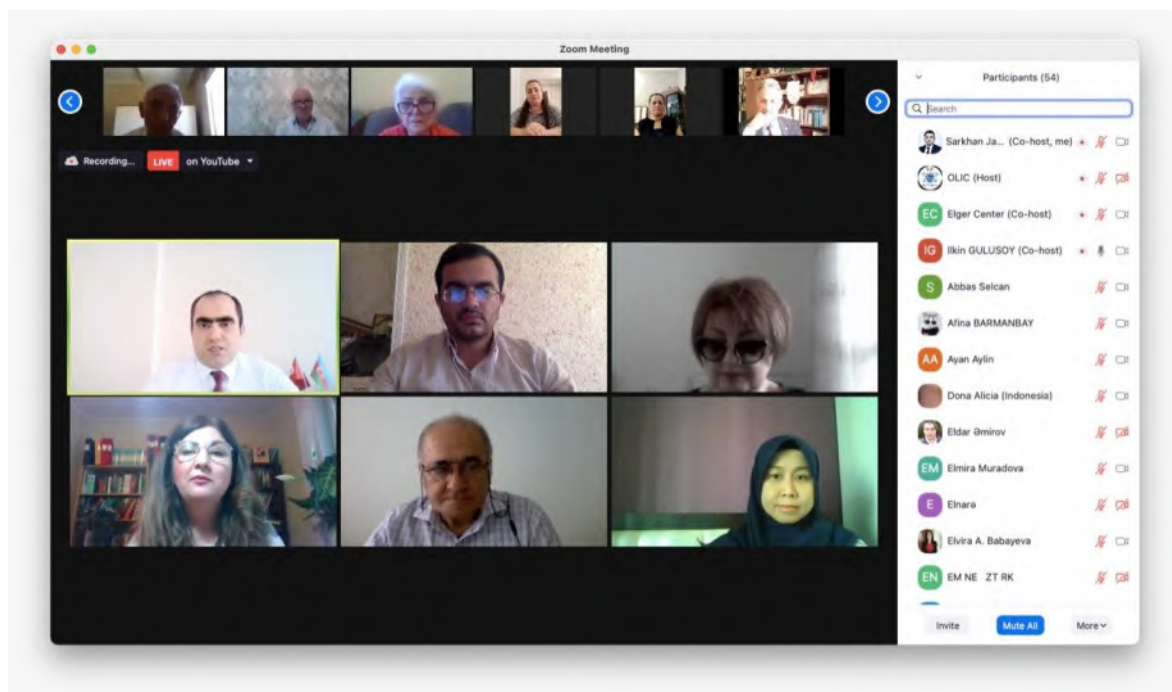
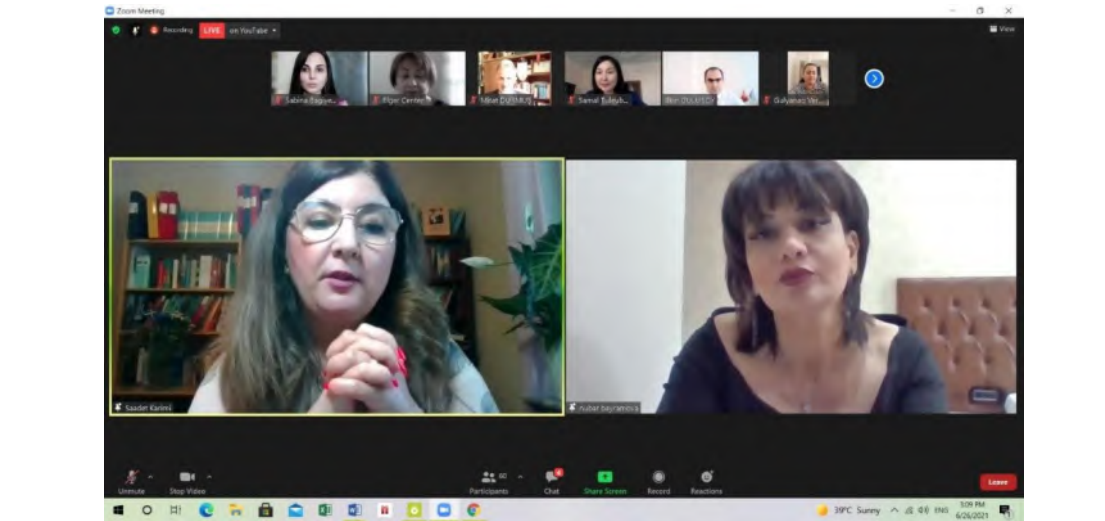
IMAGES FROM SIMPOSIUM

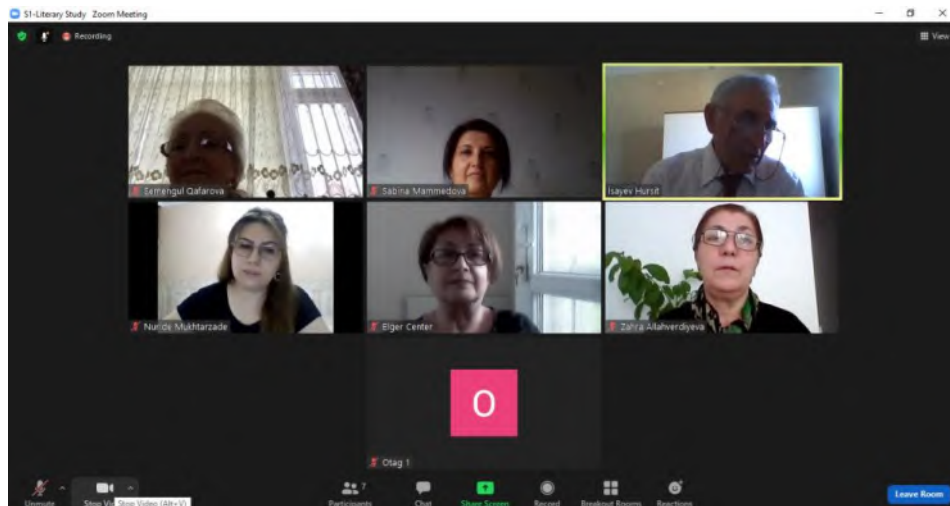
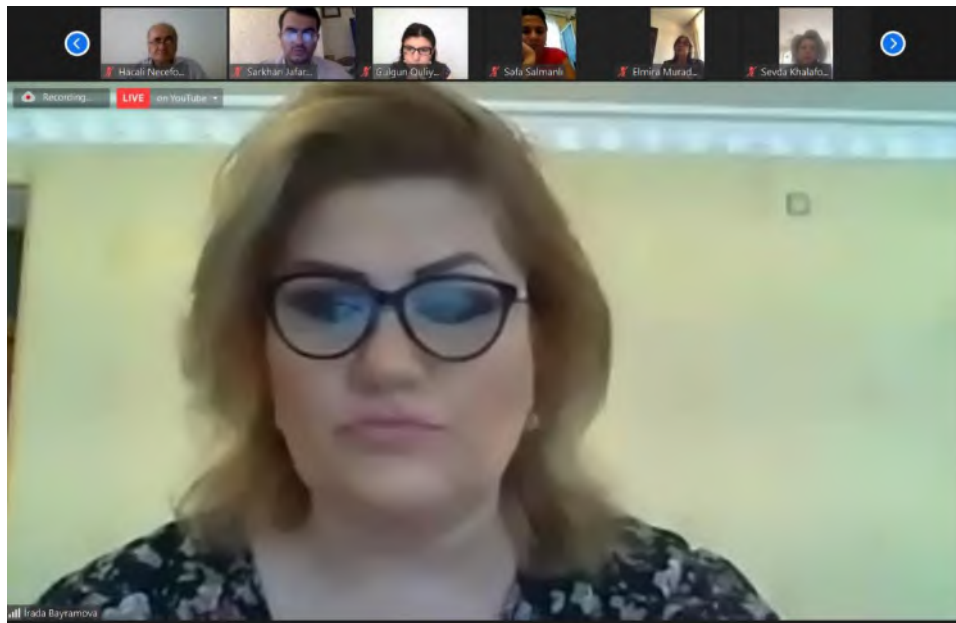

INTERCULTURAL RELATIONS / MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ƏLAQƏLƏR

HISTORICAL AND CULTURAL LINKS OF KAZAKHSTAN WITH THE ARAB WORLD

Samal Tuleubayeva

Doctor of philological sciences, professor of the Department of Oriental Studies
L.N. Gumilyov Eurasian national university, Kazakhstan
samaltu@mail.ru
Orcid id: 0000-0003-0002-8401

Abstract: The article attempts to show a brief history of the emergence and the main stages in the development of relations between Kazakhstan and the Arab world at various stages, before gaining independence in 1991. Mainly they go back to the middle of the 8th century, when the Muslim troops of the Abbasid Caliphate supported by local conglomerates in 751 won a victory on the river. Talas on the border between the territory of modern Kazakhstan and Kyrgyzstan in the Battle of Atlakh with Tang China. This event determined the subsequent civilizational development of the Central Asian region. Along with religion and the Arabic language, the influence of the Arabic-speaking culture increased. Contacts actively continued until the beginning of the 20th century, the moment Kazakhstan entered the Soviet Union. The establishment of a new ideology of communism, socialism and atheism, as well as the change of graphics, first to the Latin alphabet, and then to the Cyrillic alphabet, led to a violation of the continuity of the spiritual tradition, more than 10 centuries of heritage created in the Arabic language or using the Arabic script began to be lost and forgotten. By the 40s. of the last century, there are practically no people left in the country who speak Arabic, which for a long time remained the language of science and culture. They could only be found in the bosom of the few surviving mosques. During the Soviet period, relations with Arab countries were very limited; pilgrimages to holy places were also carried out after obtaining permission from the official authorities in the center. Some contacts took place only with the Arab states of a socialist orientation or from among the friends of the USSR (Iraq, Syria, NDRY, Egypt, Algeria, Libya). Some Kazakhstanis worked as part of the diplomatic missions of the Soviet Union. It was only after gaining independence that the old historical and cultural relations with the Arab world began to revive.

Key words: Arab countries, Arabic language, Arab-Muslim culture, Islam, Kazakhstan, Central Asia.

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ КАЗАХСТАНА С АРАБСКИМ МИРОМ

Туллубаева Самал Абаевна

доктор филологических наук, доцент, профессор кафедры востоковедения
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан

Аннотация: В статье предпринимается попытка показать краткую историю возникновения и основные этапы развития отношений Казахстана с арабским миром на различных этапах, до обретения независимости в 1991 г. Главным образом они уходят корнями в середину VIII в., когда мусульманские войска Аббасидского халифата при поддержке местных конгломератов в 751 г. одержали победу на р. Талас на границе между территорией современных Казахстана и Кыргызстана в Атлахской битве с танским Китаем. Это событие определило последующее цивилизационное развитие региона Средней Азии. Вместе с религией и арабским языком усиливалось влияние арабоязычной культуры. Контакты активно продолжались до начала XX в., момента вхождения Казахстана в состав Советского Союза. Установление новой идеологии коммунизма, социализма и атеизма, а также смена графики сначала на латиницу, а затем на кириллицу привели к нарушению преемственности духовной традиции, стало утрачиваться и забываться более чем 10-вековое наследие, созданное на арабском языке либо с использованием арабской письменности. К 40-м гг. прошлого века в стране практически не осталось людей, владеющим арабским языком, который долгое время оставался языком науки и культуры. Их можно было найти лишь в лоне немногочисленных сохранившихся мечетей. В советский период связи

с арабскими странами были весьма ограниченными, паломничество в святые места также осуществлялось после получения разрешения официальных властей в центре. Отдельные контакты имели место лишь с арабскими государствами социалистической направленности либо из числа друзей СССР (Ирак, Сирия, НДРГ, Египет Алжир, Ливия). Некоторые казахстанцы работали в составе дипломатических миссий Советского Союза. И лишь с обретением независимости начали возрождаться давние историко-культурные отношения с арабским миром.

Ключевые слова: арабские страны, арабский язык, арабо-мусульманская культура, ислам, Казахстан, Средняя Азия.

Казахстан и арабский мир связывают давние историко-культурные отношения. Возможно, определенные контакты имели место и до исламской эпохи. Вместе с тем, взаимодействие между двумя регионами определяется, прежде всего, религиозным аспектом. Подобным образом обстоит ситуация и у многих других тюркоязычных и кавказских народов, принявших ислам. Распространение ислама на территории современного Казахстана было длительным процессом, растянувшимся на несколько веков. Считается, что мусульманские идеи и первые проповедники начали проникать в казахскую степь еще в VII в. Однако переломным моментом в определении будущего духовного и цивилизационного развития региона стала Ахлахская, или Таласская битва 751 г., когда объединенные силы тюрков Тюркешского каганата и армии Аббасидского халифата одержали победу над войсками танского Китая. Это историческое событие положило конец китайской экспансии на запад. Постепенно ислам, а вместе с ним и арабо-мусульманская культура стали проникать в Казахстан. Существовавшие ранее идеологии и верования (христианство, зороастризм, буддизм, манихейство, язычество, тенгрианство, шаманизм, аруахизм и др.), хоть и не ушли полностью с сознания людей, значительно уступили место новой религии. При этом следует отметить, что с самого возникновения ислам в Казахстане носил синкретический характер.

Ислам сначала проник в южные регионы, в т.ч. на Сырдарью, где проживало преимущественно оседлое население, затем распространился в Семиречье (Жетису) и других частях. В X в., при Караханидах, он был провозглашен в качестве государственной религии. В XIII и XIV вв. ислам принимают ханы Золотой Орды Берке и Узбек, правившие на территории Казахстана. Между Улусом Джучи и мамлюкским Египтом устанавливаются дипломатические, политические, торговые и культурные связи, которые имеют место накануне и в период распада Монгольской империи. Берке и мамлюкский правитель Бейбарс заключают союз для борьбы с Хулагуидами Ирана. Важно отметить то обстоятельство, что переписка между сторонами велась на кыпчакском языке. Арабские путешественники и купцы в своих записках оставляют ценные сведения и о территории современного Казахстана. Более того, упоминание о тюркских землях в целом и регионе Средней Азии мы находим в многочисленных трудах средневековых арабоязычных авторов.

Первое собственно Казахское ханство, созданное в XV в. ханами Кереем и Жанибеком, также основывается на правовых нормах шариата. Так обстоит ситуация до правления последнего хана всех трех казахских жузов Кенесары, который был убит в 1847 г.

Начиная с VIII-IX вв., казахская земля, находясь на периферии мусульманского мира, продолжает свое духовное развитие в лоне ислама и его ценностей. До начала XX в. все наследие казахов, традиции, обычаи, культура, наука и литература получали претворение либо на арабском языке, либо с использованием арабской графики. Более того, многочисленные ученые, внесшие большой вклад в развитие арабо-мусульманской цивилизации, являются выходцами из региона современной Центральной Азии. Одна лишь казахская земля подарила таких выдающихся личностей, как «Второй учитель» Абу Наср аль-Фараби, аль-Джаухари, автор словаря «ас-Сыхах» и мн. др. Основатель казахстанского востоковедения профессор А.Б. Дербисали насчитывает свыше 30 ученых и деятелей-выходцев из Фараба и полагает, что имеется еще большое количество имен, канувших в лету и которые предстоит вновь «открывать» будущим поколениям. Этой теме посвящены такие его труды, как «Қазақ даласының жұлдыздары», «Исламның жауһарлары мен жәдігерліктері» и др. (Дербісәліев, 1995; Дербісәлі, 2008; Керім, 2017). Свою лепту в изучение творчества средневековых религиозных деятелей и ученых-выходцев из южных регионов Казахстана вносит и Директор научно-исследовательского центра им. Абу Ханифы, д. филол. н., профессор Ш.Т. Керим и его ученики, в т.ч. Н. Анарбаев, К. Курманбаев, Б. Манабаев, Б. Абуов и др. (Керім, 2017).

Важную роль в укреплении тюркского элемента в истории мусульманской цивилизации сыграли мамлюки, часть из которых также происходила родом из казахских степей. Самым выдающимся из них был Султан Захир Бейбарс (1223-1277), правитель Сирии и Египта в 1260-1277 гг. Прежде всего, он прославился как выдающийся полководец, получивший прозвище «Отец побед». В его правление были достигнуты большие результаты в отражении монголов со стороны Иранского ильханата и крестоносцев. Султан Захир Бейбарс также уделял большое внимание повышению благосостояния народа, развитию науки и образования. Среди многочисленных школ и объектов образования, созданных в его правление, особо следует отметить исламскую школу (медресе) и библиотеку «аз-Захирия» в Дамаске. Этот научно-образовательный проект, инициатором которого выступил Султан Бейбарс, был реализован после его смерти его сыновьями, в частности, Саидом. Комплекс сохранился до наших дней, находится в старой части Дамаска и является одним из важных и замечательных памятников истории и архитектуры средневековой Сирии. На его территории возведен мавзолей, где похоронен Султан Бейбарс и его сыновья. Сейчас в Захирии находится филиал Национальной библиотеки Министерства вакуфов. Не одно поколение сирийцев было воспитано на традициях медресе и библиотеки комплекса «Захирия», который выполнял функции культурно-просветительского учреждения. Его духом пронизана жизнь многих представителей интеллигенции Сирии. В 1878 г. на его базе была открыта первая публичная библиотека Сирии, под тем же названием, получившая в 1880 г. статус национальной. В ее фонде в настоящее время находится более 100 тысяч печатных изданий по различным отраслям науки, 13 тысяч рукописей на восточных языках и 50 тысяч периодических изданий. Захир Бейбарс является единственным султаном, которому настолько удалось снискать любовь простого народа, что последний увековечил его в своей памяти через создание народного романа (сиры). В 2016 г. группой казахстанских арабистов под руководством Ы. Палторе был осуществлен его перевод с оригинала на казахский язык (Султан Захир Бейбарс, 2016).

Помимо Султана Захира Бейбарса среди мамлюкских султанов тюркского происхождения следует выделить и Мухаммада Калауна (1222-1290), который находился у власти в период с 1279 по 1290 гг. В г. Александрии на берегу Средиземного моря находится знаменитая цитадель Кайтпая (род в. 1416/1418 г., годы правления: 1468-1496), имя которого также свидетельствует о его тюркских корнях, хотя сам он относится к ветви мамлюков-бурджитов, имевших преимущественно кавказское происхождение (в т.ч. черкесское). Исследователи указывают, что Египтом на протяжении 130 лет правили 25 кыпчакских султанов.

Все эти личности являются важным связующим звеном между казахским народом и арабским миром. В Дамаске еще до войны в Сирии началось возведение мемориального комплекса в честь аль-Фараби. В 2020 г., год празднования 1150-летия со дня рождения «Второго учителя», планируется его торжественное открытие. В Каире закончена реставрация мечети Султана Бейбарса. Также до наших дней здесь сохранилась мечеть Султана Хасана, одного из мамлюкских правителей кыпчакского происхождения.

Контакты между казахами и арабскими странами в разные периоды поддерживались и через паломничество в святые места – города Мекку и Медину, торговлю, в том числе, по Великому шелковому пути. До нас дошли сведения о существовании гостевых домов для казахов, приобретенных либо построенных в Мекке в XIX в. по инициативе Кунанбая Ускенбаева и др. Более подробные сведения о хадже казахов см. в статьях Н. Нуртазиной «Путешествие в Мекку: из истории казахского хаджа» (Нуртазина, электронный ресурс) и Г. Елешевой «Хазрет Досжан построил дом в Мекке» (Елешева, электронный ресурс).

Арабская графика заняла на казахской земле место других письменностей. Ее использует при написании своего труда «Диуани хикмет» известный представитель XII в. суфий Ходжа Ахмед Ясави, проживавший в г. Ясы (современный г. Туркестан), и все представители последующих поколений религиозных деятелей и ученых на территории Казахстана. Стены мавзолея, воздвигнутого в честь известного суфия по приказу эмира Тимура в XIV-XV вв. и являющегося шедевром мусульманской архитектуры того времени, украшены арабской вязью. Арабская графика имела хождение на казахской земле, начиная с X в. до 1929 г., когда было принято решение о ее смене латиницей. Надписи на надгробных плитах умерших осуществлялись с использованием арабского языка или арабского шрифта. Эта традиция в той или иной степени имеет хождение и в наши дни.

Что касается новейшего времени, то история изменила характер взаимоотношений двух народов. Советская эпоха на 70 лет отдала казахский народ от его корней, накопленного веками

наследия. Переход от арабской графики сначала на латиницу, а затем кириллицу способствовал тому, что казахи утратили связь с прошлым духовным наследием, трудами, написанными на арабском языке или арабской графикой. Со сменой графики в значительной степени стерлась и историческая память, нарушилась преемственность знаний, культурной и научной традиции. Все меньше оставалось людей, которые могли читать и понимать средневековые манускрипты. Прервалась связь и с мусульманским миром, где сохранялась память о выходцах из Средней Азии и Казахстана: прекратили существование торговые контакты, паломничество в священные места ислама (либо были сведены к минимуму). Не случайно, что сегодня многие казахи, читая даже Абая – основоположника казахской письменной литературы и ее первого классика, который жил и творил на рубеже XIX и XX вв. (1845-1904), то есть в эпоху, в историческом измерении относительно близкую к нашей, испытывают определенные затруднения в понимании некоторых слов и выражений. Потому что Абай вобрал в свое творчество, наряду с достижениями русской и западной литературы, лучшие традиции Востока. Он впитал все, чем была полна и богата арабоязычная, персоязычная и тюркоязычная мусульманская культура, на которых основывались более поздние национальные культуры исламских народов, в том числе казахов. В этой связи хотелось бы указать на то, что многие казахские деятели продолжали совершенствование знания арабского языка в татарских и башкирских медресе (медресе «Мухаммадия» в Казани, медресе «Галия» в Уфе и мн. др.).

Поэтому неудивительно, что постепенно мы вновь открывали для себя имена своих предков. Свое второе рождение Абу Наср аль-Фараби получил у себя на родине лишь в 40-60-х гг. прошлого века.

Важное место в казахстанско-арабских отношениях принадлежит личности Назира Тюрякулова (1892-1937) – советского партийного и государственного деятеля, дипломата, Полномочного представителя СССР в Королевстве Хиджаз, Неджд и присоединенные области с 1928 по 1930 г., Полномочного представителя СССР в Королевстве Саудовская Аравия (1930-1935), публициста, филолога, востоковеда. После его расстрела в 1937 г. Саудовская Аравия в знак выражения своего гнева, вызванного подобным отношением к представителям мусульманства, а также в силу ряда других причин разрывает отношения с СССР вплоть до 1990 г. Назир Тюрякулов свободно владел арабским языком, был хорошо осведомлен в вопросах мусульманской религии и культуры. В 1926 г. в Москве тиражом в 2000 экземпляров выходит в свет его труд «Жат сөздер туралы» («О заимствованиях»), в котором он поднимает проблему заимствований в казахском языке, в том числе арабизмов и персизмов. Данное небольшое по объему сочинение, которое было переиздано в Казахстане в 2005 г., является важным источником по истории становления казахской терминологии (Төрөкүлұлы, 1926).

В 2006 г. по инициативе министра иностранных дел Королевства Саудовская Аравия Сауда аль-Фейсала биографическая книга Т. Мансурова о Н. Тюрякулове была переведена на арабский язык и издана в Саудовской Аравии 10-тысячным тиражом. Личности Н. Тюрякулова посвящены и труды известного саудовского политолога, почетного профессора ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, КазНПУ им. Абая Маджида ат-Турки «Назир Тюрякулов – Посол Советского Союза в КСА (1928-1935). (Письма, дневники, отчеты)» (на арабском языке) и «Посол Назир Тюрякулов – создатель истории Туркестана (1938-1982 г.)». Одним из первых М. ат-Турки написал книгу и о Первом Президенте Казахстана на арабском и русском языках («نور السلطة في كازاخستان» / «Свет власти в Казахстане»).

В советское время отношения Казахстана с арабским миром носили ограниченный характер. Казахские специалисты работали в дипломатических представительствах СССР в арабских странах, на производственных объектах в странах социалистической ориентации (Египет, Ирак, Сирия, Ливия, НДРГ, Алжир и др.). Так, ученик А. аль-Машани, основатель научного направления «машаниеведение», писатель-фантаст, к. т. н., д. пед. н. Ш.А. Абдраман (1937-2016) в 1969-1972 гг. работал главным инженером комбината в Алжире. Отдельные представители научных и академических кругов имели возможность выезжать на различные стажировки в арабские страны (Иордания, Тунис и др.), а также в качестве переводчиков.

В 50-60-е гг. на дипломатическую работу за рубежом, преимущественно в странах Азии и Африки, в МИД СССР стали привлекать кадры из национальных республик. Так представители Казахстана оказались в составе различных дипломатических миссий СССР в арабских странах. В этой связи особого внимания заслуживает тот факт, что единственным казахом, удостоенным ранга Чрезвычайного и полномочного посла в советское время, был Малик Сабирович Фазылов (1927-1995),

выпускник МГИМО МИД СССР (1950), кандидат исторических наук, в 1950-1951 гг. – старший преподаватель Алма-Атинской высшей партийной школы, в 1951-1956 гг. – первый секретарь, помощник министра иностранных дел КазССР, в 1956-1961 гг. – лектор ЦК Компартии Казахстана, в 1961-1968 гг. – секретарь, второй секретарь Кокчетавского обкома Компартии Казахстана, в 1968-1973 гг. – зав. Отделом науки и учебных заведений ЦК Компартии Казахстана, в 1973-1976 гг. – министр иностранных дел КазССР, в 1976-1983 гг. – Чрезвычайный и полномочный посол СССР в Мали, в 1983-1990 гг. – Чрезвычайный и полномочный посол СССР в Марокко, позже – советник в МИД РК (1990-1995 гг.). За заслуги в деле развития сотрудничества между СССР и Марокко покойный монарх Хасан II наградил нашего соотечественника Орденом Алауитского трона. Большую лепту дипломат внес и в продвижение культуры народов современной Центральной Азии в Северной Африке. Так, по его инициативе в Рабате были проведены Дни культуры Казахстана и Узбекистана. Благодаря его усилиям было заключено Соглашение о городах-побратимах Алма-Ата и Мекнес, которое функционировало до 1994 г. В рамках данного соглашения студенты созданного в 1989 г. факультета востоковедения КазГУ им. С.М. Кирова (ныне КазНУ им. аль-Фараби) имели возможность выезжать на языковую стажировку в Марокко. Подробнее о жизни и деятельности одного из основоположников казахской дипломатии см. статью Д. Касымова «К 90-летию со дня рождения Малика Фазылова: Дальновидный дипломат» (Касымов, электронный ресурс).

Еще один важный представитель рассматриваемого периода – Болатхан Кулжанулы Тайжан (Тайжанов), известный казахстанский дипломат, общественный деятель, кандидат экономических наук (1941-2007). Он – один из первых казахстанцев, кто в советское время поступил в МГИМО и в 1966 г. окончил его по специальности «международная экономика», где изучал английский и арабский языки. В 1963 г. как один из лучших студентов-арабистов переводил Н.С. Хрущеву и его супруге во время официального визита советского лидера в Египет. В 1970 г. завершил обучение в аспирантуре ИМЭМО АН СССР. В 1963-1964 гг. работал дежурным референтом Консульства СССР в г. Порт-Саид в Египте, в 1974-1975 гг. – генеральный секретарь МИД КазССР, в 1975-1980 гг. – вице-консул, второй секретарь Посольства СССР в Йеменской Арабской Республике, в 1980 г. – ответ. секретарь президиума Казахского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами, в 1980-1982 гг. – зам. зав. отделом зарубежных связей ЦК Компартии Казахстана, в 1982-1985 гг. – зав. протокольным отделом, отделом печати и информации МИД КазССР, в 1985-1989 гг. – первый секретарь, генеральный консул, советник посольства СССР в НДРГ, в 1989-1990 гг. – зав. протокольным отделом, отделом печати и информации МИД КазССР, в 1990 г. – зав. протокольным отделом, отделом печати и информации МИД КазССР, зам. председателя ГКЭС КазССР. Во время 10-дневной гражданской войны в Южном Йемене вывез и эвакуировал сотни граждан СССР и западных стран, за что был отмечен грамотой за личное мужество.

Не всем в нашей стране известно имя еще одного казахстанского дипломата, которого смерть застигла в далеком Йемене. Это – Самат Слямбекович Сундетбаев, выпускник Высшей дипломатической школы МИД СССР. Будучи вторым секретарем посольства СССР в Йеменской Арабской Республике, он погиб 11 сентября 1967 г. при исполнении служебных обязанностей – «выполняя операцию по передислокации посольства, эвакуации женщин и детей сотрудников на родину в связи с гражданской войной в стране пребывания». Его имя золотыми буквами было написано на мраморной плите в вестибюле МИД СССР на Смоленской площади. Герой занял достойное место и в Музее казахстанской дипломатии МИД РК. Подвигу дипломата посвящены статьи Е. Идрисова «Долг выполнил до конца», Р. Слямбаевой «Навечно в списках», М. Карибай «Қазақ дипломатының ерлігі» (Слямбаева, электронный ресурс).

Известный казахстанский историк, востоковед-арабист Б.Е. Кумеков после окончания учебы в ТашГУ в 1963-1965 гг. в числе советских специалистов, принимавших участие в строительстве Высотной Асуанской плотины, был направлен на работу в Египет в качестве переводчика.

В советское время в составе дипмиссии СССР в Алжире работал и видный общественный деятель, востоковед-арабист С. Батырша-ұлы.

Список использованной литературы

1. Дербісәліев А. (1995). Қазақ даласының жұлдыздары. – Алматы.– 245 б.
2. Дербісәлі шейх Әбсаттар қажы. (2008). Исламның жауһарлары мен жәдігерліктері. – Алматы. – 488 б.

3. Елешева Г. Хазрет Досжан построил дом в Мекке // <https://pricom.kz/obshhestvo/hazret-doszhan-postroil-dom-v-mekke.html>
4. Касымов Д. К 90-летию со дня рождения Малика Фазылова: Дальновидный дипломат / <https://www.inform.kz/ru/k-90-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-malika-fazylova-dal-novidnyydiplomata3054885>.
5. Керім Ш. (2017). Қауам ад-дин әл-Иткани әл-Фараби – ғұлама ғалым, ақын. – Алматы. – 232 б.
6. Нуртазина Н. Путешествие в Мекку: из истории казахского хаджа // <http://mysl.kazgazeta.kz/?p=481>
7. Слямбаева Р. Навечно в списках / <https://www.kazpravda.kz/fresh/view/navechno-v-spiskah/>.
8. Сұлтан Заһир Бейбарыстың өмірбаяны: Араб халық эпосы. (2016). Ауд.: Ы. Палтөре, Қ. Садыбаев, Ж. Сариева, Ж. Омарбекова. – Т.1. – Астана,. – 368 б.
9. Сұлтан Заһир Бейбарыстың өмірбаяны: Араб халық эпосы. (2016). Ауд.: Ы. Палтөре, Қ. Садыбаев, Ж. Сариева, Ж. Омарбекова. – Т.2. – Астана.– 376 б.
10. Төрөқұлұлы Н. (1926). Жат сөздер туралы. – М. – 20 б.

UOT: 821

MANUSCRIPTS OF THE LITERARY HERITAGE OF NIZAMI GANJAVI IN THE CONTEXT OF ORIENTAL BOOK CULTURE

Knyaz Aslan

PhD, Associate Professor
Baku State University, Azerbaijan
knyzaslan@mail.ru
Orcid id: 0000-0003-2710-3758

Abstract: The article examines the influence of the Azerbaijani poet Nizami Ganjavi, who lived and worked in the XII century, on the development of the eastern handwritten book culture.

According to sources, more than 900 manuscripts of Nizami's works are stored in Iran, Iraq, Turkey, Egypt, Pakistan, Uzbekistan, Tajikistan, Germany, Great Britain, France, Austria, Russia, the United States and other countries. The number of Hamsa manuscripts is about 500 copies. Currently, only the Institute of Manuscripts of the National Academy of Sciences of Azerbaijan has 27 manuscripts of the great poet's works.

To study the literary heritage of Nizami in the context of Eastern book culture, it is necessary to answer two questions: First, what authors did Nizami read? Second, what is the impact of Nizami's manuscripts on oriental book art? The article provides detailed answers to these questions with reference to the works of the great poet and scientific research written about him.

The manuscripts stored in the libraries of Ganja and Barda were an source of knowledge for Nizami and an example book art. The growing interest in science, culture, art and literature in the East gave a serious impetus to the development of manuscript art.

From this point of view, handwritten copies of the works of the great Azerbaijani artist Nizami Ganjavi, created in different historical periods in different countries, testify to the high level of development of oriental book art in the Middle Ages.

Key word: Azerbaijani literature, Nizami Ganjavi, "Khamsa", handwritten book, manuscript, library, museum, archive.

NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏDƏBİ İRSİNİN ƏLYAZMALARI ŞƏRQ KİTAB MƏDƏNİYYƏTİ KONTEKSTİNDƏ

Aslan Knyaz İlyas oğlu

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Kitabşünaslıq və Nəşriyyat işi kafedrasının müdiri
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: Məqalədə XII əsrdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan mütəfəkkir şairi Nizami Gəncəvinin Şərq əlyazma kitab mədəniyyətinin inkişafına təsirindən bəhs edilir.

Mənbələrin məlumatına görə, İran, İraq, Türkiyə, Misir, Pakistan, Özbəkstan, Tacikstan, Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa, Avstriya, Rusiya, ABŞ və digər ölkələrdə Nizami əsərlərinin 900-dən çox əlyazma nüsxəsi saxlanılır. "Xəmsə" əlyazmalarının sayı isə 500 nüsxəyə yaxındır. Hazırda təkcə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda dahi şairin əsərlərinin 27 əlyazma nüsxəsi saxlanılır.

Nizami ədəbi irsinin Şərq kitab mədəniyyəti kontekstində öyrənilməsi üçün iki mühüm suala cavab vermək lazım gəlir: Birincisi, Nizami hansı müəlliflərin əsərlərini mütaliə etmişdir? İkincisi, Nizaminin əlyazma əsərlərinin Şərq kitab sənətinə təsiri nədən ibarətdir? Məqalədə dahi şairin əsərlərinə və onun haqqında yazılmış elmi araşdırmalara istinadla bu suallara dolğun cavab verilir.

Gəncə və Bərdə şəhərlərindəki kitabxanalarda saxlanan əlyazma kitablar Nizami üçün həm bilik mənbəyi, həm də kitab sənətinin nümunəsi olmuşdur. Şərqdə elmə, mədəniyyətə, incəsənətə, ədəbiyyata marağın artması əlyazma kitab sənətinin də inkişafına təkan vermişdir.

Bu baxımdan Azərbaycanın dahi sənətkarı Nizami Gəncəvinin əsərlərinin müxtəlif tarixi dövrlərdə ayrı-ayrı ölkələrdə yaradılmış əlyazma kitab nüsxələri Şərq kitab sənətinin hələ orta yüzilliklərdə yüksək səviyyədə inkişafını sübuta yetirir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Nizami Gəncəvi, "Xəmsə", əlyazma kitab, əlyazma nüsxə, kitabxana, muzey, arxiv

XII əsr Azərbaycan renessansının yaradıcılarından olan, Şərq xalqlarının iftixar mənbəyinə çevrilən mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvi özünün parlaq ədəbi yaradıcılığı ilə ədəbiyyət qazanmış qüdrətli qələm ustasıdır.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Firidun bəy Köçərli yazır: "Şeyx Nizami böyük şairlərdən birisi olub. Onun kimi fəsih, rəvəntəb və şirinşəban şair dünya üzünə az gəlir. Heç bir şair o lətafət və zəriflikdə söz deməyibdir. Onun cümləyə məşhur olan "Xəmsə"si ki, ona "Pənc gənc" dəxi deyilir, bimisil və binəzir əsərlərdir ki, həqiqətdə xəzinə malıdır" (Köçərli, 1978: s.129).

Doğrudan da "ən incə sözlər"lə süslədiyi möhtəşəm ədəbi xəzinələr yaratmış dahi Nizami orta əsr poeziyası kəhkəşanında parlaq dan ulduzuna çevrilməklə bərabər, özündən sonrakı yüzilliklərdə Şərq kitab mədəniyyətinin, kitabçılıq sənətinin inkişafına və təkmilləşməsinə də mühüm təsir göstərmişdir.

Professor Əziz Mirəhmədovun vurğuladığı kimi, Nizami Gəncəvi "Azərbaycan klassik ədəbiyyatı ilə birlikdə Azərbaycan kitabının inkişaf yolunun müəyyənləşməsində həlledici iş görmüşdür. Kitab mədəniyyətinin bir çox qiymətli, mütərəqqi ənənələri onun adı ilə bağlıdır" (Zəkiyev, 2000: s.159).

Nizami Gəncəvi ədəbi irsinin Şərq kitab mədəniyyəti kontekstində öyrənilməsi və araşdırılması üçün iki mühüm suala cavab vermək lazım gəlir:

Birincisi, Nizami dünyanın qədim və orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış hansı müəlliflərin əsərlərini oxuyub, onlardan bəhrələnmişdir?

İkincisi, Nizaminin əlyazma əsərlərinin Şərq kitab sənətinə təsiri nədən ibarətdir?

İlyas Yusif oğlu ibtidai təhsilini öz evlərində atasının yanında almış, uşaq yaşlarından ana dili ilə yanaşı, fars və ərəb dillərini öyrənmiş, Quranı oxumuş, Məhəmməd peyğəmbərin hədislərini, fiqhi, atəşpərəstlik, xristian, islam və digər dinlərin görkəmli xadimlərinin həyat və təlimlərini mənimsəmişdir.

Nizami dünya, o cümlədən Şərq ədəbiyyatına müntəzəm müraciət etmiş, ilk növbədə Azərbaycan şifahi xalq örnəklərini dönə-dönə dinləmiş, onları ruhuna hopdurmuş, yaradıcılığı boyunca xalq incilərindən yetərincə istifadə etmişdir. Bunu onun ədəbi irsində folklor nümunələrinə, özəlliklə atalar sözlərinə, məsəllərə, deyimlərə və s. gen-bol yer verməyi də təsdiqləyir.

Nizaminin böyük ehtiramla müraciət etdiyi müəlliflərdən və onların qələmə aldığı əsərlərdən bir çoxunun adlarına dahi sənətkarın ədəbi irsində rast gəlmək mümkündür. Oğuz türklərinin "Dədə Qorqud", hindlərin "Kəlilə və Dimnə" kimi dastanları şairin tez-tez üz tutduğu əsərlərdən idi. "Avesta", "Zəbur", "Tövrat", "İncil", "Quran" kimi müqəddəs kitabları oxuyub öyrənən şair ayrı-ayrı əsərlərində onlardan iqtibaslar gətirmiş, öz fikirlərinin təsdiqi üçün həmin ilahi kitablara isnad etmişdir.

Nizaminin əsərləri ilə tanışlıq göstərir ki, o, Şərqin Fərabî, Biruni, İbn Sina, Bəhmənyar, Firdovsi, Xəyyam, Sənai, Nizamülmülk, Qətran Təbrizi kimi məşhur söz ustalarının irsi ilə yaxından tanış olmuş, onlardan bəhrələnmişdir. Şair cavan yaşlarından qədim Şərq və yunan filosoflarının əsərlərini də ciddi şəkildə oxuyub mənimsəmişdi. Bu baxımdan Səlcuq sultanları Alparslan və Məlikşahın vəziri olmuş Əbu Əli Əl-Həsən et-Tusi Nizamülmülkün "Siyasətnamə", antik yunan filosofu Ptolomeyin 13 kitabdan ibarət "Almagest" ("Əl-Məcəsti") və 8 kitabdan ibarət "Coğrafiya", qədim yunan riyaziyyatçısı Evklidin "İqlidis" ("Öqlidis"), "Elementlər", "Əsaslar" və "Məlumatlar" əsərlərini ayrıca vurğulamaq lazımdır.

Dünyanın məşhur şair və alimlərin ədəbi, fəlsəfi əsərlərini oxuyub dərk etməsi sayəsində Nizami öz elmi dünyagörüşünü zənginləşdirməyə, həyat həqiqətlərinin sirlərini öyrənməyə çalışmış, nəticədə özü də kamil söz adamı, mütəfəkkir kimi yetişmişdi.

Nizami oxuduğu əsərlərdən, təsirləndiyi şifahi ədəbiyyat nümunələrindən təkcə yaradıcılıq istiqaməti yox, dərin bilik və elmi məlumat da almışdır. Özünün yazdığı kimi, "yəhudi, xristian, pəhləvi" kitablarını da" mütaliə etməyi unutmaması qarşılıqlı mənəvi zənginləşmə ilə əlaqədar olmuşdur. Yəni oxuduğu kitablar Nizamini, Nizami isə Azərbaycan və Şərqi kitab mədəniyyətini zənginləşdirmişdir.

XII yüzilliyin məşhur Orta Asiya şairi, ədəbiyyat nəzəriyyəçisi və tənqidçisi Nizami Əruzi Səmərqəndi özünün "Nadirlər məcmuəsi" ("Məcməün-nəvadir") və ya "Dörd məqalə" ("Cahar məqalə") əsərində orta əsrlərdə söz meydanına atılmaq istəyən gənclərin qarşısında qoyulmuş tələblər haqqında belə bəhs edir: "Şair gənc yaşlarında öz sələflərindən beşinin iyirmi min və öz müasirlərinin on min misra şeirini əzbərləməsə, daima böyük şairlərin divanlarını mütaliə edib onların şeir qüdrətini, sənətkarlıq sirrini öyrənməsə, onların nailiyyət və nöqsanlarını təhlil edib öz təbinin səhifəsinə həkk eləməsə, heç vaxt söz zirvəsinə ucala bilməz və onu fitri istedadı qüdrət kəsb edə bilməz. Bu mərhələni keçib öz istedadını möhkəmlətməmiş şairlər şeir sənətinə aid olan bütün elm və fənləri tədqiq edib öyrənməli, əruz, qafiyə, poetika haqqında yazılmış Sərəxsi Bəhrəminin və başqa ustalarının əsərlərini dərinlən mənimsəməlidir. Bu elmləri uğurlu öyrənmək üçün şair gərək bir görkəmli söz ustası seçib ona şagirdlik etsin".

Bəllidir ki, orta əsrlərdə İslam alimləri savadlı şəxslərin elmi səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif elm sahələrinə bələdlik meyarını əsas götürürdülər. Onlardan bir çoxlarının təsnifatına əsasən elmlər "hikmətli elmlər" və "qeyri-hikmətli elmlər" olaraq iki yerə bölünürdü. Bəzi ərəb mənbələrində elmlərin bölgüsü iki qismə ayrılır: "ülum-i əvail", yəni "ilkin elmlər" və "ülum-i əvaxir", yəni "sonuncu elmlər". Bunlar da öz növbəsində daxili bölgülərə parçalanır, hər birinin sahələri göstərilirdi.

Nizaminin əsərlərindən aydın olur ki, o, təsnifatda göstərilən elmlərin bir çoxuna dərinlən bələd olmuşdur. Nizamişünasların fikrincə, şairin bilik dairəsinə daxil olan fənlərin siyahısı yetərincə uzun və müxtəlifdir: tarix, məntiq, ritorika, stilistika, dialektika, sofistika, astrologiya, astronomiya, cəbr, həndəsə, kimya, coğrafiya, təbabət, mineralogiya və s. və i.a.

Orta əsr müsəlman ölkələrində öyrənilməsi zəruri sayılan "on iki fənni" (Quran, təfsir, hədis, ədəbiyyat, əruz, coğrafiya, tarix, inşa, xəttatlıq və s.) hamıdan "mükəmməl bilən mənəm, mən" deyən şair həm də mahir xəttat, bacarıqlı kitab ustası olmuşdur.

Nizami "Yeddi gözəl" poemasında yazır:

Dedim ki, bir əsər yaradım gərək, Qərribə naxışla vurulsun bəzək.

Dünyada nə qədər kitab var belə, Çalışıb, əlləşib gətirdim ələ,

Ərəbcə, dəricə, yeri düşərkən, Buxari, Təbəri əsərlərindən.

Oxudum, oxudum, sonra da vardım, Hər gizli xəznədən bir dürr çıxardım (Nizami, 2004: s.21-22).

Gəncə və Bərdə şəhərlərində fəaliyyət göstərən kitabxanaların fondlarında qorunan əlyazma kitablar Nizami üçün əvəzsiz bilik mənbəyi olmaqla yanaşı, həm də dünya və Şərqi kitab sənətinin əyani örnəyi idi. Şair öz əsərlərinin ilk nüsxələrini hazırlayarkən ən kamil hesab etdiyi kitabların tərtibatını nümunə olaraq qəbul edir, yazı üçün orta əsrlərdə xüsusilə geniş yayılmış ərəb bədii xətt növlərindən ən uyğununu seçirdi.

"Qabığı ataraq məğzini aldığı", "hər gizli xəznədən bir dürr çıxardığı" kitabların bədii və texniki düzənindən, zahiri və daxili elementlərindən ən üstün olanlarını özünün tətib etdiyi əlyazma nüsxələrində istifadə etdiyini şair ayrı-ayrı əsərlərində dönə-dönə bildirmişdir.

"Boş, mənasız sözlər kimə gərəkdir?" qənaətinə köklənən, "söz üstündə can qoyan", "ən doğru sözlərdən" bənzərsiz ədəbi abidələr yaradan ustad Nizaminin fikrincə, "gizli sirlər bəyan edən" əsərin məzmunu ilə forması bir-birini mütləq tamamlamalıdır. Şair deyir ki, müəllifin fikrinin nizamı ilə əlyazma kitabın tərtibatı bir-birinə uyğun gəlməli, bir sözlə, mətn yüksək ideallarla zəngin olmaqla yanaşı onun bədii və texniki icrası da gözəl olmalı, özünün gözoxşayan zahiri görünüşü ilə diqqəti cəlb etməli, oxucunun estetik zövqünün formalaşmasına kömək göstərməlidir.

Bununla yanaşı, Nizami oxuculara ilk dəfə gördüyü kitabın cildinə, tərtibatına diqqətlə yanaşmağı, açılıb vərəqləyəndən, oxuyub anlayandan, məzmununa, mənasına bələd olandan sonra ona dəyər verməyi məsləhət görür (Nizami, 2004: s.364).

Nizami irsində xəttatlıq sənətində istifadə olunan yazı ləvazimatları haqqında dəyərli məlumatlar öz əksini tapmışdır. Bunlar bir tərəfdən orta əsrlərdə əlyazma kitablar hazırlayan sənətkarların – xəttat, katib, mirzə, zərrab, rəssam, nəqqaş, müsəvvir, müsəhhih, müzəhhib, mücəllid, səhhaf, ləvvah, kitabdar ki, bu da şairin əlyazma kitab sənətinə bağlılığını təsdiqləyən amillər kimi dəyərləndirilməlidir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, şair kimi şöhrətlənən Nizami eyni zamanda zərif üslublu xəttat, gözəl xətlə katib, aydın danışığı natiq kimi tanınmışdır. Sənətkar qəsidələrinin birində xəttatlığı X əsrin məşhur ərəb alimi, xəttatı və dövlət xadimi İbn Müqlədən, natiqliyi və mühazirə sənətini isə İbn Hanidən yaxşı bildiyini

bildirir: "Görsə incə, pak xəttimi, şərəf tapar İbn Müqlə, Şeirimdəki cadulara İbn Hani də heyrandır" (Nizami: 2004, s.122).

Nizaminin xəttat və xətt növləri haqqında verdiyi bilgilər orta çağlarda Şərq kitab sənətinin dünya kitab mədəniyyətində tutduğu yeri müəyyənləşdirməyə, o cümlədən Azərbaycan kitabçılığının mənzəri barədə təsəvvürlərin miqyasını dəqiqləşdirməyə imkan verir.

Şair əsərlərində qələm, lələk, qələmdan, mürəkkəb, kağız və digər yazı ləvazimatları barədə də maraqlı fikirlər söyləmiş, onları öz poetik ifadələri ilə bəzəyərək yeni təşbeşlər, bənzətmələr, istiarələr yaratmışdır.

Ustad şair "Qələm" yazı ləvazimatını poetik ifadəsini belə tərənnüm edir: "Ən uca sərkərdədir gərmişdəki ələmə, Cəvahir həmayili yaraşıqdır qələmə" (Nizami, 2004: s.364).

Nizamişünas alim Rüstəm Əliyev həmin beytin izahını bu cür verir: "Qələm deyərkən Allahın qələmi və cəvahir həmaili (boyunbağı) məfhumu altında isə həmin qələmlə kainat yaradılmamışdan əvvəl göylərdə saxlanan lövhədə (lövhə-məfhun) yazdığı varlığın taleyi, nəqşi nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, "qələmin boyunbağı" ("cəvahir həmaili") deyəndə qələmin yazısına işarə olunur" (Nizami, 2004: s.364).

Bəllidir ki, Nizami öz əsərlərinin üzünün köçürülməsində, yüksək səviyyədə cildlənməsində və müxtəlif ölkələrə göndərilməsində yaxından iştirak etmişdir. Şair "Leyli və Məcnun" dastanında bununla bağlı yazır ki, əsərlərimi "ürəyimin qanıyla yazmasaydım və bütün xalqların malı olacağına inanmasaydım, onların heç birini "eldən-elə yollamazdım".

Məsələn, Nizami "Sirlər xəzinəsi" əsərini Ərzincan vilayətinin hakimi Fəxrəddin Bəhram şah ibn Davuda həsr etmiş, kitabı ona göndərmişdi.

Professor Rüstəm Əliyev yazır: "Ərzum səlcuqlarının tarixçisi İbn Bibi həmin əsərin 1178-ci ildə Ərzincana çatıb Bəhram şahı təqdim edilməsini və əsərin böyük ehtiramla qəbul olunmasını müfəssəl təsvir etmişdir".

Məhəmmədəli Tərbiyə "Danışməndani Azərbaycan" əsərində yazır ki, "Sirlər xəzinəsi" əsərinə görə Fəxrəddin Bəhram şah Nizamini beş min dinar pul (bəzi qədim mənbələrdə "beş min dinar qızıl") göstərilir, yüklənmiş beş at, beş iti yerli qatır və ziynətlə tikilmiş fəxri geyimlə mükafatlandırmışdı.

"Yeddi gözəl" poemasında Nizaminin verdiyi məlumata görə, orta əsrlərdə Şərq ölkələrində, eləcə də Azərbaycanda bərk yazı materialları, o sırada daşlar, qayalar, gil lövhələr, sümük və s. üzərində yazı həkk olunur və ya rəsm (şəkil) çəkilirmiş:

Münzər: "Gəlsin, – dedi, – cahan nəqqaşı, Yeni bir naxışla güldürsün daşı".

Əlində fırçası, boyası, zəri, Nəqqaş gəlib çəkdi şahı, əjdəri (Nizami, 2004: s.56).

Nizaminin o dövrdə Azərbaycan kitabxanalarında doğma türk dili ilə yanaşı, ərəb, fars yəhudi, nəsrani (xristian) və pəhləvi dilində olan xarici mənbələrdən istifadə etməsi onun dünya əlyazma kitabçılıq sənəti ilə birbaşa tanışlığına da imkan yaradırdı. Bu fakta əsaslanaraq belə bir mülahizə səsləndirmək mümkündür ki, şair tanış olduğu xəttat və katiblərlə də həmin əlyazma nüsxələrin tərtibatı ilə bağlı fikir mübadiləsi aparmış, zahiri görünüş baxımından ən yaxşı hesab etdiyi kitabları onlara örnək kimi göstərmiş, onlardan öyrənməyi tövsiyə etmişdir.

Onu da qeyd edək ki, dahi sənətkar "İsgəndərnamə" əsərində öz sevimli ədəbi qəhrəmanı İsgəndər obrazının təmsalında kitab və kitabçılıq sənəti ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləmiş, bu sahənin inkişafı üçün düşüncələrini özünün yaratdığı hökmdar surətinin fəaliyyətində əks etdirmişdir. İsgəndərin fəth etdiyi ölkələrin kitabxana fondlarında toplanmış qiymətli əlyazma kitabları qənimət olaraq öz ölkəsinə daşıtdırması, yeni kitabxanalar açdırması, ən yaxşı kitabları tərcümə etdirməsi buna əyani sübutdur.

İstər rum elində, istər yunanda, Dünya dillərində nə var cahanda,

Buyurdu tərcümə edilsin bütün, Bilik xəzinəsini doldurmaq üçün (Nizami, 2004: s.344).

Kitabı "dürr", kitabxanayı isə "dürr ümmanı", "bilik xəzinəsi" adlandıran mütəfəkkir şair insanın mənəvi cəhətdən kamilləşməsində, əxlaqi tərbiyəsində, dünyagörüşünün artırılmasına, cəmiyyətin yetkin üzvünə çevrilməsində kitabın əhəmiyyətini həmişə yüksək dəyərləndirmişdir.

Əlbəttə, qədim zamanlardan başlayaraq ölkələrarası iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin yaranmasında və inkişafında əlyazma kitablar vacib rol almışdır. Əlyazma kitabların hazırlanması, yayılması, üzünün köçürülməsi, inkişafı kitab mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm bir mərhələ təşkil edir. Bu baxımdan Azərbaycan əlyazma kitabı xalqımızın dünya mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi ən nadir incilər sırasında xüsusi yer tutur. Dünyanın, o cümlədən Şərqlin ən məşhur mədəniyyət muzeylərində, arxivlərində, kitabxanalarında Azərbaycan əlyazma kitablarının, o cümlədən Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sinin nüsxələrinin qorunub saxlanması milli mədəniyyət tariximizin qədimliyinin və rəngarəngliyinin əyani göstəricisidir.

however, would be to speak of the Middle East (with the exception of Israel) as populated only by Muslims. What the study will address are the nuances that emerge in the selected textbooks on the geographical area. This is done based on the concept of orientalism.

The theoretical framework. The Middle East is thus presented as inferior to strengthen the self-image of the one who creates the image. The study's issues become particularly pressing in that Sweden today is to be described as a multicultural society, with a large minority of people from, among others, the Middle East, with several different cultural backgrounds and religions.

According to Said, Europeans have a special attitude towards the Orient. This approach is very closely linked to the area's special position in European history. It is in the Orient that Western thinkers find Europe's oldest, best and richest colonies, the source of its civilization and language, competitors in the cultural sphere. Most telling, however, is that the Orient stands as the foremost and several times "[...] recurring images of the Different" (1995:5). This difference contributes to the definition of Europe's self-image in that the Orient becomes the opposite personality of the West, or counter-idea, its antithesis. Yet the Orient also exists as an incorporated part of civilization and culture in Europe on a material level. Orientalism presents this on both the cultural and the ideological level in the form of a discourse which consists of its own institutions, vocabulary, research, imagery and doctrines that create the image of the Orient and can be found in the old colonial powers (ibid.: 3-4).

It is emphasized by Said that by Orientalism he refers to several different things which in turn are connected. According to Said, there are anthropologists, sociologists or historians in the academy who engage in oriental studies. A more general meaning of Orientalism is based on an ontological and epistemological division of the Orient and the West. This significance can be found in, among others, poets, writers, philosophers, economists and political theorists who have accepted that a fundamental difference between the Orient and the West exists. Furthermore, this difference is a basic starting point for several major theories, epics, novels, social descriptions and political accounts, which are about the peoples of the Orient, their customs and thinking, according to Said. As an example of this type of orientalism, Said gives, among others, Aeschylus, Victor Hugo, Dante and Karl Marx (Said, 1995:4).

There is a constant exchange between the academic and the other, literary and non-literary, forms of Orientalism, according to Said. Since the end of the 18th century, there has been extensive and almost systematic communication between these sites. This is expressed in the West's way of dealing with and dominating the Orient, which is done "[...] by making opinions about it, authorizing views on it, describing it, teaching about it, colonizing it, ruling over it [...]" (ibid: 5).

In other words, Orientalism is a way for the West to dominate and exercise power over the east. Given that this study examines Swedish textbooks in Swedish schools, it is perhaps not surprising that the Orient is described and taught on the basis of Swedish conditions in the teaching materials. On the other hand, when it is expressed in unproblematic descriptions or situations where vital views or facts are omitted or are clearly one-sided, the purpose of the history subject for the vocational programs can be jeopardized. It is hardly possible to include all available facts and views in the same book. On the other hand, the facts presented should be possible to problematize for students and teachers based on the teaching aid. According to Said, the dominance of the Orient has taken place systematically and has enabled the West to control and to some extent produce the Orient on a political, sociological, military, ideological, scientific and artistic level. The position of Orientalism during the period has had such authority that the Orient as a studied subject has not been characterized by free thought and free action. Said also emphasizes that this relationship also prevails today. The underlying interests that characterize Orientalism are those that create the image of the East as the other and a counter-image to the Western. This image has since been used by Europeans to strengthen their own European identity (1995:5). In other words, the West elevates itself by portraying the East as backward and inferior in various ways.

According to Said, the peoples of the Orient have historically been portrayed as stupid, superstitious, unable to take care of and control themselves, in contrast to the peoples of the West. However, there are similarities with how indigenous peoples in, for example, Africa are portrayed. These representations are in turn confirmed by the colonial overlords, a knowledge is created and legitimized through the interest in the different. It is also striking that this knowledge could be applied to all areas, without regard to regional differences. A characteristic of Orientalism and the unequal relationship between East and West, which is based not only on political and military superiority, but also on a cultural dominance of the Orient. Thus, knowledge of the Orient creates the image of the East, its people and their world due to an unequal power

relationship. For this reason, it is important, according to Said, not to generalize across the Orient without absorbing extensive material dealing with the area (1995:39-42).

Asia has since ancient times been described as a hostile "other" world and is thus associated with emotions, according to Said. These feelings in turn consist of "[...] emptiness, loss and disaster [...]" (1995: 58) to reinforce the image of "the other" as something dangerous or undesirable. Said further emphasizes that over time, the Far East became more familiar to the Westerner who conquered it. The founding of Islam, however, came as a radical shift. Islam came to be treated conservatively and defensively by the "West". This new belief was considered a falsification of the former true Christianity and has led to a shift from what was previously known and the new, unknown. This shift stands between the extremes of contempt for what is known and shivers of lust or horror for what is new and unfamiliar. The images conveyed by Islam, Muslims, Ottomans, or Arabs have always existed as a way to control what has been foreign and frightening.

At times, the perception of the Orient as somewhat frightening has been seemingly justified, the expansion of Islam and the subjugation of the whole, or large parts of the Middle East, North Africa, the Iberian Peninsula and later the Balkans, hardly took place in peaceful forms. However, Said emphasizes that Western scholars, through a limited vocabulary and a narrow use of images, contribute to misconceptions about the Orient. Said is similar to a theater stage where a limited number of characters may represent the whole (1995: 60-65).

Occidentalism. If Orientalism deals with how Western thinkers have created the image of the Orient, then Occidentalism is almost the opposite. Thus, how Eastern thinkers have created the image of the West, the Occident. By "West" is meant here mainly Western Europe as well as North America (USA and Canada) and Oceania (Australia and New Zealand). Mohammad Fazlhashemi (2005:7) describes the radical shifts that this image has undergone in modern times. It is worth noting that perceptions of the West, in turn, have been influenced by Western philosophers and theorists' images of the Orient.

Historically, Muslim Eastern thinkers have had different attitudes toward the West. From having an original curiosity to the perception of Europeans as spreading war and destruction through the Crusades. During the Early Modern Era, Europeans were seen as role models militarily, with the defeats that Muslim empires led to European. On the other hand, their own economic and political systems were still considered superior because of their own ethnocentric views. Gradually, however, the attitude changed (Fazlhashemi 2005: 11-16). Minor reforms could take place under individual rulers but were dependent on the ruler. If he lost power or died, the reforms did not last long. In some cases, resistance also developed within the privileged groups of Ottoman society as possible reforms were considered to threaten their own position. In the periphery of the Ottoman Empire, mainly the Arab parts, Europeans' success was taken seriously. The reaction to this was an attempt to return to what was considered to be the Islamic roots. This is because the rulers of the empire were considered to have betrayed the ideals of Islam and at the same time the unfaithful Europeans were not considered a role model. Infidels was formerly common expression among Muslim scholars and referred to all non-Muslims and non-believers (2005: 12). Some, such as Mohammad ibn Abd al-Wahhab, active on the Arabian Peninsula in the 18th century, believed that an extreme Islamic interpretation would be adopted and a return to what was considered to be the prevailing conditions during the time of the Prophet. By focusing on education, the people would become better Muslims and live according to the stricter interpretation of Islam (2005: 11-13). In other words, this can be summed up as a lack of interest in the West in general.

During the 19th century, a positive image of Europe was conveyed by several different groups, including traders, diplomats, and students. In the debate that prevailed, they came to present Europe as an example worth following in several issues that concerned, for example, the individual's freedoms and rights, the citizen's obligations to the state and the rule of law. It was mainly the image of Europe as a modern society that was emphasized and worth striving for, according to Fazlhashemi. There was a debate about fully adapting and assimilating to European conditions or integrating the European model into an Islamic context (2005: 16, 23-25). By the turn of the century, several constitutional reforms had been carried out in Muslim countries, according to Fazlhashemi. Even though the social elite had great faith in these reforms, the result was not infrequently social unrest and political chaos. During the interwar period, this developed into nationalist, anti-Islamic and racist policies in connection with increased industrialization processes inspired by Nazi and fascist currents of ideas (Ibid.:41-42).

Fazlhashemi emphasizes that the view of the West had a clear setback when the occidental current of ideas spread. Its representatives were of the opinion that Islam and modernity were two incompatible entities. Through the process of globalization during the second half of the 20th century, the culture and

lifestyle of the West spread. In the Muslim world, it was considered that this lifestyle brought with it undesirable phenomena such as cultural alienation and assimilation. These phenomena would destroy Muslim culture and civilization and impose on them a Western monoculture, according to Fazlhashemi. The influence of the West was equated with a kind of poison, or a disease condition from which the Muslim world was attacked. The Muslim world was seen as a victim of the West's agenda and the West was the root of all evil in the Muslim world. The West got the image as the evil other man had nothing of value to take from. As proof of this, the historical actions of the Western colonial powers were emphasized. For this reason, one should not let the West be a role model or draw inspiration from it. The West was a threat one would try to defend against. Instead, one would seek inwardly and revive one's own culture without the influence of the West (2005: 69-70).

The results. The textbooks studied all take up the Middle East in some way during the epochs: Prehistory, Antiquity, the Middle Ages and the Renaissance. It mainly talks about the Middle East as different empires or cultures, such as Persia or the "Arab Empire". Then the focus is on Europe or other parts of the world until the interwar period, after which various societies and conflicts in countries and events in the Middle East are described, such as the Israel-Palestine conflict, Iraq and Iran. Parallels are often drawn to the "western" attitude to these events and societies and the "western" counter-reactions to an event. When the textbooks introduce the epochs, they all address at least two of the ancient high cultures, the Egyptian and the Mesopotamian. A few facts about religious life are also mentioned in it (Queckfeldt & Lindström 2015: 20-21). In the textbook *Meet the History*, a comparison is made with Europe, where it is stated that "[...] the first high culture [was] in the Mediterranean, more specifically on the island of Crete [...]" (Larsson 2014:33). Here the Egyptian culture is somewhat neglected, it was also by the Mediterranean, instead the focus is on the Minoan culture in Crete. It is also emphasized that some of the cities in Mesopotamia could have had up to 50,000 inhabitants, all consisting of a people - the Sumerians (ibid. :34). *History 1a* also highlights the Minoan, Phoenician and Hittite kingdoms (Elm & Thulin 2011: 13-14). This shows a greater cultural diversity in the Middle East in ancient times than what other textbooks do.

When ancient Greece is dealt with in the textbooks, the Persians, or their kingdom, may assume the role of enemy against Alexander the Great in his conquests. The textbook *Find the History 1a1* does not address this (Queckfeldt & Lindström 2015:22-23). The textbook *Perspectives on History* presents it as "Under the leadership of the young king Alexander the Great defeated [the Greeks] the mighty Persian Empire in the east [...]" (Nyström, et al. 2011:38). According to *Meet the History*, this led to "[...] Eastern and Western merging [...]" (Larsson 2014:38- 39) after which a "mixed culture" emerged (ibid.). This view is shared by *History 1a* (2011) (Elm & Thulin 2011:19- 20). *History 1a* also states that Indo-European peoples spread from the interior of Asia, south and west. The text is followed by a picture in which a few different ethnic groups are mentioned, including Persians who moved in the direction of Iran (Ibid. :16). When ancient Rome is discussed in *Finding the History 1a1*, the Middle East is briefly mentioned as the place where Christianity arose from Judaism. Furthermore, that the imperial cult was abolished, and that Christianity was later introduced as the common religion for all the inhabitants of the Roman Empire.

Furthermore, the Emperor is also described as "[...] the secular protector of the Church". The text points out that: "In this way, the Roman Empire also connected Europe on the religious level" (Nyström, et al. 2011:39). A religion based in the Middle East was thus a contributor to the spread of Roman civilization. Christianity also came to have a lasting imprint in Europe, which remains to this day. *History 1a* also points out that Christianity became the state religion in the Roman Empire (Elm & Thulin 2011:24). *Meet the History* is content to state: "It was during the time of Augustus that Jesus was born in the Roman area of Palestine" (Larsson 2014:40). Before the step towards the Middle Ages is made in *Meet the History* it is pointed out that Western Rome went under 476 AD, but that Eastern Rome survived until 1453 AD, when it finally fell to the "Ottoman Turks". Furthermore, the first Christian crusade was "[...] aimed at the Muslims who took Jerusalem" (Larsson 2014:46). Muslims are here synonymous with Arabs in *Meet the History* when it was previously stated that: "The religion of Islam was founded by the Prophet Muhammad in the early 600s. Under his leadership, an extensive empire began to be built by the Arabs [...]" (Ibid. :41). In *Finding the History 1a1* it is pointed out that in the "West" the popes supported crusades aimed at Muslims in the Middle East. It is further explained that on the Arabian Peninsula, the Islamic faith was founded by the Prophet Muhammad in the early 600s. It is then emphasized that due to "Arab conquests", the new religion spread rapidly (Queckfeldt & Lindström 2015:24- 25). *History 1a* also points out that the Arabs, in a hundred years, conquered large areas.

A fact box reads "Approximately 750 AD. the Islamic empire of the Arabs was most widespread" (Elm & Thulin 2011:27).

When Perspectives on History speaks of the Crusades, these are described as "[...] a series of attacks on the Arab empire [...]". History 1a has a picture depicting Richard the Lionheart and Saladin (depicted as Satan in an example of medieval propaganda) (Elm & Thulin 2011:30). However, the chance to point out here that Saladin was of Kurdish descent is missed.

In the presentation of the Renaissance era in Find the History 1a1, a large profile picture of Suleiman the Great is given. Next to this picture it is mentioned that Suleiman's kingdom, "the Turkish Ottoman Empire", was the main Muslim power during the Renaissance (Queckfeldt & Lindström 2015:27). However, other Muslim kingdoms are not mentioned. The chapter "Towards a new era" in Perspectives on History, which deals with the Renaissance, emphasizes that the importance of trade grew and that it was profitable to trade in goods from China and India. However, a problem is presented for trade: "[...] the road there was controlled by Arabs and Turks" (Nyström, et al. 2011:42). So, two distinct groups. Therefore, the voyages of discovery began, according to Perspectives on History (Ibid.). Here, the Ottoman Empire is allowed to represent the entire Middle East for the period, Safavid Persia, for example, is not mentioned. It is also possible to question whether the Ottoman Empire ruled over the entire Middle East and all the Arabs. To also call the Ottoman Empire "Turkish" is a bit problematic and somewhat of an anachronism and does not really fit until sometime during the second half of the 19th century with the spread of nationalism.

However, it is very common to call the Ottoman Empire in this way (Kinross 1977: 24-25). When dealing with the Middle East in contemporary history, the Israel-Palestine conflict is initially presented as a conflict between Jews and Arabs. On the other hand, in Meet the History, for example, Israelis are mentioned after Israel declared itself independent. However, it does not appear that it can be about any other ethnic group than just Jews, for example, Christians also live in Israel, but these are not mentioned in any teaching material. Sometimes it is emphasized by the teaching aids that it is Palestinian Arabs, or Israel's neighbors it is spoken of (Queckfeldt & Lindström 2015: 163, 164, 190). Israel's neighbors are in turn collectively referred to as the "Arab states" of History 1a and Find the History 1a1 (ibid. 163). Perspectives on History emphasizes that Jews immigrating to Palestine had increased during the interwar period and that conflicts between Jews and Arabs increased in the area. Furthermore, this is said (Nyström, et al. 2011: 253- 254):

The formation of the state of Israel was perceived as a political humiliation in the entire Arab world and had a great influence on the political development there. After independence, Egypt, Syria and Iraq had been ruled by the ancient elite of kings and sheiks. Now nationalist military regimes that wanted to modernize and industrialize the countries took over. In addition, they wanted to pursue a more independent policy from the Western powers. Here they received support from the Soviets. Thus, the "Arab world" also strived for national independence, supported by the Soviets.

Thus, the "Arab world" also strived for national independence, supported by the Soviet Union. The United States in turn allied itself with Israel, according to Perspectives on History (Ibid.). Furthermore, Find the History 1a1 points out that Iraq is also located in the Middle East and that Iraq, Turkey and Iran have "[...] a strong Kurdish minority" (Queckfeldt & Lindström 2015: 190). Meet the History states that in connection with the Kuwait War, rebellion to try to form its own state" (Larsson 2014:169). Furthermore, Jewish immigration is also presented by Find th History 1a1 and Meet the History as a worrying problem (Queckfeldt & Lindström 2015:169). Find the History 1a1 also states that the West Bank, which was occupied by Israel during the Six Day War, is a "[...] big and unsolved problem between Israel and the Palestinians i.e. because Israelis settled there" (Ibid.: 190). Israelis do not necessarily have to be equated with Jews, according to Find the History 1a1. On the other hand, it also does not highlight what can be thought of as meaning other than Jews. The textbooks thus casually state that the Middle East is mainly populated by Arabs, but the Kurdish minority is briefly highlighted in two of the textbooks. On the other hand, Find the History 1a1 points out that General Saddam Hussein had seized power in Iraq in 1979 and that he was attacking the minority populations of Iran and Iraq (Ibid.). Pointing out which minority populations (except the Kuwaitis) this is about is neglected. Iran, for example, has a number of different ethnic minorities within its borders, including Kurds, but also Shia Arabs, Luris, Azeris and Mazandarani. On the other hand, Persians are not mentioned either.

It is pointed out in Find the History 1a1 that the "western world" was "surprised" that Iran was transformed into a "[...] strictly Muslim state" (Ibid.:187), after the revolution in 1979. Meet History (2014) points out that the clergy in the country were not satisfied that "Western values" have entered the country. The consequences of the revolution are emphasized to be that the power of the clergy increased - an Islamic

republic, led by the clergy was established (Larsson 2014: 170-172). Except for Iran, no religious connections are made in contemporary history in any teaching material. Perspectives on the History (Nyström, et al. 2011: 297), however, highlights that:

Today, there is a cultural divide between East and West that has gained increasingly strong religious overtones. In the Muslim world, Islamist extremists have gained followers in many countries, even though they constitute a small minority in the Muslim community. An intense hatred of the United States and of all that the West stands for is cultivated here. In Israel, Jewish Orthodox groups have gained more power, and in the United States, the so-called Christian right played a key role during the Bush presidency. Prejudices and stereotypes about Arabs and Muslims are spreading all over the world.

What is meant by "the Muslim world" is not explicitly stated. However, it is possible to assume that it is the Middle East that is being talked about. However, the last sentence of the quote is meritorious in that a problem is highlighted. On the other hand, the question can be asked whether Perspectives on History contributed to spreading these "prejudices and stereotypes". In summary, it is mainly the Egyptian and Mesopotamian cultures that are mentioned in ancient times. In ancient times, only the Persians are mentioned as part of the Persian Empire until the conquest of Alexander the Great, when a "mixed culture" arises. It is further explained that Christianity originated in the Middle East when it was ruled by the Roman Empire. During the Middle Ages, only Arabs are emphasized as Muslims, it is not mentioned that the Middle East was largely Christian before the "Arab conquests". During the Renaissance, the Islamic Ottoman Empire was allowed to represent the entire Middle East, along with two different peoples, the Arabs, and the Turks. Closer to the present, the Middle East is mentioned as part of the "Muslim world", but what this specifically means is not clear. In addition, the majority of the Middle East's population is referred to as Arabs, with the exception of Israel and Iran. Israel is only referred to as a Jewish-populated state, while it is mentioned that Iran has ethnic minorities, but not who these are.

When orient and occident are not opposites. A basic thesis of Said is that Western thinkers emphasize negative aspects of the Orient, in the form of opposites to the Occident, in order to strengthen the self-perception of the West. Here I show sections in the textbooks where this is not the case, but rather what "east" and "west" may have in common. When Antiquity is treated, Find th History 1a1 highlights that "the first civilizations arose in ancient times by great rivers. They are the oldest places we know of written history" (Queckfeldt & Lindström 2015: 20). By paying attention to this, Find the History 1a1 points to a common origin. However, we also get to see a picture on a world map. It is pointed out that: "In Sweden, antiquity usually means our oldest history (our prehistory) instead, i.e., the period of the time of human migration after the ice age to the 1000s" (Ibid.:20-21) and in turn also that "Mesopotamia is considered the world's first civilization" (Ibid. 21).

Meet the History also highlights that the first high cultures arose in Mesopotamia. Meet the History also points out that the first European high culture, the Minoan, originated in Crete and that in Greece a writing system with vowels was developed. This contrasts with the Egyptian hieroglyphs which consisted of images and symbols. It is emphasized, however, that "In high cultures, metal began to be used for the first time". During Antiquity it appears that "[...] Western and Eastern merged", because of the conquests of Alexander the Great (Larsson 2014:38- 39) religion throughout the kingdom. In addition, we get to see a map of the Roman Empire where the Mediterranean coastal parts of the Middle East are included in Rome (Queckfeldt & Lindström 2015: 22-23). However, the Arab conquests are said to have had positive consequences, as the Europeans in Spain experienced "[...] a flourishing Islamic culture" (Ibid.: 25), what this meant specifically is not clear. To the text is a photograph of a palace in the Alhambra, Spain, which is highlighted as "[...] the most famous example of Islamic architecture in Europe", according to Find the History 1a1.

History 1a also highlights Mesopotamia and Egypt as the original high cultures (Elm & Thulin 2011:12-14). It is also noted that during the "Greek Golden Age" art reached its climax" (Ibid.: 17). Could this mean that all European art, in turn, comes from" the older cultures of the Orient "and not from the Greeks? That seems to be what is being said, the truthfulness of that statement can, however, be questioned, some form of self-development should have happened. History 1a also points to the mixed culture that arose after the conquests of Alexander the Great. In a fact box about Cleopatra, queen of Egypt, it is pointed out that Egypt became a Roman province. A map illustrates the coastal areas of the eastern Mediterranean as part of the Roman Empire after the division into an eastern and a western half (Ibid: 19, 20, 22, 24) through which Europe took part in the philosophy and science originating in Greece (Ibid: 27). Later it is also pointed out that "imports of luxury goods from the Orient" took place via the Mediterranean (Ibid: 32). It lists goods from China, India

and Africa, which gives the impression that the caliphate was also part of that trade (Elm & Thulin, 2011:32). A picture from an Arab medical book from the Middle Ages shows the body's muscular system and it is pointed out that "the would take many hundreds years before Christian Europe reached a comparable scientific level" (Ibid.: 28). Here, instead, Europe is referred to as backward in a direct comparison with the Orient of the teaching aid, in contrast to how Said talks about how the Orient is presented.

It is also stated in Perspectives on History that the first high cultures arose "[...] in the Nile Valley in Egypt, around the Euphrates and Tigris in Iraq, Indus in Pakistan and Huang He in China" (Nyström, et al. 2011:37). And that in the Middle East it was first with agriculture and taming livestock, then the development of the development of high cultures is treated together permeating (Ibid.: 36-37). In ancient times it is pointed out that Alexander the Great conquered the "mighty Persian Empire" (38). When the Middle Ages are treated, Perspectives on History emphasizes that both the Catholic Church and the Arab responsible for passing on the cultural heritage from antiquity (40). Find the History 1a1 explains that on the Arabian Peninsula, the Islamic faith was founded by the Prophet Muhammad in the early 600s. It is then emphasized that due to "Arab conquests", the new religion spread rapidly and that in the "West" the popes supported crusades aimed at Muslims in the Middle East. It is also emphasized that spices from the "Orient" were in demand (Queckfeldt & Lindström 2015:24- 25). In this way, people in the "East" are emphasized as conquerors and thus violent and thus have certain similarities with the Christian crusades.

When the Renaissance is dealt with in History 1a, "the Turkish empire" is expressed as an obstacle to this trade and a reason why Europeans set out on voyages of discovery. It is also emphasized that it was thanks to Arab pilots that Vasco da Gama was able to get to India (Elm & Thulin 2011:43-45). Later, History 1a points out with the help of a map that new countries were also formed in the Middle East after the First World War peace treaty.¹⁴⁰ Israel is later pointed out by History 1a to be "[...] a modern Western society with advanced technology and political democracy" (Ibid.:188). Israel is pointed out there as part of the "Western world", explicitly unlike the rest of the Middle East. It seems that a shift in the division between "east" and "west" occurs with the formation of the state of Israel. Find the History 1a1 has a clear Eurocentric perspective. It does not shed light, for example, on the extensive slave trade of the Ottoman Empire, which lasted until the end of the 19th century (Ehud 1993: 477-478). Although it is pointed out with regard to African trade that "Europeans and Arabs had indeed settled in certain coastal areas for trade" (Queckfeldt & Lindström, 2015:47). Later, when the interwar period is discussed, it is emphasized that nationalism had "[the] empires that Austria-Hungary and the Ottoman Empire were divided and new states formed" (Ibid.:114). Finding the History 1a1 has an account of the revolution in Iran in 1979, its background and escalation the. It is pointed out that Iran has never been a colony, but that "Western" oil companies had permission to pump up the oil and that the Shah gained access to parts of the oil profits after World War II.

Among many other results it is worth to mention that in Meet the History in the chapter on the emergence of modern Sweden, it is pointed out that during the 1990s, 100,000 refugees came as a result of the war in Yugoslavia, in connection with people previously fleeing other conflict areas, for example in the Middle East and Africa. It also points out that as a result of the then prevailing financial crisis, the welfare system began to erode, at the same time as unemployment rose. This is said to have led to reduced tolerance and increased xenophobia, with the consequence that immigrants were exposed to right-wing extremist violent attacks. It is pointed out, however, that most Swedes see a multicultural Sweden as something positive (Larsson 2014:84). Later in the chapter on the folk home, there is talk of the 1970s oil crisis in Sweden and the world, which meant that several countries had to save their energy. The reasons for the crisis are stated to be that war broke out between Egypt, Syria and Israel. It states that "the oil-producing Arab countries implemented huge oil price increases to persuade Western nations to stop supporting Israel" (Ibid.:87). Suppose that in teaching materials it would be generalized about, for example, "the Germanic countries", despite the cultural differences between, for example, Sweden and Germany. Furthermore, it is pointed out that Sweden is a multicultural society with inhabitants from all over the world. It is added that refugee immigration to Sweden is large, it is suggested that people have mainly fled conflicts and wars in Africa and the Middle East, among others (Ibid.:91). In addition to this, Meet the History maintains a prominent European focus.

Perspectives on history mentions the Ottoman Empire, together with Russia and Austria as "multinational", or "multicultural" empires, with different ethnic groups who wanted to form their own states within themselves (Nyström, et al. 2011:76) that "US support for Israel has contributed to a strong distrust of the 'West' throughout the Middle East" (Ibid.:296) here unwritten Israel is excluded from the Middle East and may instead take a position as part of the "West". Then Perspectives on the History emphasizes that when

Barack Obama was elected president of the United States in 2008, it was an important shift. He promised to close the Guantanamo Bay detention center, where many suspected terrorists are being held, to end US intervention in Iraq and to resurrect Israeli-Palestinian peace talks. It is pointed out that Obama promised "[...] cooperation and consensus with a Muslim world" (Ibid.:298). It can be questioned whether the reference to Obama here also refers to Muslim countries such as Indonesia and Bangladesh. On the other hand, it is pointed out by Perspectives on History that none of these objectives have been realized two years into the term of office. Later, Perspectives on History posits about "how shall we unite people's right to their own culture with the demand for integration in Swedish society? How are we to take advantage of the knowledge the new Swedes bring into the country?", where reference is made to Assyrians and Kurds who have fled religious and ethnic persecution, according to this discourse. It is also pointed out that only a few countries have a similarly large proportion of foreign-born as Sweden has (Ibid.: 297, 298, 304).

Early in the textbooks, the influence that the Orient had on the Occident's art and architecture is emphasized. In addition, the Middle East as the place where the first cities and civilizations arose. In antiquity, the "mixed culture" (Hellenism) that arose after the conquests of Alexander the Great is emphasized. Before the beginning of the Middle Ages and the rise of Islam, it is pointed out that the Islamic empire helped to carry on the scientific and philosophical heritage from antiquity. In some cases, Europe is portrayed as lagging behind by some textbooks, while others emphasize that both Christianity and Islam carried on the scientific legacy. In addition, both the Arab conquests and the Crusades are portrayed as similar violent events. During the Renaissance, the Ottoman Empire appeared as an obstacle to trade with India and China, while, for example, History 1a points out that Vasco da Gama found the sea route to India with the help of Arab pilots. Later in the teaching materials, the Ottoman Empire is given as one of several examples of how the forces of nationalism can be divisive. With the formation of the state of Israel, that land is highlighted as part of the "West," as it was after the conquest of Alexander the Great. It is also emphasized that multicultural Sweden is seen as something positive among most Swedes.

To sum up, when the periods Antiquity up to and including the Middle Ages are treated, the textbooks have a relative nuanced description of the Middle East. This by emphasizing a common early foundation in antiquity, as well as highlighting cultural communities in antiquity. Further the Middle East is presented not only as a material part of the "West", but also as one fundamental part of future development. The negative aspects that are expressed can also weighed against a comparable negative side of the "West", for example regarding the Arabs the conquests versus the Crusades. On the other hand, Islam and Christianity are portrayed as great ideological enemies, with a clear geographical demarcation through the Mediterranean and strengthens the image of "east" and "west" as incompatible. During the early history is done only a few descriptions of people. However, by generalizing about the majority population in the Middle East as Arabs and highlight the religion of Islam as one opposite to Western secularism when contemporary history is dealt with in textbooks they emphasize "Arabs" and Islam, or religious in general, as the other. Such as when the Ottoman Empire is first referred to as an enemy of the "West", only to fall out of focus when it secularized. Or the example of Israel, which in turn is highlighted as a secular state and a part of the "West", surrounded by the hostile "Arab states". Furthermore, it is emphasized that in the Middle East There is more and more negative talk about so-called "Western values".

SOURCES:

1. Elm, Sten. Thulin Birgitta. Historia 1a. Interskol Förlag AB, Limhamn (2011).
2. Larsson, Olle. Möt historien 50p. Gleerups Utbildning AB, Malmö (2014). Nyström, Hans. Nyström, Lars. Nyström, Örjan. Perspektiv på historien 50p. Gleerups Utbildning AB, Malmö (2011).
3. Queckfeldt, Eva. Lindström, Jonathan. Hitta historien 1a1. Sanoma Utbildning AB, Stockholm (2015).
4. Börjesson, Mats. Palmblad, Eva (red.). Diskursanalys i praktiken. Liber AB, Malmö (2007). Ehud R. Toledano. "Late Ottoman Concepts of Slavery (1830s-1880s)" Poetics Today Vol.14, No.3, Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Modern Period I, pp.477- 506 (1993).
5. Fazlhashemi, Mohammad. Occidentalism – Idéer om väst och modernitet bland muslimska tänkare. Studentlitteratur, Lund (2005).
6. Kinross, Lord. The Ottoman Centuries – The rise and fall of the Turkish Empire. Morrow Quill Paperback, New York. (1977).
7. Said, Edward W. Orientalism (Första upplagan: 1978). Ordfronts förlag, Stockholm (1995).

THE POEMS "YAD ET" ("REMEMBER") WITHIN AZERBAIJAN-TURKEY-FRANCE TRIANGLE

Afina Barmanbay
PhD, Associate Professor
Kafkas University, Turkey
afina.barmanbay@gmail.com
Orcid id: 0000-0001-8038-6668

Abstract. After the manifesto announced under the pressure of the Russian revolution of 1905, the press and literary writings in Russia and regions subject to Russian hegemony began to develop more rapidly than ever before. During this period, the number of translations of Russian and European literary works as well as response poems (emulations) to poems famous in Turkey showed rapid increase in the Azerbaijani literary circles. In 1907, the response poem (emulation) written by M. E. Rezaizade to the famous literary work of French poet Alfred de Musset called "Rappelle-toi" (Remember) was published in *Füyuzat* magazine. This poem gave birth to the literary era of "Yad Et" emulations written by both romantics and realists in Azerbaijani literature. The response poems (emulations) and parodies on "Yad Et" were created in various forms, using different metrical units and rhyme schemes. In our study, both common and different aspects of the poems written by M.E. Sabir, A. Sehhet, A. Shaig, M.H. Zeynalov (Gızdırmalı), S. Mumtaz and M. Hadi on this issue as well as the purpose and main idea of these literary works will be discussed.

Keywords: "Yad Et" (Remember), M.E.Rezaizade, Alfred de Musset, "Rappelle-toi", Azerbaijani Poetry.

AZERBAYCAN -TÜRKİYE- FRANSA ÜÇGENİNDE "YÂD ET" ŞİİRLERİ

Afina Barmanbay
Doç.Dr.
Kafkas Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kars, Türkiye

Özet

1905 Rus devriminin baskısıyla ilan edilen manifestodan sonra Rusya ve Rus hegemonyası altındaki bölgelerde basın ve edebî hayat daha önce görülmediği kadar hızla gelişmeye başlar. Bu dönemde Azerbaycan edebî muhitinde Rus ve Avrupa edebiyatından yapılan çeviriler, ayrıca Türkiye’de ses getiren şiirlere yazılan nazireler, hızla artmaya başlar. 1907 yılında Fransız şair Alfred de Musset’in ünlü “Rappelle-toi” eserine Mahmud Ekrem Rezaizade’nin yazdığı nazire, *Füyuzat* dergisinde yayınlanır. Bu şiir, Azerbaycan edebiyatında romantiklerin yanı sıra realistlerin de katıldığı bir “Yâd Et” edebî çığırının açılmasına vesile olur. Farklı şekil, vezin ve kafiyelerle “Yâd Et” konulu nazire ve parodiler yazılır. Çalışmamızda; Mirza Elekber Sabir, Abbas Sehhet, Abdulla Şaik, Meşedi Hebib Zeynalov (Gızdırmalı), Salman Mümtaz ve Mehemmed Hâdi’nin bu konuda yazdıkları şiirlerin ortak ve farklı yönleri ele alınacak, bu eserlerin yazılma amacı ve ana fikri üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: “Yâd Et”, M.E.Rezaizade, Alfred de Musset, “Rappelle-toi”, Azerbaycan Şiiri.

20. yüzyıl başlarında Azerbaycan edebî muhiti manzarasını oluşturan parçalardan biri de Türk kültür dünyasının edebî ilişkilerini gösteren nazirelerdir. Bu dönem Azerbaycan edebiyatı sahasında yazılmış olan nazirelerin en önemli özellikleri; hem dönemin sosyal ve siyasi ruh hâlinin yansıtılması hem de romantik ve realist şairlerin birbirlerine nazireler yazmasıdır. Sadece 1905-1920 yıllarında yazılmış nazireler, ayrıca bir çalışma konusudur. Nazireler, Türkiye ve dünya edebiyatı ile edebî ilişkileri gösterme açısından daha fazla dikkat çekmektedir. Azerbaycanlı şairler, nazire yazdıklarında bile ele aldıkları her konuyu sosyal içerikle donatarak vatan odaklı eserler meydana getirirler (Barmanbay, 2020: 189). Bütün bu özelliklere sahip olan “Yâd et” şiirine bir nazireler zinciri de denilebilir. Öncelikle Türk edebiyatında büyük yankı uyandıran, Türkiye’de ve Azerbaycan’da daha çok rastlanan “Yâd et” adlı şiirin asıl kaynağının ünlü Fransız şairi Alfred de Musset’in “Rappelle-toi” (Hatırla/Yâd Et) adlı eserine dayandığını belirtmek gerekir. Alfred de Musset (1810-1857), “*Fransız edebiyatında Victor Hugo ve Lamartine ile birlikte romantik akımın üç büyük şairlerinden biridir*”, “*Musset, Victor Hugo, Lamartine ve Shakespeare’den sonra kendisinden en çok şiir tercümesi yapılan dördüncü Batılı şairdir*” (Kolcu, 2006: 14, 153).

Türk edebiyatında Alfred de Musset'in şiirinin "Tahattur Et" (1886-1887) adlı ilk mensur çevirisi Nigâr Bint-i Osman'a aittir. "Yâd Et" (1887) adlı ilk manzum nazirenin müellifi ise Mahmud Ekrem Recaizâde'dir. Mahmud Ekrem'in bu şiirinden sonra Türk edebiyatında bir "Yâd Et" adlı "nazire furyası" başlamış; "Yâd Et" kervanına Tâhir Menemenlizâde, Celâl Mehmed, Nigâr Bint-i Osman, İbn-i Ömer Cevdet [Abdullah Cehdet], Mustafa Reşid, Mehmed Rüştü Vehbizâde, Mehmet Rıfat, Ahmet Cemâl gibi şairler (Kolcu, 2006: 121-122) katılmışlar. 20. yüzyılda bu süreci Yaşar Nezihe Bükülmez, İsmail Hikmet, Celâl Sâhir, İmsail Habib gibi isimler, nazire ve çevirilerle devam ettirmişler. Azerbaycan'da "Yâd et" adlı silsile şiirlerin yazılmasına ise sırf Mahmut Ekrem Recaizade vesile olmuştur. Şöyle ki, Mahmut Ekrem'in bu şiiri, *Füyûzât* dergisinin 2 Temmuz 1907, 21 numaralı sayısında serbest tercüme, nazire, çeviri veya iktibas gibi değil, şairin orijinal eseri gibi takdim edilmiş, resminin altına "*Üstat-i muhterem Recaizade Mahmud Ekrem bey efendi hazretleri*" notu yazılmıştır (Füyuzat, 2006: 334-335). Böylece bu tarihten itibaren Azerbaycan edebiyatında bir *Yâd Et* çığırını açılmıştır.

Aydın Abı, Mahmud Ekrem'in Azerbaycan edebiyatına etkilerinden bahsederken şöyle yazmaktadır: "*Onun meşhur "Yâd et" adlı tercüme-şiirine Azerbaycan şairlerinden M.E.Sabir iki, Abbas Sehhet bir, Abdulla Şaik bir, Meşedi Hebib Zeynalov (Gızdırmalı) bir ve başkaları benzetme, nazire, tehzil yazmışlar*" (Aydın, 2007: 196). Azerbaycan edebiyatında "*Ekrem'in şiirlerine hem romantik, hem de mizahi karakterli nazireler yazılmıştır. Bütün bu örnekler nazireciliğin yeni bir merhaleye adım attığını göstermektedir. Bu nazireler, Divan edebiyatı dönemindeki nazirelerden farklıdır. Söz konusu nazirelerde daha çok devrin içtimai-edebi ruh hâli ifadesini buldu*" (Haşim, 2001: 20). Mahmut Ekrem'in "*mutlu gelecek ile ilgili hüznü, kırılğan (hassas)*" hisleri ve hayalleri santimental-romantik tarzda takdim ettiği (Haşim, 2001: 17) bu şiir, Azerbaycan romantik şairlerinin kalemlerinde sosyal içerik kazanmıştır. Mahmut Ekrem şiirinden etkilenen Abdulla Şâik, aynı adlı naziresini yazarak şair arkadaşlarının da bundan esinlenmesine vesile olmuştur. Azerbaycan edebiyatında "Yâd et" çığırına Abdulla Şaik'in öncülük ettiğini yazan Eflatun Saraçlı, "Abdulla Şaik" isimli kitabının "Yâd Et" adlı bölümünde bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi vermiştir. Bilindiği üzere, Şaik'in dönemin ünlü şairlerinden Muhammed Hâdi, Mirza Elekber Sâbir ve Abbas Sehhet ile dostluk ilişkisi olmuştur. Onlar fırsat buldukça bir araya geldiklerinde şiir ve sanat üzerine düşüncelerini paylaşıyorlardı. Arkadaşlar yine bir gün Şaik'in evinde toplanırlar. Şaik, kitaplıktan "*birkaç şiir ve Mahmut Ekrem'e yazdığı Yâd et naziresini*" okur, herkes beğenir, buna nazire olarak her biri *Yâd et* adlı bir şiir yazarak gelecekle ilgili kendi arzu ve düşüncelerini bildirmeye karar verir (Məmmədov, 1983: 56-57). Şâik, Mahmut Ekrem gibi baharın gelişi, doğa tasvirini ele alsada geleceğe, "sevimli atıye" köprü inşa eder (Aydın, 2007: 199). Şâik'ten etkilenen arkadaşlarının ileride yazacakları nazirelerde bir nevi Şâik'in arzuları da ifade edilmiştir (Məmmədov, 1983: 56-57). Abdulla Şâik, *Yâd Et* (1908) adlı şiirinin ilk kıtasında âmâlin gerçekleştiği, ikbalin müsait olduğu zamanı şöyle tasvir eder: çimenler yeşillenmiş olacak, susan karakargaların yerini öten bülbüller alacak, dünya cennete dönecek. Şair, işte beklenen o mesut günlerin sevincini yaşarken gelecek nesle kendisini anmalarını – "şairane yâd etmelerini" temenni eder. Sevgili atı geldiğinde zulümler ortadan kalkmış, insanoğlu yerlerde sürünmekten kurtulmuş, Doğu'nun başı üzerindeki bulutlar dağılmış, vatanın her tarafı hakikat nuruna bürünmüş olacaktır. Vatanın parlak geleceği için mücadele eden Şâik, ileride o günler geldiğinde genç kuşakların kendisini de bu yönüyle anmasını ister:

*Vakta ki gelir sevimli atı,
Bir daireye girer hakayık¹.
Nuru bürüyey bütün ciheti,
Yıldızlar ile yanar meşarig²
Vakta ki, bulut, duman görünmez,
Kalmaz daha zulümden nişane,
Yerlerde beşer yüzü sürünmez,
Kurt-kuş sığınır bir aşiyâne³,
Yâd et meni, Şâikâne yâd et! (Şaiq, 2005b: 14)*

Şiirden verilen örnek parçadan görüldüğü gibi, Abdulla Şâik, istiklale kavuşunca onun nurunun her tarafa yayılacağını, bütün Şark'ın yıldızlarının parlamacağını ifade eder. Şair, kara sislerin çekildiği, zulümden bir eser kalmadığı, artık beşerin yüzünün yerlerde sürünmediği, kurt kuşun, yani düşmanların yuvalarına çekildiği zaman bu "sevimli atıye" onlara bahşeden dedelerin unutulmaması için genç nesli uyarır. Bu

¹ Hakayık - hakikatler, gerçeklikler.

² Meşarık – Şark tarafları, güneşin doğduğu taraflar.

³ Aşiyân – yuva; aşiyâne - yuvaya.

hatırlatma, yeni kuşakların vatan ve millet duygularını daim tetikte tutmak, kuşaklararası ilişkilerin kopmaması ve daha fazla sıkılaştırılması içindir:

*Vakta ki bu şair-i vatandan
Dünyada ne iz kalır, ne bir nam,
Yüzdükçe saadet içre şen şen,
Sürdükçe demadem⁴ ömrü hoşkam⁵,
Yâd et meni - gaibane⁶ yâd et! (Şaiq, 2005b: 14)*

Vatan şairi Şâik, bu dünyadan gittiğinde ne bir izi kalır, ne bir namı. Arzulanan, beklenen o günler geldiğinde şair ölmüş olsa bile kendisinin anılmasını ister. Görüldüğü gibi Şâik, eserini tıpkı Mahmut Ekrem'in şiirinde olduğu gibi "*Vakta ki*"⁷ sözleriyle başlatmış, eserin son bendini de aynı şekilde buruk ve hüznünlü duygularla bitirmiştir. Şiir, edebî camiada hemen ses getirirse de diğer nazirelerden daha geç yayınlanmıştır.

Abbas Sehhet'in *Yâd Et* şiiri de (Səhhət,1908; Səhhət, 2005: 43-44) Abdulla Şâik'in şiiriyle aynı duyguları paylaşmaktadır. Sehhet de bu şiiri Mahmut Ekrem'e nazire olarak yazar. Her iki şairin şiiri, Mahmut Ekrem'in şiiri gibi 9'luk olup Şâik'inki 3 bentten, Sehhet'inki ise 5 bentten oluşmaktadır. Memmed Cafer'e göre, her iki şiirde ütöpik görüşler vardır (*Cəfər*, 2003: 94). Sehhet'in tasvirlerine göre, tan vaktinin gelmesiyle, hakikat yıldızının zifiri karanlıkları delip parlamasıyla ilim, irfan cihana hikmet nuru saçacak, millet ve ümmet gaflet uykusundan uyanacak, cehalet karanlığından çıkıp ilimle aydınlığa kavuşacaktır. Şair, işte o zamanı derk eden, kıymetini bilip değerlendiren vatan evlatlarını kendisini "gaibane", "arifane", "sadıkane", "dostane" ve "aşıkane" şekilde yâd etmelerini ister. Mahmut Ekrem ve Şâik'in şiirlerinde olduğu gibi, Sehhet'in şiirinin son bendinde de derin bir hazinlik ve burukluk dikkat çekmektedir:

*Vakta ki, yeter zaman-i hazır,
Gül tek açılar tutuk yürekler,
Toprakta yatar bu gamlı şair,
Kabrinde çıkar soluk çiçekler,
Batinde olur o hâle nâzır,
Hasretle bu dağidar-i firka⁸.
Bak millete, eyle sen tefâhür⁹,
Amma ki, behatır-ı uhuvvet¹⁰,
Yâd et meni, aşıkane yâd et! (Səhhət, 2005: 44).*

Sehhet'in ilk defa 14 Şubat 1908 tarihinde yayınlanan bu şiirinden etkilenen Salman Mümtaz (1884-1938), "*Muhterem Şairimiz Abbas Sehhet Hazretlerine Nazire*" başlığıyla Sâbir'e ithaf edilen şiirini yazar (Mümtaz, 1912. Aktaran: Haşim, 2001: 18). Bu şiirde Sabir'in "*ölümünden doğan kederli ruh hali ifadesini bulmuştur. Burada Abbas Sehhet'in şiirindeki birçok mısra değiştirilmiş, ona benzer bir istikamet izlenilmiştir. Mesela, Abbas Sehhet'in "Toprakta yatar bu gemli şair" mısrası, "Toprakta yatar o şanlı Sabir" şeklinde işlenmiştir. Salman Mümtaz'ın söz konusu şiirini, genel olarak Recaizade Mahmut Ekrem'e yazılmış bir nazire olarak değerlendirebiliriz*" (Haşim, 2001: 18).

Mümtaz'ın sırf bu şiiri seçmesi tesadüf değildi; Sâbir kendisi de zamanında, hatta yayın tarihine bakılırsa Şâik'ten ve Sehhet'ten de önce "*Yâd Et*" çığırına kendi üslubuyla yazdığı *Vakta ki Kopar Bir Evde Matem* (Sabir, 2004a: 120) başlıklı parodiyle katılmıştır. 20 Ağustos 1907 tarihinde *Molla Nesreddin* dergisinde yayınlanan bu şiirde "*Recaizade Mahmut Ekrem Beyefendi Hazretlerinin "Yâd Et" adlı şiirine nazire*" notu yer almaktadır. "*Sabir, yaratıcılık hususiyetlerine sadık kalarak, dikkat merkezine an'anevi tenkit objelerini yerleştirmiştir. Bu şiirde baharın gelişini arzulayan lirik kahraman artık yoktur. Burada ihsan verilmesi için matem, yas havasına bürünen mollalar, halkın servetini talan etmeye fırsat kollayan şeyhler vs. sergilenir*" (Haşim, 2001: 18). Parodide tamamen farklı metotla farklı fikirler ifade edildiği için hazin, lirik, ince duygular içeren "*Yâd Et*" şiirinin duygusalılığından eser kalmamıştır. Örneğin: "*Geldikçe tabak tabak patlıcan – Yâd et beni, yağlı yağlı yâd et!*" (Sabir, 2004a: 120). Sâbir'in bu şiirine *Molla Nasreddin* dergisinin 9 Mart 1908 tarihli 10. sayısında "*Gızdırmalı*" mahlasını kullanan Meşedi Habib Zeynalov (1884-1919)

⁴ Demadem – zaman zaman.

⁵ Hoşkam – memnun, arzu ve isteklerine ulaşmış.

⁶ Gaibane – görünmeksizin, gizliden.

⁷ Vekta ki – ne vakit ki, ne zaman ki.

⁸ Dağidar-i firka – kedeli ayrılık.

⁹ Tefahür – övünme.

¹⁰ Behatır-ı uhuvvet – kardeşlik hatırına.

tarafından aynı tarzda mizahî bir nazire yazılır: “*Onda*¹¹ oku bir dua-yı rahmet, İmdi beni kâfirâne yâd et”. *Yâd Et* (Zeynalov, 1908) adlı bu şiirde “*Şairimiz “Hop-hopa” takdim olunur*” notu yer almaktadır. Sâbir, kendisine yazılmış bu nazireyi cevapsız bırakmaz; üç hafta sonra *Molla Nesreddin* dergisinin 30 Mart 1908 tarihli 13. sayısında *Mademki, hamiyan-i zulmet* (Sabir, 2004a: 157) adlı şiiri yayınlanır. Zeynalov’un cahilliği anlatan şiirine verdiği cevapta Sâbir, gaflet uykusundaki cahillere “*Hab et*¹², *gafilâne hab et!*” der. Eflatun Saraçlı’nın belirttiği gibi (Məmmədov, Ə., 1977: 57), Hâdi “*Yâd Et*” adlı ayrıca bir şiir yazmasa da *İstikbalimiz Parlaktır* (Hadi, 2005: 104-107) adlı şiiriyle Şâik’e güzel bir cevap vermişti:

*Ey ol vakti gören mesut, unutma bizleri, yâd et,
Bu yolda hasret ile can veren ahbabı te’dad*¹³ et,
*Mezarım üzre*¹⁴ gel, dur, gamlı gamlı ağla, feryat et,
*Oku bu şiiri kabrimde, elettekrar övrad et*¹⁵.

Hâdi, hayatı boyunca uğruna mücadele ettiği parlak istikbali kendisinin görmeyeceğini düşünse bile azminden bir şey kaybetmez, çünkü o, kendisi için değil vatanının ve milletinin geleceği için çalışıyordu. Şair o gün geldiğinde kadirşinas soydaşlarının kendisi gibi mücadelelerini minnetle yâd edeceklerine inanır. “*Muasırlarının tahkirine, aşırı musibetlerine maruz kalan, müterakki idealar terennüm eden söz sanatkârları kendi emellerine mükâfatı muasırlarından beklemezler. M. Hâdi’nin yazdığı gibi, onlar “Ey ol vakti gören mesut, unutma bizleri, yâd et” diye teselli ile yetinirler* (İbadoğlu, 1989: 51). *Taze Hayat* gazetesinde yayınlanan bu şiire de Sâbir, 25 Ağustos 1908 tarihinde Molla Nesreddin dergisinde yayınlanan *İstikbalimiz Lağlağdır* (Sabir, 2004a: 186) adlı nazire-parodiyle cevap verir. Sâbir bu şiirinde romantik şairin gelecekte umudunu kesmesi gerektiğini, parlak istikbalin gelmeyeceğini, her ne kadar gerçekleşmesini isteseler de bunun boş bir hayal olduğunu kendine has ironiyle şöyle ifade eder:

*Eğer sen görmedinse zevkini gülzar-ı ekvanın*¹⁶,
*Yakin et*¹⁷, ben de görmem bir sefasın ol gülistanın,
Sen ü benden sonra ya deşilir mi hâl-ı devranın?
*Hayal-ı hame*¹⁸ düşme, bilme bir gün şad olur âlem!
Bu iken vaazımız, çok çekmeden berbat olur âlem!

Sonuç olarak, Azerbaycanlı şairler, başta Fransız romantizmi olmak üzere Batı edebiyatı ile daha çok Türkiye aracılığıyla tanışmışlardır (Barmanbay, 2020: 189). Mahmut Ekrem’in “*Yâd Et*” şiiri, Azerbaycan’daki *Füyûzât* dergisinin 2 Temmuz 1907 tarihinde yayımlandıktan hemen sonra 20 Ağustos’ta M.E.Sabir’in şiiri, ardından ise A.Seppet, A. Şâik, S.Mümtaz, M.H.Zeynalov, M.Hâdi gibi şairlerin yazdıkları eserler yayınlanır. Bu şiirlerden görüldüğü üzere, hem romantiklerin hem de realistlerin yazdıkları nazire ve parodilerde şairlerin asıl amacı edebiyatı zenginleştirmenin yanı sıra vatan ve milletin yolunu aydınlatmaktır. Azerbaycan edebiyatında millî ve vatanî olduğu kadar, temelden hümanizmle yoğrulmuş olan romantik şiirler ise evrensel özellikleriyle değerine değer katmıştır.

KAYNAKÇA

1. Aydın, Abi Aydın (2007). *Türkiyə ədəbiyyatı tarixi*. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
2. Barmanbay, Afina (2020). *Azerbaycan Romantik Edebiyatında Vatan*. – Ankara: Bengü.
3. Füyuzat (2006). Transliterasiya edənı, çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi: Ofeliya Bayramlı. – Bakı: Çəşioğlu.
4. Hadi, Məhəmməd (2005). Seçilmiş Əsərləri. Tərtib edənlər: Əliheydər Hüseynov, Əziz Mirəhmədov, Əbülfəzl Hüseyni. Ön söz: Yaşar Qarayev. – Bakı: Şərq-Qərb.
5. Haşim, Hüseyin (2001). Recaişade Mahmut Ekrem ve Azerbaycan Edebiyatı. *Bilge Dergisi*. Cilt: 8, Güz 30. – Ankara, 17-21.
6. İbadoğlu, Əbülfəz (1989). M.Hadi yaradıcılığında azadlıq motivləri. *XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri (üçüncü kitab)*. –Bakı: Elm.
7. Kolcu, Ali İhsan (2006). *Ondokuzuncu Asır Türk edebiyatında Alfred de Musset Tercümeləri ve Tesiri*. –Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.

¹¹ Onda – o zaman.

¹² Hab et – uyu.

¹³ Te’dad – sayım, sayma.

¹⁴ Üzre – üstüne.

¹⁵ Elettekrar övrad et – tekrarlayıp ezberle.

¹⁶ Gülzar-ı ekvan – dünyanın gül bahçeleri.

¹⁷ Yakin et – emin ol.

¹⁸ Hayal-ı ham – olmayacak hayal.

8. Məmmədov, Əflatun (1983). *Abdulla Şaiq*. – Bakı: Gənclik.
9. Mumtaz, Salman (1912). Möhtərəm Şairimiz Abbas Səhhət Həzrətlərinə Nəzirə. // *Kəlbiyyət*, 13 Ekim, No:21.
10. Sabir, Mirzə Ələkbər (2004a). *Hophopnamə*. İki cildə. Tərtib edəni, ön sözlü, izahların və lüğətin müəllifi: Məmməd Məmmədov. I cild. – Bakı: Şərq-Qərb.
11. Sabir, Mirzə Ələkbər (2004b). *Hophopnamə*. İki cildə. Tərtib edəni, ön sözlü, izahların və lüğətin müəllifi: Məmməd Məmmədov. II cild. – Bakı: Şərq-Qərb.
12. Səhhət, Abbas (1908). Yad Et. // *İrşad*, 14 Şubat, No: 19.
13. Zeynalov, Məşədi Həbib [Qızdırmalı] (1908). Yad et. // *Molla Nəsrəddin*, 9 Mart, No:10.

INTERCULTURAL RELATIONS AND MODERN LIBRARIES

Khuraman Agayeva

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor
Baku State University, Azerbaijan
khuraman_v@mail.ru
Orcid id: 0000-0002-9094-3912

İrada Bayramova

Doctor of Philosophy in History, teacher
Baku State University, Azerbaijan
irade8@mail.ru
Orcid id:0000-0001-7007-3318

Gulyanag Verdiyeva

Master Student
Azerbaijan State Economic University, Azerbaijan
gulyanaq.verdyeva@bk.ru
Orcid id: 0000-0001-9984-5852

Abstract. The intercultural relations in the global information space and the tasks that modern libraries face are interpreted in the article and it is noted that culture is a means of communication between peoples, nations, states, civilizations and a system of human values and achievements created by the combined efforts of people throughout history. Culture is the wealth bestowed upon us by nature, the chance given to us to appreciate and use the material, cultural, spiritual values created and collected by people. People and states understand each other through culture and friendship and brotherhood appears. The fusion of cultures gives an impetus to the development of society, peoples become friends and develop inter-cultural relations.

In order to know the inter-cultural relations well, we need to know the international concepts, relations and policies well. The main thing is to know the national and cultural values and compare them with the culture of other states and peoples.

The people of Azerbaijan respect intercultural relations and in this regard, can be a very good example to the other nations. Stability in Azerbaijan in the interethnic relations is the result of hard work, a measured policy and unity of the people. This is a manifestation of the right policy of the country's leadership towards national and moral values, culture, art and religious values of different nations. This was proved once again by the Karabakh War II. Representatives of various nations living in Azerbaijan in these conditions of friendship and brotherhood united around the state as a single lump in the Karabakh War II and won a historic victory over the enemy.

The article also provides information about the important measures that taken in library-information institutions for the development of intercultural relations.

Keywords: culture, information, library, multiculturalism, friendship, pandemic

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏR VƏ MÜASİR KİTABXANALAR

Ağayeva Xuraman Telman qızı
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan
Bayramova İradə Ziyadxan qızı
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, müəllim

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan
Verdiyeva Gülyanaq Telman qızı
Magistr
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə qlobal informasiya məkanında mədəniyyətlərarası münasibətlər və müasir kitabxanaların qarşısında duran vəzifələr şərh olunmağa çalışılır və qeyd olunur ki, mədəniyyət xalqlar, millətlər, dövlətlər, sivilizasiyalar arasında ünsiyyət vasitəsi, tarix boyu insanların birləşmiş səyləri ilə yaradılan bəşəri dəyərlər və nailiyyətlər sistemidir. Mədəniyyət təbiəttərəfindən bizə bəxş edilmiş sərvətdir, insanlartərəfindən yaradılmış və toplanılmış maddi, mədəni, mənəvi dəyərləri qiymətləndirmək və ondan istifadə etmək üçün bizə verilmiş şansıdır. Mədəniyyət vasitəsilə insanlar və dövlətlər bir-birini anlayır, dostluq, qardaşlıq yaranır. Mədəniyyətlərin qovuşması cəmiyyətin inkişafına təkan verir, xalqlar dostlaşır, mədəniyyətlərarası münasibətlər inkişaf edir.

Mədəniyyətlərarası münasibətləri yaxşı bilmək üçün beynəlxalq anlayışları, münasibətləri, siyasətləri yaxşı bilmək lazımdır. Burada əsas cəhət əvvəlcə öz milli mənəvi, mədəni dəyərlərimizi yaxşı bilmək və digər dövlətlərin, xalqların mədəniyyəti ilə müqayisə etməyi bacarmaqdır.

Azərbaycan xalqı mədəniyyətlərarası münasibətlərə sayğı ilə yanaşır və bu baxımdan dünya xalqlarına nümunə ola bilər. Azərbaycanda millətlərarası münasibətdə stabillik gərgin əməyin, ölçülüb-biçilmiş çox incə bir siyasətin və xalqın birliyinin nəticəsidir. Bu, milli-mənəvi dəyərlərə, müxtəlif xalqların adət-ənənələrinə, mədəniyyətinə, incəsənətinə, dini dəyərlərə ölkə rəhbərliyinin apardığı doğru siyasətin təzahürüdür. Bunu Azərbaycanın düçar olduğu II Qarabağ Müharibəsi bir daha sübut etdi. Azərbaycanda dostluq və qardaşlıq şəraitində yaşayan müxtəlif millətlərin nümayəndələri II Qarabağ müharibəsində vahid bir yumruq kimi dövlətin ətrafında birləşərək düşmən üzərində tarixi qələbə qazandı.

Məqalədəhəm də mədəniyyətlərarası münasibətlərin inkişafında kitabxana-informasiya müəssisələrində görülən və görülməsi vacib olan tədbirlər haqqında da məlumat verilir.

Açar sözlər: mədəniyyət, informasiya, kitabxana, multikulturalizm, dostluq, pandemiya

Müasir həyatımızda qloballaşma, cəmiyyətdə iqtisadiyyat, siyasət və mədəniyyət sahəsində müxtəlif xalqların qarşılıqlı fəaliyyətinə imkan verəcək standartlar əsasında vahid dünya birliyinin qurulması prosesidir. Qloballaşma proseslərinin həyata keçirdiyi reallıqlar obyektivdir və mədəniyyət qurumları onlarla hesablaşmaq məcburiyyətindədirlər, çünki müasir cəmiyyət onlardan çoxmədəniyyətli bir cəmiyyətdə yaşamağı və fəaliyyət göstərməyi tələb edir. Tarixi inkişafın ümumi gedişi ona gətirib çıxarır ki, köhnə zehni düşüncəni təcəssüm etdirən mono-üslublu mədəniyyət tədricən çox üslublu bir mədəniyyətlə əvəzlənir, lakin bu keçid hər yerdə eyni sürətdə baş vermir. Bu, dövlətlərin və millətlərin inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olduğu kimi, fikrimizcə mədəniyyət də xalqlar, millətlər, dövlətlər, sivilizasiyalar arasında ünsiyyət vasitəsi və tarix boyu insanların birləşmiş səyləri ilə yaradılan bəşəri dəyərlər və nailiyyətlər sistemidir.

Mədəniyyət-insanın və cəmiyyətin inkişafının müasir səviyyəsi, insanın yaratdığı və nəsil-dən-nəsilə ötürdüyü maddi və mənəvi dəyərlər sistemidir. Mədəniyyət-təbiət tərəfindən bizə bəxş edilmiş sərvətdir, insanlar tərəfindən yaradılmış və toplanılmış maddi, mədəni dəyərləri qiymətləndirmək və ondan istifadə etmək üçün bizə verilmiş şansıdır(<https://az.wikipedia.org>).

Mədəniyyət-hər bir insanın az və ya çox dərəcədə əldə etdiyi bilik, bacarıq, vərdişlər, ictimai və istehsalat həyatı, savad və tərbiyə, yaradıcılıq və mənəvi-əxlaqi fəallıqdır. Planetimizdə mədəniyyətlərin müxtəlifliyi insan birliklərinin ən böyük dəyəridir. Buna bəzən, inteqral mədəniyyət deyilir. İnsan mədəniyyət vasitəsi ilə özünün müstəqil fərd, cəmiyyətin üzvü, bütövlüklüyün bir cəhəti olduğunu dərk edir. (<https://az.wikipedia.org>)

İnsan mədəniyyət nümunələri yaradaraq bəşər tarixinə töhfələr verir, sonda onun yaratdığı mədəniyyət yenə də insanın və cəmiyyətin xidmətinə və inkişafına yönəlir.

Mədəniyyətin informativ-kommunikativ (sosial təcrübənin ötürülməsi) funksiyası o deməkdir ki, dünyada mövcud olan heç bir mədəniyyət təcrid olunmuş şəkildə inkişaf edə bilməz. Mədəniyyətlər bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir, başqa adamların, nəsillərin və mədəniyyətlərin təcrübəsini mənimsəyir və beləliklə də mədəniyyətlərarası münasibətlər yaranır.

Mədəniyyət yalnız maddi mədəniyyət nümunələrini deyil, bütün ictimai hadisələri, hər bir fərdin davranış qaydalarını və bütünlükdə mütəşəkkil insan fəaliyyətini də əhatə edir. Cəmiyyətdə insan

mədəniyyətdən kənarda mövcud deyil, onun hər düşüncəsi, hərəkəti və reaksiyası, həyat tərzi, cəmiyyətdə özünü aparmaq qabiliyyəti onun "mədəni səviyyəsinin" təzahürüdür.

Hər bir şəxsin başqa bir mədəniyyətlə ilk tanışlığı onun mənsub olduğu mədəniyyətə bənzəməməsini anlamasından başlayır. Hər bir şəxs bir xalqın, bir mədəniyyətin nümayəndəsi olaraq doğulur, lakin elm, bilik düşdüyü mühit onu tamamilə dəyişə bilər, daha modern mədəniyyətə sahib ola bilər. Uğurlu sosiallaşma yalnız fərdin xüsusi, çoxmədəniyyətli bir düşüncə tərzi inkişaf etdirdikdə mümkün olur. Lakin milli-mənəvi dəyərləri dərin olan xalqların nümayəndələri heç vaxt soy kokünü unutmur, sonda yenə də özünə qayıdır, öz mədəniyyətlərinə dönrülər.

Mədəniyyət vasitəsilə insanlar və dövlətlər bir-birini anlayır, dostluq, qardaşlıq yaranır. Mədəniyyətlərin qovuşması cəmiyyətin inkişafına təkan verir, xalqlar dostlaşır, mədəniyyətlərarası münasibətlə inkişaf edir.

Azərbaycan tarixən mədəniyyətlərin qovuşduğu məkandır və burada mədəniyyətlərarası dialoq hər zaman mümkün olmuşdur. 2009-cu ilin siyahıyaalınmasına görə, ölkə əhalisinin 9 faizini milli azlıqlar, azsaylı xalqlar və etnik qrupların nümayəndələri təşkil edir. Respublikamız insan haqları və milli azlıqların müdafiəsi ilə bağlı 50-dən çox beynəlxalq konvensiyaya qoşulmuşdur. Ölkəmizdə milli azlıqların məsələləri ilə məşğul olan 50-yədək qeyri-hökumət təşkilatı, mədəniyyət mərkəzləri, xeyriyyə cəmiyyətləri və s. ictimai birliklər fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda yaşayan etnik icmaların dilində 15-dən, rus dilində isə 30-dan çox qəzet və jurnal nəşr olunur. Telekanallarda, milli azlıqların etnikmədəni həyatı, etnoqrafiyası barədə müntəzəm materiallar hazırlanır. Milli azlıqların sıx yaşadığı 5 bölgədə isə yerli teleradio kanalları fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda, təlimin yalnız rus dilində olduğu 19 və təlimin yalnız gürcü dilində olduğu 6 orta ümumtəhsil, 345 beynəlmilləl orta məktəb fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında (AMEA) milli azlıqların dinini, mədəniyyətini, tarixini, etnoqrafiyasını öyrənən və tədqiq edən bölmə yaradılmışdır. Respublikamızda 380-dən artıq dini icmanın mövcud olması və onlara eyni münasibətin göstərilməsi Azərbaycanı dünya miqyasında tolerant ölkə kimi tanıtmışdır. Ümummillət lider Heydər Əliyevin sözləri ilə desək "Azərbaycan əhalisinin çoxmillətli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Biz bunu qiymətləndiririk və qoruyub saxlayacağıq"(Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların adət və ənənələrinin təbliğində kitabxanaların rolu, 2012: s.5-6).

İnsanlar hər zaman digər insanlarla, xalqlarla, millətlərlə əlaqə yaratmağa, münasibət qurmağa ehtiyac duyur. Əks halda, cəmiyyətin inkişafı mümkün deyil. Xüsusilə pandemiya şəraitində yaşadığımız indiki dövrdə dünyamızın, insanlığın xilas olması üçün mədəniyyətlərarası münasibətlərin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Burada faydalı olan iki mühüm cəhət var. İnkişaf etmiş və etməmiş ölkələrin fərqli mədəniyyətləri ilə tanış olmaq və onların mədəniyyətlərində mövcud olan yaxşını dərk etmək və tətbiq etmək.

Mədəniyyətlərarası münasibətləri yaxşı bilmək üçün beynəlxalq anlayışları, münasibətləri, siyasətləri yaxşı bilmək lazımdır. Burada əsas cəhət əvvəlcə öz milli, mənəvi, mədəni dəyərləri yaxşı bilmək və digər dövlətlərin, xalqların mədəniyyəti ilə müqayisə etməyi bacarmaqdır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, mədəni müxtəliflikləri olan tolerant ölkələrdə inkişaf daha sürətli olur. Belə ölkələr siyasi və mədəni mübarizədə qalib olurlar. Başqa millətlərə hörmət göstərən, multikultural cəmiyyətlərdə sürətli inkişaf müşahidə olunur və dövlətin beynəlxalq aləmdə təhlükəsizliyi təmin oluna bilər. Çoxmədəniyyətli mərkəzə çevrilmə mədəniyyətlərin qarşılıqlı şəkildə qovuşmasına səbəb olur. Mədəniyyətlərin qovuşması zamanı xalqlar müsbət dəyərləri, üstün cəhətləri qəbul edir, daha yüksək mədəniyyətə malik olurlar. Burada fərqli dinlərdən və mədəniyyətlərdən olan insanlar ictimai mühitdə ədalət, sülh, insan hüquqları kimi cəmiyyətin ciddi məsələlərini birlikdə həll etmənin yollarını axtara bilərlər. Mədəniyyətlərarası münasibətlər dünyada sabitliyin qorunması, qarşıya çıxan problemlərin həll edilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Bunu Azərbaycanın düşər olduğu II Qarabağ Müharibəsi bir daha sübut etdi. Azərbaycanda dostluq və qardaşlıq şəraitində yaşayan müxtəlif millətlərin nümayəndələri II Qarabağ müharibəsində vahid bir yumruq kimi dövlətin ətrafında birləşərək düşmən üzərində tarixi qələbə qazandı.

Azərbaycan xalqı bütün dünya xalqlarına və onların mədəniyyətlərinə hörmətlə yanaşır və bu baxımdan dünya xalqlarına nümunə ola bilər. Azərbaycanda millətlərarası münasibətdə sabitlik gərgin əməyin, ölçülüb-biçilmiş çox incə bir dövlət siyasətinin və xalqın birliyinin nəticəsidir. Bu, milli-mənəvi dəyərlərə, müxtəlif xalqların adət-ənənələrinə, mədəniyyətinə, incəsənətinə ölkə rəhbərliyinin apardığı doğru siyasətin təzahürüdür.

Paytaxtımızda təşkil edilən çoxsaylı beynəlxalq tədbirlər, forumlar Bakını artıq multikulturalizm mərkəzinə çevirmişdir.

2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət Müşavirliyi Xidmətinin, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması dövlətimizin bu sahənin inkişafına önəm verdiyinin sübutudur. Bu Mərkəz fəaliyyətə başladığı gündən bu günə qədər 15 xarici ölkədə-Portuqaliyada, İtaliyada, Almaniyada, Rusiyada, Gürcüstanda, İndoneziyada, Litvada, Polşada, Çexiyada, Bolqarıstanda, İsveçrədə və s., həmçinin 36 Azərbaycan universitetində "Azərbaycan multikulturalizmi" adlı fənnin tədrisini həyata keçirdi. 2016-cı ildə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi tərəfindən "Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları" adlı son dərəcə əhəmiyyətli kitab çap olundu. On əsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ən müxtəlif klassik şair və yazıçıların müxtəlif əsərlərində, dastan və nağıllarımızda başqa dinin, başqa millətin nümayəndə və rəhbərlərinə hörmət dolu münasibət, sevgi və ehtiram sərgiləndiyi bu kitab artıq rus və ingilis dillərində də nəşr edilib. 2016-cı ildə "Multikulturalizm" adlı rüblük jurnalın nəşrinə də başlanıldı.

Bu sahədə Azərbaycan Milli Kitabxanasının həyata keçirdiyi layihələr də çoxşaxəlidir. Multikulturalizmə dair ədəbiyyatın toplandığı geniş kitab sərgisinin və "Multikulturalizm Azərbaycanın həyat tərzidir" mövzusunda daimi fəaliyyət göstərən guşənin yaradılması, Mədəniyyət Nazirliyi, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi ilə birləşərək "Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları" kitabının və "Multikulturalizm" jurnalının Bakıda, Ağcabədidə, Lənkəranda, Qubada, Gəncədə və respublikamızın digər regionlarında ictimaiyyət nümayəndələrinin iştirakı ilə təqdimat mərasimlərini keçirmiş və "Azərbaycanda multikulturalizm" adlı bibliografik göstərici nəşr etmişdir. 6 minə yaxın mənbəni özündə ehtiva edən bu fundamental bibliografiya kitabxana əməkdaşlarının gərgin əməyinin nəticəsidir. Vəsaitdə milli birliyimizin əsasını təşkil edən, ulu öndər Heydər Əliyevin banisi olduğu azərbaycançılıq ideologiyasından başlayaraq, ölkəmizdəki etnik qrupların tarixinə, mədəniyyətinə, incəsənətinə, həmçinin nəzəri və praktik baxımdan tolerantlığa və multikulturalizmə aid külli miqdarda ədəbiyyat öz əksini tapmışdır. Bu böyük bir mənəvi dövrün salnaməsidir (Azərbaycanda multikulturalizm: bibliografiya, 2016: s.8-9).

Qeyd olunduğu kimi Azərbaycanada yaşayan azsaylı xalqların milli mədəniyyətlərinin, adət-ənənələrinin qorunub saxlanılmasında və təbliğində kitabxana-informasiya müəssisələrinin rolu əvəzsizdir. Kitabxanalar keçirdikləri hər bir kütləvi tədbirdə azsaylı xalqların informasiya təminatını da nəzərə almalı, onların belə tədbirlərdə iştirakını təmin etməlidir. Cari və perspektiv iş planı tərtib edərkən Azərbaycanada yaşayan azsaylı xalqların problemləri ilə bağlı tədbirlər daxil edilməli və belə tədbirlərin təşkilinə xüsusi nəzarət edilməlidir.

Kitabxanaya yeni daxil olan sənədlər içərisindən azsaylı xalqların mədəniyyəti, incəsənəti, adət və ənənələri haqqında və ya onların dilində olan sənədləri ayıca qeyd etmək, onun məlumat bazasını yaratmaq və burada ədəbiyyatı azsaylı xalqın tarixi, mədəniyyəti, adət və ənənəsi, dini, görkəmli şəxsiyyətləri, yaradıcı insanları və s. üzrə yerləşdirmək məqsədəuyğun olardı və sahə üzrə axtarış apararkən istifadəçilərin işini xeyli asanlaşdırardı. Azsaylı xalqların ədəbiyyatını, mədəni-yətini, incəsənətini təbliğ etmək məqsədilə sərgilər, kitab təqdimatları, azsaylı xalqların görkəmli nümayəndələri ilə görüşlər, kitab həftələri, söhbətlər, ədəbi-bədii gecələr, konfranslar təşkil etmək, kitab müzakirələri keçirmək, abonoment şöbəsində azsaylı xalqların nümayəndələrinin əsərlərinin şifahi və bibliografik xülasələrini keçirmək və kitabxananın saytında onlarla bağlı videoçarx və daycest hazırlamaq, elektron məlumat bazaları, elektron kitabxana yaratmaq olar.

Hazırda pandemiya səbəbindən sosial şəbəkələrdə II Qarabağ Müharibəsində iştirak edərək şəhid olmuş, qazi olmuş azsaylı xalqların nümayəndələri ilə bağlı videoçarx hazırlamaq, qazilərlə videokonfrans keçirmək, onları Azərbaycan gənclərinə tanımaq qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir.

Mədəniyyətlərarası münasibətlərin təbliğində kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə etmək olar. Yerli qəzetlərdə və regional televiziyalarda sahə ilə bağlı kitabların reklamını aparmaq və azsaylı xalqların mədəniyyətlərarası münasibətlərinə dair ortaq və fərqli cəhətləri müəyyən edən verilişlər hazırlamaq, görkəmli şəxsiyyətləri ilə görüşlər keçirmək olar.

Azsaylı xalqların mədəniyyətlərini təbliğ edən XXI əsrdə meydana gəlmiş yeni terminlərdən biri də "buktreylər"dir. Buktreylər (ing. "booktrailer) hər-hansı kitab haqqında bədii formada bəhs edən kiçik videoçarxdır. Bu cür çarxların məqsədi mütaliənin təbliği, vizual vasitələrin köməyi ilə kitablara diqqətin cəlb edilməsidir. 3 dəqiqədən artıq olmayan bu "mini film"i peşəkar kameraya və ya smartfon telefonlara çəkmək olar. Belə çarxlar geniş yayılmış video hostinqlərdə və sosial şəbəkələrdə yerləşdirilir. Buktreylər bir qədər az xərc tələb edir və onları müstəqil şəkildə hazırlamaq mümkündür. Belə videoçarxları müxtəlif xalqların mədəniyyətinə, görkəmli şəxsiyyətlərinin əsərlərinə də aid etmək olar. Çəkilməmiş video çarxları sosial şəbəkələrdə, kitabxananın saytında, iri kitabxanalarda qoyulmuş monitorlar vasitəsilə də nümayiş etdirmək olar.

İnteraktiv nəşrlər də mədəniyyətlərarası münasibətlərə dair sənədlərin təbliğində mühüm rol oynaya bilər. PDF formatında müxtəlif xalqların mədəniyyətinə dair təqdimatlar və s. hazırlamaq mümkündür. İnteraktiv nəşrin üstünlükləri: nəşr üçün xərclərə və vaxta qənaət, çap və ya surətin göndərilməsi, oxucu marağına səbəb olan əlaqənin innovativ, orijinal və maraqlı vasitəsidir. Bu kimi xidmətlərin olması regionda yaşayan azsaylı xalqların informasiya təminatında əlverişli ola bilər. Mədəniyyətlərarası münasibətlərin təbliğində bukletlərin, bələdçilərin, reklam xarakterli kiçik vərəqələrin (flayer), daycestlərin, ayrıcların çap olunmasının mühüm əhəmiyyəti vardır.

Nəticə olaraq qeyd etmək istəyirik ki, bu gün tək-cə paytaxtımız Bakı, onun mənzərəsi deyil, ölkəmizin bütün şəhərləri, kəndləri, dəyişir və eyni zamanda Azərbaycan insanı, Azərbaycan xalqı dəyişir. Bu millət artıq doğrunu yanlışdan, dostu düşməndən seçməyi bacarır və xalqının mənafeyini hər şeydən üstün tutur. Bu xalq artıq torpağına, bayrağına, dövlətinə, himninə, Prezidentinə məhəbbətini, böyük və zəngin tarixi keçmişinə, mədəniyyətinə sdaqətini şərəf və ləyaqətlə qorumağı bacarır. Bu millət öz xalqını, mədəniyyətini hamıdan üstün tutur, dünya xalqlarına və müxtəlif mədəniyyətlərə isə sayğı və sevgi ilə yanaşır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların adət və ənənələrinin təbliğində kitabxanaların rolu: metodik vəsait (2012)/tərt. ed. S.Quliyeva; ixtis.red. və bur. məs. K.Tahirov; red.G.Səfərəliyeva; M.F.Axundovadına Azərbaycan Milli Kitabxanası.-Bakı, 45 s.
2. Azərbaycanda multikulturalizm: bibliografiya (2016). Layih. rəhb. Ə.Qarayev; elmi red.K.Abdullayev; ixt.red. və burax. məsul K.Tahirov; rəy.: E.Nəcəfov, A.Məmmədov; red. G.Səfərəliyeva.-Bakı, 504 s.
3. <https://az.wikipedia.org/wiki/M%C9%99d%C9%99niyy%C9%99t>

UOT 338:7; 338:008

CULTURE IS THE MAIN SOURCE OF HUMANIZATION OF MANKIND

Mehriban Karimova

Senior Lecturer

Mingachevir State University, Azerbaijan

kmehriban9@gmail.com

Orcid id: 0000-0002-2442-6896

Abstract. One of the most important tasks of the independent Azerbaijani state today is to integrate equal members into the international community, to expand its activities in the field of bilateral and multilateral cooperation with regional and international organizations and foreign countries, as well as to ensure its national interests. The main goal of the foreign policy of our state is to develop all kinds of equal relations with the world powers, as well as to strengthen the international position of the economy of the Republic of Azerbaijan and to serve the development of science and culture. The cultural factor plays a very important role in solving these tasks. It is known that the place and role of any state in international relations is measured by other factors, such as military, political, economic resources, as well as cultural resources, ie the ability to influence the world community at a high level through cultural resources. These resources, while preserving our identity and traditional national-spiritual identity, play a fundamental role in our successful integration into global cultural processes. The growth of Azerbaijan's international prestige, its ability to influence the world, and the provision of national interests directly depend on the extent and speed of our integration into the cultural world.

Keywords: culture, globalization, integration, tolerance, humanism, multiculturalism

MƏDƏNİYYƏT BƏŞƏRİYYƏTİN HUMANİSTLƏŞMƏSİNİN ƏSAS MƏNBƏYİDİR

Kərimova Mehriban Allahverən qızı

Baş müəllim

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin bu gün həllinə çalışdığı ən mühüm vəzifələrdən biri də bərabərhüquqlu üzv kimi dünya birliyinin beynəlxalq aləminə yaxından inteqrasiya etmək, regional və

beynəlxalq qurumlarla, xarici ölkələrlə ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq sahəsində fəaliyyətini genişləndirmək, həmçinin öz milli maraqlarını təmin etməyə çalışmaqdır. Dövlətimizin xarici siyasətinin əsas məqsədi, dünya dövlətləri ilə bərabərhüquqlu hər cür əlaqələri inkişaf etdirmək, həmçinin Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının beynəlxalq mövqelərini möhkəmləndirməklə yanaşı elmin, mədəniyyətin də inkişaf etdirilməsinə xidmət etməkdir. Mədəniyyət faktoru bu vəzifələrin həllində çox mühüm rol oynayır. Məlumdur ki, istənilən dövlətin beynəlxalq münasibətlərdəki yeri və rolu digər faktorlarla məsələn, hərbi, siyasi, iqtisadi resurslarla bərabər, mədəni resursları ilə də, yəni mədəni resursları vasitəsilə dünya birliyinə yüksək səviyyədə göstərmək qabiliyyətinə malik intellektual, mədəni-mənəvi təsir imkanları ilə də ölçülür. Bu resurslar özünəməxsusluğumuzu və ənənvi milli-mənəvi kimliyimizi qorumaqla yanaşı, ümumdünya mədəni proseslərə uğurla inteqrasiya olunmağımız üçün baza rolunu oynayır. Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun, dünyaya təsir etmə imkanlarının artması, milli maraqların təmin edilməsi bilavasitə bizim mədəni dünyaya hansı dərəcədə və hansı sürətlə inteqrasiya olunmağımızdan çox asılıdır.

Açar sözlər: mədəniyyət, qloballaşma, inteqrasiya, tolerantlıq, humanist, multikultural

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin bu gün həllinə çalışdığı ən mühüm vəzifələrdən biri də bərabərhüquqlu üzv kimi dünya birliyinin beynəlxalq aləminə yaxından inteqrasiya etmək, regional və beynəlxalq qurumlarla, xarici ölkələrlə ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq sahəsində fəaliyyətini genişləndirmək, həmçinin öz milli maraqlarını təmin etməyə çalışmaqdır. Dövlətimizin xarici siyasətinin əsas məqsədi, dünya dövlətləri ilə bərabərhüquqlu hər cür əlaqələri inkişaf etdirmək, həmçinin Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının beynəlxalq mövqelərini möhkəmləndirməklə yanaşı elmin, mədəniyyətin də inkişaf etdirilməsinə xidmət etməkdir. Adlarını qeyd etdiyimiz bu proseslərdə Azərbaycan dövləti bu gün dünyada baş verən siyasi, iqtisadi proseslərdə öz mövqeyini bildirir və öz mövqeyini layiqincə qoruyur. Respublikamızda həyata keçirilən ictimai-siyasi, iqtisadi islahatlar, fəal xarici siyasət, milli-mənəvi dirçəliş, ölkəmizin sürətlə dünya inteqrasiyasına cəlb olunması, beynəlxalq münasibətlər sistemində özünə layiq yer tutması, ərazi bütövlüyümüzün təmin olunması bizdə olan bu inamı bir daha artırdı.

Mədəniyyət faktoru bu vəzifələrin həllində çox mühüm rol oynayır. Məlumdur ki, istənilən dövlətin beynəlxalq münasibətlərdəki yeri və rolu digər faktorlarla məsələn, hərbi, siyasi, iqtisadi resurslarla bərabər, mədəni resursları ilə də, yəni mədəni resursları vasitəsilə dünya birliyinə yüksək səviyyədə göstərmək qabiliyyətinə malik intellektual, mədəni-mənəvi təsir imkanları ilə də ölçülür. Bu resurslar özünəməxsusluğumuzu və ənənvi milli-mənəvi kimliyimizi qorumaqla yanaşı, ümumdünya mədəni proseslərə uğurla inteqrasiya olunmağımız üçün baza rolunu oynayır. Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun, dünyaya təsir etmə imkanlarının artması, milli maraqların təmin edilməsi bilavasitə bizim mədəni dünyaya hansı dərəcədə və hansı sürətlə inteqrasiya olunmağımızdan çox asılıdır. Bunun üçün ölkəmiz dünyada genişlənən iqtisadi və siyasi əməkdaşlıqda fəal iştirak etdiyi kimi, beynəlxalq aləmdə həyata keçirilən mədəni proqram və layihələrdə də yaxından iştirak etməlidir.

Beynəlxalq münasibətlərin əsas inkişaf meyli qloballaşma və inteqrasiyadır. Bu proseslərdə iştirak etməmək mövqeyi tutan ölkələrin inkişaf perspektivi yoxdur. Ona görə də, qarşıda duran əsas vəzifələrdən birincisi, dövlətlərarası normativ-hüquqi və qanunverici aktların işlənilib hazırlanması, qlobal sivilizasiyaya gedən yolu düzgün müəyyən etmək ən vacib məsələdir. Hazırda qloballaşma və milli mədəniyyətlərin, lokallaşmanın qarşılıqlı nisbəti problemi öz aktuallığını saxlayır. Qloballaşmanın müasir mərhələsi Qərbin iqtisadi, siyasi, maliyyə və mədəni formaları ilə müşayiət olunur. Yeni kommunikasiya və müasir tələblərə uyğun rabitə vasitələrinin sürətlə yayılması qlobal siyasi proseslərin inkişafını daha da gücləndirir. Yaranan vəziyyət dünya siyasətində dəyişliyə səbəb olur və bu dəyişiklik xalqlara və onlar arsındakı münasibətlərdən də yan keçmir.

Multikultural dəyərlərin qorunması, təbliği və inkişaf etdirilməsi nümunəsi ilə Azərbaycan dünyada tanınıb. Ölkəmizdə müxtəlif mədəniyyətə sahib olan insanlar rahat formada yaşayır, sülhü dünyaya təbliğ edir, cəmiyyətimizdə bütün din sahibləri müstəqil fəaliyyət göstərirlər. Bizim ölkəmizdə tarixi ənənəyə söykənən və uzun əsrlik tolerantlıq bir mühit formalaşmış. Elə ona görə də, Azərbaycanda yaşayan hər bir xalqın nümayəndəsi özünü fırvan və azad hiss edir. Azərbaycan xalqı çoxəsrlik multikulturalizm və tolerantlıq ənənələrinə malik olmaqla bu fenomeni öz həyat tərzinə çevirməyi bacarıb. Tolerantlığın təəcəssümü humanist və demokratik nəzəriyyə, yaxud ideologiya olaraq multikulturalizmdir. Humanizmi, yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətini, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı, qarşılıqlı zənginləşmə, dostluq və əməkdaşlıq və s. bu kimi əlaqələri qurmadan multikulturalizm şəraitini yaratmaq mümkün deyil.

Mədəniyyət dünyası çoxşaxəlidir və bu da onun üstünlüyüdür. Fərqli ölkələrin mədəniyyəti ilə tanışlıq insanın dünyagörüşünün daha da zənginləşməsinə, xalqlar arasında qarşılıqlı hörmətin formalaşmasına gətirib çıxarır. Məlumdur ki, hamı üçün qloballaşmanın məqbul sayılan modeli odur ki, bütün ölkələrin xalqları bu prosesdə özlərinin milli-mədəni özünəməxsusluğunu saxlamaqla, bu prosesdə bərabər iştirak etmək imkanına malik olurlar. Belə ki, həm sosial- iqtisadi cəhətdən geridə qalmış xalqlara onlara yad olan mədəni normaların və nümunələrin qəbul etdirilməsi, həm ölkələrin mədəni məhsullarının geniş idxalı, həmçinin milli mədəniyyətin inkişafına əngəl törədə biləcək amillərin artması əsil mədəni müdaxilə olub, siyasi və iqtisadi mənfəət əldə etmək məqsədinə xidmət edir. Aydın ki, bu mədəni deyil, iqtisadi qloballaşmanın təzahürüdür, ona görə ki, burada mədəniyyət satış üçün nəzərdə tutulmuş olan bir əmtəə rolunda çıxış edir.

Öz mahiyyətinə görə mədəniyyət alqı-satqı predmeti ola bilməz, o hər kəsə və hamıya bərabər səviyyədə məxsusdur. Onu özəlləşdirmək, xüsusi mülkiyyətə çevirmək mümkün deyil. Özəl mədəniyyət müəssisələrinin mövcudluğu mədəniyyətin deyil, mədəniyyət sənayesinin özəlləşdirilməsinin nəticəsi sayılmalıdır. Mədəni fəaliyyətin əsas məqsədi qloballaşmanın müsbət nəticələrini artırmaqla bütün insanlar üçün əlçatırılığını təmin etməkdən ibarət olmalıdır. Elə ona görə də qloballaşma dövründə iqtisadi qloballaşmanın sürətlənməsi, informasiyanın qlobal xarakter alması nəticəsində mədəniyyət öz milli sərhədlərini aşaraq, qlobal bazar mexanizminin təsir dairəsinə cəlb olunur. Mədəni məhsulların istehsalı, bölgüsü və istehlakı milli sərhədləri daha qətiyyətlə aşmaqdadır.

İctimai həyatın bütün sahələrinə informasiya kommunikasiya texnologiyalarının nüfuz etdiyi müasir şəraitdə mədəni fəaliyyət və mədəniyyət siyasəti milli dövlətin sərhədləri ilə məhdudlaşmamalı, mədəni proseslərin və mədəniyyətin yeni formalarının artmaqda olan kompleksliyini nəzərə almalıdır. Dövlət inhisarının mədəniyyətdə mövcud olmadığı bir şəraitdə, mədəniyyət siyasəti sərhədləri aşmağa, öz istiqamətinin dəyişməyə, dünyada gedən mədəni prosesləri dərk etməyə və bu proseslərdə yaxından iştirak etməyə hazır olmalıdır. Azərbaycan milli-etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycan dövlətinin vətəndaşı olmaqdan qürur duyan hər kəs üçün doğma vətəndir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev müasir Azərbaycanın banisi olduğu üçün ölkəmizdə əsrlər boyu formalaşan multikultural dəyərlər onun hakimiyyəti dövründə özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyaraq geniş vüsət almışdır. Kultural mədəniyyətin Azərbaycanda müasir tələblər səviyyəsində formalaşmasının, tərəqqinin və ölkədə sabitliyin əsas amil olduğunu nəzərə alan ümummilli lider Heydər Əliyev multikulturalizmin yerini siyasi və hüquqi müstəvidə müəyyən etmişdir. Azərbaycanın gələcək uğurlu və davamlı inkişafı üçün o, dəqiq ideoloji hədəf seçmiş, müdrik siyasəti və öz uzaqgörənliyi ilə əsrlər boyu formalaşmış çoxmədəniyyətlik ənənəsini inkişaf etdirərək onu keyfiyyətə daha yeni mərhələyə qaldırmışdır.

Ölkədə hər bir milli qrupun rahat yaşamasını təmin etmək və vahid vətənləri Azərbaycan uğrunda çalışmaq üçün siyasi iradə və güclü hakimiyyət tələb olunurdu. Bu güclü siyasi iradə ilə və ulu öndər Heydər Əliyevin müdrikliyi nəticəsində bu gün Azərbaycanda yaşayan bütün millətlər öz adət-ənənələrinə, dinlərinə sadıq qalmaqla rahat şəkildə yaşayırlar.

Heydər Əliyev siyasətinin davamçısı olan İlham Əliyevin bu istiqamətdə apardığı uğurlu siyasətin nəticəsi olaraq, Azərbaycan dünyada tolerant və yüksək mədəniyyətə malik olan bir dövlət kimi tanınır. Bunun sübutu olaraq ölkəmizdə mütəmadi olaraq keçirilən beynəlxalq toplantıları, tədbirləri və konfransları misal göstərə bilərik. Mədəni əlaqələrin xalqlar arasında geniş vüsət alması, mədəniyyətlərarası dialoqun həyata keçirilməsinin əsas vasitələrindən biri də milli və beynəlxalq səviyyədə mədəni hüquqların genişlənməsinə və inkişafına nail olmaqdır. Mədəni hüquq normalarının hamı tərəfindən qəbul edilməsi və müdafiə olunması beynəlxalq birləşmənin əsas vəzifələrindən biri hesab olunur.

Qloballaşma proseslərinin sürətləndiyi bir şəraitdə mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi, mədəni hüquqların təmin edilməsi, başqa ölkələrin mədəniyyətlərinə hörmət, bəşəriyyətin inkişafının zəruri olan elementlərindən birini təşkil edir. Hər bir insanın, həm də ayrı-ayrı sosial qrupların həyatında mədəniyyət daha önəmli bir atributa çevrilməkdədir. Mədəni hüquqlar insan və kollektiv hüquqların mühüm tərkib hissəsi olduğu üçün beynəlxalq hüququn əsas diqqət yetirdiyi məsələlərdən biridir. İnsan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normaları bir sıra beynəlxalq hüquq konvensiyalarında, müqavilələrinə, aktlarında digər sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Bu sənədlər, tövsiyələr və bəyannamələr dövlətlər üçün hüquqi məcburiyyət daşımasalar da, beynəlxalq birlik üçün böyük mənəvi gücə malikdirlər. Mədəni hüquq normaları da beynəlxalq hüquqların tərkib hissəsi olduğu üçün xarici siyasət sferasına daxil edilmişdir. Bu mədəni hüquqlara qloballaşma və onun müxtəlif aspektləri birbaşa təsir göstərir.

YUNESKO-un konvensiyasında, tövsiyələrində, bir sıra digər beynəlxalq hüquqi aktlarda mədəni hüquqlar öz əksini tapsa da, bu məsələ hələ də beynəlxalq hüquqda araşdırma tələb edən məsələlərdəndir.

İnsan hüquq və azadlıqlarında mədəni hüquqlarla sıx bağlıdır. Bununla yanaşı, beynəlxalq hüquq normalarında konkret xalqın mədəni hüquqları, xüsusən mədəni irsin, mədəni özünəməxsusluğun qorunmasına, mədəni inkişafına aid hüquqlar bir sıra hallarda kollektiv hüquqlar, xalqların hüquqları kimi nəzərdən keçirilir. Mədəni dəyərlər dedikdə, müxtəlif şəxslər və qruplar üçün ümumi olan və onların kollektiv özünəməxsusluğunu formalaşdıran və müəyyən edən mədəni hüquqlar nəzərdə tutulur. Beynəlxalq münasibətlərdə baş verən köklü dəyişikliklər və müasir dövrün çağırışları milli mədəniyyətlərin qarşısında həlli vacib olan bir sıra məsələlər qoyur. Mədəniyyətlərin uzlaşması və qarşılıqlı zənginləşməsi ilə təkə qloballaşma prosesləri müşayiət olunmur, ölkələrin və xalqların mədəni özünəməxsusluğuna da təhlükələr yaradır. Bu milli- mənəvi dəyərlərin, milli mədəniyyətlərin qarşısındakı dövrlərdə olan taleyi, bütün bəşəriyyəti düşündürən problemlərdən biri olmuşdur.

Dövlətlər arasındakı münasibətləri, etika, hüquq vasitəsilə insanlar və xalqlar mədəniyyət mənəviyyatını humanistləşdirməyə qadirdilər və bunu layiqincə yerinə yetirirlər. Azərbaycan son illər ərzində milli və etnik, dini tolerantlıq sahəsində əhəmiyyətli addımlar atmaqla bir çox uğurlar qazanıb. Məhz dövlət tərəfindən atılan bu məqsədyönlü addımlar nəticəsində dinindən, millətindən, irqindən asılı olmayaraq Azərbaycan xalqı yaşadığı bütün dövrlərdə dost, mehriban ailə, qardaş kimi dinc yaşamaq ənənələrini gündü- gündən möhkəmləndirir. Bu mehriban münasibətlərin nəticəsidir ki, Azərbaycan dövləti tərəfindən mədəniyyətlərarası dialoqun düzgün təşviqi hesabına həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə həyata keçirdiyi tədbirlər sayəsində ölkəmizin beynəlxalq aləmdə nüfuzunu yüksəltməklə yanaşı, Azərbaycanı beynəlxalq arenaya dünya mədəniyyətlərini qovuşduran bir məkan kimi təqdim edir.

İnformasiya texnologiyalarının bazar iqtisadiyyatında sürətlə inkişafı mədəni düşüncələrə, müxtəlif maddi və mənəvi dəyərlərə malik xalqların dünya dövlətləri sistemində əlaqələrinin inkişafını və harmonik uzlaşmasını tələb edir. Dünyada mövcud olan münaqişəli məsələləri bu gün həll etməyə çalışırıqsa, o zaman bəşəriyyətdə sülh və sabitlik yaratmaqla, digər düşüncələrə və mədəniyyətlərə malik olan xalqların özünəməxsusluğuna hörmətlə yanaşmalıyıq. İstənilən hər bir ölkə iqtisadi və mədəni inkişafa yiyələnmək istəyirsə, o zaman o dövlət bu sahədə yüksək nəticə əldə etmiş ölkələrin təcrübəsindən, qanunlarından istifadə etməyi bacarmalıdır. Düzdür, ölkələrin mədəniyyətləri, qanunları müxtəlif olsada, onların oxşar cəhətləri də vardır. İqtisadiyyatın güclü inkişafı ilə cəmiyyətdə mədəniyyətin inkişafına güclü təsir göstərmək mümkündür.

İqtisadi əlaqələrin dövlətlər arasında inkişafının qloballaşması, vahid dünya məkanının formalaşması, dünya dövlətləri sistemində yaşayan xalqların mədəniyyətlərinin, mədəni davranış və düşüncələrinin bu reallığın tələblərinə uyğun olaraq formalaşması zərurətini yaradır. Bu reallıqlar bizə çətin görünsədə, dünya mədəniyyətinin vahidliyinə nail olmaqla, sabahın tələbi və bəşəriyyətin gələcəkdə inkişaf etdirilməsi üçün əsas təminat olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aslanova R. (2007). XXI əsr: yeni mədəniyyət məkanına inteqrasiya. – B.: Nurlan. –439 s.
2. Aslanova R. (2004). Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. – B.: Elm. –263 s.
3. Əhədova S.A. 2014, Müasir dünyada mədəniyyətlərarası münasibətlər. –Bakı: Elm. –348 s.
4. Şükürov A. (2005). Qloballaşma: Mif və tarix. – B.: Elm. – 233 s.
5. Şükürov A. (2001). Qloballaşma: mahiyyəti və perspektivləri. – B.: Adiloğlu. – 170 s.
6. <http://www.anl.az/>
7. <https://www.yazyarat.com/>

MULTICULTURALISM AS A UNIVERSAL MODEL IN THE REGULATION OF INTERCULTURAL RELATIONS

Nubar Bayramova

PhD Student

Guba branch of ADPU, Deputy Dean of the Pedagogical Faculty

nubar.bayramova.78@mail.ru

Orcid id: [0000-0001-6298-9617](https://orcid.org/0000-0001-6298-9617)

Abstract: It is known that months can change the environment and laws, and even a year or two can change the economic situation, but it takes decades, centuries, for consciousness to change. Multiculturalism not only plays a leading role in the social development of culture, it is also based on the recognition and

acceptance of the interests of ethnic and cultural groups. Mankind unites different cultures, and each of these cultures undergoes transformations in interaction, hence the unity and generality of the history of human evolution. Misunderstandings in society often stem from a misunderstanding of the essence, characteristics, history and achievements of different nations without studying and understanding them. Because without mutual understanding, it seems impossible to establish a healthy dialogue of cultures and civilizations.

Keywords: multiculturalism, tolerance, culture, diversity, ethnic group, ideology, politics

MƏDƏNİYYƏTLƏR ARASI MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ MULTİKULTURALİZM UNİVERSAL MODEL KİMİ

Bayramova Nübar İsmayıl

Dissertant

ADPU-nun Quba filialı, Pedaqoji fakültənin dekan müavini

Xülasə: Məlumdur ki, mühitin və qanunların dəyişməsinə aylar, iqtisadi şəraitin dəyişməsinə hətta bir –iki il belə bəs edə bilər, lakin şüur və düşüncələrin dəyişməsinə isə onilliklər, yüzilliklər tələb olunur. Multikulturalizm təkcə mədəniyyətin ictimai inkişafında aparıcı rol oynamır, həm də etnik- mədəni qrupların maraqlarının tanınmasına və qəbul edilməsinə köklənir. Bəşəriyyət özündə müxtəlif mədəniyyətləri birləşdirir və bu mədəniyyətlərin hər biri qarşılıqlı təsirdə olaraq transformasiyalara məruz qalır, dolayısı ilə insanın təkamül tarixinin vahidliyini və ümumiliyini göstərir. Cəmiyyətdə anlaşılmaqlar çox zaman müxtəlif millətlərin mədəniyyətlərin mahiyyətini, xüsusiyyətlərini, tarixini və nailiyyətlərini öyrənmədən, anlamadan göstərilən səhv münasibətdən irəli gəlir. Çünki qarşılıqlı anlaşma olmadan mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların sağlam dialoqunu qurmaq artıq qeyri-mümkün görünür.

Açar sozlər: multikulturalizm, tolerantlıq, mədəniyyət, müxtəliflik, etnik qrup, ideologiya, siyasət

Müasir dünyada yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələri digər dövlətlərin milli mədəniyyətinə nə assimilyasiya və inteqrasiya etmək istəməsələr də, onlara birmənalı hamıya bir fakt təmələlə gün kimi aydındır ki, heç bir millətin nə mədəniyyəti, nədəki iqtisadiyyatı başqalarından təcrid olunmuş şəkildə gedə bilməz. Ona görə də müasir cəmiyyətlər kulturoloji strategiyalara əsaslanan düşünülmüş multikulturalizm siyasəti olmadan sabit inkişaf edə bilmədiklərini artıq anlayır və multikulturalizmdən imtina edilmənin dövlətlər arasında yalnız anlaşılmaqlığın, fobiyanın, qarşıdurmaların, milli və dini münaqişələrin artmasına səbəb olacağını bilirlər.

Artıq mədəniyyətlərin müxtəlifliyinin insanlar arasında yaratdığı mürəkkəb münasibətlərin tənzimlənməsi problemi XX əsrdə yeni bir anlayışı -multikulturalizmi aktuallaşdırdı. Müasir dövrümüzdə cəmiyyətdə multikulturalizmin mövcudluğu mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların sağlam dialoqu üçün zəruri şərt hesab olunur. Boynumuza almalıyıq ki, dünyanın bir çox dövlətləri multikulturaldır. Lakin onların hamısında multikulturalizm yoxdur.

Bəs dövlətlərin multikulturallığının göstəricisi nədədir? Bu onların etnik, mədəni, irqi və dini fərqlilikləridir. Əsas məsələ isə dövlətlərin etno-mədəni və dini müxtəlifliyinin effektiv idarə olunması, fərqliliklər arasında sağlam münasibətlərin yaradılması, bir-birlərinin azadlığına hörmət hissi və ən əsası cəmiyyətin vahid tamlığının qorunması orada multikulturalizmin mövcudluğunun göstəricisi sayılır.

Multikulturalizm deyəndə nə başa düşülür? - İstər müsbət, istərsə də mənfi çalar daşımından asılı olmayaraq bu gün həm beynəlxalq aləmdə, həm də siyasətdə multikulturalizm çox işlək bir terminə çevrilməkdədir. Multikulturalizmin geniş araşdırılması aktual və zərurətə çevrilmişdir.

Məsələn, A. Masalova görə multikulturalizm və multikulturalizm terminləri elm və siyasətə 1990-cı ildən daxil olmuşdur, lakin: “*çoxmədəniyyət yaxud, çoxmədəniyyətlilik terminləri adı altında çox qədimdən mövcud olmuş və mədəniyyətşünaslar tərəfindən kifayət qədər yaxşı araşdırılmışdır*” (Мультикультурализм; тенденции и реальность, 2016: s. 63).

Hətta Q.Ternbornda multikulturalizm terminini üç fərqli kontekstdə araşdırmışdır; həm siyasi- siyasətə və siyasi qurumlara istinad edən, empirik və fərqli cəmiyyətləri təsvir edən, yəni siyasi, sosial və fəlsəfi nəzəriyyələrə istinad edən: “*Bu fenomen həm tərəfdarlarının, həm də əleyhdarlarının tərəfindən hər üç kontekstdə istifadə olunur*” (Тернборн, 2001: s. 50-67).

Multikulturalizmin cəmiyyətin bir çox sahələrinə təsirdən danışarkən N.Sotnikova və N.Maslova yazırdı ki: “*Cəmiyyətin siyasət, sosiologiya, iqtisadiyyat, ekologiya və ən əsası təhsil və tərbiyə kimi sahələrinə*

dərindən təsir etdiyindən multikulturalizm çoxsahəli elmi təsnifat tələb edir" (Мультикультурализм; тенденции и реальность, 2016: s. 46).

Müxtəlif tədqiqatçıların yanaşmaları da xüsusi diqqət çəkir. Bu barədə L.Qriqorova kütləvi informasiya vasitələrində multikulturalizm problemlərinin işıqlandırılması haqqındakı yazılarında göstərdi: *"Multikulturalizmin mövzusu ən sərbəst və gərgin münaqişə hekayələrinə aiddir. Bu sahədə, əsaslı ziddiyyətli əks yanaşmalar və qiymətləndirmələrin toqquşması baş verir, zəngin ideoloji, siyasi (və bəzən fiziki) döyüşlər püxtələşir və inkişaf edir"* (Мультикультурализм; тенденции и реальность, 2016: s. 55).

Bir çox tədqiqatçılar dünyada çoxlu mədəniyyətlərin olmasının əhəmiyyətini ön plana çıxarmışdılar. Onların qarşılıqlı inteqrasiyasını araşdıran O.Kabakova yazırdı: *"Multikulturalizm müxtəlif inkişaf proseslərinin kompleksi kimi başa düşülür ki, bu zaman vahid milli mədəniyyətdən fərqli olaraq bir çox mədəniyyət aşkarlanır"* (Мультикультурализм; тенденции и реальность, 2016: s. 129).

Əslində bu terminin mənası ilə yanaşı, tətbiq arealının genişliyi xüsusi diqqət kəsb edir. Sözüün etimoloji anlamı kifayət qədər sadə və aydındır: ingilis dilindən hərfi tərcümədə çoxmədəniyyətlilik (multi-çox, culture- mədəniyyət) mənasını verir. Sözüün sonundakı *-izm* suffuksi bu anlayışa ideoloji cərəyan donu geyindirir.

Müasir dövrdə multikulturalizm müxtəlif mənalarda işlədilir. Bəziləri multikulturalizmi müxtəliflik simvolu kimi qəbul edir, digərləri isə multikulturalizmi sosial elmlər kontekstində eyni bir ərazidə müxtəlif mədəniyyətlərə sahib olanların birgə, qarşılıqlı harmoniya şəraitində yaşaması kimi açıqlayır: *"Multikulturalizm müxtəlif irqi və etnik qrupların nümayəndələrinin qarşılıqlı dözümlülük və hörmət şəraitində yaşayışını, həmçinin onların mədəniyyətlərinin özəl xüsusiyyətlərinin qorunmasını nəzərdə tutur"* (Dictionary of the Social Science, 2002: s.323).

Əslində yarın əsrə yaxındır ki, multikulturalizm artıq müzakirə predmetinə çevrilmiş və multikulturalizm anlayışına çoxsayda təriflər verilmiş, fərqli nəzəriyyələrlə izah edilməyə çalışılmışdır. Hətta R. Bernştayn kimi düşünənlər də olmuşdur: *"multikulturalizm şübhəsiz qeyri-müəyyən anlayışdır"* (Bernstein, 1994: s.4).

Bəzən multikulturalizmi Avropada vahid mədəniyyətin hegemonluğuna qarşı cərəyan kimi dəstəkləyənlər də olmuşdur. Multikulturalizmə S.Hantingtonun yanaşması maraqlıdır: *"Avropanın, bir qayda olaraq digər mədəniyyətlərin marginallaşmasına gətirib çıxaran monokultur hegemonluğa qarşı hərəkətdən ibarət olan antiavropa sivilizasiyası kimi müəyyən edilir"* (ХАНТИНГТОН, 2004: s. 268).

R.İlyasov "multikultural" və "multikulturalizm" anlayışlarını daha fərqi formada izah edir: "multikulturalizm" dövlətin strateji yanaşma tərzini olub onun siyasətinə əgər istiqamətlənirsə, "multikultural" anlayışı isə dövləti təşkil edən cəmiyyətin çoxrəngliliyinin göstəricisidir: *"Multikulturalizm hər hansı cəmiyyətdə fərqli mədəni ənənələrin bir arada mövcud olmasını təsdiq edən siyasi strategiyadır. Multikultural tendensiya isə, sözün əsl mənasında, multikultural varolma vəziyyətini tərif edir"* (İlyasov, 2014: s. 2).

Deməli multikulturalizm bir fəlsəfi mahiyyət daşıyır, dil və mədəniyyətləri, adət-ənənələri fərqli olan insanların eyni bir coğrafi ərazini paylaşmasından formalaşan cəmiyyətdə həmin müxtəliflikləri həm qorunub saxlanmasını, tanınmasını və ən əsası düzgün idarə edilməsinə təminat verə bilər. Çoxmədəniyyətlilik anlayışı altında irqi, dini mədəni və etnik müxtəlifliklər və bunlardan qaynaqlanan dəyərlər anlaşılır. Demək multikulturalizm anlayışının mahiyyətində digərinin dəyərlərinə, qanunlarına, azadlığına hörmət, dözümlülük-tolerantlıq ifadə olunur. Bu hər hansı ölkədə aparılan bir siyasət fərqli mənşə və dəyərlərə sahib insanların həzin harmoniya şəraitində yaşaması, qorunması və inkişafına xidmət edir. Multikulturalizm dedikdə eyni bir ərazidə məskunlaşan müxtəlifliklərin mədəniyyətlərinə hüquqi müstəvidə qiymət verən humanist yönümlü yanaşma və ona uyğun strateji siyasət desək yanlışdır.

K.Abdullayev Azərbaycanda multikulturalizm və tolerantlıq sahəsində apardığı tədqiqatlarında cəmiyyətdəki etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliyi üç əsas siyasət modelini: assimilyasiya, izolyasiya və multikulturalizm ilə tənzimləndiyini izah edərək cəmiyyətin multikultural təhlükəsizliyin üç prinsipini diqqətə almışdı: *"1.Dövlətin diqqətinin cəmiyyətin bütün məzhəbləri və onların nümayəndələri arasında bərabər paylanması; 2.Ölkədəki mövcud milli müxtəlifliyin qorunması üçün dövlət qayğısı; 3.Ölkədə yaşayan bütün xalqların və etnik qrupların mədəni dəyərlərinin qorunmasında dövlətin və cəmiyyətin təşviqi "* (Multikulturalizm, Panaseya yoxsa Alternativ, 2016: s. 27-28).

Hal-hazırda müasir ədəbiyyatlarda multikulturalizmə üç mənada yanaşma mövcuddur (Multikulturalizm, Panaseya yoxsa Alternativ, 2016)

Birincisi; cəmiyyətdə etnik–mədəni və dini müxtəlifliyin mövcudluğu–bu elmi ədəbiyyatlarda **deskriptiv**, yəni **təsviri multikulturalizm** adlanır. Deskriptiv yanaşmaya görə cəmiyyətdəki müxtəlifliyin təsbit edilməsi xüsusi metodologiya ilə ölçülməlidir. Statistika dünyada yaşayan təxminən yeddi milyardan çox insan 7097 dildən istifadə etdiyini göstərir. (<https://www.ethnologue.com/guides/how-many-languages>)

Çox maraqlıdır ki, linqvistik cəhətdən ən homogen qitə Avropa sayılır ki, təxminən 287 dildən bu qitədə istifadə edilir. Asiya isə qitələr arasında ən rəngarəngi sayılır, çünki burada 2296 dildən istifadə edilir. Digər qitələrdə Afrikada–2139, Avstraliya və Okeaniyada–1313, Amerikada–1062 dil müəyyənləşdirilmişdir. Ancaq təəsüflər olsun ki, canlı dillərin sayı ilbəil azalmağa doğru gedir. Məsələn, tədqiqatçı David Graddol belə iddia edir ki, 2050 – ci ilədək ümumdünya dillərinin sayı bu dinamika ilə təxminən 90% azala bilər. N.Məmmədli etnik heterogenliyin ölçülməsində 7 indeksini göstərmişdir: “1.Etnolinqvistik fraqmentasiya indeksi(ELF); 2.Qrinberq indeksi; 3.Perferial heterogenlik indeksi; 4.Esteban–Ray qütbləşmə indeksi; 5.Reynal–Querol indeksi; 6.Volfson indeksi; 7.Ələsgərov–Qolubenko qütbləşmə indeksi” (Multikulturalizm, Panaseya yoxsa Alternativ, 2016: s. 53-54). Ümumilikdə, cəmiyyətin rəngarəngliyinin ölçülməsi cəmiyyətin nə dərəcədə multikultural olması haqqında nəticə çıxarmağa müəyyən istiqamət verə bilər.

İkinci yanaşmaya görə multikulturalizm **ideologiyadır**. Bir ideologiya kimi multikulturalizm özündə iki əsas cərəyanı birləşdirir: Liberal universalizm və kommuntarizm. Kommuntarizm cərəyanının ən məşhur ideoloqu Kanadanın McGuil Universitetinin professoru Ç.Teylorun multikulturalizm sahəsində də “Özün mənbəyi”(1989), “Tanıma siyasəti” (1994) adlı əsərlərində qiymətli araşdırmalar aparılmışdır. Teylor mədəniyyətlərin əslində müstəqil mahiyyətə sahib olduğunu düşünərək, istənilən fərdin hansısa bir mədəniyyətin hissəsini təşkil etdiyini iddia edir, mədəniyyətlərin yaxınlaşmasını: “*Tolerantlıq və plüralizmin universal prinsiplərinin öz təsdiqini tapmasından ibarətdir*” (Taylor, 1994: s. 42) qəbul edirdi. Teyloru görə insanın digərləri tərəfindən tanınması zaman ərzində formalaşır. O yazırdı: “*üzün müddət ərzində müxtəlif xarakterli və temperamentli çoxsaylı insanların düşüncə tərzini təşkil edən, başqa sözlə, onların xeyir, müqəddəs, təqdir olunma anlamlarını ifadə edən mədəniyyətlər, hətta bu mədəniyyətlərdə iyrənc formada rədd etdiyimiz çox şeylər varsa belə demək olar ki, bizim heyratimizi və hörmətimizi qazanmağa layiq olan nəyəsə qadırdırlar*” (Taylor,1992: s. 72). Teyloru görə universallıq- yəni hər kəsin kimliyinin olmasının qəbul edilməsi kimliklərin özünə məxsusluğunun yaranmasına səbəb olur və nəticədə isə fərqlilik siyasəti yaranır. Fərqlilik siyasətinə görə ədalətli olmayan, yəni fərqliliklərə kor cəmiyyət həm qeyri–insanidir, çünki o kimlikləri boğur, həm də eyni zamanda bitərəf sayılmaz, ona görə ki, konkret bir mədəniyyəti önə çəkir, hamı üçün dominantlaşdırır.

Liberal multikulturalizmin tədqiqatçılarından və müdafiəçilərindən sayılan Kingstonda Quens universitetinin professoru Wil Kymliçka “Liberalizm, icma və mədəniyyət”(1989), “Multikultural vətəndaşlıq: azlıq hüquqlarının liberal nəzəriyyəsi”(1995), “Milli dildə siyasət: millətçilik, multikulturalizm və vətəndaşlıq”(2001), “Müasir siyasi fəlsəfə: Giriş”(2002) və s kimi əsərlərində: “*əgər cəmiyyətdə imkanlar bərabərliyi tanınarsa, onda hər hansı məqsədə çatmaqda mənim nəaliyyətim və ya mənim uğursuzluğum irqi, sinfi və ya cinsi mənsubiyyətimdən deyil, mənim davranışmdan asılı olacaqdır*” (Кимлика, 2010: s. 145) kimi qiymətli fikirləri səslənir. Taylordan fərqli olaraq Kymliçka liberal multikulturalizmin ardıcıl tərəfdarları olub, hər zaman liberal prinsipləri müdafiə edirdi: “*Liberallar demişlər ki, biz ona görə layihələrimizi yalnız öz mənfəətimiz naminə seçmək azadlığına malik olmalıyıq ki, azadlıq dünyada ən dəyərlə şeydir. Əksinə bizim layihələrimiz və məqsədlərimiz bizim həyatımızda ən mühüm şeylərdir. Məhz bu qədər mühüm olduqlarına görə də əgər qərara gəlsək ki, onlar artıq dəyərlə deyil, həmin layihə və məqsədləri təftiş və ya rədd etmək azadlığına malik olmalıyıq*”[4, 48]. Kimliçkaya görə hər bir dövlət etnik problemləri diqqət mərkəzində saxlamalı, daxilində olan etnik və dini qruplara maliyyə dəstəyində tam ədalətli davranmalıdır. Bu cür yanaşma cəmiyyətdəki sabitlik və harmoniya yaratmağa, dini və etnik müxtəlifliklər arasında yaranmış qeyri–bərabərliyi azaltmağa xidmət edir.

Üçüncü yanaşma isə **preskriptiv** yanaşma adlanır ki, bu ölkənin multikulturalizm siyasətinə toxunulur. Əslində multikulturalizm fərqliliyin idarə olunmasında ən münasib yollardan biridir. Fərqliliyin idarə olunması dövlət tərəfindən həyata keçirilən dil, din, etnik mənsubiyyət, irq və mədəniyyət müxtəlifliyinin kainat daxilində yerləşdirilməsinə yönəlmiş qanunvericilik aktları, siyasi qərar və proqramlar əsasında həyata keçirilən fəaliyyəti nəzərdə tutur. Ç.Kukatas dövlətin müxtəlifliyinə 5 yanaşma tərzini göstərdi; izolyasiya siyasəti, assimlyasiya siyasəti, zəif multikulturalizm, güclü multikulturalizm və apartied” (Kukatas, 2003). Kukatasu görə *izolyasiya siyasəti* zamanı dövlətin mədəni yekinsliyini saxlamaq üçün çox vaxt müxtəliklərin artmasına başqalarının cəmiyyət girişinə qadağa qoyulurdu. Zəif multikulturalizmi isə Kukatas mahiyyətə dövlətin kənardan gəlmələrə icazə verməsinə baxmayaraq, onların yerli mədəniyyətə inteqrasiyasına məcburi

deyil, könüllülük prinsipi ilə yanaşması kimi izah edirdi. Dövlət assimlyasiyanı güc tətbiq etməklə deyil, onlara azadlıq verməklə də həyata keçirə bilər. Çünki, azlıqlar özlərini nə qədər sərbəst hiss etsələr, bir-birləri ilə daha rahat ünsiyyətdə olurlar.

Güclü multikulturalizmin mahiyyətini izah edən Kukatas azlıqların nəinki cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü kimi iştirakçılığını əsas görür, həmçinin onların fərqli kimliklərinin, adət-ənənələrinin qorunub saxlanmasına və inkişafına da zəmanət verən cəmiyyətə istiqamətlənir. Belə vəziyyətdə tək-cə müxtəlifliyə sərgilənən dözümlü münasibətdən savayı fərqliliklərə maddi təminatla, xüsusi hüquqlarla da təmin edilir. (Kukatas, 2003) Kukatas zəif və güclü multikulturalizmlər arasında elə bir kəskin fərq qoymur, mahiyyət-cə fərqi yanaşmanın dərəcəsinə görədir. Çünki hər ikisində liberalizm hakimdir. Sadəcə zəif multikulturalizm klassik liberalizmə, güclü multikulturalizm isə müasir liberalizmə söykənir.

Multikulturalizm siyasətində beşinci istiqaməti kimi Kykatas *aparteidi* göstərərək, dövlətin azlıqları rədd etməsə də onların assimlyasiyasının və hər cür inkişafının qarşısına sədd çəkdiyini göstərirdi. Bir sözlə, Kukatas müxtəlifliyə tək-cə tolerant münasibət sərgiləməyi yox, yeri gəldikdə azlıqlara maliyyə dəstəyi vermək, onların hüquqi kimliklərini dəstəkləməyin lazım olduğunu bildirirdi (Бенхабиб, 2003).

Güclü və zəif multikulturalizmin gələcəkdə cəmiyyəti böyük təhlükələrə üzləşdirəcəyi kimi düşünən M. Vevyerka: *"bu siyasət bəzi azlıqların ana dillərini, tarixlərini, ənənələrini tanıyır, kasıbcılığın və sosial təcridin qarşısını almaq imkanlarının real çıxışını təmin etmək üçün onların üzvlərinə xüsusi vasitələr ayırır"* (Вевьерка, 2005: s. 21-22) kimi iddia edirdi. Vevyerka multikulturalizmi sanki azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinin tanınma istəyi ilə cəmiyyətdə olan sosial qeyri-bərabərsizliyə qarşı mübarizənin sintez kimi baxırdı.

Kimlika siyasətçilərin qarşısına: dövlətin mədəni fərqliliyi dəstəkləməsinin əhəmiyyəti; hakim olan dövlət dili ilə etnik və azlıqların dillərinin öyrənilməsinin vacibliyi; tolerantlıq və dözümlülük məsələsində vətəndaş amilinin zəruriliyini qoyaraq, bu məqamların araşdırılaraq tədqiq edilməsini və dövlət səviyyəsində diqqətdə saxlanılmasının vacibliyini ön plana gətirirdi.

Bu gün multikulturalizmin mahiyyətini araşdırdıqca dünyada mövcud mədəniyyətlərin yenidən öyrənilməsinə və və dərk edilməsinə ehtiyac yaranır. Benhabibin sözləri ilə desək: *"mədəni müstəsnalığa iddialarla insan hüquqları normaları arasında münaqişə"* baş verir. (Бенхабиб, 2003: 103)

Bir sözlə, multikulturalizm siyasəti altında cəmiyyətin müxtəlif sferalarını əhatə edən siyasətlər toplanır və cəmiyyətin mənəvi və siyasi sərvətinin əsas göstəricisidir. Bu siyasəti düzgün qurduqda dövlətin miqrasiya ilə bağlı problemlərini, etniklər, azlıqlarla bağlı problemləri nizamlamaq və idarə etmək daha asan olur. Hal-hazırda müasir dünyanın siyasi dalğaları göstərir ki, qlobal miqrasiya axınları artan dinamika ilə yüksək sürətlə davam etməkdədir və yaxın gələcəkdə də azalma ehtimalı çox az görünür. Bu isə bizə onu fikirləşməyə əsas verir ki, tək-cə müxtəlif qruplara məxsus insanların birgə yaşamasına nail olmaq kifayət deyil, həmçinin onların bir-birlərinə qarşı dözümlülük münasibətinin sərgiləməsinə çalışmaq zəruridir. Bu gün multikulturalizm cəmiyyətdə müxtəlif xalqların birgə yaşayışı və həmrəyliyi üçün ideal model sayıla bilər. Çünki, multikulturalizm müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı inamına əsaslanan bir dioloqdur və həmçinin də dirlərə münasibətlərdə tolerantlıq obrazıdır.

Deyilənləri ümumiləşdirərək multikulturalizm, onun mahiyyəti və məzmunu haqqında aşağıdakı fikirləri söyləyə bilərik:

- Multikulturalizm və ya çoxmədəniyyətli cəmiyyət sosial dəyişikliyin göstəricisi olub, əhalinin dəyişən tərkibini ifadə edir.

- Multikulturalizm normativ-idraki mənada istifadə olunur ki, bu fikirlərə görə insanlar immiqrasiyanı labüd vəziyyət kimi qəbul edir və onun sosial-mədəni nəticələri ilə tam razılaşırlar.

- Multikulturalizm həm rəftar həm də norma kimi qəbul edilir və başqalarına qarşı dözümlülük, immiqrantlara qarşı dostluq və dəstək tələb edir.

- Multikulturalizm sayəsində mədəniyyət anlayışına daha fərqli baxış ifadə izah olunur ki, əslində təmiz və orjinal mədəniyyətlər yoxdur. Ona görə də, hər bir mədəniyyət digər mədəniyyətlərin elementlərini özünə daxil etməli, digər mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etməlidir.

Yəni multikulturalizm həm də plüralizmi və muxtariyyəti möhkəmləndirən, assimlyasiyaya əks olan cərəyandır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Bernstein R. (1994). Dictatorship of Virtue. Multikulturalism and the Battle for Americas Future. – New York: Alfred A.Knopf. – 367 p
2. Dictionary of the Sosial Science. (2002). Edited by Calhoun C. – Oxford: Oxford University Press. – 563 p.

LITERARY STUDY / ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

HUMANIST IDEAS OF NIZAMI GANJAVI

Nurlana Aliyeva

PhD, Associate Professor, rektor of the University
Nakhchivan University, Azerbaijan
Nurlanaaliyeva@nu.edu.az
Orcid id: 0000-0001-6231-1195

Abstract. All the richness of humanistic ideas in the work of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi is reflected in the article. In all his works included in the "Khamsa", first written by N. Ganjavi in the Eastern world, the poet promoted humanistic ideas and contributed to the spread of humanistic ideas in the world. Nizami Ganjavi, who came with a new breath not only to Azerbaijani, but also to world literature, is very valuable as a poet who has exceptional merits in the development of culture. The main social problem (the need for a fair ruler at the head of society), which only he tried to solve, was comprehensively reflected in the article. Nizami's ideas are characterized by humanity, and the article promotes Nizami Ganjavi as the guardian of justice, peace, tranquility, and hard work, which people need at all times.

Keywords: humanistic, justice, peace, master, hardworking, educational and moral

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN HUMANİST İDEYALARI

Əliyeva Nurlana Sabir qızı

Rektor, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Naxçıvan Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında humanist ideyalar öz dolğun zənginliyi ilə əks olunmuşdur. N.Gəncəvi Şərq aləmində ilk dəfə yazdığı "Xəmsə"sinə daxil olan bütün əsərlərində şair humanist ideyalarını təbliğ edərək dünyada insanpərvər ideyaların çoxalmasına səbəb olmuşdur. Nəinki Azərbaycan, hətta dünya ədəbiyyatına yeni bir nəfəslə gələn Nizami Gəncəvi mədəniyyətin inkişafında müstəsna xidmətləri olan şair kimi çox dəyərlidir. Təkcə onun həll etməyə çalışdığı əsas ictimai problem (cəmiyyətin başında ədalətli hökmdarın durmasının zəruriliyi məsələsi) məqalədə hərtərəfli öz əksini tapmışdır. Nizamının ideyaları bəşəriyyəti ilə seçilir və məqalədə də Nizami Gəncəvi insanlara bütün dövrlərdə gərək olan ədalətin, sülhün, əmin - amanlığın, əməksevərliyin carçısı kimi təbliğ olunur.

Açar sözlər: humanist, ədalət, sülh, sənətkar, əməksevər, tərbiyəvi - əxlaq

The great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi, who has a special position in the history of world literature, left a rich heritage with his "Khamsa" and lyrical poems written for the first time in the Eastern world. N.Ganjavi, who founded irreplaceable literary school, and after him a number of artists such as Emir Khosrov Dahlavi, Arif Ardabili, A.Jami, M.Fuzuli addressed to the themes of his poems and created valuable works and thus continued the Nizami traditions.

There is no doubt, Nizami Ganjavi is a poet of the whole world. His ideas are distinguished by humanity and will always be remembered in the history of mankind. For many centuries, Nizami Ganjavi has been known as a herald of justice, peace, security and hardwork, which people need at all times. In all his Works included in "Khamsa", which became famous in the Eastern world as "Panj Ganj" (five treasures), the poet propagated these ideas.

The "Treasure of Mysteries", consisting of twenty verse stories, is Nizami Ganjavi's first poem. In this work, Nizami connects the creation of the world with love. The first of the stories in the work is called "The Epic of Forgiveness of the Desperate King". Here the poet compares a just king to a cruel sultan who died in a dream:

Soruşdu: - Sənə tanrı hansı cəzanı verdi?
Gündüzlə qan tökmüsən, ev yıxıb zülm etmişən,
Gecə hansı əzabı çəkdin əvəzində sən?

Sultan cavab verdi ki: - Ömrüm çatarkən sona,
Göz gəzdirdim cahana, pənah gətirdim ona (Gəncəvi, 2013: I, s. 64).

The sultan, who hurted people with injustice and cruelty all his lifelong, feared of the world of the hereafterlife, he was looking for someone who can bring him to the mercy of God, but no one shows compassion to him. The Sultan understands that Gor is the most merciful, therefore he seeked salvation from God. It happens at that time that he has already realised his sin and repented from his injustice. This story is of a religious-philosophical essence. Thus, according to Islam, God forgives those who realize their sin. Another issue here that the poet shows that those who hurt people will suffer. Such ideas are also encountered in other works of Nizami Ganjavi. For example, in the poem "Khosrov and Shirin" the poet says:

Əziyyət eyləsən, cəfa görərsən,
Mehribanlıq etsən, səfa sürərsən (Poeziya dünyasının dahisi, 2012: s. 50).

The second story in the poem "Treasure of secrets" is "The story of the vizier with Adil Nushiravan". Two conversations were given in this work. One of these conversations takes place between the king and the vizier, and the other between the birds. King Nushiravan goes hunting with his vizier, who knows the language of the birds, and on the way a couple of owls chirping in a ruins attract his attention. The king asks the vizier what the birds are talking about with each other. The vizier informs that there is an issue of a wedding between birds. One of them is going to marry his daughter to the other owl and wants a compensation as a marriage fee. For this purpose, he wants a few ruined villages. The other owl says in the answer:

Şah bu şahsa, gərmiş də bu cür gedərsə yenə,
Yüz min belə xaraba cəhiz verərəm sənə (Gəncəvi, 2013: I, s. 69).

It is known that Nizami Ganjavi thought of the idea of a fair king throughout his life, and he did not give up this idea until his last work. In fact, Nushiravan in the story was a fair king. However, Nizami shows that being fair also requires attention to the country. As a result of Nushirava's indifference, ruins appear in the country. But the conversation of the owls was a worthy lesson for the king. He was thinking of correcting his mistake. Nushiravan returned to the palace, opened the treasure, distributes it to those in need, built roads and bridges ... served justice. Therefore, the letter A was added to the beginning of his name, and he became Anushiravan (it means in Azerbaijani fair Nushiravan). Nizami, who intends to show the ways to return from reprehensibility to virtue, justice and peace, expresses this on the basis of various events.

In the poem "Treasure of Mysteries" "The story of the prophet Sulaiman and the old farmer" is also interesting. This work is distinguished by its educational significance. The story goes that one day, while Sulaiman was walking outside, he met a hardworking farmer who was messing the ground. The old farmer's zeal first pleases the prophet. The prophet Sulaiman saw that the farmer was watching the wheat sprouting. He witnesses that the farmer was not satisfied with it: the farmer repeatedly scatters handful of wheat he has brought. The prophet Sulaiman is concerned about the scattering of the ready product on arid soils. He turns his face to the farmer and says:

Bir az mərdanə davran, gözü tox ol, ey qoca!
Əkdiyini biçib ye, bəsdir, tər tökmə bunca...
Düşün, sulu torpağa biz səpdik nə qədər dən,
Zəhmətindən savayı nə gördük bu əkindən?
Dəni külə döndərən bu təşnə çöllərdə sən
Yandırсан da canını, nə qazana bilərsən? (Gəncəvi, 2013: I, s. 75).

Nizami Ganjavi describes that the old farmer gave an instructive answer to the prophet. In general, the conversations of people whom the poet compares in his various works, regardless of rank, position, social status, always result in the propagation of wisdom and exhortations. "The story of the prophet Sulaiman and the old farmer" is an example in this regard. Thus, the words of the old farmer to the prophet are logically remarkable:

Cavab verdi ixtiyar: - Gəl incimə sözümdən,
Heç nə gözləmirəm mən, yerin, göyün feyzindən.
Mən bilmirəm, heç suyu varmı, yoxmu tarlanın,
Əkmək mənim işimdir, yetişdirmək Tanrının.
Bax budur, suyum mənim – alnımdan süzülən tər,
Lingim, belim, külüngüm – bu dırnaqlar, bu əllər (Gəncəvi, 2013: I, s. 75).

Here the reader's attention is drawn to the pleasure and confidence in labour of the hardworking farmer. The old farmer is proud that he does not care about property and the kingdom and he trusts in his halal labor and believes that one grain he planted in the ground will yield seven hundred crops. Nizami Ganjavi respectfully created the image of an old farmer. In his later works, he also expressed his confidence in the results of labour. The following verses from "Leyli and Majnun" confirm this idea:

Bir xərabə görsən, qurmağa tələs,
Məsləhət belədir, əməyin itməz (Poeziya dünyasının dahisi, 2012: s. 51).

In the poetic stories of Nizami Ganjavi such as "The Story of Sultan Sanjar with the Old Woman", "The Story of the Bricklayer Old Man", "The Epic of a Man Who Speaks Straight with a Cruel King", "The Epic of Two Fighting Philosophers", "The Story of a Murshid and a Disciple", "The Epic of Rashid and the Barber", "The Epic of the Nightingale and the Falcon", instructive figurative ideas based on the ideas of justice, humanity and honesty also occupy a key place. The poet says about this in the poem "Treasure of Secrets":

El gözündə Nizami ucalıbdır düzlükdən,
İlhamına, qəlbinə gün salıbdır düzlükdən (Poeziya dünyasının dâhisi, 2012: s.

51).

These ideas are typical for all the works of the poet. In the second poem included in "Khamsa", Nizami Ganjavi continues the same idea:

Doğru yazmağa var madam ki, imkan,
Neçin gəlməlidir ortaya yalan!
Sözün qiymətini saldı yalanlar,
Doğrunu danışan hörmətli olar (Poeziya dünyasının dâhisi, 2012: s. 52).

It is no coincidence that Nizami Ganjavi is considered a unique phenomenon of world art. The poet has always been in search of moral values and has remained in the golden pages of history with his valuable words.

One of Nizami Ganjavi's great services is to create the image of a real Azerbaijani woman. His characters such as Nushaba, Mahinbanu and Shirin allow to express the poet's educational and moral thoughts with their perfect characters. Although the poet belongs to the branch of Azerbaijani literature that emerged outside the palaces in the XII century, the main characters in his works belong to the palace. It is clear that the poets living in the palace work there for a living. Those who are characteristic of the democratic branch of literature, of course, do not approach poetry as a means of subsistence, but see poetry as a source of humanistic ideas, of which Nizami was one of them.

Not only in Azerbaijan, but also in world literature Nizami Ganjavi came with a new breath, he is very valuable as a poet with exceptional services in the development of culture. Only the main social problem he is trying to solve (the question of the necessity of a just ruler at the head of society) is enough to confirm the identity of the poet.

Episodic images by Nizami are also memorable for their excellent qualities. To illustrate, in the poem "Khosrov and Shirin", the speeches by Khosrov's adviser Buzurgumid paves the way for a positive attitude towards him. The chief of village community complained to Hormuz (Khosrov's father) that he (Khosrov) and his companions were disturbing the villagers where they were resting on the way from hunt. In this case, Buzurgumid advises Khosrov to apologize to his father without waiting for his punishment. The advice of his teacher and counselor always saves Khosrov from severe punishment. The most readable part of the work is said to be the part where Khosrov and Farhad are compared. Nizami Ganjavi faces a toiler and the king and reveals his inner world. Farhad's victory over Khosrov is considered a victory of the people. This image, created by Nizami with respect and admiration, is a dignified, loyal lover who utters his words bravely:

Xosrov əvvəl sordu: Hardansan, cavan?
Fərhad cavab verdi: Dost diyarımdan.
Dedi: O diyarda hansı sənət var?
Dedi: Qəmi alıb, camı satırlar (Gəncəvi, 2013: I, s. 290).

After the acquaintance, Khosrov turned to the main point and wanted to know Farhad's attitude to Shirin:

Dedi: Əzizdirmi eşqi Şirinin?
Dedi: Onu candan bilirəm şirin...
Dedi: Qəlbin onu unudar haçan?
Dedi: Torpaqlarda yatdığım zaman (Gəncəvi, 2013: I, s. 291).

This dialogue is enough to introduce Farhad. The honesty, pure love and devotion of a hard-working person elevate him before the reader. Although Khosrov-the prince who grew up whimsical as a child, went through stages of perfection in the work and was one of the protagonists of the work, the fact that he tricked innocent Farhad into death shows Farhad's moral superiority over him.

Interestingly, Nizami Ganjavi used various methods to realize the ideas of a just ruler with the image of a brave man. The old woman who had a dialogue with Sultan Sanjar in his "Treasury of Mysteries" and the Fitna in the poem "Seven Beauties" are, in this sense, interesting and original images. In "The tale of the Elderly Woman and Sultan Sanjar", the old woman who complained to the king about the lawlessness by the headmen, boldly turned to the ruler:

Sən qul olduğun halda şahlıq sevdəsindəsan,
Canidən şah olarmı, ey haqqı dardan asan?
Şah ölkədə hər işi sahmana salsın gərək,
Xalqın səadətinə keşikçi olsun gərək (Gəncəvi, 2013: I, s. 78).

The old sultan advises to build a castle of justice before death comes, and urges to pull the cuff off the poors' heads. Nizami Ganjavi conveys the main idea with the courageous words of woman as follows:

Adil olsa şah əgər, hamı ona baş əyər,
Bəslər məhəbbətini bütün canlar, könüllər (Gəncəvi, 2013: I, s. 78).

As one of the courageous characters of Nizami Ganjavi, Fitna also attracts attention with her intelligence and fearlessness in the poem "Seven beauties". Bahram Shah, in the scene of the hunt with his beloved maid Fitna, when brags about the skillful stitching of the gazelle's hand to its ear, the girl says that it is not a skill, but a habit, and it shows her courage.

In Nizami Ganjavi's works, intelligent and prudent human figures among the people give the lesson and show the way to the rulers. From this point of view, the shepherd in the poem "Seven beauties" is one of the characteristic images. After another khagan had sent troops to Bahram's country, so shah awared from this confusion, and at the result of this unrest event, while hunting for distracting his sadness, the shah saw a tent and for drinking the water applied to the shepherd. Meanwhile, he amazed to see a dog hanging from a tree. When the shepherd offered the food to Bahram Shah, the shah told him that, he would cut his bread after he told him the secret of the why he hung up the dog. It turns out that, though the shepherd had trusted his herd to the same dog for many years, but it had joined forces with a wolf and feed the sheep to it. According to shepherd, would not be forgiven the traitor, he must get his punishment:

Günahkarla belə rəftar etməsən,
Kimsə deməz sənə: afərin, əhsən! (Gəncəvi, 2013: II, s. 206).

This event showed the way to Bahram, who returned to the palace and punished the treacherous minister Rast Rovshan:

Çobanın sözündə var idi hikmət,
Bu arif qocadan şah aldı ibrət.
Sözlər işarətdi: anladı, duydu...
Dədi ki: "Bu işə olmuşam heyran,
Şahlığı öyrətdi mənə bir çoban" (Gəncəvi, 2013: II, s. 206).

As in all his works, Nizami Ganjavi put forward a number of wise ideas in his poem "Seven Beauties":

Düz olmasa işdə qurduğun təməl,
İnandığım adam işlər pis əməl (Gəncəvi, 2013: II, s. 206).

Ideas such as friendship, loyalty and trust have a special place in Nizami Ganjavi's work. His progressive ideas have played an important role in the development of our literature for centuries, and the poet's ideas, which express the triumph of humanism, have led to the proliferation of humanistic tendencies in the world.

References

1. Gəncəvi N. (2013). Xosrov və Şirin / Nizami Gəncəvi. Əsərləri. I c. – Bakı: Şərq-Qərb. – S.157-429.
2. Gəncəvi N. (2013). Sirlər xəzinəsi / Nizami Gəncəvi. Əsərləri I c. – Bakı: Şərq-Qərb. – S. 7-153.
3. Gəncəvi N. (2013). Yeddi gözəl / Nizami Gəncəvi. Əsərləri II c. – Bakı: Şərq-Qərb. – S. 7-227.
4. Poeziya dünyasının dāhisi. (2012). Metodik vəsait / tərt. ed. M.Məmmədov; ixtis. red. və bur. məs. K.Tahirov; red. G.Səfərləliyeva. – Bakı: M.F.Axundzadə adına Azərbaycan Milli Kitabxanası. – 64 s.

AZERBAIJAN IN THE CREATİVİTY OF RYURIK İVNEV

Hurshud Isayev

Prof. Dr.

hursutisa@mail.ru

Kafkas University, Turkey

Orcid id: 0000-0002-4578-3833

Anzhela Demianiuk

PhD, Associate Professor

Kiyev National University after Taras Shevchenko, Ukraine

Orcid id: 0000-0001-7704-4157

Abstract. The article is devoted to the work of the famous Russian poet, prose writer, playwright, translator Rurik Ivnev (real name Mikhail Alexandrovich Kovalev). The literary heritage of the investigated author is multifaceted. He had written 10 novels, many stories, short stories, memoirs, pieces, historical chronicles, diaries, articles on topical issues of literature, many lyric poems that are included in the golden fund of Russian literature. The purpose of the article is to familiarize with the main stages of the life and work of Rurik Ivnev, with the originality of his works of art, written in Azerbaijan and about Azerbaijan. The appeal to the study of the work of this little-studied representative of Russian literature has determined the relevance of our article, focused on the analysis of the work of Rurik Ivnev, dedicated to the Caucasus, in particular Baku and Azerbaijan. The poet loved the Caucasus and glorified Baku and Azerbaijan in his poems, diaries and memoirs. Rurik Ivnev had close creative relations with representatives of Azerbaijani literature, whose works he translated into Russian, and his translation of the world famous poem by Nizami Ganjavi "Seven Beauties" occupies a worthy place among other translations into Russian of the great Azerbaijani classic Nizami. The article presents such vivid poems by Rurik Ivnev, written in Baku and about Baku, as «Baku», «Balajars», «I dreamed of blooming roses all night», «France», «I am leaving for Ashgabat», as well as his story «At the foot of Mtatsminda». Consequently, Rurik Ivnev made a significant contribution to the history of Azerbaijani-Russian literary ties.

Keywords: Azerbaijani-Russian literary ties, Rurik Ivnev, Baku, translation of «The seven Beauties» by Nizami Ganjavi, lyric poetry.

RYURİK İVNEV'İN YARATICILIĞINDA AZERBAYCAN

Hurşit İsayev

Prof. Dr.

Kafkas Üniversitesi, Kars, Türkiye

Anzhela Demianiuk

Doç. Dr.

Taras Şevçenko adına Kiyev Milli Universiteti, Ukrayna

Özet. Makale, ünlü Rus şairi, nesir yazarı, dramaturg, çevirmen Ryurik İvnev'in eserlerine ayrılmıştır (gerçek adı Mikhail Aleksandrovich Kovalev). Araştırılan yazarın edebi mirasının kapsamı geniş. Rus edebiyatının altın fonunda yer alan 10 roman, çok sayıda öykü, kısa hikâye, anılar, tiyatro eseri, tarih kronikleri, günlükler, hatıralar, edebiyatın güncel konuları üzerine makaleler, birçok lirik şiir yazmıştır. Makalenin amacı, Ryurik İvnev'in yaşam ve yaratıcılığının önemli aşamalarını göstermek, Azerbaycan'da ve Azerbaycan hakkında yazılmış eserlerinin özgünlüğü ile tanıştırmaktır. Rus edebiyatının bu az bilinen temsilcisinin çalışmalarının incelenmesine değinmesi, Ryurik İvnev'in Kafkasya'ya, özellikle Bakü ve Azerbaycan'a adanmış yaratıcılığının analizine odaklanan makalemizin güncelliğini belirledi. Şair için Kafkasya'ya çok özeldi ve şiir, günlük ve anılarında Bakü ve Azerbaycan'ı yüceltti. Ryurik İvnev, eserlerini Rusça'ya çevirdiği Azerbaycan edebiyatının temsilcileriyle yakın yaratıcı ilişki içindeydi ve Nizami Gencevi'nin dünyaca ünlü "Yedi Güzel" şiirin çevirisi, büyük Azerbaycan klasiği Nizami'nin Rusça'ya diğer çevirileri arasında önemli bir yer alıyor. Makale, Ryurik İvnev'in Bakü'de ve Bakü hakkında yazdığı "Bakü", "Bileceri", "Bütün gece rüyamda çiçek açan güller gördüm", "Fransa", "Aşkabat'a gidiyorum" ve ayrıca "Mtatsminda'nın eteğinde" adlı hikâyesi gibi etkileyici şiirlerini içermektedir. Dolayısıyla, Ryurik İvnev, Azerbaycan-Rus edebi bağlarının tarihine önemli bir katkı sağlamıştır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan-Rus edebi bağları, Ryurik İvnev, Bakü, Nizami Gencevi'nin "Yedi Güzel" çevirisi, lirik şiirler.

Azerbaycan ve Rusya arasındaki kültürel ve edebi bağların oldukça zengin bir geçmişi vardır. Bu edebi bağların analizi konusu bugünlerde hala güncelliğini korumaktadır. XIX. yüzyılda, klasik Rus edebiyatının temsilcileri A.S. Puşkin, M.Yu. Lermontov, A.A. Bestujev-Marlinskiy, Ya.P. Polonskiy gibi şair ve yazarların Azerbaycan edebiyatıyla bağları vardır. Bu dönemde doğu edebiyatı, Rus edebiyat ve sanat bilincinin önemli kaynaklarından biri haline gelmiştir. Rus edebiyatını, özellikle Rus şiirini, doğu unsurlarıyla harmanlama fikri pek çok yazar ve şair tarafından benimsenmiştir. Çeviri geleneği, Rus edebiyatı ile Azerbaycan edebiyatı arasında köprü vazifesi görmektedir. Azerbaycan edebiyatı ile Rus edebiyatı arasındaki bağlar daha da güçlenerek ve XX. yüzyılda tutarlı bir biçimde varlığını sürdürmüştür. Farklı zamanlarda M.Gorki, V.Khlebnikov, S.Yesenin, V.Ivanov, R.Ivnev gibi Rus edebiyatının önde gelen isimleri farklı zamanlarda Bakü'de bulunmuşlardır. XIX. ve XX. yüzyıl Rus yazarlarının Azerbaycan'a artan ilgisinin dinamikleri ele alınacaktır.

Kafkasya'yı, Azerbaycan'ı seven, Bakü, Tiflis ve Kars'ı şiirlerinde, günlüklerinde ve anılarında yücelten ünlü Rus yazarlarından biri şair, nesir yazarı, dramaturg, çevirmen Ryurik İvnev mahlasını kullanan Mikhaıl Aleksandroviç Kovalev'dir (1891-1981). Ryurik İvnev, 11 Şubat (23 Şubat) 1891 yılında Tiflis'te asker kökenli bir ailede dünyaya gelir. Babası avukattır, Kafkas Askeri Bölge Mahkemesi'nde savcı yardımcısı olarak görev yapar. Annesi de askeri bir aileden gelir. Dedesi, ataları Hollanda'dan gelen bir albaydır. Geleceğin şairi henüz üç yaşındayken babasını kaybeder. İyi bir eğitime ve güçlü bir karaktere sahip olan, iki çocuk sahibi annesi, kısa süre sonra Kars Kız Lisesi'ne müdire olarak atanır. Ryurik İvnev'in çocukluğu ve ilk gençlik yılları Kars'ta geçer. Kars'ta geçirdiği yıllar onun yaşamı ve yaratıcılığında çok etkileyici bir izlenim bırakmıştır. 1880'de Kars'ta erkek meslek okulları ve 1890'da Mariinskoye Meslek Okulu'na dönüştürülen kız meslek okulları açılmıştır. Ryurik İvnev, 1900'den 1908'e kadar Tiflis Harp Okulu'nda okur. Bu dönemde A.S. Puşkin, M.Yu. Lermontov, L.N. Tolstoy'un eserlerinin yanı sıra, çağdaş şair ve yazarlar A.Blok, V.Bryusov, K.Balmont, V.Ivanov gibi şairlerin şiir sanatıyla da ilgilenmiştir. Harp okulundan mezun olduktan sonra, St.Petersburg İmparatorluk Üniversitesi'nde hukuk fakültesini kazanır. Ancak Bolşevik gazetesi «Zvezda» ile işbirliğinden duyulan memnuniyetsizlik nedeniyle 1912'de mezun olduğu Moskova Üniversitesi'ne geçiş yapmak zorunda kalır.

Ryurik İvnev'in geçtiği yol, şair S.Shipaçov'un de belirttiği gibi, *her zaman açık ve net değildir, ama en önemlisi, vatan yolundan asla sapmayan ve uzun bir sanat yoludur* (Şipaçev, 1978). A.Belykh'in belirttiği gibi, *kader onu parlak isimlerin arasına götürmüş, ancak onu şöhretten korumuştur. O, başkalarını cömertçe yüceltmıştır* (Belykh, 2010) özgüven sorunu olduğu halde, imaginizm edebiyat akımının kurucularından biridir. 1911'de, fütürist çevreye dahil olur. 1913'te Vadim Şerşeneviç'in önderliğinde, R.Ivnev'in "*Alev Saçıyor*" (1913) adlı kitabının yayınlandığı "*Şiirin Ara Katı*" (Mezonin Poezii) grubu kurulmuştur. 1918'de Moskova'ya taşındı ve burada S.Yesenin ile birlikte imaginizm grubuna katıldı. A.Blok, M.Merejkovski, M.Kuzmin, N.Gumilyov, A.Ahmatova, F.Sologub, V.Mayakovski, V.Şerşeneviç, A.Mariengof, S.Yesenin, M.Tsvetaeva, B.Pasternak gibi ünlü şair ve yazarlarla kurduğu yakın bağlar, onun sanat yaşamında önemli bir rol oynamıştır. Şair, Ekim Devrimi'ni coşkuyla karşılar, Halk Eğitim Komiseri A.V. Lunaçarski'nin sekreteri olarak görev yapar, Sovyet iktidarını savunmak için çok sayıda makale yayınlar. 1919'da R.İvnev iş gezisi için güneye gönderilir ve Ukrayna, Gürcistan, Azerbaycan ve Kafkasya'nın diğer bölgelerini dolaşır. Moskova'ya döndükten sonra, "*Tabuttaki Güneş*" (1921) adlı şiirlerinden oluşan bir koleksiyon ve "*Dört Arkadaşa Dört Atış*" (1921) adlı bir broşür yayınlar. R.İvnev, Sergey Yesenin ile arkadaşır ve 1925'te Sergey Yesenin hakkında bir anı koleksiyonu derlemesine katılanlardan biridir. 1930'larda "Ogonyok", "Ekho" dergilerinde ve "Izvestiya" gazetesinde özel muhabir olarak görev yapan R.İvnev, ülkeyi bir uçtan bir uca dolaşır ve izlenimlerini "*Sibirya*" (1928), "*Kamçatka'ya Veda*" (1939), "*Bakü sabahı*" (1942), "*Güney Osetya'da*" (1946), "*Dağistan*" (1947) gibi şiirlerinde aktarmıştır (Sakharova, 1995).

Büyük Vatan Savaşı sırasında çeşitli gazetelerde muhabir olarak görev yapan R.İvnev, savaş sonrasında yazın faaliyetlerine aktif bir şekilde devam eder. R.İvnev zengin bir edebiyat mirası bırakmıştır. Rus edebiyatının '*altın fonunda*' yer alan on adet roman, çok sayıda öykü, kısa hikâye, anılar, tiyatro eseri, tarih kronikleri, günlükler, hatıralar, edebiyatın güncel konuları üzerine makaleler ve pek çok lirik şiir kaleme almıştır (Sakharova, 1995). Seçilmiş eserleri, "*Hatıra ve Zaman*" (1969), "*Seçilmiş Şiirler*" (1974), "*Sıcak Yapraklar*" (1978), "*Saatler ve Sesler*" (1978), "*Mtatsminda'nın Eteğinde*" (1973, 1981), öz yaşam öyküsel roman türünde "*Bohem*" (1981, 2006) ve "*Yaşanan Yılların Sıcağı*" (2007) adlı eserleri

yayınlanmıştır. Ryurik İvnev, çeviri faaliyetlerinde aktif olarak yer alır çevirileri arasında Azerbaycan edebiyatından çeviriler de vardır. Bunlar halk şairi Samed Vurgun'un "*Şiirler ve Nazımlar*" (1935) ve Nizami'nin "*Yedi Güzel*" adlı eserleridir.

Ryurik İvnev, hayatının son günlerine kadar yazın faaliyetlerine ara vermeden devam etmiş ve 1981 yılında Moskova'da hayata gözlerini yummuştur.

Rus edebiyatının hakkında pek az araştırma yapılmış temsilcisi Ryurik İvnev'in yaratıcılığa dönmenin temelini oluşturması gerçeği; yazarın Kafkasya'ya, özellikle Bakü ve Azerbaycan'a adanmış çalışmalarının tahliline odaklanan makalemizin ilgisini belirlemiştir.

Bu makalenin amacı, Ryurik İvnev'in yaşamı ve sanatının önemli aşamalarını göstermek, Azerbaycan'da ve Azerbaycan hakkında yazılmış eserlerinin özgünlüğü ile okuru tanıştırmaktır.

E.Sakharova'nın "*Ryurik İvnev - Gümüş Çağı Şairlerinin Kaderi*" (1995) adlı çalışması, Polonyalı araştırmacı Joanna Mianovskaya "*Unutulmuş Ryurik İvnev - Geçmiş, Kendisi ve Çağdaşları Hakkındaki Değerli Gerçekliği*" (2012) başlıklı makalesi, N.P. Leontiev'in "*St.Petersburg Edebiyatçıları. XX. Yüzyıl*" (2015) adlı ansiklopedik sözlükteki "*İvnev Ryurik*" makalesi, N.P. Leontiev'in Ryurik İvnev'in "*Anılar*" (2009) ve "*Günlüklerin Yeni Defterleri*" (2009) kitabın önsözü dâhil olmak üzere Ryurik İvnev'in yaşamı ve sanatına dair yeterli sayıda bilimsel araştırma yapılmıştır. Çalışmalar arasında A.Belykh'in "*Durum: Ryurik İvnev - Doğumunun 120. Yıl Dönümüne*" (2010) adlı çalışması dikkat çekicidir.

Son zamanlarda, G.G. Isaev "*Ryurik İvnev'in Tabuttaki Güneş Kitabının Dünyasının Sanatsal Resminde Güneş ve Ay*" (2018), G.G. Isaev "*Ryurik İvnev'in Sözlerinde Hayatın Ve Mutluluğun Anlamı*" (2019), V.P. Kuçin "*Ryurik İvnev'in Olgun Şiirlerinin Felsefi Motifleri*" (2018), M.V. Novikova, M.V. Saratova "*Ryurik İvnev'in Aşk Şiirleri*" (2018) gibi modern araştırmacıların makaleler, Ryurik İvnev'in yaratıcılığının ve bireysel çalışmalarının çeşitli yönlerini ele almıştır. Lakin bu kaynaklara rağmen, bize göre, Ryurik İvnev'in sanatının incelenmesi daha fazla araştırma gerektirir.

Yukarıda belirtildiği gibi, Büyük Vatan Savaşı sırasında, Ryurik İvnev çoğunlukla Tiflis'te yaşamış, sık sık Bakü'yu ziyaret etmiş, Bakü ve Azerbaycan'a adanmış birçok şiir kaleme almıştır.

Şair, 1947'de Nizami Gencevi'nin "*Yedi Güzel*" adlı dünyaca ünlü şiirini - poemasını Rusçaya çevirmiştir. 1947'den itibaren Nizami'nin şiirlerinin - poemalarının Rusça çevirilerinin yayınlandığını belirtelim. Nizami'nin eserlerinin tercümesi K.Lipskerov, S.Şirvindskiy, V.Derjavın, P.Antokolskiy ve R.İvnev tarafından yapılmıştır. R.İvnev'in 1940-1941 yıllarında çevirileri bölüm bölüm "*Edebi Azerbaycan*" dergisinde yayınlanır (Literaturniy Azerbaydjan, 1940). Ryurik İvnev'in "*Yedi Güzel*" çevirisinin editörü, Türk ve İran araştırmaları ile ünlü bilim adamı, akademisyen E.E. Bertels'tir. Nizami Gencevi'nin 800. yıl dönümüne ithaf edilen tanınmış "Nizami Üzerine İnceleme" adlı makalesinde, Nizami'nin şiirlerini inceleyip Rusçaya çevirme sürecinde karşılaşılan sorunlardan bahseden E.E. Bertels "*Son bir buçuk yıldır Sovyet bilim adamlarının Nizami'yi tercüme etmek için oryantalizm araştırmalarının ilk gününden bu yana geçen bir buçuk asırdan çok daha fazlasını yaptıklarını*" kaydetmiştir (Bertels, 1940). Akademisyen, edebiyat eleştirmeni Mehmet Arif, Nizami'nin "*Yedi Güzel*" adlı şiirinin çevirisine yazılan kapsamlı bir önsözde, "*şiir, kahramanların psikolojik analiz becerisi tüm yaşam sorularının genişliği üzerine, ortaçağ edebiyatında sadece Azerbaycan'da değil, tüm Doğu'da ilk sıralarda yer almaktadır*" (Nizami Gyandjavi, 1954: 5). Nizami'nin eserleri "*tüm dünya edebiyatında büyük bir popülerlik kazandı (...) ve yüzyıllar boyunca edebiyat dünyasının büyük ustaları, Nizami'nin Yedi Güzel şiirine öykünmüşlerdir*" (Nizami Gyandjavi, 1954: 8). E.K. Abdullaeva'nın "*Nizami Gencevi'nin Eserlerinin Çevirisi ve Yayınlanması*" makalesi de Nizami'yi diğer dillere çevirirken karşılaşılan sorunlara ayrılmıştır (Abdullayeva, 2017). Nizami'nin şiirinin Ryurik İvnev tarafından çevrilmesinden bahseden Boris Pasternak şunları kaydetti: "*Bu tercümeyle sadece bir tercümanın eseri olarak okumakla kalmıyor, ona güvenle yaklaşıyorsun, onun aracılığıyla Nizami'yi tanıyorsun... Bu çok büyük bir avantaj*" (Sergeeva-Klyatis, 2005).

Bu çalışmada Ryurik İvnev'in "*Yedi Güzel*" çevirisinin analizine yer verilmemiştir. Çok sayıda bilimsel materyalin önerdiği gibi, Ryurik İvnev, Nizami'nin şiirinin tanınmış tercümanları arasında yer almakla kalmamış, aynı zamanda Bakü'de Azerbaycanlı şairin eserini araştırarak, Nizami'nin sanatı hakkında konferans vermiştir.

"İmaginist Manifestosu" nu yayınlamadan önce Ryurik İvnev şunları kaleme almıştır: "*O zamanlar büyük Azerbaycan şairi Nizami'nin yaratıcılığına aşina olsaydık, kendimizi imaginatistler değil "nizamistler" olarak adlandırırdık, çünkü onun renkli ve canlı görüntüleri bizimkilerden çok daha karmaşık ve daha cüretkârdır*" (İvnev, 1986).

Ryurik İvnev sık sık Azerbaycan’ı ziyaret etmiş, Bakü Devlet Üniversitesi’nde konferans vermiştir. Azerbaycan’ın sosyal yaşamında yer alarak, yerel gazetelerle işbirliği yapmış, birçok Azerbaycan Türk şairle yakın arkadaşlık kurmuş ve şiirlerini Rusçaya çevirmiştir. Ryurik İvnev, Nikolay Aseev hakkındaki anılarında, Bakü’ye geldiklerini ve Azerbaycan Yazarlar Birliği’nin daveti üzerine eserlerinin Rusça tercümelerine katılmak için orada buluştuklarını yazar. Ryurik İvnev ve Nikolai Aseev şair Samed Vurgun, Rasul-Rıza, Süleyman Rustam ve Memmet Rahim ile tanışmıştır. Ryurik İvnev’in özellikle sık sık iletişim kurduğu ve onu diğerlerinden daha iyi tanıdığı halk şairi Samed Vurgun ile yakın bir ilişkisi vardır (İvnev, 1980:69). Ryurik İvnev, bahsi geçen diğer şair ve yazarlarla birlikte, Samed Vurgun’un 1935’te Tiflis’te yayınlanan eserlerini Rusçaya çevirir (Vurgun, 1935). Şair, Samed Vurgun’a kardeşim diye seslenir ve “Akşam okuyacağım Türk şairlerinin isimlerini yazdırıyorum” (İvnev, 2009).

Şairin Bakü’yle ilgili pek çok güzel anısı vardır. Halk Eğitim Komiserliği’nde, aralarında M. Muşfik’inde bulunduğu Türk şairlerinin adlarını sıralamıştır. 24 Ocak 1936 tarihli bir notta M. Magomayev’in “Nergiz” operasında Bakü Opera Salonu’nda olduğu belirtilmektedir. Orada besteci Kara Karaev ile görüşür. 11 Şubat 1936’da “Keroglu’nun Librettosu” nun çevirisi için bir anlaşmanın imzalandığı Halk Eğitim Komiserliği’nde bulunmuştur. Şair, Keroglu eserini uzun süredir okumayan Alikberov’dan memnun değildir, Hacibeyov’un Keroglu eserini okur artık çeviriye başlayabileceklerini söyler. Rahmanov’un talimatlarına rağmen bu işi iki ay uzatmıştır. Şair İvnev, Türk şiirinin yerel basın sayfalarına yansımaları konusunda da ilgilenir. Bu konuyu şu şekilde dile getirir; “Alekberev, “Vişka” editörlüğüne, Türk şiirine Orlitskiy’den çok daha az ilgi gösterdi” (İvnev, 2009).

Zamanla, Ryurik İvnev’in dünya görüşü oldukça değişir, iktidarın tüm ideallerini paylaşan tamamen Sovyet bir yazara dönüşme süreci başlar. 12 Şubat 1935’te şair “Sovyet Azerbaycan’ın 15. Yıl Dönümü” sergisini ziyaret eder. Şair bu sergiden inanılmaz etkilenmiştir. “Kör ve sağırlar bile bolşevizmin bir zamanlar geri kalmış “...” bir eyaletin yaşamını nasıl dönüştürdüğüne emin olmalı” (İvnev, 2009) şeklinde duyduğu hayranlığı dile getirir.

Ryurik İvnev, Bakü gazetelerini “Bakinskiy Raboçiy” ve “Vişka” ya dikkatle okur. 7 Şubat 1936’da şöyle yazar: “Dün “Bakinskiy Raboçiy”de şantajcı savcının yargılanmasını okudum” ve bu konudaki görüşünü dile getirir. Halk Eğitim Komiserliği’ni, Azerbaycan Merkez Komitesi’ni ve Bakü Devlet Üniversitesi’ni sık sık ziyaret eder. 8 Şubat 1936’da şöyle yazar: “Baskakov’u Merkezi Komite’de ziyaret ettim, Alekberev’u telefonla arıyorum” (İvnev, 2009).

Kanaatimize göre Şair’in Bakü ve Azerbaycan’a ithaf en yazdığı şiirleri oldukça ilgi çekicidir. T. Cafarova, “Eski Bakü Efsaneleri ve Suomi Yolu” başlıklı makalesinin epigrafinde, Ryurik İvnev’in “Bakü” (1947) şiirinden alıntı yapar:

Давно ли здесь пело Каспийское море? Века пронеслись – отходила вода. Рассеялось чье-то волшебное горе, И канула в вечность чужая беда. Не мы ль проносились, как ветер, с годами, Не мы ль, точно звезды, глядели с тобой На Девичью Башню, как вечную память Любви, доходящей до смерти самой!	Ne zamandan beri Hazar denizi burada şarkı söylüyor? Yüzyıllar geçti, sular çekildi. Birilerinin sihirli acısı dağıldı, Başkasının derdi sonsuzlukta kayboldu. Biz değ ilmiydik senelerce rüzgâr gibi esen, Yıldızlar gibi bakmadık mı seninle Ölene kadar sürecektir aşkın Sonsuz hatırası olan Kız Kalesi’ne!
--	---

Şair bu şiirde Bakü şehrinin kadimliğine dikkat çeker, şu soruyu sorar: “Ne kadar zaman Hazar denizi burada şarkı söylüyor? / Yüzyıllar geçti - sular çekildi” (Cafarova, 2016). Fakat yüz yılların anları hafızalarda yaşıyor.

Bakü şiirinin ana konusu kız kalesi hakkında bir efsanedir. Şiirde şair efsanede geçen olayları anlatmaktadır. Şaire göre Hazar denizi uzun zaman önce bir şarkı söylenmiştir. “Yüzyıllar geçti, birilerinin acısı, başkalarının ağrıları sonsuzlukta kayboldu” (İvnev, 1985). Ölümle sonuçlanan aşkın sonsuz hatırası «Bakü» (1947) şiirinde yansıtılmış. Bu halk efsanesinin geniş kapsamlı olarak “Mtatsminda’nın Eteğinde” eserinde verildiğini görüyoruz. Eserde yazar, başkahramanın timsalinde arkadaşlarıyla eski Bakü’yü «içeri şehri» ziyaret ediyor ve eski Bakü’yü, Kız Kalesi’ni tüm çıplaklığıyla anlatıyor. Her şeyden önce yazar, kalenin neden şehrin içine inşa edildiğini teessüfle vurguluyor. Lakin kapıdan geçip kaleye girdiğinde “küçük, dar, birbirleriyle kesişen, kâh aşağıya inen, kâh yukarıya çıkan sokaklarla, desenli şeritli evlerle ve karşıdakilerle neredeyse birleşmiş yapıdaki balkonları görünce eski zamanların hafıza ve hatıralarını derinden hissettiler. Her şeyden önce dikkati çeken Kız Kalesi ile ilgili bir efsaneydi. Söz konusu kalenin tepesinde yedi veyahut sekiz yüz yıl

önce Şah'ın kızı kendini denize atmış; şeref ve namusunu korumak adına ölümü tercih etmiştir. Fakat en vahimi o ki deniz adeta namusu için kendini kurban eden, mutsuzlukla donanmış bu kızı buralardan uzaklaştırmak için geriye, son derece geriye çekilmiştir. Hatta bu da yetmemiş, daha da uzaklaşmış, kalenin tepesi hareketsiz taşlar bırakmış ve yüzyıllar sonra mezar taşlarını anımsatan evler, duvarlar inşa edilmiştir" (İvnev, 1981). Burada şair Kız kalesi ile ilgili birkaç efsanelerden birini kaleme almış olduğunu görüyoruz. Efsane şairin ilgisini o kader çok çekmiş ki, o onu hemen hemen Bakü şiirinde de yansıtmıştır.

Ryurik İvnev, lirik şiirlerinde defalarca Bakü anılarına döner. "Bütün gece rüyamda çiçek açan güller gördüm" (1981) şiirinde şu şekilde ifade eder:

Цветущие розы мне снились всю ночь
В садах золотых Апшерона.
Казалось мне, было все это точь-в-точь,
Как в сказке, любовью рожденной.

Abşeron'un altın bahçelerinde
Bütün gece rüyamda çiçek açan güller gördüm.
Sanki her şey tıpkı aşktan doğan
Bir peri masalındaki gibiydi.

Надолго ли этот сладчайших обман,
Снимающий с сердца тревогу?
Я знаю, что розы заменит бурьян
И вновь предстоит мне дорога.

Kalpten kaygıyı uzaklaştıran
Bu tatlı yalan ne kadar sürer?
Biliyorum, güllerin yerini yabani otlar alacak
Ve yine yollar beni bekleyecek.

Но в эти минуты, пока я плыву
По волнам своих сновидений,
Я, может быть, даже полнее живу,
Чем днем, проносящимся тенью.

Ama şu anda rüyalarımın
Dalgaları üzerinde süzülürken,
Belki de gündüz gölge olmaktan
Daha dolu yaşıyorum.

(İvnev, 1985)

Bu şiirde Ryurik İvnev, Azerbaycan'ın eşsiz güzel doğasını sevgiyle bir peri masalı ile karşılaştırır, Abşeron bahçelerini "altın" olarak adlandırır ve diğer lirik şiirlerde olduğu gibi duygusal hislerini ifade eder.

3 Mart 1958'de Ryurik İvnev'in yazdığı "Bileceri" adlı ünlü şiiri çok önem taşır. Şiir, şairin Bileceri yücelttiği, on kitadan oluşur:

Я смотрю на клубы пара,
Детство в памяти храня,
Баладжары, Баладжары
Уплывают от меня.

Çocukluğumu hatırlayarak
Buhar bulutlarına bakıyorum,
Bileceri, Bileceri
Benden uzaklaşıyor.

Как давно я с вами не был,
Только мимо проезжал.
Но запомнил я и небо,
И затерянный вокзал.

Uzun zamandır seninle değilim,
Sadece yanından geçiyordum.
Ama ne gökyüzünü ne de
Kayıp istasyonu unutmadım.

Солнце жжет и светит ярко,
Помнишь, много лет назад,
Баладжары, Баладжары,
Материнские глаза.

Güneş yakıyor ve parlıyor,
Hatırla, yıllar önce,
Bileceri, Bileceri,
Anne gözlerini.

Yazarın çok romantik bir şekilde anlattığı, ona iyi bir arkadaşına davrandığı gibi davrandığı, kendisini korumasını istediği Bileceri - Bakü'nün şehir tipi bir kasabasıdır.

А потом от злых ударов,
Задыхаясь, падал я.
Баладжары, Баладжары,
Станьте грудью за меня.

Ondan sonra kötü darbelerden
Boğularak ben çöktüm.
Bileceri, Bileceri,
Benim için siper et göğsünü.

Yazar hemen çocukluk ve gençlik memleketi Kars'ı hatırlar:

Возвратите образ карский
Наяву или во сне
Дуновенье первой ласки
При мальчишеской луне.

Kars'ın hayalini bana
Uyanıkken yada rüyada
Çocuksu bir ay ile
İlk şefkatin ufak esintisi.

Şiirin son kıtasında, Bakü'ye asla dönmeyeceğini bilen şair, Bileceriden kendisini unutmamasını rica eder:

В дни смятенья и пожара
Или в полной тишине,
Баладжары, Баладжары,
Вспоминайте обо мне
(İvnev, 1985).

Karmaşık, yangın veya
Tam bir sessizlik içindeyken bile,
Bileceri, Bileceri,
Yine beni hatırla.

"Çit yok, mezar taşı yok..." (1941) şiirinde şair, çitsiz ve mezar taşları olmayan işaretli bir mezardan bahseder ve annesinin Abşeron'un mezarlıklarından birine gömüldüğünü söyler (İvnev, 1978).

Ryurik İvnev'in "*Mtatsminda'nın Eteğinde*" (1973, 1981) adlı kitabında Bakü ve Azerbaycan hakkında birçok ilginç durumla karşılaşılır. Kitap, yazarın farklı zamanlarda yazdığı anıları, kısa öyküleri ve aynı adlı "*Mtatsminda'nın Eteğinde*" hikâyesini içerir. Hikâye, yazarın petrol sahalarında konferans verildiği Bakü'ye bir grup öğretim görevlisi ile gelişini kapsamlı bir şekilde anlatır. Şair, seyirci alkışı eşliğinde genç şarkıcının zamana ve mekâna saygı duymuşçasına Azerbaycan marşını söylediğini belirtir. Hikâyede yazar, Bakü'nün farklı milletlerden oluşan uluslararası bir şehir olduğunu vurgular. Bakü borsasını, çarşısını ve kalesini anlatan Ryurik İvnev, bütün bunların Bakü'nün dayandığı üç sütun olduğunu vurgular (İvnev, 1981).

Şair Bakü'de, ölmemiş Komünü öven "*Fransa*" şiirini yazmış ve 1947'de "*Aşkabat'a gidiyorum*" adlı kısa lirik şiirini kaleme almıştır (İvnev, 1978).

Ryurik İvnev'in kitapları ve anıları, sadece çağdaşları hakkında değil, aynı zamanda o çağın Rusya tarihinin farklı dönemleri hakkında da zengin materyaller içermektedir. Ryurik İvnev'in anılarından, günlüklerinden, mektuplarından da anlaşılacağı gibi, onun yaratıcı mirası "XX. yüzyılın Rus edebiyatının birçok önemli sayfasından biri olan bir hazinedir" (Mianovska, 2012: 141). Şairin, edebiyat salonları, yayınları, bakanlıkları çok iyi bilen, o dönemin kültür ve edebiyat temsilcileriyle yakın bağlantısı, siyasi ve devlet liderleriyle doğrudan iletişimi olmuştur. Bize göre bu belgeler çağdaş edebiyat inceleme ve araştırma için çok değerli bir malzemedir.

Azerbaycan, tarihi boyunca coğrafyası, gelenekleri, eşsiz doğal güzelliği, zengin kadim kültürü ve edebiyatı sayesinde her zaman gezginlerin ve yaratıcı insanların ilgi odağı olmuştur. Azerbaycan dâhil Kafkasya'yı ziyaret eden çok sayıda Rus şair ve yazar arasında Ryurik İvnev önemli bir yere sahiptir. Şair, Azerbaycan'ın doğası, edebiyatı, Azerbaycan halkının kültürü, gelenekleri ile tanışmış, izlenimlerini, bu makalede doğrudan tanıttığımız, yazdığı eserlerine yansıtmıştır. Ryurik İvnev'in Rus edebiyatına en değerli katkısı pek çok yazar, şair, edebi ve sanat önde gelen figürleri, sayısız hatıraları, Bakü'ye, Tiflis'e, Kafkasya'ya, Vladivostok'a, Kars'a ithaf edilmiş şiirler ile tanışmasıdır ve tarihsel biyografik ve edebi karakterin ilgi çekici bilgilerini içermesidir (Sakharova, 1995).

KAYNAKÇA

1. Abdullayeva, E.K. (2014). Perevod i izdaniya proizvedeniy Nizami Gyandjevi. *Uçenniye zapiski Tavriçeskogo natsionalnogo universiteta imeni V.İ.Vernadskogo*, 27(3), 333-346.
2. Belykh, A. (28 Haziran - 4 Ekim 2010). Situatsiya «Ryurik İvnev» (k 120-letiyu so dnya rojdeniya). URL: <http://www.netslova.ru/belyh/ivnev.html>. (Erişim tarihi: 22.05.2021).
3. Bertels, E.E. (1940). Nizami i ego izuçenie (k 800-letnemu yubileyu). *Sovetskoe vostokovedeniye*, I, Moskva; Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 95-106. URL: <http://www.orientalstudies.ru>. (Erişim tarihi: 25.05.2021).
4. Cafarova, T. (2016). Predaniya starogo Baku i put Suomi. *Literaturniy Azerbaydjan*, 9, 54-95.
5. İvnev, R. (1978). Çası i golosa, Moskva: Sovetskaya Rossiya. URL: <https://ruslit.traumlibrary.net/book/ivnev-chasyigolosa/ivnev-chasyigolosa.html>. (Erişim tarihi: 10.05.2021).
6. İvnev, R. (1980). Dve vstreçi s Nikolayem Aseevim. *Vospominaniya o Nikolaye Aseeve*, Moskva: Sovetskiy pisatel, 67-70.
7. İvnev, R. (1981). Mtatsminda'nın Eteğinde, Moskva: Sovetskiy pisatel. URL: <https://readli.net/u-podnozhiya-mtatsmindyi/>. (Erişim tarihi: 26.05.2021).
8. İvnev, R. (1985). Vse stihy Ryurika İvneva, Moskva: Khudojestvennaya literatura. URL: <https://45parallel.net/>. (Erişim tarihi: 09.05.2021).
9. İvnev, R. (1986). O Sergee Esenine (1926-1964). *S.A.Esenin v vospominaniyakh sovremennikov*. V dvukh tomakh, 1, Moskva: Khudojestvennaya literatura. URL: http://az.lib.ru/e/esenin_s_a/text_0470.shtml. (Erişim tarihi: 08.05.2021).
10. İvnev, R. (2009). Novie tetradi dnevnikov. *Kreşatik*, 2. URL: <http://magazines.russ.ru/kreschatik/2009/2/iv19.html>. (Erişim tarihi: 30.04.2021).

11. Joanna Mianovska (2012). Zabıtyy Ryurik i ego "dragotsennaya dostovernostm" o prošlom, sebe i svoih sovremennikah. *Polilog. Studia Neofilologiczne*, 2012, 2, 131-142.
12. Literaturniy Azerbaydjan. (1940), 4-5, S. 44-46; 9, S. 16-38; 12, S. 23-26; (1941). 1. S. 28-32; 2, S. 23-26; 3, S. 24-28. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=221976&p=49>. (Erişim tarihi: 15.04.2021).
13. Nizami Gyandjavi (1959). Sem krasavits. *Perevod Ryurika İvneva*, Baku. URL: <http://www.netslova.ru/belyh/ivnev.html>. (Erişim tarihi: 01.04.2021).
14. Sakharova, E. (1995). Ryurik İvnev (Sudbı poetov serebryannogo veka). URL: <http://poetrylibrary.ru/stihiya/800.html>. (Erişim tarihi: 03.04.2021).
15. Sergeeva-Klyatis, A. (2005). İskusstvo perevoda: Boris Pasternak. *Literatura*, 13. URL: <https://lit.lsept.ru/article.php?ID=200501314>. (Erişim tarihi: 09.05.2021).
16. Şipaçev, S. (1978). Na bolşom puti. *R.İvnev, Çası i golosa*. Moskva: Sovetskaya Rossiya. URL: <https://ruslit.raumlibrary.net/book/ivnev-chasyigolosa/ivnev-chasyigolosa.html>. (Erişim tarihi: 03.04.2021).
17. Vurgun Samed (1935). Stikhi i poemı. *Perevod s azerbaydjanskogo B.Serebryannikova, V.Nasedkina, R.İvneva, B.Brika*), Tiflis: Zakgiz. URL: <https://ru.google-info.com/269471/1/ryurik-ivnev.html>. (Erişim tarihi: 10.05.2021).

UOT 82 (091)

FOLLOWER OF NIZAMI GANJAVI HAJU KIRMANI AND HIS POEM "GUL AND NOVRUZ"

Zahra Allahverdiyeva

PhD, Associate Professor

ANAS, İnstitute of Literature after Nizami Ganjavi, Azerbaijan

zahra.allahverdiyeva@mail.ru

Orcid id: 0000-0002-8697-0395

Abstract. The aim of the work "Follower of Nizami Ganjavi Haju Kirmani and his poem «Gul and Novruz» (The Problem of Tradition and Literary Influence)" by Z.Allahverdiyeva is to identify the influence of the Azerbaijani poet Nizami Ganjavi on the themes and plots in the work of his follower Haju Kirmani.

The stated problem in the article is explored in thematic, ideological and plot aspects.

Referring to the work of Nizami Ganjavi and creating his Quintuple in response, Haju Kirmani followed the main themes and ideas of his predecessor. Haju in the poem "Gul and Novruz" continued to develop the love theme and the main ideas of Nizami Ganjavi.

Masnavi describes Prince Novruz's love affair with Gul on the basis of rich plots. Jahanafruz Kashmir's reporting on Gul's beauty and mood, Novruz's dreaming and falling in love, his relatives scolding him, Prince Novruz's journey in his love, adventures and other plots are developed from a philosophical and cultural point of view.

In the poem "Flower and Novruz", the ways of the lover Novruz, the difficulties he faced, their overcoming attract attention as a literary device of the Eastern epic genre. The protagonist of the work has to fight with the Black Dragon, the Flood Magic on the way to reach his lover, and finally, overcoming the forces of evil, he meets his lover Gul.

It can be concluded from the research that Nizami's successor Khaju Kirmani wrote a completely different love story in "Gul and Novruz" and created a work different from Nizami's poem in terms of content and plot.

Key words: Nizami Ganjavi, Khosrow and Shirin, Khwaju Kermani, Gul and Nowruz

NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏNƏNƏSİ VƏ XACU KİRMANININ "GÜL VƏ NOVRUZ" MƏSNƏVİSİ

Allahverdiyeva Zəhra Abas qızı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat institutu, Azərbaycan

Xülasə. Z.A.Allahverdiyeva təqdim etdiyi "Nizami Gəncəvi ənənəsi və Xacu Kirmaninin "Gül və Novruz" məsnəvisi" adlı məqaləsində dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi sənətinin davamçısı olan Xacu Kirmaninin "Gül və Novruz" əsəri üzrə ənənə və ədəbi təsir məsələlərinin öyrənilməsinə qarşıya məqsəd olaraq qoymuşdur.

Məqalədə qoyulan ənənə və ədəbi təsir problemləri Xacu Kirmaninin "Gül və Novruz" əsərinin mövzu, ideya və süjeti baxımından araşdırılır.

Məsnəvidə şahzadə Novruzun Rum Qeysərinin qızı Gülə olan məhəbbəti zəngin süjetlər əsasında təsvir edilir. Cahanafruz Kəşmiri tərəfindən Gülnün gözəlliyinin təsviri, Novruzun Gülə aşiq olması, yaxınlarının onu məzəmmət edib bu yoldan çəkəndirməyə çalışması, Şahzadə Novruzun öz eşqi yolunda Rum elinə səfərə çıxması, başına gələn sərgüzəştlər və digər əhvalatlar fəlsəfi – bədii aspektdən zəngin çalarlarla işlənmişdir.

"Gül və Novruz" poemasında aşiq Novruzun keçdiyi yollar, qarşılaşdığı çətinliklər, onların aradan qaldırılması və sair hadisələr göstərir ki, şair Şərq epik şeir janrının, xüsusən türk dastanlarının əsas süjet elementlərindən ustalıqla faydalanmışdır. Əsərin qəhrəmanı öz eşqi yolunda Qara Əjdaha, Tufan Cadu və sair simvolik obrazlarla mübarizə aparmalı olur və sonda şər qüvvələrə qalib gələrək sevgilisi Gülə qovuşur. .

Araşdırmadan məlum olur ki, Nizaminin "Xəmsə" mövzularına misilsiz poemaları ilə cavab verən Xacu Kirmani öz sələfinin humanist ideyalarını öz dövrünün modern üslubunda davam etdirmişdir.

Xacu Kirmani "Gül və Novruz" məsnəvisində Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərində tərənnüm etdiyi məhəbbət mövzusunə yenidən qayıdaraq, öz sələfinin aparıcı mövzularını və ilahi eşq ideyasını böyük ilhamla davam etdirmişdir. Bununla belə, Xacu "Gül və Novruz" məsnəvisində tamamilə fərqli bir eşq hekayəsini qələmə almış, məzmun və süjet baxımından Nizami poemasından fərqli bir əsər yaratmışdır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Xosrov və Şirin, Xacu Kirmani, Gül və Novruz

Yaxın Şərq regionunda "Gül və Novruz" haqqında yayılmış şifahi və yazılı mənbələr bu dastanın müxtəlif versiyalarının bir-birilə əlaqəsindən xəbər verir. Orta əsrlərdə məsnəvi şəklində qələmə alınmış bu mövzunun Yaxın Şərqdə, o cümlədən, türk xalqları arasında, Azərbaycanda da folklor variantları mövcuddur. "Gül və Novruz" əsərinin dastan variantı türk xalqları folklorunda "Novruz bəy", eləcə də, "Novruz və Qəndab" adı altında geniş yayılmışdır. Bu dastan və onun variantları üzərində M.Təhmasib, H.Araslı, Əli Duymaz, S.P.Pirsultan və başqa alimlər tərəfindən tədqiqatlar aparılmışdır.

"Gül və Novruz" əsərinin ilkin yazılı variantları isə iki farsdilli müəllifin adı ilə bağlıdır. Onlardan biri Cəlaləddin Təbib Şirazin 1334-cü ildə qələmə aldığı "Dastan-i Gül və Novruz" əsəridir ki, haqqında mənbələr məlumat verir. Bu əsər XV əsrdə cığatay şairi Lütfi tərəfindən 814/1411-ci ildə tərcümə olunaraq yenidən işlənmişdir. Türk alimi L.Dinçər "Gül və Novruz" əsərinin elmi-tənqidi mətnini hazırlayaraq 1970-ci ildə İstanbulda nəşr etdirmişdir.

Xacu Kirmaniyə məxsus başqa bir "Gül və Novruz" məsnəvisi isə Cəlaləddin Təbib Şirazi əsərindən 7 il sonra, 1341-ci ildə yazılmışdır. Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" məsnəvisinə cavab olaraq qələmə alınmış bu əsər Xacu Kirmani "Xəmsə"sində ikinci sırada durur. Vəzn baxımından da əsər "Xosrov və Şirin" in bəhrinə uyğun həcəz bəhrində yazılmışdır. Məsnəvi həmçinin Xacu "Xəmsə"sində ən irihəcmli əsərdir. Tədqiqatçıların bəziləri əsərin 5302 beytdən ibarət olduğunu qeyd etsələr də, Xacu Kirmani "Xəmsə"sinin tam şəkildə 1991-ci il Seyid Niyazi Kirmani tərəfindən son nəşrində 6211 beytdən ibarətdir.

Xacunun "Gül və Novruz" poeması Nizaminin "Xosrov və Şirin" məsnəvisinə yazılmış cavablar içərisində özünəməxsusluğu və yüksək sənət nümunəsi olmaqla seçilir. Aşıqanə-romantik səpkili bu əsər Xorasan şahı - Piruz şahın oğlu şahzadə Novruzun Rum Qeysərinin qızı Gülə olan məhəbbətindən bəhs edir. Nizami əsərində olduğu kimi, Xacu Kirmani də öz əsərinin mövzusunə atəşpərəstlik dövründən almış, bununla da, Şərq xalqlarının qədim adət-ənənələrini, xüsusən Novruz haqqında islamdan öncə mövcud olmuş xalq inanclarını ədəbiyyata gətirmişdir.

Məsnəvinin mövzusu orijinal bir əhvalat əsasında qurulsa da, şair öz sələfi Nizami əsərinə xas ülvəi eşq ideyasını, kamil insan və ideal hökmdar problemini əsərin əsas qayəsinə çevirmişdir. Dövrün modern ideyalarını mənimsəyən Xacu əsərində maddi aləmdə qəhrəmanların can atdığı eşq məcazi anlam kəsb edərək ilahiləşdirilir; müəllif adil hökmdar, aşiq və həqiqət yolçusu Novruz şah surəti vasitəsi ilə ədəbiyyatda özünəqədər işlənmiş qəhrəman obrazını dövrünün tipik fəlsəfi-mədəni dəyərləri ilə yenidən canlandırır.

Əsərin qəhrəmanı şahzadə Novruzun Gülnün sorağı ilə Xorasandan Rum ellərinin sərhədlərinə qədər keçdiyi ərazi boyu baş verən əhvalatlarda bu regionlarda yaşayan xalqların mədəni, fəlsəfi-dini təfəkkürünə xas əlamətlər, habelə yazılı və şifahi mənbələrdən faydalanmalar görünməkdədir.

Əsərin məzmunu və süjet xətti diqqəti cəlb edir. Xacu Kirmani öz məsnəvisini ənənəvi formadan bir qədər fərqli olaraq, Məhəmməd Peyğəmbərə həsr olunmuş nət və əl-meracla başlayır. Bunun ardınca "Ariflərin soltanı, qüdsülruh Əbu Yəzid əl-Bistamiyə həsr olunmuş hissə", "Allaha minacat", "Keçmiş

zamanlarda kitabın nəzmi və öz əhvalı haqqında", "Əzəmət sahibi Tacəddin Əlinin mədhi", "Bu qissənin nəzmə alınmasının səbəbi" bölmələrindən sonra dastan başlanır. Əsərin məzmunu zəngin və çoxşaxəli süjetlərdə, yüksək bədii obrazlılıqla, sənətkarlıqla işlənmiş dialoqlar və təhkiyə vasitəsi ilə nəql olunur.

Novruzun atası Piruz şah cah-cəlallı, "Aydan balığa qədər hamını öz hökmünə tabe etmiş", əzəmətli, ölkələr fəth edən, Həbəşdən, Hinddən və Fəğfurdan bac-xərac alan əzəmətli bir hökmdardır. Piruz şah həmçinin "öz fərmanı ilə qaranlıqları işıqlandıran" ədalətli bir hökmdardır. Lakin övladı yoxdur. Şah oğlu olmasını nəzir-niyaz ilə Tanrıdan diləyir:

عبادت خانه ها را شمع بنهاد
(دانشگاه شهید با هنر کرمان، 1370، s.489) به آتش خانه ها قربان فرستاد
İbadətxanalara şam qoydu,
Atəşgahlara qurban göndərdi.

Zaman yetişir. Gül-Novruz fəslə gəlir. Aləm gülüstana dönür. Şaha bəxt gözünün açıldığını, oğlunun doğulduğunu xəbər verirlər. Bu mövsümdə sultanlığa Novruz adı tuş gəldi. Baharın şəninə, bəxti baharda güldüyü üçün uşağın adını Novruz qoydular. Şahzadə cəsur bir igid olaraq böyüyür. Bütün elmləri öyrənib mənəvi fəzilətlərə sahib olur. 10 yaşa çatanda yeddi ulduzun sirlərini öyrənir. Novruz hünərli, igid və cəsur bir gənc olaraq yetişir.

Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsərində qoyulan eşq məzmunu Xacu Kirmaninin "Gül və Novruz" məsnəvisində ustalılıqla, həmçinin real məhəbbətə həsr olunmuş süjetlərə mifik- simvolik obrazların qoşulması yolu ilə böyük sənətkarlıqla davam etdirilmişdir.

Xacu Kirmani təsvir etdiyi Novruz igidlik və qəhrəmanlıqda Nizami qəhrəmanı Xosrova bənzəyir. Lakin Novruz haqq aşiqidir, kamil, eşqində dürrüst bir şəxsiyyətdir. Doğrudur, Novruzun igidliklərinin təsvirində Nizaminin qələminə məxsus poetik təzadlardan bəhrələnmələr nəzərə çarpır. Məsələn:

کمر بگشودی از کوه کمرکش
(دانشگاه شهید با هنر کرمان، 1370، s.494) بر تیغش برقتی آب آتش
Kəmərlə bağlamış dağın belindən kəmərlə açardı,
Qılıncı ilə atəşə su töküüb (söndürərdi)

Buna baxmayaraq, Xacu Kirmani haqq-ədalət timsalı və kamil bir aşiq olan şahzadə Novruz surəti vasitəsi ilə şah Xosrovdan xarakter etibarlı ilə fərqli bir obraz yaratmışdır.

Məsnəvidə Şahzadə Novruzun aşiqliyi - Cahanəfruz Kəşmirinin Gülün camalı və əhvalı haqqında xəbər verməsi, Novruzun yuxu görməsi və eşq bəlasına düşür olması, yaxın adamlarının onu məlamət etməsi, öz eşqi yolunda şahzadə Novruzun səfərə çıxması, başına gələn macərələr və sair əhvalatlar fəlsəfi-kultuoloji məsələlərlə əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilir.

Nəql olunur ki, bir gün Şahzadə Novruz atını səhraya sürür. Ənqa quşu kimi pərvaz edib gəzir. Səhrada karvan başçısı olan bir Əmiri görür. Əmirin kim olduğunu, hardan gəlib hara getdiyini soruşur. Əmir cavab verir ki, hekayətim çox uzundur. Lakin şahın arzusunu yerinə yetib sorğuya cavab verərəm: Adım-Cahanəfruz Kəşmiridir. Öz şəhərimdə şəhriyarlıq edirdim. Qəflətən bəxt məndən üz döndərdi. Öz uca taxımdan düşdüm. Kəc nəzərlər məni uca bəxtimdən ayrı saldı. Dünyam qaraldı, böyüklüyüm qalmadı. Xırda-para bəzi şeylər götürüb şəhərdən çıxdım. Naçar qalıb qürbətə üz qoydum. Səhər, günorta, şam orda-burda mənzil etdim. Nə bir sərəncamım var, nə bir çıxış yolum. Mülk və padşahlıqdan keçdim. Tacirlər rəsmi ilə fələkləri seyr edib, dünyanın ortasında dövrə vururam. Şeydahlıqdan, dağ və səhrada gəzməkdən qocalıq və salehlik dünyasını tapmışam".

Cahanəfruz Kəşmiri Gül haqqında söhbət açmazdan əvvəl Xosrovla Şirinin, Leyli ilə Məcnunun eşqini yada salır:

چو ذوق شکر شیرین بدانی
چو خسرو جان شیرین برفشانی
گر از لیلی ببینی یک سر موی
(دانشگاه شهید با هنر کرمان، 1370، s.495) شوی مجنون و در عالم نهی روی

Şəkər zövqünü Şirin bilsən,
Xosrov kimi Şirinin canını yandırarsan.
Əgər Leylinin saçının ucunu görsən,
Məcnun olub dünyaya üz qoyarsan.

Nəhayət, Cahanəfruz Kəşmiri şahzadə Novruza Rum Qeysərinin qızı Gül haqqında söhbət açır. Cahanəfruz Kəşmirinin Gülün camalını təsvir etməsi Şapurun Xosrova Şirin haqqında danışmasını xatırladır.

Nizami Gəncəvi Şirinin gözəlliyini təsvir etmək üçün zəngin poetik formalardan istifadə etdiyi kimi, Xacu da öz sələfindən geri qalmamağa çalışır. Doğrudur, Xacunun təsvir etdiyi Gül obrazı Şirin kimi güclü xarakterə malik, çoxşaxəli işlənmiş surət deyildir. Lakin Şirin kimi gözəl, sevimli və sədaqətlidir. Gülün camalının təsvirində Nizamidən təsirlənmələr diqqəti cəlb edir:

خم گیسو شب و در تیره شب ماه
زنخدان سیب سیمین و اندرو چاه
ز پسته قند را در تنگ کرده
(دانشگاه شهید با هنر کرمان، 137، s.495) ترنج از زیر سیب آونگ کرده

Pərişan saçı gecə və qara gecədə Aydı,
Çənəsi gümüş alma və üstündə batığı.
Püstəsindən qəndin (bağrı) daralıb,
Turunc almanın altından asılıb.

Qeyd edək ki, Nizami Gəncəvi də Şirinin üzünü Aya, çənəsini almaya, buxağını turunca bənzədirdi:

صدبا از زلف و رویش حلّه پوشدست
گهی قاقم گهی قند ز فروشدست
موگّل کرده بزهر غمز ه غنچی
نظامی گنجوی، خسرو و شیرین (s.94) زنخ چون سیب و غبغب ترنجی
،ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی: ل.آ. خه تاقوروف ، باکو، (1960)

Səba saçını və üzünü sıgallayıb (əsdiyindən)
Gah qaquq, gah qənd satır.
Hər qənzəsinə bir naz müvəkkil edib,
Çənə alma kimi, buxaq turuncu.

Gülün sorağını aldıqdan sonra Novruz yuxuda iki yaşıl quş görür və onlardan birinin Gül və birinin də özü olduğunu anlayır. Beləcə, şahzadə Novruz Qeysərin qızı Gülə aşıq olur. Xacu Novruzun aşıqlığını sufianə tərzdə şərh edir:

ره دیوانگی منزل ندارد
محیط عاشقی ساحل ندارد (s.515) نیاز کرمانی، دانشکده ادبیات علوم انسانی، دانشگاه
(شهید با هنر کرمان، 1370)

Divanəlik yolunun mənzili yoxdur,
Aşıqlıq mühitinin sahili yoxdur.

Novruzun aşıqlıq mərtəbəsinə yüksəlməsi-təsəvvüflə bağlı bir sıra məsələlərə xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir. Aşıqlıq mərtəbəsi-Tanrı nişanıdır. Qədim türk mənbələrindən hesab olunan və 1545-ci ildə yazıya alınmış "Oğuznamə"də deyildiyi kimi, "Tanrı nişan urduğu quldan qorxmaq gərək". (Oğuznamə, 1992: s.92)

Türk alimi Əli Duymaz "Novruz bəy" haqqında dastanın folklor qaynağını araşdırarkən Novruzun aşıqlıq məqamını aşağıdakı tərzdə şərh edir: "Nevruz Bey hikayesinde sazda dış ruhun bir başka şəkildə yansıması vardır. Nevruz, aşılığa geçtikten sonra annesinden duvardaki sazı ister. Fakat annesi sazı alamaz, elini uzattığında yukarı yükselir, elini çektiğinde saz yerine gelir. Bunun üzerine Nevruz, sazı ancak kendisi ala bilir" (Ali Duymaz, 1996: s.1-22).

Xacu qəhrəmanı Novruz da Tanrı nişanlı aşıqdır; O, həm də igid və ağıllı, fəth bir hökmdardır. Onu bu eşqdən döndərmək qeyri-mümkündür.

Aşıq Novruz Gülü axtarmaq üçün səfərə çıxmağa qərar verir. Atasından səfərə çıxmaq üçün icazə istəyir. Şah oğlu Novruzun əhvalından xəbər tutur və bilici-alim Mehrsəbi oğlunun yanına çağırır. Şahzadə Mehrsəbdən elmləri öyrənmişdi. Müdrik Mehrsəb Novruzunu ağır səfərdən döndərmək üçün ona hekayələr danışır.

İlk hekayə faciəvi sonluqlu Məhəmməd adında aşıq vəzirin hekayəsidir ki, o da atası Zeynalabdinin nəsihətlərini eşitmədi. Nəticədə nəsihətə qulaq asmayan igid, qəhrəman, ağıllı və gözəl surətli vəzir Məhəmməd səhralara düşdü və tələf oldu. Bu hekayənin əvəzində Novruz da ona xoşbəxt sonluqlu dastan danışaraq ustadı Mehrsəbə öz sirrini açır və Gülün yolunda hər cür əzaba hazır olduğunu söyləyir:

و گر خسرو نکردی ترک آرام
خمسه خواجهی کرمانی ، به تصحیح و مقدمه سعید نیاز (s.517) کجا از لعل شیرین یافتی کام
(کرمانی، دانشکده ادبیات علوم انسانی، دانشگاه شهید با هنر کرمان، 1370)

Gər Xosrov (kimi) aramı(dincliyi,eyş işrəti) tərک etməsən,
Şirin ləlindən kamı necə taparsan?

Beləcə, əsərdə Mehrsəb, onun oğlu Mehran və Novruz tərəfindən "Behzad və Pərizad", "Mehr və Mehriban", "Kamal və Camal" kimi eşq dastanları nəql olunur.

Nəsihətləri ilə Novruzu yolundan döndərə bilməyən Mehrsəb həkim şah Piruzun yanına qayıdır, oğlunun aşiq olduğunu ona söyləyir. Piruz şah oğlunu müləzimət edir, lakin bu da fayda vermir. Mehrsəbin oğlu Mehran şahzadənin aşıqlıyının həqiqiliyini görüb, onu məlamət etdiyi üçün peşiman olur və üzr istəyir.

Şah Piruz əlacsız qalib Novruzu ibadət etmək məqsədilə dağda yerləşən ziyarətgaha yola salır. Lakin bu tədbir də fayda vermir.

Süjetin sonrakı inkişafında təsvir olunur ki, artıq bahar gəlir. Şah Piruz şadlıq içindədir. Oğlu Novruz atasının yanına gəlib belə söyləyir: "Sənin üçün hər gecə-gündüz Novruzdur, Mənim üçün isə hər gecə nalə və yangıdır. Bu müddətdə bəxtim qara oldu, vücudum əridi. Xəstə və bımaram. Hər an canıma elə atəş düşür ki, şahın düşmənlərinə nəsib olsun." Piruz şah oğlunun halını görüb ağlayır. Lakin gözlərinin yaşını camaatdan gizlədir. Oğlunun alnından öpür və deyir: "Ey nuri-didəm! Kəbəyə Hicaza yola düşənlərlə ziyarətqahlara yola düş!" Ata oğlunun eşq bəlasından qurtulması üçün dualar edir.

Şahzadə Novruz möbidlərlə mürğüzərə gedir, onlarla içib işrətlə məşğul olur və möbidləri məst halda orada qoyub Rum elləri tərəfə üz tutur.

Novruz Rum sərhəddində Şirvin ibn Şirvanla qarşılaşıb onunla hərb edir. Onu məğlub edir. Şirvin ona yalvarır: "Mən Şirvinin azadəsi Şirvanlıyam. Gah dağda gəzirəm, gah da çərxin gərdisində dolanıram. Mənuçöhr nəslindən olan Səlim Rumi adına bir Qeysərin gözəl qızını sevirəm. Qızın adı Səlmidir. Ondan ayrı düşmüşəm." Bu sözləri eşidən şahzadə Novruzun qəlbi büryan oldu və ona aman verib: "Yaşa, ey cavanmərd!" dedi və ona bu yolda kömək etməyi qərara aldı. Şahzadə Novruz Şirvin bin Şirvanla birgə Səlim Ruminin qoşunu ilə döyüşür və Qurəngi öldürüb qalanı alır. Şirvin bin Şirvanın sevgilisi Səlmini tapır. Şirvin bin Şirvanla Səlminin nigahı bağlanır.

Məsnəvidə hadisələrin Rum ellərində baş verməsi türk xalqlarının mədəniyyət və məişətinə bağlı elementlərin süjetə daxil olması müşahidə olunur.

"Gül və Novruz" məsnəvisində aşiq Novruzun keçdiyi yollar, üzləşdiyi çətinliklər, onların dəf olunması Şərq epik janrına məxsus ədəbi priyom olaraq diqqəti cəlb edir. Əsərin qəhrəmanı öz sevgilisine çatmaq yolunda Qara əjdaha, Tufan Cadu ilə vuruşmalı olur və nəhayət, şər qüvvələri dəf edərək öz sevgilisi Güllə qovuşur.

Araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək olur ki, Nizami davamçısı Xacu Kirmani "Gül və Novruz" məsnəvisində orijinal bir eşq hekayəsini qələmə almış, məzmun və süjet baxımından Nizami poemasından fərqli bir əsər yaratmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ali Duymaz. (1996). Nevruz bey hekayesi (inceleme-metinler) Türk halk edebiyatı. – Milli Folklor Yayınları, Aydın. – 218 s.
2. نظامی گنجوی ، خسرو وشیرین ، ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی: ل.آ. خه تاقوروف ، باکو، 1960
3. Oğuznamə. (1992). Emsal-i Mehmadali. XVI yyda Yazılmış Türk atasözləri kitabı. Hazırlayan Samed Alizade. – İstanbul.
4. خمسة خواجه کرمانی ، به تصحیح و مقدمه سعید نیاز کرمانی، دانشکده ادبیات علوم انسانی، دانشگاه شهید با هنر کرمان، 1370

SOCIALIST REALIST THINKING IN THE CONTEXT OF TURKISH POETRY

Nurida Mukhtarzadeh

PhD

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

nurideibay@gmail.com

Orcid id: 0000-0002-3829-621X

Abstract: According to the socialist realist poets, the poet should bring to poetry not the individual feelings, but the desires of the collective, the problems of the collective. For this reason, the poets used all the possibilities of free poetry to give a fuller meaning. Also, because they value content more than form, free

poetry has become the type they appeal to the most. Because they wrote their works in accordance with the common people, they did not use figurative language, but simple colloquial language and style.

The content of socialist realist poetry, especially in terms of form, along with all the positive aspects, tires the reader because it serves a certain ideology, a certain political path. This pragmatism deprives poetry of external beauty and hinders the development of art and craftsmanship by bringing many unnecessary themes into poetry. Therefore, the socialist realist poets paid more attention to the content and theme of the poem than to its form, and were not interested in the artistic and aesthetic aspects of the poem.

Free poetry, written in simple language, was used as a means to make the idea clearer. The harmony of the poem was maintained by sounds, sound and word repetitions. Therefore, in these poems, the art of speech and pathos was stronger than poetry. Socialist realist poets have turned poetry into an ideological tool, as well as covering many issues that were not previously the subject of poetry.

Key words: social realities, socialist realist poets, ideological, social problems, new trends, the art of pathos, form and content

TÜRKİYƏ POEZİYASI KONTEKSTİNDƏ SOSIALİST REALİST DÜÇÜNCƏ

Muxtarzadə Nuridə Zabit qızı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: Sosialist realist şairlərə görə şair fərdi hisslərini deyil, kollektivin istəklərini, kollektivin problemlərini poeziyaya gətirməlidir. Bunun üçün də şairlər mənanı daha dolğun verə bilmək üçün sərbəst şeirin bütün imkanlarından istifadə etdilər. Həm də formadan çox məzmunla önəm verdikləri üçün sərbəst, bəzən də qafiyəsiz şeir onların ən çox mürciət etdikləri növ oldu. Əsərlərini sadə xalq üçün yazdıqlarından obrazlı dildən deyil, sadə danışq dilindən, üslubundan istifadə etdilər.

Sosialist realist şeir məzmunu, xüsusən də forması baxımından bütün müsbət tərəfləri ilə bərabər müəyyən bir ideologiyaya, müəyyən bir siyasi yola xidmət etdiyi üçün oxucunu sıxır, bu pragmatiklik şeiri xarici gözəllikdən məhrum edir, bir çox lazımsız mətləbləri də poeziyaya gətirməklə bədiliyin, sənətkarlığın inkişafına maneə olur. Bu şairlərin sənət anlayışı da şeirin cəmiyyət üçün olduğu, xalqın problemlərindən yazılmalı olduğu formadadır. Ona görə də sosialist realist şairlər şeirin formasından çox onun məzmununa, mövzusunə fikir verir, şeirin bədii-estetik tərəfləri ilə maraqlanmırdılar.

Fikrin daha açıq deyilməsi üçün sadə dildə yazılmış sərbəst şeirdən bir vasitə kimi istifadə edirdilər. Şeirin ahəngi səslərlə, səs və söz təkrarları ilə saxlanılırdı, ona görə də bu şeirlərdə poetiklikdən çox, xitabət və pafos sənəti güclü idi. Sosialist realist şairlər əvvəllər poeziyanın mövzusu olmayan bir çox mətləblərə yer verməklə yanaşı şeiri ideoloji bir vasitəyə çevirdilər.

Açar sözlər: sosial həqiqətlər, sosialist realist şairlər, ideoloji, cəmiyyət problemləri, yeni meyillər, pafos sənəti, forma və məzmun

Cəmiyyətin problemləri, sosial həyatın gerçəkləri, sərbəst şeirin inkişafı və bununla bərabər sosialist realist şeirin ədəbiyyat sahəsində yerini alması, XX əsr türk poeziyasında Nazim Hikmətin adı ilə bağlıdır. Belə ki, 1920-ci illərdən etibarən Nazim Hikmətin rəhbərliyi ilə başlayan sosialist realist şeir anlayışı çox qısa bir zamanda gənc şairlərin üzərində böyük bir təsir yaratdı. Sosialist realist poeziya cəmiyyətdəki problemlərin həll edilməsi və sosialist bir cəhətdə ifadə edilməsi məqsədi daşıyan sənət anlayışına verilən bir addır. Qeyd etmək lazımdır ki, türk sosialist realist şeiri Sovet İttifaqındakı sosializm realizm ədəbi cərəyanının təsiri ilə yaransa da ondan fərqli bir şeir anlayışına sahib idi. Sosialist inqilabının qələbəsindən sonra yazıçılar və şairlər qarşısında qoyulan tələblərə cavab vermək üçün yaradılan sosializm realizm bütün Sovetlər İttifaqında məcburi ədəbi cərəyan oldu. Daha doğrusu sosialist realist üslub ədəbiyyata yuxarıdan diqtə edilən bir metod oldu.

Türkiyədə Cumhuriyyətin qurulmasından sonra ortaya çıxan sosialist realist şeir xüsusi bir məktəb yaratsa da, bu bütün Cumhuriyyət poeziyasının aparıcı ədəbi cərəyanı olmadı və heç bir dövlət siyasəti tərəfindən şair və yazıçılara tapşırıq kimi verilmədi. Sosialist realist şeirlə yanaşı Türkiyədə fərqli görüş və metodlara bağlı ədəbi cərəyanlar da yarandı. Çox çeşidli məktəb və axımlar türk poeziyasının zənginliyindən xəbər verməklə yanaşı dövlətin sənət, ədəbiyyat və mədəniyyət üzərində ideoloji basqı qurmadığına da sübutdur.

Türk poeziyasında sosialist realist metoda bağlı olan şairlərə görə cəmiyyətin problemlərini, xalqın istəklərini dilə gətirməyən əsərlər həqiqi sənət əsəri deyildir. Bu ədəbi fikrin təmsilçiləri Nazim Hikmətlə yanaşı Ərcümənt Behzat Lav və İlhami Bəkir Tez idi. Sosial həqiqətlərdən yazanlar yoxsulluq, həyat üçün mübarizə, savadsızlıq, fəhlə və kəndlilərin istismarı, bərabərsizlik, bəzən siyasi basqı və haqların tapdanması kimi bir çox məsələlərə toxundular. Ancaq cəmiyyətin bütün bu problemləri bir qayda olaraq sosialist düşüncə pəncərəsindən dəyərləndirildi ki, bu da doğru olaraq başqa sənət nümayəndələri tərəfindən bir çox etirazlara və tənqidlərə səbəb oldu. Sosialist realist şeirin Nazim Hikmətdən, Ərcümənt Behzat Lavdan sonrakı nümayəndələrində ideologiya, xüsusən də Sovet ideologiyası görünməsə də və ya az görünsə də bu şairlər özlərini cəmiyyətin bir fərdi kimi gördüklərindən ölkənin, vətənin problemlərini şeirin əsas qayəsinə çevirdilər.

XX əsrin 20-ci illərindən türk ədəbiyyatına ayaq açan sosialist realist şeirin daha sonrakı dövrlərdə də təmsilçiləri oldu. Bunlar Nazim Hikmət Ran, Ərcümənt Behzat Lav, İlhami Bəkir Tez, Attila İlhan, Əhməd Arif, Həsən Hüseyin Korkmazgil, Ənvər Gökçə, Arif Damar və Rıfat İlgaz idi. Sosial problemləri poeziyanın mövzusu edən sosialist realist şeir 1920-ci ildən 1960-cı illər də daxil olmaqla 40 illik bir dövrü əhatə etmişdir.

XX əsrin əvvəllərində dünyanın bir çox yerində sosial və siyasi həyatda baş verən eyni ictimai hərəkətlər nəticəsində mədəniyyət sahəsində yeni bir ədəbi cərəyan meydana gəldi. Sosial həqiqətlər poeziyası və ya sosialist realizm adlanan bu ədəbi cərəyan şeirdən nəsrə, ədəbiyyatdan sənətə qədər geniş təsir oyatdı. Bu şeirin əsas müddəaları zəhmətkeşlərin problemləri, əmək kapitalının ziddiyyətli bölgüsü, insanların həyati qayğıları və s. kimi problemlərə əsaslandı. Sosialist realist şeirin tendensiyası "sənət xalq üçündür" devizi üzərində quruldu. Sosialist realist şairlər ilk öncə fütürizm ədəbi cərəyanından təsirlənərək ədəbiyyat səhnəsinə çıxdılar.

Fütürizm XX əsrin başlarında İtalyan şairi Filippo Tommaso Marinettinin Parisdə çıxan Figaro qəzetində 1909-cu ildə yazdığı "Fütürist Manifesto" adlı on maddəlik bir açıqlaması ilə dünyaya elan edildi. Bu ədəbi tendensiyanın əsas məqsədi aşağıdakılardır: keçmişin estetik dəyərlərini və ənənələrini tamamilə rədd etmək, dünyanın gələcəyinin "modernlik" olduğunu müdafiə etmək, ölkələri keçmişin ağırlığından qurtarmaq, modernləşdirmək və "Şəhər Mədəniyyəti", "Mexanizasiya" və "Sürət" konsepsiyalarını ictimai həyatın əsasları halına gətirməkdir. Fütüristlər keçmişdən qalma sənətləri və mədəniyyətləri rədd etdilər. Fütüristlərin fikrinə görə gələcək yeni olanlarda gizlidir və buna çatmaq üçün keçmişin tozlu rəflərində qalan yığımlara məhəl qoyulmamalıdır. Onlar daha da irəli gedərək keçmişdən qalanların hamısının məhv edilməli olduğunu qəti şəkildə müdafiə etdilər (Akalm, 2019: s. 578).

Sosialist realist şeirin əsasını qoyan Nazim Hikmətin (1902-1963) yaradıcılığında fütürizm təsiri açıqca görünür. O, daha çox rus fütürist şairi Mayakovskidən təsirlənmişdir. Nazim Hikmət 1921-ci ildə getdiyi Sovet İttifaqında fütürist şairlərlə tanış olmuş, sosialist realist ədəbi cərəyanını mənimsəmişdir. Ona görə də o, fütüristlər kimi makinalaşmaq istəyir, keçmişin qalıqlarını bütələr adlandıraraq "Bütələri yıxırıq" adlı yazısında ənənəvi türk şeirinə və klassik şairlərə qarşı çıxır, onları keçmişin bütələri adlandırır. "Bütələri yıxırıq" məqaləsinə və eyni adlı kampaniyaya "Rəsimli Ay" jurnalının səhifələrində geniş yer verildi. Bu məqalə sosialist realistlərin şeir haqqında poetik görüşləri oldu. Sosialist realistlər Abdülhak Hamidi ilk büt elan etdilər. Nazimə görə dahi adlandırılan Abdülhak Hamidin əsərlərindən heç biri Avropa dillərinə çevrilməyib və onun yazdığı şeirləri yeni nəsillər artıq başa düşmür. Sosialist realistlərə görə ikinci büt Mehmet Əmin Bəyefəndi elan edildi. Nazim Hikmət onun dili türkçə deyil, deyə yazırdı və Mehmet Əminə qarşı yönəltdiyi tənqidini bir şeirində sərt şəkildə dilə gətirirdi:

Behey!
Kara maça bey!
Ben bilirim
bu tehevür şu şikâyaat niçin?
bilirim
beni uyku da boğmaq için
bekliyorsun geceyi.
Ben ki bileklerinde
tel kelepçeyi bir altın bilezik gibi taşımışım,
ben ki ilmikleri sabunlu iplere bakıp
kıllı kalın ense mi kaşımışım,
tehdidine pabuç
bırakır mıyım hiç?

Üçüncü büt isə Hamdullah Suphi idi. Hamdullah Suphi Türk Ocaklarına güvənərək Nazimi bolşevikliklə günahlandırır və gəncləri ona qarşı cəbhə almağa, tənqid etməyə səsləyir, Nazimin bütələr adı ilə milli dəyərləri, milli şairləri hədəf aldığı yazırdı (Zafer, 2015: s. 36-39).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, fütüristlərin təsiri ilə yazdığı "Makinalaşmaq" adlı şeiri ədəbi mühitdə Nazim Hikmətin ən çox tənqid olunan şeirlərindən biri halına gəldi:

..... Trrrrum
Trak tiki tak
Makinalaşmaq
İstiyorum
Beynimden etimden iskeletimden geliyor bu!
Her dinamoyu altıma almak için çıldırıyorum!
Tükrüklü dilim bakır telleri yalıyor
damarlarımda kovalıyor
oto – direzinler lokomotifleri! (Hikmet, 2019: s.24).

Onu ən çox tənqid edən Mehmet Kaplan da: "Nazim türk ədəbiyyatı içində yeni və orijinal bir şəxsiyyətdir" deyir, ancaq onun şeirə ideoloji baxışını Moskvanın əmrində, türkçədən çox yaxşı istifadə edən, kökü Polonyalı bir şair olduğunu yazır və türkçədə gözəl yazması, dildən orijinal bir şəkildə istifadə etməsi, onun vətənə xəyanət etməsini məzur göstərməz" hökmünü verir (Kaplan, 1994: s.400). Və davamında Nazimi insanı da makinalaşdırmaqda günahlandırır, onun şeirlərini mekanka, maşın və ideoloji baxımından təhlil edir. Nazim Hikmət şeirlərində sosial həqiqətləri dilə gətirmiş, sosialist realizmin təməllərini atmışdır.

1940-cı illər sosialist realist şairlərin ən çox təsirləndiyi şairlərdən biri də Ərcümənt Behzat Lavdır (1903-1984). Onun şeirlərinin demək olar ki, hamısında sosial problemlər önə çıxmaqdadır. Ancaq o bu problemləri daha çox sürrealist formada dilə gətirmişdir. Ona görə də şairin əsərlərinin çoxunda ironiya vardır. 1920-1960 sosialist realist şairlər nəslinin ən bilinən şairlərindən biri olan Ərcümənt Behzat bütün yaradıcılığı boyu özündən sonra gələn nəsllə, özəlliklə də ikinci yenilikçilərə böyük təsir göstərmişdir.

Esir
katlarında
sesler elektriklenir
Çarpar
radyo antenlerinde arzın nabzı
Boşlukta aynı hız
aynı akış
Ölü gözlerinde camlaşan bakış
Eşyada başka renk
Başka kalıp (Lav, 2005: s.53).

Cumhuriyyətin qurulmasından sonra təkkələrin, zaviyələrin bağlanması, dinlə dövlət işlərinin bir-birindən ayrılması və şairin Avropa səyahəti onun dünyagörüşündə dəyişikliklərə səbəb oldu. Şeirlərində dinə, irticaya qarşı tənqidi görüşlərini, düşüncələrini ironik bir tərzdə verməyə çalışsın da Ərcümənt Behzattır. Cəmiyyətin geri qalmasının səbəblərini dində görə Ərcümənt Behzat dini təşkilatları kəskin tənqid etməklə ironiyaya da müraciət etmişdir. Bir sözlə, Ərcümənt Behzat XX əsr poeziyasında ironik şeir növünü ədəbiyyata gətirən ən böyük sosialist şairdir.

"Ruhül Kudüs" adlı şeirində şair İsanın qitələrə, xalqlara və irqlərə görə dəyişdiyini yazır. Ironiya ilə dinin mənfəət və siyasət üçün istifadə edilməsini tənqid edir. Klassik şeir ənənəsini qıran Nazim Hikmətlə Ərcümənt Behzat hər nə qədər bir-birinə bənzəməsələr də "Nazim Hikmətin 1921-də getdiyi Sovet İttifaqında fütürist qaynaqlı, vəznətsiz şeirin örnəklərini verməsi və yenə eyni ildə Amaniyada olan Ərcümənt Behzatın Dadaist şeirlər yazmağa başlaması, türk şeirində eyni zamanda ədəbi ənənədən qopmağı da gətirmişdir" (Sazyek, 2007: s.88).

İlhami Bəkir Tez (1906-1984) sosialist realist olsa da özünəməxsus şeir yolu olan şairlərdən biridir. Onu bəlkə də şərti olaraq sosialist realist şair adlandırmaq olar. İlhami Bəkir ən çox Təvfik Fikrətin və Nazim Hikmətin təsiri altında qalmışdır. Türk şeirində sətir anlayışını qıran Təvfik Fikrətlə sətir anlayışını rədd edən Nazim Hikməti sintez edərək şəhər yoxsullarının, şəhərin ac insanların şairi oldu, hər dəfəsində insanlıq problemini dilə gətirdi.

1940-1950-ci illər sosialist realist şeirin ən böyük nümayəndələrindən biri, yoxsul və əzilən insanların həyatını bütün problemləriylə şeirə gətirən sosial həqiqətləri, kənd və şəhər həyatının çətinliklərini

birləşdirərək poeziyanın əsas mövzusunə çevirən, həm şəxsi həyatı, həm də ədəbi yaradıcılığı ilə də sosialist bir dünyagörüşə sahib olan Rıfat İlqaz (1911-1993) 1920-1960-cı illər sosialist realist türk şairləri içində xüsusi yeri olan bir sənətkardır. Nazim Hikmətin sosialist realist yolunu marksizmlə birləşdirən Rıfat İlqaz ilk şeirlərində Rıza Tevfik, Yusuf Ziya, Orhan Seyfi və Faruk Nafizın təsirində qalaraq şeirlər yazmışdır. Ancaq onun yaradıcılığının ana xəttini sosialist realist metodlu şeir və cəmiyyətin mənfilikləri tutur. Rıfat İlqaz yaradıcılığa başladığı 1940-cı illərdən etibarən cəmiyyətin bütün problemlərini poeziyaya gətirmiş, həyatının sonuna qədər sosialist dünyagörüşünə bağlı olaraq qalmışdır. Şeirlərində dərin səmimiyyətlə, duyğu ilə yanaşı yumor, satira ünsürləri də vardır. Hətta bəzi şeirləri dərin hislə yumorun, duyğu ilə satiranın sintezindən ibarət olur.

Sosialist realist şeirin tanınmış nümayəndələrindən biri də Həsən İzzəddin Dinamodur (1909-1990). O, poeziyada Nazim Hikmətin təsiri altında qalmış türk şeirinin marksist ideologiyalı sənətkarıdır. Sosialist və marksist olduğu üçün şeirlərində sosialist realist metodla cəmiyyətin problemlərinə sinfi aspektdən yanaşmış, bu problemlərin həllini sosial bərabərlikdə görmüşdür. Siyasi görüşlərinə görə dəfələrlə həbs edilmiş, ancaq yenə də socialist-marksist düşüncədən ayrılmamışdır. Sərbəst şeirlə bərabər hecəyə və ya hecaya yaxın formada şeirlər də yazmışdır. Ancaq əsas hədəfi olan sosializmdən, kommunizmdən heç vaxt uzaqlaşmamışdır. Onun yolunun sosialist-marksist mübarizədən keçdiyi ilk kitabından da görünür. İki şair yoldaşı ilə birlikdə nəşr etdirdiyi şeir kitabında sənət anlayışını aşağıdakı şeiri daha açıq göstərir:

Mümkün olsa kalbimi bin bir parçaya bölerdim

‘8’ yıl şairlik yaptığım yeter

Proleter

Olmıyanlara

Göğsümün altındaki yara

Bundan sonra, yalnız sizin için

Sızlıyacak

Ey her gün ademe kucak kucak

Atılan sefalet çiçekleri!.. (Dinamo, 1931: s. 28)

“Azadlıq mahnısı ümumi şəkildə şairin sosialist görüşlərini, yaşamaq sevincini, məmləkət sevgisini, xəyal qırıqlıqlarını, belə bir vəziyyətdə təsəllini şeirdə tapmaqla göstərən sətir araları ilə dolu, 1931-1965-ci illər arasında yazdığı şeirlərdən ibarət kitabıdır. Kitap, şairin vətənə, insana və şeirə baxışını bir çox misalla sıralamaqdadır. Dinamo, ən açıq ifadəylə, coğrafiya və sosial şərtlərin ortaya çıxartdığı faciələrlə dolu bir ölkənin, Anadoluya həbs edilmiş və burada ölüm-qalım mübarizəsini qazanmış, ancaq daha sonra öz övladlarını yeyən bir dövlətin şairidir” (Türk, 2013: s.96).

H. Türkün özünün də sosialist baxış açısıyla dəyərləndirdiyi bu məqaləsində təəssüf ki, poetik qiymət verməkdən daha çox siyasi ideologiyaya önə çıxmışdır.

Şeirlərini sosialist realist bir xətlə yazan Əhməd Arif (1927-1991) də Həsən İzzəddin Dinamo kimi marksist bir şairdir. 1960-cı illərin ədəbi aləmində böyük əks-səda doğuran Əhməd Arif sosialist düşüncələrini güclü bir lirizmlə birləşdirərək şeiri fərqli bir müstəviyə çatdırdı. Siyasətə və inqilabi hərəkata çox yaxın olan və sosialist realizmin intellektual müstəvisində dayanan Əhməd Arif, şeirlərində sevgi və həsrət kimi duyğularla yanaşı cəmiyyətin reallıqlarını da oxuculara çatdırır. Əhməd Arif bütün yaradıcılığı boyu sosialist düşüncə xəttini, kommunist ideologiyasını pozmadı, “Həsərətdən pranqalar əskilttim” adlı şeirini düz və anlaşılıqlı bir dillə qələmə almışdı. Şairin bu kitabı Türkiyədə ən çox nəşr olunan kitablardan biri oldu. Kitap “Həsərətdən pranqalar əskilttim” şeiri ilə başlayır. Bu şeirdə şair sadə üslubdan istifadə etsə də, şeirə bir çox söz sənətini də gətirmişdir. Sevgilinin yoxluğunda depressiya vəziyyətinə düşən şair onun həsrətindən qollarına taxılan qandalları da köhnəltmişdir.

Ard-arda kaç zemheri,

Kurt uyur, kuş uyur, zindan uyurdu.

Dışarda gürül-gürül akan bir dünya...

Bir ben uyumadım,

Kaç leydim bahar,

Hasretinden prangalar eskittim.

Saçlarına kan gülleri takayım,

Bir o yana

Bir bu yana... (Arif, 2008: s.21)

Əhməd Arif, 50-60-cı illərdə azadlıq ideyaları ilə ədəbiyyatın ən qızgın inqilabi sənətkarlarından biri olmaq ünvanını qazanmışdır. “Əhməd Arifin şeir anlayışı, sosialist realist çizgidəki yayqın bir qənaət olan Nazim Hikmətdən sonra daha təsirli bir sosialist şair gəlməyəcəyi inancını, bir çox tərəfi ilə yıxar. Onun şeiri bir çox sosialist realist şair gibi statik bir Nazim Hikmət təqlidçiliyinə dayanmaz. Onun şeiri Nazim Hikmətin bəşəri səviyyədəki genişliyinin əksinə daha bölgəsəl, Anadoluya dönük bir şeirdir. Deyim yerində isə bir Mayakovskidən çox bir Dadaloğlunu xatırladacaq şeirlər yazmışdır” (Aydoğdu, 2020: s.1308). Həm də Əhməd Arifin şeirlərində sadəsə səs uyumu deyil, sözün mənası da önəmlidir. Daha çox motivli şeirlər yazan şair qarışıq duyğularını sintez edir. Yaşadıqları şeirlərinə çox təsir etmiş, ona görə də daha çox yalnızlıqdan, qaranlıqdan, vətən içində qarıbıkdən, günəşə həsrətdən şikayətlənmişdir.

Əhməd Arif qısa ömrünə sığdırdığı gözəl şeirləri, poetik tapıntıları, xalq ədəbiyyatına yaxınlığı ilə XX əsr türk poeziyasında özünəməxsus yeri olan şair ünvanını qazanmışdır. Sosialist realist poeziyanın başqa nümayəndələri də Nazim Hikmətlə, Ərcümənd Behzadla başlayan ideoloji şeir ənənəsini davam etdirmiş, ədəbiyyata yeni bir cərəyan qazandırmışlardır.

Sosialist realist ədəbiyyat məzlum insanları kəndli və ya fəhlələri sahibkar, ağa və ya bəylərə qarşı müdafiə etmək üçün yaradıldı. Sosialist realistlər məzlum xalqın müdafiəsini öz üzərlərinə götürdüklerini və problemlərini dilə gətirdiklərini bildirməklə “Sənət xalq üçündür” anlayışına uyğun olaraq əsərlər yazdılar. Poeziyada sərbəst şeir şəklini üstün mövqeyə çıxartdılar və qafiyə, vəzn, forma özəlliyi arxa plana keçirildi. Nəticədə, forma məzmununa, sənət ideologiyaya qurban verildi.

Ədəbi tənqidçilər sadəcə Nazim Hikmətin, Ceyhun Atuf Kansunun, Rıfat İlgazın, Həsən İzzəddin Dinamonun yaradıcılığı haqqında deyil, digər sosialist şairlər üçün də ikili mövqedən yanaşmışlar: ya sosialist şairləri yüksək dəyərləndirmiş, yaradıcılıqlarını ideoloji baxımdan qiymətləndirmiş, ya da başqa bir ideoloji aspektdən sosialist şeiri tənqid etmişlər. Hər iki halda tənqidçinin siyasi-ideoloji düşüncələri poetik dəyərləndirmənin önünə keçmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Akalın, T. (2019). “Fütürizm Akımının Tarihəl Süreci Bağlamında Fotoğraf Sanatına Kısa Bir Bakış”. IBAD Sosial Bilimler Dergisi. (Özel Sayı). – s.578-588
2. Arif, A. (2008). Hasretinden Prangalar Eskittim. –İstanbul: Metis Yayınları. –184 s.
3. Aydoğdu, Y. (2020). “Ahmed Arif'in Şiir Anlayışı ve Gelenele İlişkisi”. Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8(4) –1347 s.
4. Dinamo, H. İ. (1931). C. Vehbi, C. Mehmet. Atsız Kitap. –İstanbul: Marifet Matbaası. –91 s.
5. Hikmet, N. (2019). 835 Satır. Şiirler 1. –İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. –239 s.
6. Kaplan, M. (1994). Şiir Tahlilleri 2. – İstanbul: Dergah Yayınları. –493 s.
7. Lav, B. E. (2005). Bütün Eserleri. Hazırlayan D.Hızlan. –İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. –291 s.
8. Sazyek, H. (2007). “1920-1950”. Türk Edebiyatı Tarihi 4. Editör: T.Halman və b. –İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. – s.82-109
9. Toprak, Z. (2015). "Nâzim Hikmet'in "Putları kırıyoruz" Kampanyası ve Yeni Edebiyat", Toplumsal Tarih 261. Eylül. – s.34-42
10. Türk, H. (2013). “Ahanda'dan Karacaahmet'e 80 Yıllık Bir Şiirin Öyküsü: Hasan İzzettin Dinamo'nun Şiirleri”. Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt 5. Sayı 9. – 350 s.

UOT 82-053.2

PLACE OF THE CHILDREN IN THE WORLD OF NIGAR RAFIBEYLI

Samangul Gafarova
PhD, Associate Professor
Baku Slavic University, Azerbaijan
Gulhusu01@gmail.com
Orcid id: 0000-0002-3548-8937

Abstract. Nigar Rafibeyli was born in Ganja in 1923 in the family of the first Minister of Health of Azerbaijan, the governor of Ganja, the first surgeon Khudadat bey. Her mother Javahir khanum was a housewife. Mrs. Nigar's grandfather Alakbar Bey was also one of the famous intellectuals of his time. He was a member of the Ganja City Duma, an educator, and one of the founders of the Difai Party. Nigar Rafibeyli

was the People's Poet of Azerbaijan (1981), Honored Cultural Worker of Azerbaijan (1967), a member of the Writers' Union of Azerbaijan (1934). She graduated from Baku Pedagogical College and Moscow Pedagogical Institute. In 1934, the first book "Poems" was published. In 1927 she worked as an editor in the Azerbaijan film studio, in 1930-1932 in the workers' and youth school, in 1937-1939 in the department of fiction in Ushaqanjanashr. She received the Order of the Badge of Honor. She is the author of 35 books. Her works for children are collected in five books: "Little Hero", "Answer of the Sun", "Children of the Mast", "Spring suits us", "A pair of palm trees". The music dedicated to his poems is Emin Sabit oglu's songs "Flowers", "Grey eyes", "When the mountains are foggy", "Parting". She was also very successful in the field of translation. She translated works by A. Chekhov's "Uncle Vanya", "Cherry Orchard", A. Pushkin, M. Lermantov, T. Shevchenko and others.

In her poems, she collected natural landscapes, spiritual purity and richness, patriotism, peace, democracy, ideas of freedom, anti-war ideas, purity, friendship, fidelity, loyalty, hatred of betrayal and so on. propagated ideas. The main purpose of Nigar Rəfibəyli's work is to inspire readers to fight and win for the happy future of our homeland, which is rich in flowers and mysterious natural beauties.

Keywords: childhood destroyed by the Bolsheviks, a memory of valuable generations, unfaithful life, sad years, pedagogue, poet, translator, children's poems, folk poet, honored cultural figure, loved one.

NIGAR RƏFİBƏYLI DÜNYASINDA UŞAQLARIN YERİ

Qafarova Səməngül Hüsü qızı
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan

*"Azərbaycan şairlərini oxuyun, tanyın, sevin".
N.Rəfibəyli, 1.02.1973*

Xülasə. Nigar Rəfibəyli 1923-cü ildə Gəncədə Azərbaycanın ilk Səhiyyə Naziri, Gəncənin qubernatoru, ilk cərrahı Xudadat bəyin ailəsində dünyaya gəlmişdir. Anası Cəvahir xanım evdar qadın idi. Nigar xanımın babası Ələkbər bəy də dövrünün tanınmış ziyalılarından sayılırdı. Gəncə Şəhər Dumasının üzvü, maarifçi, Difaı Partiyasının yaradıcılarından biri idi. Nigar Rəfibəyli Azərbaycanın xalq şairi (1981), Azərbaycanın əməkdar mədəniyyət işçisi (1967), Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü (1934) idi. Bakı Pedaqoji Texnikumunu və Moskva Pedaqoji İnstitutunu bitirmişdir. 1934- cü ildə ilk "Şeirler" kitabı çap olunmuşdu. Əmək fəaliyyətinə 1927- ci ildə Azərbaycan film studiyasında, 1930-1932- ci ildə fəhlə - gənclər məktəbində, 1937 – 1939- cu illərdə Uşaqgəncnəşrdə bədii ədəbiyyat şöbəsində redaktor işləmişdir. Şərəf nişanı ordeni almışdır. 35 kitabın müəllifidir. Uşaqlar üçün yazdığı əsərlər beş kitabda toplanmışdır: "Balaca qəhrəman", "Günəşin cavabı", "Məstanın balaları", "Bizə bahar yaraşır", "Bir cüt xurma ağacı". Şeirlərinə həsr olunmuş musiqisi Emin Sabit oğlu olan "Güllər", "Ala gözlüm", "Dağlar duman olanda", "Aman ayrılıq" adlı mahnıları var. Tərcümə sahəsində də böyük uğurlar qazanmışdı. A. Çexovun "Vanya dayı", "Albalı bağı", A. Puşkinin, M. Lermantovun, T.Şevçenkonun və başqalarının əsərlərini tərcümə etmişdir.

Əsərlərinə toplanmış şeirlərində təbiət mənzərələri, mənəvi təmizlik və zənginlik, vətənpərvərlik, sülh, demokratiya, azadlıq ideyaları, müharibə əleyhinə fikirlər, saflıq, dostluq, vəfa, sədaqət, dönüklüyə nifrət və s. ideyaları təbliğ etmişdir. Nigar Rəfibəyli yaradıcılığının əsas amalı, oxucularını güllü- çiçəkli, əsrarəngiz təbiət gözəllikləri ilə zəngin vətənimizin xoş ovqatlı sabahlarının xoşbəxt gələcəyi uğrunda mübarizliyə, qələbəyə ruhlandırmaqdır.

Açar sözlər: bolşeviklər tərəfindən məhv edilmiş uşaqlıq, dəyərli nəsillərin yadigarı, vəfasız ömr, kədərli illər, pedaqoq, şairə, tərcüməçi, uşaq şeirləri, xalq şairi, əməkdar mədəniyyət xadimi, sevilən insan.

Biz də sizi oxuduq, tanıdıq və sevdik. Sizin haqqınızda yazmaq cəsarəti qazandıq, amma Anarın "Sizsiz" əsərindən istifadə edərək.

Mən sənın torpağından
Boy atmışam Vətənim.
Dincəlmişəm, qalxmışam,
Dənli sünbül olmuşam.
Eşqini ürəyimdə
Yaşatmışam, Vətənim.

Bir gün sinəmdə əgər
Çırpınmasa bu ürək.
Torpağın altında belə
Sənin böyük eşqinlə
Həmişə döyünəcək! (Nigar Rəfibəyli)

Bəli, Vətən eşqi ilə döyünən bir ürək sahibi, ona qarşı olan təzyiqlərə, dolulara, çovğunlara, tufanlara sinə gərəkək, dənli sünbül kimi dirçəlmiş, qalxmış, həmişə Vətəninə, məsləkinə vəfalı olduğunu, qəlbində vətən eşqini yaşatdığını, istər torpağın altında olsa, yenə də sadıq qaldığı bu torpağın övladı, istedadlı şairə, böyük nüfuza malik Ələkbər bəy Rəfibəylinin (1859-1919) ailəsində dünyaya göz açmışdır. Atası Xudadat bəy Rəfibəyli (1878-1920) ali tibbi təhsil almış ilk cvərrah idi. O, 1897-1902-ci illərdə Xarkovda oxumuşdur. 1920-ci ilə qədər Gəncədə, ətraf kəndlərdə insanların sağlamlığı keşiyində durmuşdu. 1920-ci il aprelin 28-də xalqın təkidi ilə seçildiyi şəhər valiliyini də yeni bolşevik hökumətinə təhvil vermişdi. Həmişə olduğu kimi bu dəfə də nankor ermənilərin qurduğu tələyə Xudadat bəy düşmüşdü. Onu Bakıya aparmış və güllələmişdilər. geridə həyat yoldaşı, bibisi qızı, gənc Cəvahir xanım və uşaqları: 11 yaşlı Kamil, 9 yaşlı Rəşid, 7 yaşlı Nigar gözüyaşlı qalmışdı. Nigar xanım ilk təhsilini bitirmiş, 14 yaşında Bakıya üz tutmuşdu. Kinostudiyada işə düzəlmişdi. Burada titrləri Azərbaycan dilinə tərcümə edirdi. Anasının arada ona gətirdiyi ərzaqla və aldığı 80 manat maaşla M.F.Axundov küçəsində kirayədə yaşayırdı. Bir dəfə xəstələnən iş yoldaşının işini daha səliqəli yerinə yetirmişdi. Maaşı 100 manat olmuşdu. Amma bunu da ala bilməmişdi. 1930-cu il 18 sentyabrda Əliheydər Qarayevin "Respublika" qəzetində "cənab Cavad bəy və onun bacısı" adlı şərh, böhtan, iftira ilə dolu məqaləsindən sonra işdən çıxarmaşlar. Bu mənfur məqalə 17 yaşlı qızıcığazın bütün ümidlərini qırmışdı. "Məni işdən çıxardılar, əlim hər yerdən üzüldü. O vaxt Həmkarlar İttifaqının sədri işləyən Əliağa Babayevin qəbuluna getməyi qərara aldım. Heç vaxt onun xeyirxahlığını yadımdan çıxarmaram: "Sənin kimi körpə uşağın üstünə düşüblər?" – dedi. Məni "Azərnəşrə" işə düzəltdi". Bu hadisəni Nigar xanım belə xatırlayırdı (Anar, 1992: s.540).

Məqalə yersiz ifadələr, həqiqəti əks etdirməyən söz-söhbətlərlə dolu idi.

Doğrudan da, "Sənin kimi körpə uşağın üstünə düşüblər"?! Məqalə haqqında Anar belə yazırdı: "Gətirdiyim parçaları əxlaq, insaf və şairə yüksək mənəvi və insani kateqoriyalar baxımından "Azərbaycan milli xarakterində bu qədər öyündüyümüz namusluluq və kişilik baxımından şərh etmək fikrində deyiləm. Bütün bunlar haqqında oxucu özü nəticə çıxara bilər" (Anar, 1992: s.536).

Amma hörmətli Anar müəllim, elə o baxımdan da izah etmək haqqımız var. Ürək ağrısı ilə oxuduğum bu əsərdə o qədər suallar, ittihamlar ürəyimdə baş qaldırdı ki!..

O zaman hələ həbs və güllələnmə yox idi. Ona görə də, bu bələdan sovuşa bilir. Maraqlıdır ki, imzalar içərisində Rəsulun da imzası var idi. "Mən həmişə təəccüb edirdim ki, "Qızılgül olmayaydı" poemasında Müşfiq haqqında:

Ona namərd şilləsi kimi vurulan
imza içində

mənim imzam olmadı" – misralarını yazmağa mənəvi haqqı olan Rəsul Rza, hər zaman öz imzasının təmizliyini saxlaya bildiyi halda, nə cür olub 30-cu ildə bu sayaq "kompaniya məqaləsinə qol çəkib" (Anar, 1992: s.539). bu məqaləyə təsadüfən qol çəkən Rəsul Rza ilə Maarif evində görüşən Nigar xanımın taleyi, qisməti bağlı imiş. 1934-cü ildə ZAQS-a düşən gənclərin toyu 1937-ci ildə baş tutmuşdu. Toyları 11 fevralda Birinci Paralel küçəsində yerləşən iki balaca otaqda, ziyalıların: Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Kazım Ələkbərlinin iştirakı ilə keçmişdi. Gülüzlü Nigar xanımın həyatın hər üzündə bir izi var. Amma hardasa həyatın çətinliklərindən qoruyacaq bir arxası var idi. Bir zamanlar həyatını amansızcasına məhv edən məqaləyə qol çəkən Rəsul, 47 il ona sipər oldu. Onu hər sözdən-söhbətdən, borandan-tufandan qorudu. Bəlkə, yenə də onu bu həyatın amansız zərbələrindən qorumaq üçün 100 gün balaları ilə görüşməyə imkan verdi və özü ilə apardı. Apardı ki, hər zaman əzizlərinin itkisi ilə üz-üzə qalan Nigar, Rəsul dərdi ilə qovrulmasın. "Atam yalnız belə öl bilərdi – emosional sarsıntıdan... Nigarın nigarançılığından... Nigarı soruşan, pencəyini geyinən, çəkməsinin bağını bağlayan adam – mənimçün dünyada kişilərin ən kişisi, ataların ən yaxşısı mənim atam – artıq yoxdur, həmişəlik yoxdur, bir daha heç vaxt olmayacaq (Anar, 1992: s.490). Ölüm belə olarmış demək".

Amma hər dəfə evdə, ailədə bu mənfur məqalədən söhbət düşəndə bəzən zarafatla, bəzən söhbət xatirinə müəyyən əhvalatlar yada düşürdü. Nigar xanım isə həmişə xatırladırdı ki, o məqaləyə Səməd Vurğunla, Mikayıl Müşfiq qol çəkmədi. Həm də böyük sevgi və qürurla bunu deyirdi. "Mən bu əhvalatı döndə-döndə atamdan da, anamdan da eşitmişəm, illər keçdikcə bu hadisə onlar üçün bir zarafat, yüngülvari atışma

mövzusu olmuşdu. Amma mənə elə gəlir ki, çox illər sonra da atam hardasa ürəyinin dərinliklərində o imzasının peşmançılığını ovuda bilmirdi” (Anar, 1992: s.539) – Amma bu dünya əbədi olmadı. “Ölüm sən demə imiş – sakit, səssiz, qaçılmaz. Belə olurmuş demək” (Anar, 1992: s.501).

Tabutunu özü apara bilmədi “Tabutumu özüm apara bilsəm, mən xoşbəxt olardım!” – deyən “Rəsul Rzanın bütün təbiəti ifadə olunub – məğrurluğu, tənhalığı, hikkəsi...” (Anar, 1992: s.505). Bu qüruru, məğrurluğu Nigarından gələn xəbər, hələ acı olmayan xəbər əydi, əzdi, sındırdı, dözmədi. “Ölüm belə olurmuş, demək”. Amma Nigarı bilmədi bu xəbəri. 47 illik həyat yolçuluğunda çox qorudu. Son dəqiqədə də öz vədinə xilaf çıxmadı, yenə onu qorudu. Amma ölümdən qoruya bilmədi. “Gücsüzsən fələyin rəfgatına qarşı. Ölüm hökmü - əfsiz, bəraətsizdir. labüddür” (Anar, 1992: s.516).

1913-cü il iyunun 29-da Gəncədə dünyaya göz açan, çox məşhur bir ailənin, nəzir-niyazla, qurbanla gəlişi qarşılanan, çox cavan rəhmətə getmiş nakam bibisinin “Suğra” adının daşıyıcısı, anası Cəvahir xanımın xahişi ilə türk şairəsi Nigar xanım bint Osmanın şərəfinə (şairənin şeirlərini çox sevmiş) adına Nigar deyilən bu qız, Azərbaycanın gözəl, alicənab, ürəyiyumşaq, istedadlı şairəsi Nigar Rəfibəyli idi. Ölümü 1981-ci il 9 iyul. Çox, ağır dəhşətli bir gün yaşadılar, övladları, çünki 100 gün əvvəl Nigarın nigarançılığından bir ata itirmişdilər, şərəfli bir yol keçmiş, müdrik, şair Rəsul Rzanı. «Heç nə, heç bir şey... nə müharibə, nə ağıl-qaralı günləri – heç nə, heç bir şey Rəsul Rzayla Nigar Rəfibəylini bir-birindən ayıra bilmədi. Həyat da ayıra bilmədi, onları ölüm də. Rəsul Nigarın əlacsız xəstəliyindən, Nigar Rəsulun ölümündən xəbər tutmadı. Rəsul özü dünyada olmaya-olmağa, Nigara ad günündə çiçəklər göndərdi, təltifatını təbrik etdi. Nigar artıq dünyadan köçmüş Rəsulun təzə şeirlərini dinlədi, ona salam göndərdi, yasəmənləri də yolladı, onun «etinasızlığından» gileyləndi. Nəhayət, nə ölüm onları ayıra bildi» (Anar, 1992: s.565). Təəssüf ki, ölümlərindən sonra ayıra bilmədiklərini ayıra bildilər. Nigarı Rəsulun yanında dəfn etməyə icazə vermədilər. Sərt sovet qanunlarını, vəzifədə olanların etinasızlığını, nə isə, nədənsə məlum olmayan səbəblərdən Nigar xanım «- İnsanlıq, qadınlıq, analıq borcunu soncan yerinə yetirən, «ərinin ölümündən sonra və öz ölümündən sonra – ömür yolunu sonacan keçib borcunu axıracan icra edib yenə özünükülərin yanına qayıtdı». O adamların ki, 40 il bundan qabaq onlardan ayrılıb başqa bir həyata getmişdi», «əziz, doğia Rəfibəyililərin içinə – incə bir məhəbbətlə sənvidiyi adamların arasına – yanında anası, nənəsi, dayısı, dayısı oğlanları» (Anar, 1992: s.567). bu ölümə, bu ayrılığa Anar nəslə bir acu, elegiya yaratdı. Düşüdüklərini atanın balasına olan ağrısı kimi – «mən talehə, buə mərə balam kimi acıyaraq münasibətimi bildirdim» - qələmə almışdı. Nigar xanımın keşməkeşli həyatını (az hissəsini) vərəq-vərəq çözlədi, diddi, didişdirdi. Axı, çox cavan, çox kövrək, köməksiz, zəif və inci bir qızın taleyi niyə belə oldu?! Bir zadəgan, ziyalı aildə böyük arzuların işığında dünyaya gələn, amma tufanların pərən-pərən etdiyi, sönmüş arzuların nisgilinə qısılan, heç kəsə arxalanmadan, öz gücü və ağılıyla kasıb ruzusunu qazanan, qəlbi işıqla dolu, dünyanı işıq içində görən, şairliyə doğru addımlayan, körpə qanadlarını rütbəli birisinin qırmaq istədiyi, haqsız hücumlara, rişxəndə, hədəyə, təqibə güc gələn, gücsüz, zəif bir qızcığaz kimə nə etmişdi?! Həm də onu «günlərin birində ömrünə» daxil olan, alagözlü «Bolşevik yazı»nın müəllifini, gənc şairi, məsləkdaşı kimi sevdiyi, yolunda saysız-hesabsız yuxusuz gecələr keçirdiyi, «ömür yolunu» axıracan öz qayğıları ilə əhatə etdiyi, hər zaman ona «gözəl gözlü Nigar xanım» deyən ömür-gün yoldaşından ayrıldığına, ayrı yerlərdə dəfn olunmasına yazdı bu elegiyanı. Hələ bu günə qədər (1983-cü il) də bu müəmmmanın cavabını tapa bilmədiyini qeyd edir. Qeyd edir ki, bu təkcə məişət faktı deyil. Bu «Azərbaycan ruhunun, Azərbaycan mənəviyyatının, Azərbaycan ailəsinin sədaqətinin, etibarının, vəfasının poetik rəmzi idi. Bu rəmz hər hansı bir xalqın iftixar edə biləcəyi, öyünə biləcəyi bir rəmz idi» (Anar, 1992: s.565). Sanki, başqa hadisələrə öncədən yanaşmasını qələmə alan şair, bunu da əvvəldən duymuşdu:

Hardan düşdü yadıma
Anamın köynəkli bayatısı!
Mən bütöv bir yuvaydım,
Yel vurdu, paralandım
Mən səndən ayrılmazdım,
Zülmənə aralandım (Anar, 1992: s.565).

Bir oxucunun dediyi kimi «Nigar xanımın könül dostu» Rəsul, duyduğunu belə ifadə etmişdi. 17 yaş olanda Mikayıl Rzaquluzadənin şeirini onun adına çıxararaq, az qala müttəhimlər kürsüsünə oturtmaq istəyənlərə qarşı bir etiraz bildirmədi. Bir gəncin taleyi xatirinə! Bu gün də etiraz edə bilmədi. Axı, «məni bu yaşımda niyə ayrı salırsınız?» - demədi. «Fidan: o özü belə istədi... Axı, hər cürə dəbdəbəni xoşlamırdı... O bir şeyi istəyəndə nail olurdu» (Anar, 1992: s.567).

Bu dünyada nail olduğu ən qiymətli varlıqlar: Anar və iki bacısı idi, Nigar xanımın. Bir də yaradıcılıq uğurları. Anar bu şairə xanım haqqında qeydlərində göstərir ki, 50 illik yaradıcılığında az yaza bildi. Çünki,

ev, ailə, balaca nəvələrinə göstərilən qayğı imkan vermədi. Doğma vətənə, el balalarına, həyatın, təbiətin möcüzələrinə əsərlər ithaf etdi. Sayı az olsa da, sanbalı böyük idi. Hələ uşaqlar üçün də maraqlı şeirlər yazdı. Bütün çətinliklərə baxmayaraq həm işləyib, həm də təhsil almışdı. 1930-cu ildə Bakı Pedaqoji teznikumunu, 1932-1936-cı illərdə Moskvada Pedaqoji Universiteti bitirmişdi. 1930-32-ci illərdə fəlhə-gənclər məktəbində, 1937-39-cu illərdə Uşaqgənclərdə bədii ədəbiyyat şöbəsində redaktor vəzifəsində çalışmışdır. Xidmətlərinə görə «Şərəf» nişanı, orden və medallarla təltif olunmuşdur.

«Çadra» adlı ilk əsəri 1928-ci ildə «Dan ulduzu» jurnalında dərc edilmişdir. 1934-cü ildə ilk kitabı «Şeirlər» adı altında çap olunmuşdur. Burada Azərbaycan qadınlarının yeni həyat quruculuğunda iştirakından, fəaliyyətindən, həyat və məişətlərindən söz açmışdı. Burada müxtəlif mövzulara həsr etdiyi əsərlər də toplanmışdı. Burada Azərbaycanın, dünyanın bilib-tanıdığı guşələrindən, gözəlliklərindən, sirlərindən, müharibənin acılarından, insanlara gətirdiyi fəlakətdən, sülh, demokratiya və azadlıq ideyalarından yazmışdır. «Zəfər nəğməsi» (1943), «Şeirlər» (1949), «Anaların səsi» (1951), «Yol xatirələri», «Avropa ətrafında səyahət gündəliyindən» (1957), «Dənizin səsi gəlir» (1964), «İşıqlı dünyam» (1969), «Günəşdən gənclik istədim» (1974), «Həzin bir axşamda düşsən yadıma» (1982), «Şanlı nəsilin» yadigarısan» (1982) kitablarında toplanmışdır. “Mənim yazdığım hər yazı, atamın yaratdığı hər şeir, anamın yazılmamış şeiri, yazısıdır. – Anamın bu qədər az kitabı olmasının, yuxarıda dediyim kimi, əsas səbəbi budur, əsas səbəbidir, amma yeganə səbəbi deyil. Bunun başqa bir səbəbi də var. Kitab buraxdırmaq çətin, yorucu, üzücü bir işdir, bunun üçün gərək əsəblərin dəmirdən ola, gərək möhkəm səbrin ola, inadkarlığı, zirəkliyi, fərasəti demirəm hələ... Anamın sağlığında çıxan axırıncı kitabı səkkiz il yubadılıb, gah plana salınır, gah çıxarılırdı... Aylar, illər keçirdi... Anam əlbəttə bunu ürəyinə salırdı, amma nə haqqını tələb edirdi, nə şikayətlənirdi, nə kiməsə xahişə gedirdi... ürəyində nisgili qalırdı, vəssalam.

1981-ci ilin aprelində həkimlərin qəti hökmündən iki-üç gün sonra mən nəşriyyat müdirinin yanına getdim... Anamın diaqnozunu və ömür möhlətini dedim. Həqiqəti söylədiyim yeganə adam idi.

– Anam kitabını görməlidir, – dedim... Sözüün üstündə durdu və kitabı 25 günün içində çıxardı...

... Kiçicik bir kitab idi... Amma bu balaca kitabça xəstə çairəyə ömrünün qürubunda nə qədər sevinc bəxş elədi.

... Kitabı yastığının yanına qoymuşdu, gəlib-gedənlərə göstərirdi” (Anar, 1992: s. 544).

Göstərilən səbəblərdən Nigar Rəfibəylinin kitabları çap olunmamışdı. Əsərləri çap olunmayanda, insan yazmaq həvəsinə də qatılmır. Amma yeni qazılan əsərlər, yazmaq-yaratmaq coşqusunu artırır. Bu hansı vəziyyətdə olmasından asılı olmayaraq, ürəyinə sevinc şölələri səpir. “Literaturnaya qazeta”da bir məlumat çıxmışdı: “məşhur italiya bəstəkarı Franko Manino yazdığı “Məhəbbət haqqında” kantatasında bir neçə sovet şairəsinin əsərlərindən istifadə etmişdi. Onlardan biri də Nigar Rəfibəyli idi.

“Anam qədər şöhrət həvəsindən uzaq adam tapmaq çətindi, amma bu məlumat onu uşaq kimi sevindirirdi” (1, s.544). Mən də bir oxucu kimi o günün sevincli dəqiqələrinə çox sevindim. Nə yaxşığı!

Nigar xanım həyatda, qarşısına çıxan haqsızlıqlara zəif, zərif dözümlü ilə qalib olmuşdu. Ona görə də, onun qaradıcılığında qadınlara həsr olunmuş əsərlər də var idi. 1936-cı ildə, ispan xalqının faşizmə qarşı mübarizəsini əks etdirən “Dolores Sbarri” şeiri işıq üzü gördü. Əlcəzair xalqının milli azadlıq, demokratiya uğrunda mübarizəsindən bəhs edən “Cəmilə” şeiri idi. Nigar Rəfibəyli 1934-cü ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü idi. 1967-ci ildə Azərbaycan SSR əməkdar mədəniyyət işçisi adına layiq görülmüşdü. Ömrünün son ilində isə, bəlkə də hər zaman arzusunda olduğu “xalq şairəsi” adına layiq görülmüşdü.

Nigar xanım qazandığı uğurları, bir ailənin ağırlıqlarını çiyində daşımaqla qazanmışdır. Bəzən onu bir zarafata çevirmişdi:

Dolma büksəm yaxşıdır,
Çay töksəm yaxşıdır,
Şeir yazsam yaxşıdır,
Bozbaş assam yaxşıdır?
Çayı Təranə tökər,
Dolmanı Fidan bükər,
Şeiri Rəsul yazar,
Nigara qalır bazar.

Şairə daxilən öz şairlik məni, istedadı, təbi ilə lirik idi. Amma onun bu lirik duyğularının poeziyaya çevrilməsinə, əlvan hissələrinin gözəl incilərinə çevrilməsinə nə zaman, nə şərait var idi. Əgər münasib vaxt, zaman tapılsa idi. Onun lirikasında duyğular, fikirlər öz poetikliyini əsərlərində büruzə verir. Əsərləri onun sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin ən gözəl açılmış, büruzə verilmiş şahididir. N.Rəfibəyli yaradıcılığında lirikanın

ən gözəl nümunələrini "Çiçəklər", "Ağ çiçək", "Qərənfil", "Nərgiz gülü", "Lalə", "Yasəmən kimi" ətir saçan şeirlərində öz ünvanını tapır. Onun sinəsində təbiətə, insanlara, gözəlliyə, təmizliyə, yaylığa nəgmə qoşan bir ürəyin çarpdığını görürük.

"Tahir və Şahnabad" şeirində çox gözəl tərbiyəvi fikirlərə, mətləblərə poeziyanın gücü ilə toxunursa, məhəbbəti, dönüklüyü, sədəqətsizliyi təsvir edib, bu yaraların sağalacağına ümitsizliyini qələmə almışdır.

"İnsan kamil olsun gərək" şeiri sanki onun bu tipli əsərlərinin cavabıdır. Çünki insann kamil olsa, nə etibarsızlıq, nə sədəqətsizlik, nə də ümitsizliklə ratslaşmaz. Dönüklükdən ürəyə vurulan yaralar heç vaxt sağalmır. Qeyd edir ki, insanlar bədənini kirdən, çirkədən təmizləmək üçün şimirlər, xəstəliklərdən xilas olmağın yolları da var. Bəs nə üçün kindən, həsəddən, paxıllıqdan, qərəzdən, yalandan, mərdimazarlıqdan, kəmfürsətlikdən niyə cilkinib xilas olurlar?!

O, gözəl, tərbiyəvi, əxlaqi dəyərlərin önəmli olduğunu hər zaman diqqətə çatdırmışdı. İnsanın həyatında hətta bir "salam"ın belə mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini dönə-dönə vurğulamışdı. Çünki o "salam"da sonda müəyyən dərəcədə ovqatın tarazlanmasına xidmət edir. Amma bu salamlaşma da heç nə demək deyil, çox şey deməkdir:

Birinin gözləri gülür
salam verəndə
Birinin könlünün işığı
gözlərindən tökülür.
Biri həzin, qəmli salam verir,
Biri sərxoş kimi, dəmli salam verir.
Biri təmkinlə, ağır-ağır salamlaşır,
Biri yaman fağır-fağır salamlaşır
Biri buz kimi soyuq,
şaxtalı salam verir.
Birindəğınmış fikri,
xəyalı salam verir.
Biri rəsmi salamlayıb keçir,
Biri salam vermək əziyyətindən
uzaqlayıb keçir...

Burada ən azı on növdə salamlaşmanı təsvir etmişdi.

Əlli illik ədəbi fəaliyyətini məhsuldarlığını Anar belə qələmə almışdır: "Anam yaza biləcəklərinin yüzdə birini yaza bilmədi. Ailə borcu, analıq vəzifəsi, böyük evin qayğıları, onun yaradıcılığına mane oldu... öz-özü tək qalmasına imkan vermirdik, qəlbiylə baş-başa qalmağa macal tapmadı". Yenə də poeziya aləmində söz sahibi olmuşdu Nigar xanım. Çap olunan 35 kitabın içində uşaqların dapayı vardı. Az zamanda, dar macalda uşaqları da düşünmüş, onlara da öz məhəbbət payından ayırmışdı. Onlara da yaradıcılığının duyğulu misraları ilə sevmişdi, ovutmuşdu. Şair ananın geniş qəlbinin uşaq qonaqları təkə öz övladları, nəvələri deyildi. Burada Azərbaycan balaları ilə yanaşı dünyanın hər yerində yaşayan övladlarının da, uşaqlarının da hərarət dolu yeri var idi. Biz onun uşaqlar üçün yazdığı "İşıqlı dünyam" kitabındakı "İnsan balaları" şeirində müşahidə edirik:

Balaca balalar,
insanların balaları,
Havanı, suyu, günəşi
Sizə verə biləydim!
İsti otaqlardakı
gur işıqları
Ocaqlarda yanan atəşi
sizə verə biləydim...
Sizin yalın ayaqlarınızı
üşüyen əllərinizi
Ürəyimin hərarətiylə
qızdırı biləydim,
Zamanın əliylə sizə –
yer üzündəki
bütün insan balalarına

Əbədi səadət fərmanı

yazdıra biləydim! (Rəfibəyli, 2004: s.14)

Nigar Rəfibəylinin uşaqlar üçün yazdığı şeirləri "Balaca qəhrəman" (1942), "Günəşin cavabı" (1966), "Məstanın balaları" (1968), "Bizə bahar yaraşır" (1978) adlı kitablarında toplanmışdır.

Nigar xanımın uşaqlara, çox səmimi, kinsiz-küdurətsiz balalara, yalnız xoşbəxtlik üçün doğulanlara, səadət payını hər kəsdən umanlara sevgisi, arzusu tükənməzdir. "Ana səsi" şeirində ananın gücünün yalnız səsinə olduğunu qələmə alır. Bu səs ürəklərdən qopub, hayqıran nəğmələr nəğməsidir ki, yalnız xoş günə, səadətə çağırır. Bu ana dilindən, dinindən, rəngindən asılı olmayaraq doğma, mehriban, şərəfli bir anadır. Bu səslə layla dinləmişik, şəfqət görmüşük. Ürəyini məşələ döndərüb qaranlıq yolumuzu işıqlandırıb, Vətənin ağır günündə döyüslərə səsləyib, çətin yollarda ümid, inam, şəfqət göstərüb, bombaların çopurundan, yanğınların ləkəsindən, qızılcadan-çiçəkdən, oddan-sudan, küləkdən, dağdan qopan vəhşi seldən, hər şeydən, bütün təhlükələrdən qoruyub. Körpələrin təbəssümünü dünyaların əvəzinə belə dəyişmiş, əbədiyyət belə vəd etsələr də. Analardır qoruyan dünyamızı, yuvamızı, elimizi – öz hayqıran səsləri ilə. Balasının kürəyindən bütün ağırlıqları götürər, dünəni, bu günü, sabahı balaların yaddaşından silinməz edər, tarix yaradar, balaların səadəti xatirinə fəlakətin yükünü çiyinlərinə alar, çalışar ki, yalnız sülh bayraqları üfüqdən-üfüqə əzəmətlə dalğalansın. Bu dalğalanan bayraqlarda da ananın səadət nəğməsinin, ümid nəğməsinin səsinə, zümzüməsini axtarar. Bu nəğmə həvəsli şeiri ilə uşaqlarla bərabər bütün dünyaya hayqıraraq, "ana səsi"nin qüdrətini, gücünü nümayiş etdirir:

Nə güclüsən, ana səsi,
qadın səsi...
Ürəklərdən qopub gələn

odlu nəğmələr nəğməsi (Rəfibəyli, 2004: s.178)

Şairənin, Nigar xanımın hər sözü, hər söhbəti, nəsihəti, tövsiyyəsi reallıqlardan yaranmışdı. Özünün hiss etdiyi ülvə, saf duyğularını qələmin gücü ilə qəlblərə köçürməyə nail olmuşdu. Analıqını heç nə ilə əvəz etməyərək, bundan qürur duyduğunu, bala olmaqla da ana sevgisinin əvəzsiz olduğunu, dadlı və şirinliyini, bu məhəbbəti bütün təsirlərdən; bədnəzərdən, bədnəfəsdən, kobud sözdən, acı səsdən qorumağın vacibliyini, bu məhəbbətin dünyanın arzusu, insanlığın baharı olmasını ürəklərə, yaddaşlara həkk edir. "Ana məhəbbəti" şeirinin gücü ilə:

Ana-bala məhəbbəti
Dünyanın arzularıdır,
...İnsanlığın baharıdır. (Rəfibəyli, 2004: s.56)

"Anama", "Bir kəlmə söz", "Çadra", "Oğlumdan ayrılan gecə", "Laylay", "Ana, mənə mahnı oxu", "Fidana", "Məhəbbətim bölünmədi", "Oğlumdan ayrılan gecə" və s. əsərlərində bir ananın dilindən, bütün anaların sevgisi, qayğısı, istəyi, arzuları, həsrəti, məhəbbəti, öyüdü, tövsiyyəsi, səsi-sədası, müqəddəsliyi, öz əksini tapmışdı. Şairə, bununla körpə, gənc, yeniyetmə balalara və hər kəsə ana müqəddəsliyini, ana istəyini, ana şərəfini, analıq dəyərini qorumağı, hər zaman yaşatmağı, ucaltmağı sanki qanunlaşdırmağa çalışır. Özünün qəlb guşəsində yaşatdıqlarını, gördüklərini geniş oxucu kütləsinə, ən vacibi balalara çatdırmağa nail olmuşdu.

Bununla kifayətlənməmişdi, təbiət gözəlliklərini, gülləri, çiçəkləri, meşələrin sirrini, bulaqların zümzüməsini, quşların nəğməsini, könül çırağının nurundan pay ayırmış, sözə çevirmiş uşaqların mənəvi dünyasına rəng qatmışdı.

Hər sözü, hər şeiri bir tövsiyyə, bir tərbiyə, bir nəsihətdir, sanki insanlığa, alicənablığa bir yoldur, sanki. "Sabirə" adlı şeirində Sabiri vəsf edir, həm də insanlığı ucaldır. Bir atalar sözünün "El üçün ağlayan kor olar" deyiminin puçluğunu sübut edir, Sabirin timsalında və həm də gəncliyimizi, el üçün yaşamağa, yanmağa, el üçün döyüşməyə, çabalamağa, çalışmağa səsləyir. O, mələksima, kövrək hissələrin carçısı elə deyir:

El üçün ağlayan
Gözündən olmur, atalar.
Canlı göz yaşlarıyla,
Syvarılan çiçəklər
Vətən torpağında
Heç zaman solmur atalar. (Rəfibəyli, 2004: s. 170)

"Füzuli", "Nizamiyə", "Musa", "Şair Hüseyn Arifə" həsr etdiyi şeirləri ilə xalqın dəyərli övladlarını tanıtmaya çalışmışdı, öz incəruhunun söz kisəsindən səxavətlə istifadə etmişdi. Özünəməxsus, ifadə tərzini, həzin üsyanı az sözlə çox mənə ifadə etməsi, gəlişi gözəl sözlərə, zahiri parıltıya yer vermir, qısa, lakonik, aydın, başadüşüləcək şəkildə yazır, bədii və təsirli olduğu üçün sevilir. Sözlər yerli – yerində işlədilir. Söz nə

qədər az olsa da, fikir o qədər genişdir. B.Nəbiyev ".....onun könül aləminin pəncərəsi isə dünyaya, canlı aləmə açıq idi." (2, s.4) - ifadəsi ilə N.Rəfibəyli yaradıcılığını qiymətləndirmişdi. Qədim bir xalqın şair anası, uşaqları yaradıcılığının sehrinə salır, onları qəlbi kimi təmiz çiçəkliyə səyahətə aparır. Hər bahar yenidən doğulan Nigar xanım, "Qərənfillər", "Güllər", "Ağ çiçəklər", "Zanbaq çiçəklər", "Çiçəklər", "Qərənfil", "Nərgiz gülü", "Lalə", "Yasəmən kimi" laləzar ətirli şeirlərində bunu sübut edir. Hər bir şeirində uşaq saflığı olan, çiçək ətirli yaradıcılığında, sözü incəliklə demək bacarığını da nümayiş etdirir. Bunu biz "Balaca qəhrəman", "Günəşin cavabı", "Məstanın balaları", "Bizə bahar yaraşır", "Qoçaq Kərim", "Şeirlər", "Kəndli və Qurd nağılı" kitablarına toplanmış əsərlərində müşahidə edirik.

Məktəb yaşını çatmamış uşaqlara həsr etdiyi şeirləri "Bir cüt xurma ağacı" adlı kitabında toplanmışdır. Burada "Xoş bulaq", "Daşkəsən", "Qara tüklü qu quşu", "Sitarə", "Lalə", "Fərid", "Kəklükotu" şeirlərində tarixi ənənələrə sadıq, qədim, ulu torpağın gözəlliklərindən, təbiətin möcüzələrindən, uşaq şıltaqlığından söz açır. Bu günün yox, dünənki tarixin baxış bucağından müşahidə etsək, bir daha belə qərar verərik ki, ürəyində övlad, nəvə sevgisi olan, yəni Ana sevinci yaşayan, Nənə məftunluğunu duyan, həssas, işıqlı, nurlu, gözəl arzularla yaşayan, etibarlı, vəfanı önəmli tutan Nigar Rəfibəyli, uşaqlara həsr olunan şeirlər yazmaqdan yan keçməz, uşaqlarının uşaqlığını unutmaz, həyatına gözəllik, ömrünə çırağ, bir qucaq bahar günəşi kimi sevdiyi balalarını da pəysiz buraxmaz. Gah çiçəklərdən – güllərdən, gah şirin şəkər dillərdən, gah qəlbi gözəlliklə dolu çöllərdən, gah da qəhrəman oğullar – qızlar böyüdən ellərdən söz açdı. Amma bu sözlər ovqatlı, kəsərli, təsirli oldu. Hər misrası könül mizrabına, tərbiyəyə, əxlaqa, vəfaya, sədaqətə kökləndi.

Xəstənin dərmanı, dərdin dəvası, elin qüdrəti, könül həmrəyliyi, intizar gözlərin, qəribəyə arzuların, üşüyən ürəklərin səsinə - sözünə çevrildi – Nigar Rəfibəyli imzası.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Anar. (1992). Sızsız. – Bakı.
2. Rəfibəyli N. (2004). Seçilmiş əsərləri. – Bakı.
3. Yusifoglu R. (2002). Uşaq ədəbiyyatı. – Bakı.
4. Xəlil R., Əsgərli Z. (2007). Uşaq ədəbiyyatı. – Bakı.
5. Şanlı nəsilərin yadigarıyam. (2013). – Bakı.

THE ROLE OF EYNALI BEY SULTANOV IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF LITERARY CRITICISM IN NAKHCHIVAN

Anar Abuzarli

Head of the Academic Department, PhD student
Nakhchivan University, Azerbaijan
anar_abuzarov@mail.ru
Orcid id: 0000-0003-4258-7498

Abstract. The history of literary thought in Azerbaijan has very old history. The relevant ideas expressed in medieval commentaries of individual poets on the works, theoretical studies on various issues of rhetoric, as well as in the artistic heritage of various writers are of great value both in terms of literary theory and literary historiography. It is advisable to mention these materials as the historical roots of Azerbaijani literary criticism. It is also because of such examples include the assessment of the literary process of the period at some points. From this point of view can be recalled in this regard the narrators also refer to the works of art of their contemporaries, analyze them, and so on.

Keywords: literary criticism, Nakhchivan literary environment, E.Sultanov, theory of literature.

РОЛЬ ЭЙНАЛИ БЕКА СУЛТАНОВА В СТАНОВЛЕНИИ И РАЗВИТИИ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ В НАХЧЫВАНЕ

Абузарли Анар Рамазан оглы
Зав.учебной частью, докторант
Нахчыванский Университет, Азербайджан

Аннотация. История литературной мысли Азербайджана очень древняя. Соответствующие идеи, выраженные в средневековых комментариях, комментариях к произведениям отдельных поэтов, теоретических исследованиях по различным вопросам риторики, а также в художественном наследии различных писателей, имеют большую ценность как с точки зрения теории литературы, так и с точки зрения историографии литературы. Об этих материалах совершенно целесообразно говорить как об исторических корнях азербайджанской литературной критики. Еще потому, что такие примеры включают в себя оценку литературного процесса того периода в некоторых точках. Критики также обращаются к произведениям современников, анализируют их и т. д. можно вспомнить в этой связи.

Ключевые слова: литературоведение, литературная среда Нахчывана, Э. Султанов, теория литературы.

Процесс становления литературной критики в борьбе за новую литературу в литературной среде А.Р. Нахчывана стал актуальной задачей. Писатели, живущие и работающие в Нахчыване, также утверждали, что устаревшие литературные традиции должны быть заменены новыми темами, идеями, эстетическими критериями, идеологическими и художественными поисками, привлекая внимание писателей к таким важным вопросам, а также стимулируя этот процесс через личные творческие поиски. Процесс становления литературной критики в Нахчыване, начавшийся в конце XIX века, охватывает первые два десятилетия XX века.

Материалы, относящиеся к этапу становления литературной критики в Нахчыване, имеют разные стили. Некоторые из них являются литературно-критическими статьями по отдельным литературным деятелям, проблемам и произведениям. Другая часть - это художественные произведения, которые выражают задачи поэтов и писателей на новом этапе и литература в целом. Наконец, для изучения литературно-критической мысли того периода используются различные отчеты, речи, письма и т. д. писателей также играет определенную сварочную роль.

Знаменитый писатель Эйнали бек Султанов также оказал значительную помощь в становлении литературной критики в Нахчыване. Соответствующие статьи, написанные им с 1890 по 1908 годы перед поездкой в Тбилиси, оказали значительное влияние на формирование литературной мысли в Нахчыване. Академик Иса Габиббейли в своей статье «Выдающийся писатель, великий публицист и общественный деятель», посвященной жизни и творчеству Эйнали бека Султанова, писал: «Особый интерес он проявил к глубокому изучению языков и литературы ...» (Eynali bəy Sultanov: taleyi və sənəti, 2011: с.5).

Какие произведения восточной классической литературы больше всего читали Э. Султанов и его современники? Литературный критик Азиз Мирахмадов ответил на этот вопрос в монографии Эйнали Бея «Азербайджанский молла Насреддин» 1892 года в «Новом обозрении» «Какие книги читают азербайджанцы?» «Шахнаме» Фирдовси, «Искендернаме» Низами, произведения Шамса Тебризи, Джалаледдина Руми, Сади и Хафиза, а также «Тысяча и одна ночь», «Тохфатул-Маджалис», «Хильятул-Кулуб» и др. (Mirəhmədov, (1980: с. 53).

Литературный критик Аида Фейзуллаева подытожила аналогичные моменты: «Из выступлений Э. Султанова в российской прессе видно, что он, наряду с произведениями восточных классиков, таких как Фирдовси, Хайям, Сади, Хафиз, К. С. Милль, А. Шопенгауэр, Ф. Ницше и другие. Он также был хорошо знаком с научным и литературным наследием европейских философов и ученых» (Feyzullayeva, 1988: с.15).

Обширное чтение Эйнали бей различных произведений мировой литературы, его упоминание о них в своих статьях и выступлениях на различных встречах оказали значительное влияние на литературную среду Нахчывана, сыграли важную роль в приходе новых творческих сил в литературу, направляя их в понимание требований современного искусства.

Неслучайно великий Мирза Джалил в письме Эйнали-бею от 13 июля 1925 года, вспоминая свои прошлые дни, хвалил деятельность своего друга в этом направлении: «Я думал, что сорок лет назад рядом со мной сидел мой брат Эйнали и сладко, а иногда и пылко рассказывал о книгах, которые читал с юношеским энтузиазмом, о русских просветителях и европейских писателях. Вы так много меня слушали, что в конце концов действительно познакомили меня с миром просветления. Я, наверное, знаю, что если бы не вы, меня бы забыли не только среди сельских учителей» (Məmmədquluzadə, 2004: с.353).

Академик Иса Габиббейли пишет: «Э. Султанов ... В 1882–1883 годах он основал в Нахчыване литературные и культурные центры, такие как «Интеллектуальная ассамблея», «Общество мусульманского шиитского драматического искусства». Для подростков эти общества буквально служили школами» (Həbibbəyli, 1997: с.209). Э.Султанов оказал большие заслуги в подготовке первых театральных постановок в Нахчыване. Все это, по сути, направлено на формирование новой литературной мысли. Исследователь Ирада Асадова пишет, что Эйнали бек Султанов был специальным корреспондентом газеты «Новое обозрение», издававшейся в Тбилиси в 1890-е годы, а также вел в газете критическую и библиографическую колонку, под которой публиковал литературно-критические статьи, статьи и обзоры (Асадова, 2016: с.99). «Примеры азербайджанской народной мудрости», «Азербайджанские пословицы», «Пословицы» Э. Султанова, опубликованные в русскоязычной прессе Тбилиси («Кавказ», «Новое обозрение») в 1890-х годах об азербайджанской устной народной литературе и др. «В его произведениях отражены забота и любовь к богатому культурному наследию и народному творчеству людей, которым принадлежит пламенный патриот» (Maqsudov, 2016: с.140). «Важный исследователь фольклорной науки» (Məmmədov, 2017: с.60) Эйнали бек Султанов также регулярно читал письменную литературу, следил за литературным процессом того времени, написал ряд статей и обзоров.

В те годы Эйнали бей написал ценные рецензии на некоторые переводы, выразил замечательные научные и литературные идеи, которые также интересны как выражение его отношения к нынешнему литературному процессу. Научно-литературное отношение Эйнали бека Ф. Кочарли к переводу Ф. Кочарли из А. С. Пушкина в статье «Рыбак и рыба» в переводе Кочарли сказки», опубликованной в 1892 г. в русскоязычной газете «Новое обозрение» в Тбилиси (г. Тбилиси). (Султанов, 2016: с.22).

В частности, он критиковал простоту своего языка, тот факт, что он не усугублялся арабскими и персидскими словами, а также его понятность для людей. По его словам, перевод не в полной мере отражает поэтические особенности оригинального русского произведения. Интересно, что после этого Э. Султанов также писал, что на самом деле сюжет произведения Пушкина сам по себе не имеет поэтического значения для жизни Азербайджана. В этой же статье было выражено желание Э.Султанова видеть азербайджанскую литературу более богатой и всеобъемлющей.

Некоторые рецензии Э. Султанова относятся к новым изданиям русскоязычной литературы. В 1902 году «Покаяние миллионера» П. Бакалейника, «Александр Мантсони» М. Ватсона, цикл очерков Глеба Успенского о Кавказе «Письма с дороги» опубликовали обзор комплексного подхода Эйнали-бека к литературным текстам, его способности выбрать и оценить основные моменты шоу. В своей статье «Нахчыванские письма», написанной на русском языке в начале прошлого века, Э. Султанов написал несколько комментариев об «Иршаде» и некоторых других СМИ, известном журналисте Хашим беке Вазирове (Султанов, 2016: с.393-394).

Обобщая все вышеперечисленные взгляды, следует отметить, что Эйнали бек Султанов внес уникальный и ценный вклад в становление и развитие литературной критики в Нахчыване. Его работы, как в Нахчыване, так и позже, определили новые направления не только в регионе, но и в азербайджанской литературной критике в целом.

Список использованной литературы

Azərbaycan dilində

1. Eynəli bəy Sultanov: taleyi və sənəti (məqalələr toplusu) (2011). – Bakı: Elm və təhsil. – 240 s.
2. Feyzullayeva, A. (1988). Maarif carçıları. – Bakı: Maarif. – 100 s.
3. Həbibbəyli, İ.Ə. (1997). Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. – Bakı: Azər nəşr. – 682 s.
4. Maqsudov, İ. (2016). Eynəli bəy Sultanov: həyatı və yaradıcılığı. – Bakı: Elm və təhsil. – 208 s.
5. Məmmədquluzadə, C. (2004). Əsərləri: 4 cildə. – Bakı: Öndər nəşriyyat. – 472 s.
6. Məmmədov, (Yurdoğlu) E. (2017). Eynəli bəy Sultanov və folklor. – Naxçıvan: Əcəmi NPV. – 208 s.
7. Mirəhmədov, Ə. (1980). Azərbaycan Molla Nəsrəddini. – Bakı: Yazıçı. – 430 s.

Rus dilində

8. Асадова, И. Р. (2016). Творческий путь Эйнали бека Султанова. – Нахчыван: ОИП Аджери. – 160 с.
9. Султанов, Э. (2016). Публицистика (собиратель, составитель и автор предисловия акад. И.Габиббейли. – Баку: Элм вэ тэхсил. – 472 с.

THE MOTIVATION OF CALLING RIGHTS TO CONTINUE "FATHERS-SONS" IN THE POEM BY KHALIL RZA ULUTURK

Qərənfil Rzayeva

Senior Lecturer

Ağcabədi branch of Azerbaijan State Pedagogical University Dövlət Pedaqoji University

qerenfil.rzayeva40@gmail.com

Orcid id: 0000-0001-5759-8267

Abstract. The poem "Fathers - Sons" is one of the series of works written by Khalil Rza Uluturk on the subject of war. The work is written in a fluent language, with the heartbeat of a sincere poet.

The lyrical protagonist of the poet felt the pain and sorrow of the war years in his infancy, lived this pain in his heart from infancy to adolescence, from adolescence to youth, and from there to the years of perfection of his life.

The poet, who does not agree with the idea of changing everything in the world, expresses the supreme law of life and nature. From lion to lion, from oak to oak, the lion cub is sure to return to the lion. This statement, which echoes the idea that "grass grows on its roots", is the poet's correct conclusion about the genetics of humanity.

In the work, we witness the poet's pride in the heroism of his people, his fascination with the Motherland and its nature, his love for the country's grass, water, stone and gravel. It is as if the poet is trying to justify the idea that his father is fearless, brave and steadfast against the background of the heroism of his people, and that this feeling is inherited from fathers to sons.

The losses of wars in the history of mankind, the broken lives, the bereaved families, the fatherless children, the fatherless children, and their endless sorrow make the poet think.

In the poem, Khalil Rza connects national and human ideals and destinies with the hands of a father who turns the world around; Spartacus Ali, who shook the novel, the French holiday of Marat, and the battle flags of all uprisings and revolutions are in the hands of the fathers. The attitude to the subject is not reflected in the epic description, but in the recollections of the father's battles.

Keywords: poet, poem, fathers, sons, humanism, challenge, war, heritage, love of country

XƏLİL RZA ULUTÜRKÜN "ATALAR-OĞULLAR" POEMASINDA ATALARIN HUMANİZM ESTAFETİNİ OĞULLARIN DAVAM ETDİRMƏSİ GƏRƏKLIYİNƏ ÇAĞIRIŞ MOTİVLƏRİ

Rzayeva Qərənfil

Baş müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filialı, Azərbaycan

Xülasə. "Atalar - oğullar" poeması Xəlil Rza Ulutürkün müharibə mövzusunda yazdığı əsərlər silsiləsindəndir. Əsər axıcı bir dildə, səmimi şair qəlbinin çırpıntıları ilə qələmə alınmış.

Şairin lirik qəhrəmanı müharibə illərinin acısını, kədərini hələ körpə ikən, kiçik yaşlarında duymuş, bu ağrı-acını körpəlikdən yeniyetməliyə, yeniyetməlikdən gəncliyə, oradan da ömrünün kamillik illərinə qədər qəlbində yaşatmış və müharibənin dəhşətləri barədə eşitdiklərindən, eləcə də şəxsi təəssüratlarından yararlanaraq dolğun bir əsər yaratmasına gətirib çıxarmışdır.

Dünyada hər şeyin dəyişilməsi fikri ilə razılaşmayan şair, həyatın, təbiətin ali qanunauyğunluğunu dilə gətirir. Şirdən şir, palıddan palıdın törəməsi, aslan balasının nəhayət aslana dönəcəyinin mütləqliyi fikri üzərində dayanır. "Ot kökü üstə bitər" fikri ilə səsləşən bu deyim şairin insanlığın genetikası haqqında doğru bildiyi qənaətlərdir.

Əsərdə xalqın qəhrəmanlığı ilə fəxr edən şairin Vətənə, onun təbiətinə məftunluğu, vətənin otunu, suyunu, daşını, çınqılı sevməsinin şahidi oluruq. Sanki şair xalqın qəhrəmanlığı fonunda atasının da qorxmaz, igid, dəyanətli olmasını və bu hissənin atalardan oğullara miras olması fikrini əsaslandırmağa çalışır.

Bəşər tarixində müharibələrin verdiyi tələfatlar, yarımçıq qırılan ömürlər, başsız qalan ailələr, atasız qalan övladlar, oğulsuz qalan ata-analar, onların nəhayətsiz kədəri şairi düşündürür.

Poemada Xəlil Rza milli-bəşəri idealları, taleləri sanki ərzi fırladan ata əlləri ilə bağlayır; Romanı titrədən Spartak Əli də, Fransanın Marat bayramı da, bütün üsyanların, inqilabların döyüş bayraqları da ata

əllərdir. Mövzuya münasibət epik təsvir səviyyəsində deyil, atanın keçdiyi döyüş yollarını xatırlatmalarda əksini tapır.

Açar sözlər: şair, poema, atalar, oğullar, humanizm, çağırış, müharibə, miras, vətənə məhəbbət

Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün çoxşaxəli bədii yaradıcılığında poema janrı mühüm yer tutur. Onun poema janrına müraciət etməsi səbəbsiz deyildi. Şair düşünürdü ki, "poemada qələmə alınan həyat – real həyatdır, bu real həyatdan, real varlıqdan alınan təəssürat isə qanadlıdır, yüksəkdir, idealdır"(1. 13), "poema şeir ilə hekayətin elə bir xüsusi növüdür ki, orada tərənnüm ruhu, qəhrəmanlıq ruhu var, həyatın yalnız ali həqiqətlərini göstərməklə vəcdə gələn şair ürəyinin döyüntüləri var" (Ulutürk, 1963; s. 19). Elə buna görə də Xəlil Rza Ulutürk yaradıcılığının müxtəlif vaxtlarında kiçik həcmli şeirə sığdıra bilmədiyi böyük, dərin, ülvü düşüncələrini poemalarında əks etdirmişdir.

"Məhəbbət dastanı" (1957-1959), "Atalar-oğullar", "Bayatı Şiraz" (1964-1972), "Krasnodon qartalları" (1967), "Qanadlılar", "Gələcəksən baharda" (1970), "Həsərət" (1971), "Təbrizli şairin düşüncələri" (1970), "Hara gedir bu dünya", "İki qardaşın söhbəti", "Məni bir dərd yandırar", "Məktublar gedər-gələr", "O gün gələcək", "Şuşa səfəri", "Adımız, soyadımız" (1965), "Dənə gələn toyuqlar" (1983), "Ürəyimdə qalan tikan" (1985), "Yadımdamı, Samirə" (1986), "Çənlibel" (1988), "Məftillə sarınmış yaralar", "Əlvida, Azərbaycan!", "Qanım bayrağımdadır" (1991-1994) və s. poemalarında Xəlil Rzanın cəsarətli şair şəxsiyyəti ilə yanaşı əsl vətəndaş mövqeyi də diqqəti cəlb edir.

"Atalar - oğullar" poeması Xəlil Rza Ulutürkün müharibə mövzusunda yazdığı əsərlər silsiləsindəndir. Əsər olduqca axıcı bir dildə, səmimi şair qəlbini çırpıntıları ilə qələmə almış.

Şairin lirik qəhrəmanı müharibə illərinin acısını, kədərini hələ körpə ikən, kiçik yaşlarında duymuş, bu ağrı-acını körpəlikdən yeniyetməliyə, yeniyetməlikdən gəncliyə, oradan da ömrünün kamillik illərinə qədər qəlbində yaşatmış və müharibənin dəhşətləri barədə eşitdiklərindən, eləcə də şəxsi təəssüratlarından yararlanaraq dolğun bir əsər yaratmasına gətirib çıxarmışdır.

"Atalar - oğullar" poeması sənətkarın dünyanın nizamı və qanunauyğunluqları barədə söhbəti ilə başlayır:

Deyirlər dünyada hər şey dəyişir,
Vaxt olur bu hökmə inanmıram mən,
... Bahar eyni vaxtda gəlir dünyaya,
Günəş eyni vaxtda qalxır üfüqdən.

Şirdən şir törəyir, pəliddən pəliddə,
Bir gün aslanlaşır aslan balası.
Bütün insanlığın çiyərlərinə

Axır bu dünyanın eyni havası (Ulutürk, 1977: s. 390)

Dünyada hər şeyin dəyişilməsi fikri ilə razılaşmayan şair, həyatın, təbiətin ali qanunauyğunluğunu dilə gətirir. Şirdən şir, pəliddən pəliddən törəməsi, aslan balasının nəhayət aslana dönəcəyinin mütləqliyi fikri üzərində dayanır. "Ot kökü üstə bitər" fikri ilə səsləşən bu deyim şairin insanlığın genetikası haqqında doğru bildiyi qənaətlərdir.

Əsərdə xalqın qəhrəmanlığı ilə fəxr edən şairin Vətənə, onun təbiətinə məftunluğu, vətənin otunu, suyunu, daşını, çınqılını sevməsinin şahidi olur. Sanki şair xalqın qəhrəmanlığı fonunda atasının da qorxmaz, igid, dəyanətli olmasını və bu hissənin atalardan oğullara miras olması fikrini əsaslandırmağa çalışır.

Böyük Vətən Müharibəsi (1941-1945-ci illər) illərində faşizmə qarşı mübarizədə cəbhənin ön sıralarında gedən bir çox Azərbaycan övladı kimi Rza kişi də müharibəyə yollandı. Şair müharibə səhnələrini canlandırarkən düşmənin başına od ələyən ata əllərinin övladının başına tumar çəkəndə ipək kimi zərif olmasını təsvir etməsi güclü bədii təzad yaradır. Ata mehri, ata nəvazişini yada salan şair, haqsızlıq görəndə qəzəbini də unutmur və bu xüsusiyyətlərin sanki atadan-balaya irsən keçdiyini təsdiqləyir:

Ata, qəzəbini irs verdin mənə,
Verdin nifrətinin alovlarını.
Alçaqlıq görəndə, riya görəndə
Çətin saxlayıram ovuclarımda
Köhlən nifrətimin cilovlarını.

Ata! Nəvazişin, mehrin, ülfətin

Sanma itib-batıb, ürəyimdədir.

Qoşa şəh sığması – gül balalarım

Qoynumda, boynumda, kürəyimdədir (Ulutürk, 1977: s. 393-394).

Əsəri oxuduqca gözlərimiz önündə belə bir mənzərə canlanır: Ata müharibəyə yola düşmüş, atasının intizarını çəkən oğul atanın maddi yoxluğunu duyunca bu yoxluğu onun mənəvi varlığı ilə doldurmağa çalışır. Elə bu məqamda oğulun ata haqqında təsəvvürləri tam olaraq müəyyənləşir. Atasının necə halal zəhmətlə çalışması, ailəsinə can yandırması, övladlarına nəvazişkaranə münasibəti şairin düşüncələrinə hakim kəsilir.

Ata övladının, xüsusən oğul övladının ilk müəllimidir. Oğul hər şeyi ilkin olaraq atadan öyrənir. Bunu biz əsərin mahiyyətindən də anlayırıq. Təsvirdən də məlum olur ki, oğul atanın ona öyrətdiklərindən fərəhlə danışır. Övladına ulduzların, bitkilərin adlarını öyrədən ata, ona halal zəhməti, işgüzarlığı, qeyrət, namus çəkməyi, vicdanla, mərd yaşamağı, əsl kişi kimi yaşamağın vacibliyini öyrətmişdir.

İnsafılı olmağı öyrətdin mənə,

Öyrətdin bərkiyib kişiləşməyi.

...Ata, sən öyrətdin mənə hər sözü.

Dedin: - Dan ulduzu, Çolpan ulduzu,

Venera ulduzu, Zöhrə ulduzu.

Eyni şeydi, oğul, eyni ulduzdu,

Bunu bilməyənlər çox şey uduzdu (Ulutürk, 1977: s. 397)

Şairin təsvirindən Rza kişi zəhmətkeş, elmlı, vətənpərvər və millətsevər bir insan olmuşdur. Onun gülçülüklə məşğul olduğunu şairin qeydlərindən aydın görmək mümkündür:

- Ləçəyi ağappaq bu gülə bax sən,

Rusca nastursiya, farsca nəstərən.

Bizim dilimizdə dörd-beş adı var

Həmərsin,

İtburnu,

quşburnu, ya da

Yabanı qızılgül,

çöl gülü. Xırda.

Ətri dünyalarca. Tikanı neştər,

Dəmlə iç çayını. Can dərmanıdır.

Nə qədər dərdlərin gör Loğmanıdır! (Ulutürk, 1977: s. 398)

Hələ uşaqlıqda Vətənin ən adi gülünü, çiçəyini övladına sevdiren ata, doğma Vətənə məhəbbəti də beləcə misqal-misqal övladının qanına hopdurmuş olur. Atanın cəbhədə göstərdiyi şücaət oğul – şair qəlbini rıqqətə gətirir.

...Dava. Bombaların zülmət gurşadı.

Havaya sovrulan neçə gülüstan.

Başında dəbilqə, əlində tüfəng,

Səngərdən səngərə sən sıçrayırsan

Ata, gözümdədir döyüş yolların;

Kişinyov, Taqanroq, Kiyev, Praqa,

Töküldü başına od dalğa-dalğa.

Yatırdıb nə qədər qiyamətləri,

Odlardan çıxartdın imarətləri!

Kainatı qoruyan ata inamının sarsılmazlığı övladı daha da cəsərləndirir. Haqqın qələbəsinə, atasının sağ-salamat Vətəninə, el-obasına və doğma ev-əşiyinə dönəcəyinə inandırır:

Ancaq sarsılmadı inamın yenə,

Sən yenə qorudun kainatını.

Xəndək yanındakı gülün yanında

Yenidən doldurdun avtomatını.

Mənə məktub yazdın macal tapanda,

Qızmış avtomatın qundağı üstdə.

- Oğlum, yığıb qoru gül tumlarını
Şüşədə, qutuda, tum kisəsində (Ulutürk, 1977: s. 401)

Əsərin qəhrəmanı vətənə layiqli övlad böyüdən anaları – nənəsini də unutmur. Kirpikləri ilə od götürən, bala yolunda hər bəlaya sinə gərən, bahadır duruşlu, aslan vuruşlu oğullar yetirən və sonda hamısını itirən nənəsini xatırlayır.

Dərdlərini ilmə-ilmə xalçalara hörən nənə, dilindən qəlbləri göynədən bayatıları, laylaları, qoşmaları düşürmür. Müharibənin dəhşətləri insanların bağırını yarsa da, qələbəyə olan ümid, ruh düşkünlüyü yaşamağa imkan vermir. Cəbhəyə oğul yola salan ana, onun bir gün başıdik geri dönəcəyinə ümid bəsləyir.

Əsərdə şair xalqımızın mənəvi sərvəti olan sazdan, sözdən, aşıq yaradıcılığından da söhbət açır:

Ruhani. Divani. Ağır Şerili.
Şəki. Göyçəgülü. Göyçə havası.
Şərqi. Baş Saritel. Ayaq Saritel.
Buludlar yanında Orta Saritel.

“Koroğlu” üstündə neçə havacat;
Hər biri dünyada ölməz mükafat:
Meydan Koroğlusı. Cəngi Koroğlu.
Döşəmə Koroğlu. Misri Koroğlu.
Enişdə, yoxuşda Yortma Koroğlu (Ulutürk, 1977: s. 407)

Saz havaları, ustad aşuqların gözəlləmələrindən danışan şair, arabil el bayatılarına da müraciət edir. Bu isə, şairin xalqa, xalq ədəbiyyatına yaxınlığı, mənəvi sərvətlərimizə diqqət və qayğısının, xalq deyiminə inamının ifadəsi kimi qəbul edilməlidir.

Əziziyəm, yarı tər,
Yarı qönçə, yarı tər.
Kirpik çalma, gözlərim
Kölgə düşər, yar itər.

Əzizim, dərdəmərdim,
Düşməsin dərdə mərdim.
Mənə dərman neyləsin?
Tifilkən dərd əmərdim.

Yaxud:
Əzizim, yar arxına
Su gəldi yar arxına.
Barmaqların nazikdi,
Qorxuram yarar xına (Ulutürk, 1977: s. 413)

Bəşər tarixində müharibələrin verdiyi tələfatlar, yarımçıq qırılan ömürlər, başsız qalan ailələr, atasız qalan övladlar, oğulsuz qalan ata-analar, onların nəhayətsiz kədəri şairi düşündürür. Fikirilərini sübuta yetirmək üçün uzağa getmək lazım deyil, Xəlil Rza müharibənin hələ təkcə öz el-obasına gətirdiyi müsibətləri sadalayır: Əmisi Oğuzxan, dayısı Alpamışın simasında müharibədə həlak olan kişilərin işıqsız qalmış, ocağı sönmüş, çırağı keçmiş evlərinin təsvirini verir. Nəhayət, şair atasının müharibədən qayıdışını təsvir edir. Bu təsvirdə atalara həsrət qalan övladların məhəbbəti bədii şəkildə ümumiləşdirilmişdir.

- Xəlil, atan gəlir!
Hanı bəs, hanı?
Açıldı qollarım üfüqlər boyu!
Hanı bəs atam?
Mənə nişan verdi tanış bir adam:
- Bircə saat qabaq qatardan düşüb,
Qoltuq ağacıyla yeriir atan.
Yavaş addımlarla o addım atan
Bax, Rza kişidir. Asta get bir az.
Tələsmə, boynuna atılmaq olmaz (Ulutürk, 1977: s. 416)

Yalnız atasını səşindən tanıyan Xəlil, gördüyü mənzərədən heyrətə gəlir. Uca boylu, enli kürəkli, addımlarını atanda az qala yeri silkələyən atası sanki üzülüb, nazılmışdı. Ancaq buna baxmayaraq balaca Xəlilin sevinci dağlar qədərdir. Gözaydınlığına gələn qohumların, qonşuların yanında illərin qəhərini bir anda silib atan, həyəcandan sanki buludlar üstündə yürüyən anasının sevinc dolu anlarını, beşikdən boylanan südəmər bacısının dünyadan xəbərsiz, atalı-analı bəxtəvər halını təsvir edən şairə elə gəlir ki, səməyə baxanlar səmanın da sevincə qərç olduğunu görəcəklər.

Poemanın sonunda müəllif yenidən ataları və onların yolu ilə addımlayan oğulları xatırlayır, əvvəlcədən gəldiyi qənaəti təsdiqləyir:

Şirdən şir törəyir, pəliddən pəliddə,
Bir gün aslanlaşır aslan balası.
Bütün insanlığın ciyərlərinə
Axır bu dünyanın eyni havası.

Bütün ataların, mərd ataların,
Vergisi, atəşi gözlərimdədir.
Döyüş addımını mərd atanların
Sarsılmaz dözümü dizlərimdədir!

Atalar, görünür, biryolluq ölmür,
Yaşayır dünyada oğullar qədər.
Keçib yaddaş ilə nəşildən – nəslə
Bəlkə də daimi ömrə eyləyirlər! (Ulutürk, 1977: s. 419)

“Atalar-oğullar” poeması da müharibə mövzusunda. Lirik mühakimə ilə başlayıb təhkiyə intonasiyasında davam edir. Xəlil Rza milli-bəşəri idealları, taleləri sanki ərzi fırladan ata əlləri ilə bağlayır; Romalı titrədən Spartak Əli də, Fransanın Marat bayramı da, bütün üşyanların, inqilabların döyüş bayraqları da ata əlləridir. Mövzuya münasibət epik təsvir səviyyəsində deyil, atanın keçdiyi döyüş yollarını xatırlatmalardadır; Kiyev, Taqanroq və Praqadakı “zəhmli tankların” turtıllarına dolaşib az qala bu yer kürəsi” – deyən şair kərpic-kərpic tikilənləri şəhər-şəhər viran qoyanları ittiham edir, həm də inamında qərarlıdır ki, yaxşı ki, “yənə qorundu kainat” (Əşgərli, 2015: s. 341).

Əgər məndən soruşsalar “Xəlil Rza Ulutürk sənün üçün kimdir?” Mən bir cümlə ilə deyərəm “Millətimizin istiqlal mücahididir”. Xəlil yalnız qələmi ilə deyil, əməli, fəaliyyəti ilə Vətənimizin istiqlalına xidmət göstərmişdir. Bunlarla da kifayətlənməyən şair öz balasını da bu yolda qurban verməkdən çəkinmədi. Bir sözlə, Xəlil bu Vətən üçün nə lazımsa, onu elədi. (Tahirova, 2017: s.3)

Akademik Bəkir Nəbiyev “İstiqlal şairi” monoqrafiyasında X. R. Ulutürkün poema yaradıcılığından danışarkən bir faktı xüsusilə qeyd edir ki, “şair heç vaxt ilham yorğunluğu keçirməmiş, onun qəlbi həmişə yaradıcılıq eşqilə döyünmüşdür...X. Rzanın bir şair kimi başqa bir ləyaqəti də onun qələminin epik vüsətə malik olması ilə bağlıdır. Brest qalası qəhrəmanı Əliheydər İbrahimovun döyüş qəhrəmanlığına və öz sevgisi sayəsində onu ölümdən xilas etmiş Asya xanımın fədakarlığına həsr olunmuş “Məhəbbət dastanı”, ataların humanizm və mübarizə estafetini oğulların davam etdirməsi gərəkliyini alqışlayan “Atalar-oğullar” poeması, Söhrab Tahirə xitabən yazılmış “Az ömürlü ağ günlər”, təbiətin ilkinliyini və bəkarətini qorumaq əzmi ilə nəfəs alan “Bayatı Şiraz”, Xəzər qasırgasında öz vəzifəsi başında həlak olmuş qəhrəmanların xatirəsini əbədiləşdirən “Tufandan güclülər” kimi əsərləri bunu aydın şəkildə təsdiqləyir”. (Nəbiyev, 2001: s.190)

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ulutürk X. R., (1963). Müharibədən sonrakı Azərbaycan Sovet ədəbiyyatında poema janrı (1945-1950). // Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinə almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. – Bakı.
2. Ulutürk X. R., (1977) Doğmalığ və ucalıq. “Atalar-oğullar”. – Bakı: Azərənşr. – 182 s.
3. Əşgərli Ə., (2015) . Xəlil Rza Ulutürk. – Bakı: Elm və təhsil. – 620 s.
4. Tahirova Ş., (2017). Xəlil Rza Ulutürk. – Bakı: Milli irs.
5. Nəbiyev B. (2001). İstiqlal şairi. Bakı, “Elm” nəşriyyatı. – 347 s.

УДК: 82-21

JAFAR JABBARLI - THE FOE OF GENDER INEQUALITY

Mehribon Adigezalova

Lecturer

Andijan State University after Z. M. Babur, Uzbekistan

adi.mehri@mail.ru

Orcid id: 0000-0003-4537-5511

Abstract: This article narrates about the life and work of the outstanding Azerbaijani writer, Jafar Kafar oglu Jabbarli and his peculiar attitude to the role and place of women in society. Using the example of such of his works as "Sevil", "Almas" and "Dilbar", the article analyzes and describes Jabbarli's attitude to the foundations of modern society, which is mired in injustice, ignorance, backwardness, and illiteracy. With his works, the writer encouraged women to protest against the established stereotype of women's place in society, to fight against the biased attitude towards women as representatives of the weak, insignificant gender, whose destiny was to remain only giving birth to and upbringing children, as well as home life. The article also describes the variety of talents inherent in the author, his contribution to the literature and cinema of the motherland, as well as the author's achievements in translation. The information presented in the article pictures the life standards in Azerbaijani families at the beginning of the XX century, as well as a wide range of works that make up the legacy of Jabbarli, which is included in the treasury of Azerbaijani and world literature.

Key words: gender inequality, women, struggle, injustice, ignorance, backwardness, illiteracy.

The outstanding Azerbaijani playwright, poet, theater director and screenwriter Jafar Kafar oglu Jabbarli was born on March 20, 1899 in the village of Khizi in a poor peasant family. His father, Kafar-kishi, was a simple coal miner, who was in need all his life, barely making ends meet, and in search of work moved with his family to Baku, where he soon died of heart failure. [14] After her husband's death, Jafar's mother bore the brunt of the family's maintenance. Little Jafar saw how exhausted his mother was, doing laundry in Baku, then baking bread for rich people, which he delivered to customers in his spare time.

The boy, early realized what a huge effort it cost the poor people to earn a piece of bread in a huge industrial and commercial city. Having remained after the death of his father at the age of three, the future poet knew all the sorrows of a joyless childhood. His mother had four sons the youngest was Jafar. From an early age, he saw how difficult it was for his mother to raise her sons alone, how she was an honest and hardworking woman, who supported a large family with her work. His mother saw his ability in his studies, felt that he was different from his older brothers. She tried very hard to support his love and interest in knowledge. Therefore, despite the financial difficulties, she did everything possible for the boy to get an education. In order for Jafar to learn how to read and write, his mother sent him to the district mullah for training (<https://azerhistory.com/?p=6022>).

Initially, Jafar studies the Koran, after which he studies at the Badal Bek school, where he is taught by Mirza Gadir Ismailzadeh, the father of Mikail Mushfig. After being expelled from school, Jafar is enrolled in a Russian-Tatar school, where he completes his secondary education. For the next 5 years, Jabbarli studied electrical mechanics at the Baku Polytechnic, simultaneously publishing his poems under the pseudonyms "Qəyyur-şyyar", " Şəbrəng-şyyar "in the magazines" Babayi-Emir", " Molla Nasreddin", " School ". Jafar Jabbarli worked as a stenographer of the state during the period of the Azerbaijan Democratic Republic. Since 1919, Jabbarli was a member of the Musavat party, later the Musavat Underground (Dilqəməhməd, p. 75).

In 1920, the writer entered the Azerbaijan State University at the Faculty of Medicine, but soon switched to the study of Oriental studies due to lack of interest in medicine. While studying at the university, where the poet studied until 1929, Jafar attended the drama circle at the Turkic Workers ' Theater in Baku (Dilqəməhməd, p. 75).

The writer began to print his poems in his early teens. One of his early works was published in the newspaper "Hagigat and Afkar" in 1911. In the following years, he wrote more than 20 plays, as well as poems, essays, short stories, and articles ([https://ru.wikipedia.org/wiki/ Джаббарлы, _Jafar_Kafar_ogly](https://ru.wikipedia.org/wiki/Джаббарлы,_Jafar_Kafar_ogly)).

At the same time, Jabbarli was a versatile person by nature. Having no musical education, not knowing the notes, he himself wrote songs and music for his works. His close friends copied the melodies into sheet music. When Jabbarli was only 17 years old, he created "Withered Flowers" (<https://azerhistory.com/?p=6022>).

Since 1915, the author has devoted his work to the struggle against social inequality, women's disenfranchisement and backwardness. In his works, Jabbarli tried to convey to the reader the real picture of social inequality, all the horrors of ignorance and uneducatedness. The themes in his works are diverse. But what is interesting and commendable is that the main object in his works was a woman. Yes, he liked to write about women, regardless of their age (it could be a small eight-year-old girl or an adult mature woman), regardless of their social status and education. The topic of women was one of the most important for the writer. The national female image, with its unresolved problems, is present in many of his works. According to Jabbarli, an Azerbaijani woman is a beautiful, educated, self-confident woman who has passed through the obstacles of a dark, hard life to a happy future. The key to a happy future, according to the great writer, is only through educating the society.

Jabbarli was against early marriages and unequal marriages, when young girls were forcibly married off to old men, and were taken away from school. In the story "Dilbər" (1927), he shows the rebellion of a girl who was torn from her studies to be forcibly married to a rude, evil, but rich man.

Like many girls of that time, Dilbər was sacrificed to solve the material problems of a poor, elderly father. The poor girl suffers, misses her schoolwork. Endless chores around the house, nagging from the mother – in-law, beating by her husband, no entertainment – this is the daily, real life of young wives. And Dilbər escapes. Her escape was spontaneous, unplanned. Escape into the darkness... (<https://azerhistory.com/?p=6022>).

Another heroine-rebel of the eponymous work of the outstanding Azerbaijani writer is Almas, a beautiful eighteen-year-old girl, who was burdened with "Komsomol" duties alien to the society of her time, which almost destroyed the girl and did not put an end to her future. However, despite all the difficulties of both moral and material nature and the danger that threatens her, the proud, strong-willed and purposeful Almas, who devoutly believes in the power and justice of her chosen path, not only does not abandon her goals and plans concerning the education of the inhabitants of her native village, but also finds the strength to help the poor and destitute. Caring for a newborn baby, conceived by abusing her fellow villager, and realizing that if not for her, no one will help a woman in trouble, the girl realizes all the responsibility that has fallen on her and does not betray her moral values, no matter how terrible the consequences of her actions might be. As a result, kindness, generosity, justice and honesty are returned to her a hundredfold, because at a critical moment, it is the woman whom Almas helped who protects her from the unjust condemnation and persecution of the ignorant society around them.

In 1929, the film "Sevil" was made based on the play of the same name by D. Jabbarli, created during the campaign to remove the veil. This was the first film – a protest against national gender inequality, against the disenfranchisement of women, where a woman confronts the prevailing stereotypical opinion about her role and place in society and rips off her veil.

According to Jabbarli, the chador is not only a piece of dark cloth that women were wrapped in. The veil is ignorance, backwardness, illiteracy, economic dependence, all the negative things that the Azerbaijani woman was wrapped in at that time, everything that the writer struggled with all his adult life.

"Sevil" is an image of a woman who left in her illiterate, backward, helpless past all her fears and doubts, an unhappy love, a broken family. This is a woman who has gone through all the hardships of life to the altar of happiness. And happiness, for a woman, Jabbarli saw in learning, in reading and writing, in the ability to earn a living herself. A competent, educated, cultured, economically independent Azerbaijani woman is the cherished image of D. Jabbarli. (<https://azerhistory.com/?p=6022>).

Sevil, who dreams of honest and pure love, breaking the shackles of family slavery, became the prototype of all women of that time, who aspired to a better life and free from "barbaric" backward traditions.

"I'm not the same Seville anymore! I am no longer a doll to be played with as they want and when they want! Today I am not powerless before fate, I have a lion's paw against fighting with ram's horns! And you, Balash, are still the same beggar who asks for happiness in alms" (<https://lady.day.az/news/relations/547892.html>).

Sevil rips off his veil, rips off the shackles of ignorance and worthlessness. It strives for knowledge, for freedom, for self-sufficiency. Because D. Jabbarli saw only a bright future for knowledge.

In the case of "Sevil", the playwright tried his best to shoot an Azerbaijani woman for the role of the main character, and in those days it was very difficult, because Azerbaijanis were forbidden to act in films, to play on the stage of the theater. But this ban did not stop Jabbarli, because he knew that only an Azerbaijani

actress could convince the audience of the need to throw off the veil, to throw off the shackles of backwardness and ignorance.

With great difficulty, he managed to find an Azerbaijani woman who agreed to act in the film. It turned out to be a young Izzat Orujeva. To set an example to everyone else, he persuaded his Sonu to take off her veil. In order to convince the public of the truthfulness of his words, he published a photo of his wife without a veil in a local newspaper (<https://azerhistory.com/?p=6022>).

Jafar Jabbarli is considered the founder of the school of screenwriters of Azerbaijan. Two of his plays, *Sevil* and *Almaz*, written in 1928 and dedicated to the role of women, their oppression, the struggle for women's rights and, ultimately, the collapse of traditional gender inequality and the victory over outdated patriarchal traditions, were filmed in 1929 and 1936, respectively ([https://ru.wikipedia.org/wiki/ Джаббарлы, _Jafar_Kafar_ogly](https://ru.wikipedia.org/wiki/Джаббарлы,_Jafar_Kafar_ogly)).

In her memoirs published in the book "Onu kim unudar" in 1969, Jafar Jabbarli's wife Sona khanym writes: "Jafar had one characteristic feature: before starting work on a new play, he first thought about the song of one of his characters, sometimes turned to folk songs, and sometimes wrote a new song himself – both the words and the music. For a long time he hummed a tune to himself, played the piano, and then sat down to a piece. Thus, he wrote the song of Solmaz "Mən bir solmaz yarpağam ki" in the play "Od gəlini", the song of Sona "Azad bir quşdum" in the play "In 1905", the song of Yakshi "Gərək günəş dağları aşıb sonməyəydi" in the play "Almas", the song of Yaqut "Sənin Dərdindən "in the play "Yaşar".

A few months before writing the play "Sevil", Jafar hummed a song with the words "Sənə nə olub, zalim yar? Qadan-bəlan alim yar. Sən ki belə deyildin, Səni bir oyrədən var." He seemed to be obsessed with this song, humming it during work, and in his spare time.

Once I asked him what the song was. Jafar replied: "Sonasi, I will write such a work that the songs of this play will be sung by all the people. Then you will know what this song is..." But he didn't say what kind of play he was going to write..."

The work of Jafar Jabbarli is a great cultural heritage not only of the Azerbaijani people, but also of the whole world. The questions raised by the writer in his works are still relevant to this day, in many countries. D. Jabbarli with all his mind and heart called on society to appreciate and respect women (<https://azerhistory.com/?p=6022>).

In 1916, Jabbarli wrote the historical drama "Nasruddin Shah", in which he exposes the feudal despotism in Iran. His works were significantly influenced by the propaganda of communism and Sovietization of the 1920s and are devoted to such topics as equality of labor, education, internationalism, emancipation of women, cultural reforms, etc. ([https://ru.wikipedia.org/wiki/ Джаббарлы, _Jafar_Kafar_ogly](https://ru.wikipedia.org/wiki/Джаббарлы,_Jafar_Kafar_ogly)).

Jabbarli brought the traditions of European theater and drama to the unprivileged strata of Azerbaijani society. Further plays of the writer "Aydin"(1922) and "Oktay El-ogly" (1923) depict the harsh realistic manner, the reactionary essence of the local bourgeoisie. In 1923-1924, he wrote the poem "Maiden Tower", which is based on the legend of the tragic fate of a woman of the feudal East. In 1927, he wrote the historical tragedy "The Bride of Fire" about the legendary leader of the liberation uprising, Babek, who directs against the religion of Islam and feudal oppression. In 1931, Jafar Jabbarli wrote the play "In 1905", which shows the situation of inter-ethnic clashes between "Tatars" (Azerbaijanis) and Armenians during the first Russian revolution in Transcaucasia. Jabbarli is the author of the Azerbaijani version of the libretto of the 2nd edition of R. M. Glier's opera "Shahsenem" and many screenplays. He was also a translator. He translated works by W. Shakespeare, F. Schiller, P. Beaumarchais, L. N. Tolstoy, M. Gorky and many other Russian and European classics into Azerbaijani.

Jabbarli's main achievement in the field of theater was the translation and production at the Azerbaijan State Drama Theater of the play "Hamlet" by William Shakespeare in the Azerbaijani language in 1925-1926. During the performances, Jafar Jabbarli walked around the hall in order to get acquainted with the opinion of people about the performance. The work on which he worked very hard was "The Bride of Fire". He worked on only one monologue for three days. After the presentation of which, many women who came in a chador, went home without it (Dilqəmähməd, p. 76).

In 1934, he participated in the First Congress of Soviet Writers, where he was elected to the Board of the Union of Soviet Writers of the USSR ([https://ru.wikipedia.org/wiki/ Джаббарлы, _Jafar_Kafar_ogly](https://ru.wikipedia.org/wiki/Джаббарлы,_Jafar_Kafar_ogly)).

On December 31, 1934, Azerbaijan lost its great poet and writer Jafar Jabbarli. The funeral procession had no beginning and no end. Samad Vurgun wrote then: "A bitter fate has also knocked on our door..."

expressing his and the people's pain at the untimely death of the playwright Jafar Jabbarli (<https://lady.day.az/news/relations/547892.html>).

Jafar Jabbarli died at the age of 35 from heart failure. The writer was buried in the Alley of Honor. The National Film Studio Azerbaijanfilm, a street and metro station in Baku and a drama theater in Ganja are named after Jafar Jabbarli.

On May 22, 1985, the museum "Jafar Jabbarli Memorial House" was founded, which is located in a house on 44 Gutgashinli Street (former Sultanov Street), where the writer used to live (https://wikichi.ru/wiki/Jafar_Jabbarly).

References

1. Abdullazadə A. (1989). Şair Jafar Jabbarli. – Bakı: Elm.
2. Bibliothèque nationale de France: (2001). Open Data platform.
3. Nəbiyev B. (1979). Ey Dan ulduzu: preface. – Bakı.
4. Dilqəməhməd. Fərqlilər. – S.73-76
5. Elçin. (2000). Jafar Jabbarli. – Bakı.
6. <https://azerhistory.com/?p=6022> E. Abbasova The idea of a Free Woman in the work of Jafar Jabbarli Based on the materials of the collection "Study of Caucasus: Experience, Problems and Prospects"
7. <https://lady.day.az/news/relations/547892.html> (20.05.2021 9:30) Nargiz Suleymanova Jafar Jabbarli's Ode to a Free Woman in the project lady.day.az " Love and JZL of Azerbaijan"
8. https://ru.wikipedia.org/wiki/Джаббарлы,_Jafar_Kafar_ogly
9. https://wikichi.ru/wiki/Jafar_Jabbarly
10. Hüseyn M. (1944). Ölməz sənətkar. – Bakı.
11. Jabbarli in the Literary Encyclopedia (2015). (not available link). //Accessed: May 4, 2015. Archived from the original on April 28.
12. Jafar Jabbarli haqqında xatirələr. (1969). – Bakı.
13. Pashayeva M. (1965). Jafar Jabbarli arxivinin təsviri. – Bakı.
14. Guliyeva N. Tats of Azerbaijan // International Azerbaijani magazine "IRS-Heritage".
15. The First All-Union Congress of Soviet Writers. (1934). Stenographic report. – M.: State publishing house "Fiction". VI. – 718 p.

UOT: 159.9; 82-09

INFERIORITY COMPLEX IN PSYCHOANALYSIS AND ITS MANIFESTATIONS IN LITERATURE

Gunay Valibayli

Lecturer

Western Caspian University, Azerbaijan

gunayvalibayli@gmail.com

Orcid id: 0000-0003-1827-7529

Abstract: The inferiority complex has long been one of the main problems of the personality structure of people. Throughout history, many people who have suffered from a deficiency complex have struggled with this complex throughout their lives. While those who succeed in compensating for this complex are a source of motivation for other people, those who perished in the whirlpool of this complex are, unfortunately, included in the list of people who have experienced the most bitter fate in history. The science of psychology has shown several initiatives to overcome this complexity and compensate for a favourable situation. The inferiority complex has become the main complex of some world-famous writers and the images they have created, leading to the tragic end of their lives. This article analyzes the psychological shocks of world-famous composers, artists and writers living in the complex of inadequacy, and the inner suffering of the images of writers who load this complex on the images they create, based on Alfred Adler's theory.

Key words: inferiority complex, superiority complex, psychoanalysis, compensation, overcompensation

PSIXOANALITİKADA YETƏRSİZLİK KOMPLEKSİ VƏ ONUN ƏDƏBİYYATDA TƏZAHÜRLƏRİ

Vəlibəyli Günay Kamil qızı

Müəllim
Qərbi Kaspi Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: Yetərsizlik kompleksi uzun illərdir ki, insanların şəxsiyyət strukturunun əsas problemlərindən birinə çevrilmişdir. Tarix boyu yetərsizlik kompleksindən əziyyət çəkən bir çox insanlar həyatları boyunca bu komplekslə mübarizə aparmışdılar. Bu kompleks kompensasiya edərək uğur qazananlar digər insanlar üçün motivasiya mənbəyi olduğu halda, bu kompleksin girdabında yanaraq məhv olan şəxsiyyətlər əfsuslar olsun ki, tarixin ən acı taleyini yaşayan insanlar sırasına daxil ediləblər. Psixologiya elmi bu kompleksin dəf edilməsi və müsbət bir vəziyyətlə kompensasiya edilməsi uğrunda bir sıra təşəbbüslər göstərmişdir. Yetərsizlik kompleksi bir sıra dünya şöhrətli yazıçıların, eyni zamanda onların yaratdığı obrazların da əsas kompleksinə çevrilərək onların həyatının faciə ilə sonlanmasına səbəb olmuşdur. Bu məqalədə həm yetərsizlik kompleksi yaşayan dünya şöhrətli bəstəkar, rəssam və yazıçıların psixoloji sarsıntıları, həm də bu kompleks yaratdıqları obrazlara yükləyən yazıçıların obrazlarının daxili iztirabları analiz edilərək Alfred Adlerin nəzəriyyəsinə əsasən tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: yetərsizlik kompleksi, üstünlük kompleksi, psixoanaliz, kompensasiya, həddindən artıq kompensasiya

The concept of inferiority complex was introduced into the psychoanalytic branch of psychology by Alfred Adler, the founder of classical Adler psychology. The concept of the insufficiency complex is also used in many works of Sigmund Freud. The term was also used by Freud's former colleague Carl Gustav Jung. Alfred Adler thought that many neurotic symptoms could be followed by much compensation for this feeling of imperfection and extreme compensatory achievements such as the stubborn Demosthenes' speech. The preferred terminology in modern literature is "disrespect".

Alfred Adler, a follower of Sigmund Freud, thought that Freud had exaggerated sexual impulses and their role after studying his theory for some time. Adler believed that people were more inspired by the complex of inadequacies, or in other words, imperfections, and motivated to action. He noted that anyone with a sense of inadequacy strives to be perfect by combating this feeling. Adler says this because he suffered from rickets and pneumonia as a child and struggled with these shortcomings until he grew up, stifling this feeling of imperfection. Thus, by constantly fighting these diseases that he acquired as a child, he finally got rid of them and returned to a normal lifestyle.

According to Adler, the fear of inferiority is one of the main reasons for striving for perfection and is often followed by **fears of despair, guilt, dislike, incompetence, failure, appreciation, insecurity, and loss**. In the pursuit of perfection, there is a high point of excellence that does not belong to those individuals striving for perfection. It is an imaginary point that more people have built themselves. It is an illusion created by a false ego created by the ego, taught from childhood with values belonging to others and does not belong to that person. (<https://www.simplypsychology.org/alfred-adler.html#inferior>)

The deficiency complex is a natural feeling that is normal for human emotions. Adler even jokingly said, "To be a perfect human being, you have to have a complex of inadequacies." To understand this, we must first look at this complex in several contexts. Many people experience this differently, and the feeling of inadequacy or incompleteness is due to various reasons. For example, some people have these physical defects, some have health problems, and others have lost their prestige and function in society.

Some people experience this feeling of failure in love, others of spiritual defeat, and many other reasons. There are too many reasons for people to feel incomplete, and there are many obstacles to overcome this part. Some people have specific weaknesses or defects in their eyes, others in their hearts, legs or speech. When they compare themselves with others, they discover certain qualities that do not satisfy them. From this perspective, the deficiency complex is more pronounced in people with defects in various organs. At the same time, the attitude of individuals to this complex is different. Adler is also interested in the fact that an individual tries to compensate for a defect in any organ: a child with poor eyesight develops the ability to observe his objects deeply. A person with impaired hearing develops the auditory organ, distinguishing between the weakest and most subtle sounds from time to time. It is a well-known fact that some famous artists had vision problems in childhood, and some famous composers had hearing problems. Some have tackled these shortcomings. For example, Demosthenes, who had a speech impediment and stuttered as a child, struggled with this for a long time and became a good speaker. The famous English poet GG Byron became a champion in swimming, despite the defect in his leg. It means that people with health problems have focused their efforts

on overcoming these shortcomings, and in many cases, have made rare discoveries and created mysterious cultural patterns.

Throughout history, many celebrities have struggled with feelings of incompatibility and imperfection. Take Sir Walter Scott as an example, and his "Ivanhoe" is arguably the most famous work ever written. Nevertheless, when we look at his biography, we see that Scott once tried to be a great poet like Lord Byron, spending most of his time reading his works and writing poems like him. When he could not achieve this dream, he felt extraordinarily worthless and incomplete. Therefore, he was ashamed of his works in the early years of his career and often published them anonymously under a different name.

When we analyze Ludwig Van Beethoven, one of the most famous composers in the world, from a psychoanalytic point of view, we see that he tried to complete several imperfections in addition to being the object of Freud's research he experienced as a child. Undeterred by his father, a regular drinker who used his son's talent to earn money, he developed his talent in the right direction. Later, by overcoming the pain and sorrow caused by deafness with great courage and difficulty, he tried to compensate for this shortcoming and physical defect by creating magnificent works.

However, while some people struggle with these shortcomings, the complexity of inadequacies has made them more aggressive and destructive towards the environment, trying to look strong to cover up their shortcomings. They tried to apply their weaknesses to others. Examples of such individuals are Napoleon Bonaparte and Adolf Hitler, who tried to defeat the height complex.

In addition to physical defects, there is a socio-cultural form of inadequacy. Adler sees this in age, sex, economic, political and spiritual relationships. Age is the primary and most common source of inadequacy. A child is a helpless being who depends on adults and is forced to obey and ask for help. In addition, the treatment of children in families is not always ideal. In this regard, it is often far from moral principles, compassion, duty and is more controversial, selfish, and tense. Even childhood appeals and nicknames to some children can cause several deep scars. Childhood lasts a long time, and a person feels incomplete and inadequate until he grows up. Unfortunately, the result does not end there. The feeling of inadequacy lasts longer throughout life.

Interestingly, this part is often found in people who have failed, who have not achieved anything in life, and people who have achieved many things, even those who have achieved great success in their profession. As long as the feeling of incompleteness continues, it is transferred to the alternating phases of age. This part is prevalent in adolescents. Because during this period, the feeling of mistrust becomes stronger. Adolescents prefer groupings and general lifestyles, trying to get out of parental control, where the main requirements are intelligence, reaction frequency, knowledge and power.

Holden, the protagonist of Salinger's "The Catcher in the Rye", faces the trauma of a parent who cannot forget the grief of his brother, who died at an early age while experiencing childhood stress. His parents cannot pay enough attention to the other children in the family to mourn Holden's dead brother. Affected by this, Holden always wears the hat of his dead brother Allie. It is as if he is trying to get his family's attention by wearing this hat. Unable to focus on his studies due to all this stress, Holden does not want to return home because he missed school exams and plans to run away from home. There is a social inadequacy in this regard. One of the main problems in the social environment of that time was parents who were afraid of having a lazy child and compared their children to the educated children of other families. Holden turns his back on his family, along with his inadequacies, because he does not want to face them. In this work, the complex of inadequacies that Holden suffers manifests itself in two ways: at the age and the social level.

Van Gogh, who could not cope with the complexity of family relationships and ended his life with suicide, is also the object of Adler's theory. One year before Van Gogh was born, the family's first child was stillborn. The affected parents decided to give birth to a new child, and Van Gogh was born. His parents named him after his dead brother. Many psychoanalysts say that seeing his brother's name and realizing that he is a surrogate has left a deep mark on his psychology. His parents, who are two different people, did not justify the shock of losing their first child, so they always felt that he was a surrogate child. It has had a devastating effect on his psychology since childhood. At first, he tried hard to be perfect, but when he failed to do so and saw that his efforts were in vain, this self-closing and persistent situation caused him several psychological problems and mental illnesses. Unable to escape the bond between him and his brother, the artist convinced himself that he was now a symbol of all the misfortunes in his life and decided that he could only be perfect as a brother by suffering and eventually dying.

Therefore, Van Gogh even cut off part of his ear. Psychoanalysts who have studied his works say that the tragedies of his life are clearly reflected in his works. The colours used by the artist reflected his emotions,

madness and the depth of his inner world. People with mental problems and mental disabilities are greatly affected by colours and the meanings they express. Ordinary people prefer people who can maintain their connection to life to warmer colours, and people with problems like Gog prefer cold colours.

When discussing the complexity of inadequacies, we must not forget the famous English woman writer Virginia Woolf. Virginia Woolf's childhood abuse had ruined her entire life. The same aggression that alienated her and forced her to stay away from the opposite sex followed Virginia at every step of her life. Although Virginia was married, she was unable to maintain a genuine marital relationship with her husband. Virginia's luck did not come from the fact that her husband understood Virginia's inadequacies and accepted her as a friend. Virginia had renounced a woman's obligations to a man entirely.

Nevertheless, living that way was not easy for him. Her fear of femininity, and the fact that she remembered that aggression while experiencing it, deeply shook her psychology. That is why he ended his life by jumping into the water with stones in his pocket. As a result of the complexity of inadequacy and childhood trauma, the life of a great writer ended in an unfortunate way.

Feelings of inadequacy can also be associated with wealth and poverty, loss of power and authority, and high or low qualifications. According to Adler, power and weakness, up and down, satisfaction and pain, life and death are opposites, and these opposites are also somewhat synonymous. At the same time, people with this complex are constantly trying to assert themselves. Such people suffer from long-term neglect or self-affirmation. They show a surprising victory or extremely high antisocial behaviour. We can consider this in the example of Salieri. AS Pushkin, one of the most famous figures of Russian literature, in his work "Mozart and Salieri", very clearly described the complexity of the image of Salieri inadequacy. Salieri, who had a high opinion of himself, trusted in his talent, and was quite famous, lost his former prestige with the appearance of Mozart, and no matter how hard he tried, he could not gain the former popularity or rise above Mozart. It inevitably creates a complex of inadequacies. That, in turn, is replaced by a feeling of jealousy over the success of others caused by inadequacy. Unable to fight himself, he becomes Mozart's open rival, even his enemy, making his life an unbearable and challenging obstacle for him to live.

The image of Salieri in Pushkin's *Tomb and Salieri* is in fact, a very problematic one. He is jealous of Mozart's abilities and ashamed to be jealous of Mozart because of his friendship with him. He longs for her to be gone, but he is also saddened that her life will end at an early age with the mercy of friendship. Salieri is happy to have the opportunity to pour poison into Mozart's glass, but when Mozart drinks it, Salieri feels remorse. When Salieri and Mozart discuss the concepts of genius and betrayal, Salieri is ashamed of himself and only realizes that he cannot be a genius if he betrays his friend. Because if he were a genius, he would never betray. The complexity of inadequacies kills Salieri, and at the same time, catches the eye of the reader for betraying a friendship.

The most beautiful manifestation of the complex of inadequacy in literature can be seen in the work of Tony Morrison, one of the most famous women writers in American literature. In the author's "The Bluest Eyes", it is possible to see the manifestation of the complexity of inadequacy in several images.

According to Adler, three factors from childhood could lead someone to have an inferiority complex; organ inferiority, spoiling or pampering, and neglect. Adler states that "children with organ inferiority feel that they cannot complete with normal children and see their organ inferiorities as the burden of their life". (<https://alfredadler.edu/about/alfred-adler-theory-application>)

We know that Pauline has organ inferiority, which is her limped foot. She blames her foot because it makes her feel alone even when she is with her own family. Pauline regards her foot as the burden of life because it is why she gets all of that loneliness and separateness from her own family. As a child, she also wanted to join her brothers and sisters. However, they treated her differently from the way they treated their other siblings.

According to Adler, another childhood situation that could lead someone to an inferiority complex is neglected, unwanted children. "Unwanted children feel that they are unable to reach the affection from the others". Pauline feels that she is unwanted because she does not receive any affection from her family. She thinks that she is separated from the family members. Pauline even feels that she has no place to go or stay because even in her own home, she cannot find affection. Pauline makes her private pleasures when she is separated from her siblings. She makes herself busy so she will not feel lonely at home. "She liked, the most of all, to arrange things. To line things up in rows-jars on shelves at canning, peach pits on the step, sticks, stones, leaves- and the members of her family let these arrangements be " (Toni Morrison, 2004: p.102)

Pauline likes to arrange everything, and her family let her do that. It also shows how her family do not care about what Pauline does. When somebody accidentally scatters her row, they always stop regain the row for Pauline. Pauline never gets angry because she likes to arrange them again. It shows that Pauline and her family members have lack communication. They avoid communicating with her.

Adler, in his theory, states that "someone with an organ inferiority complex will try to compensate for their organ inferiority with training or improvement. If the result is unsuccessful, it will lead them to the inferiority complex." (Hjelle and Ziegler, 1981: p.78). Like in the previous parts, when Cholly goes to work, Pauline feels lonely at home. She is unfamiliar with her new environment because there are many white people there. It is different from the environment in Kentucky.

Adler in "The Individual Psychology of Alfred Adler" states that "a superiority complex is one of the ways for a person with an inferiority complex to escape from his difficulties" (Ansbacher, 1956: p.260) Pauline Breedlove becomes a person with the superiority complex in order to escape from her loneliness and rejection from her society.

Pauline was a person with an inferiority complex in her past life because she overcompensated her inferiority feeling. Then, she works with the Fisher family, and she gets the power to control her family and others. That is her way to escape herself from the difficulties of life.

The inferiority complex of Pauline that she got in the past has influenced her superiority complex in her future life. As described in the previous part, Pauline was neglected by her family in the past. Her siblings ignored her because of her disability. When she moved to Lorain, Ohio, with Cholly, she was also rejected by other people in her society. Pauline constantly improves to overcome her inferiority to be accepted by her society. However, her improvements are overcompensated, and it leads her to have an inferiority complex.

Then, when Pauline gets a permanent job in the white house family, she considers it as her space and power. In the Fisher's house, she gets what she did not receive in the past. She gets respect and appreciation from the Fisher family, but she did not get it in her past life. The Fishers even give her a nickname, Polly. It is something that Pauline wanted to have in her past life. In her future life, finally, she gets it.

Pauline's inferiority complex makes her have less interest in social life and looks for her own personal superiority to overcome her loneliness. The opportunity to work in the Fisher family is also her opportunity to reach her superiority. She has the power to control her family, the place where she does not have to get social attention or opinion but also can use her power to put down her family members under her control.

In this work, the most horrible manifestation of the complex of inadequacies is presented in the example of Pecola. Pecola is a black child and hates both the colour of her skin and herself because she is isolated by white people in the society in which she lives. He cannot reconcile with his inner beauty. After being raped by his father, who carries the same complex, he goes to church to pray and asks God to have the bluest eyes. He thinks that if his skin is white and his eyes are blue, people will be afraid to isolate him, and he will live as comfortably and pleasantly as white people. This helplessness of Pecola causes him to drown in the complex of inadequacies and eventually lose his mind.

The character of Hanna Schmitz in Bernhard Slink's "The Reader" is also one of those who suffers from malnutrition. Adler proposed that there are two senses of inferiority complex; the inferiority (feeling) complex, which is related to the abnormally increased feeling, and inferiority (symptom) complex, which concerns the meaning by which Hanna explains to herself and others that she is not strong enough to solve a given problem. Those senses talk about how the inferiority complex can be seen and understood. In "The Reader", Hanna Schmitz experiences two senses of inferiority complex, as stated above.

Hanna Schmitz lives almost her whole life with an inferiority feeling. This inferiority feeling increased exceedingly as she grows; moreover, she has no family as her supporter. Hanna experiences this inferiority feeling more than the common other girls in her age. She spends her teenage working for a living. Hanna must face a harsh life before she is ready for it. The inferiority feeling becomes higher when she faces any events requiring her to read, whereas illiterate. She feels more inferior and withdraws herself instead, as found by Michael Berg.

It is explained by Adler that a person is indicated to experience an inferiority (feeling) complex when he or she tries to intoxicate himself or herself into feeling superior. Here Hanna shows the superior feeling by showing Michael and others her domineering trait. Hanna, as seen in the character traits discussion above, tends to control and overpower Michael, which finally reveals her inferiority (feeling) complex.

By acknowledging the inherent inadequacies of human beings, Adler was already following the path found by European philosophers and anthropologists. While accepting the explanatory power of Adler's

principle of inadequacy, it is also necessary to see its limitations. Freud noted that many children not only do not feel their imperfections, but most of them have a feeling of narcissism - to see themselves as superior to others and to be the centre of the world, the centre of attention.

In response, Adler said that the deficiency complex is just an element of general behaviour, an explanatory principle. This principle must be combined with other elements, such as lifestyle, compensation, social feelings, and others and they are needed to look along with them. He emphasized, in particular, in his recent work, that the main issue is not complete sufficiency at all because sufficiency and perfection vary depending on the culture. The main issue is the generalized feelings that make up the complex of inadequacies, and it is these feelings attract the flow of power and act as an impulse to action.

References

1. Ansbacher, H.L., Ansbacher, R.R.(1956). "The Individual Psychology of Alfred Adler. – Great Britain: Basic Books, Inc
2. Hjelte, L.A., Ziegler, D.J. (1981). Personality Theories Basic Assumptions, Research, and Applications. – New York: McGraw-Hill, Inc
3. Morrison, T. (2004). The Bluest Eye. – New York: RosettaBooks LLC
4. <https://alfredadler.edu/about/alfred-adler-theory-application>
5. <https://www.simplypsychology.org/alfred-adler.html#inferior>

DESCRIPTION OF THE NATIONAL PICTURE OF CHYNGYZ AITMATOV IN THE STORY "GULSARAT" AND A NEW DISCOVERY OF THE WRITER'S USE OF FOLKLORE

Nigora Alisultonova

PhD Student

Andijan State University, Uzbekistan

Orcid id: 0000-0002-8035-9851

Abstract. The article reveals the art of depiction of national values in the story "Gulsarat" by Chingiz Aitmatov. The transmission of traditions, rituals, folk beliefs used in the social life of the Kyrgyz people in the story is confirmed by the thoughts of the author, the views of Aitmatov scholars. In the work, the author reveals the real life of the Kyrgyz in the 50s on the example of an old man Tanabai and an old horse Gulsary, or rather double-minded characters. In particular, the transmission of traditions, rituals, and folk beliefs clearly demonstrates the social life of the Kyrgyz people, who lived under the influence of other religions and concepts before the adoption of Islam. The writer also uses the proverbs of our ancestors at a high level to reveal the attitude of the Kyrgyz people to horses through the image of the old man Torgoi. "Gulsaratta", which is a work of strong psychology, explores the author's new discovery in the use of folklore in the art of plot construction, as well as the peculiarities of the art of symbolic use of epics.

Key words: national values, folk beliefs, rituals, Kambar Ata, Cholpon Ata, folklore, etc.

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН «ГҮЛСАРАТ» ПОВЕСТИНДЕГИ УЛУТТУК КАРТИНАНЫН СҮРӨТТӨЛҮШҮ ЖАНА ЖАЗУУЧУНУН ФОЛЬКЛОРОН ПАЙДАЛАНУУНУН ЖАҢЫЧА ТАБЫЛГАСЫ

Алисултонова Нигора Абибуллаевна

Докторант

Андижан мамлекеттик университети, Өзбекстан

Аннотация. Макалада Чыңгыз Айтматовдун "Гүлсарат" повестиндеги улуттук баалуулуктардын чагылдырылышы көркөм сүрөттөө чеберчилиги ачып берилет. Повестеги кыргыз элинин социалдык турмушундагы колдонулган каада-салттардын, ырым-жырымдардын, элдик ишенимдердин берилиши жазуучунун ойлору, айтматовтаануучулардын пикирлери менен бекемделет. Чыгармада жазуучу кары адам Танабай менен картаң ат Гүлсаранын, тагыраак айтканда

кош бирдиктүү образдардын мисалында 50-жылдардагы кыргыздын чыныгы турмушун ачып көрсөтөт. Айрыкча, каада-салттардын, ырым-жырымдардын, элдик ишенимдердин берилиши ислам динин кабыл алганга чейин башка диндердин, түшүнүктөрдүн да таасири менен жашаган кыргыз элинин социалдык турмушун даана айгинелеп турат. Ошондой эле жазуучу Торгой чалдын образы аркылуу кыргыз элинин атка болгон мамилесин ачып берүүдө ата бабаларыбыздын чечендик өнөрдүн накыл кептерин жогорку деңгээлде колдонулат. Психологизми күчтүү чыгарма болуп саналган “Гүлсаратта” автордун сюжет куруу чеберчилигиндеги фольклордон пайдалануудагы жаңы табылгасы экендиги, эпостордон да символикалык түрдө пайдалануу өнөрүнүн өзгөчөлүгү иликтенет.

Түйүндүү сөздөр: улуттук баалуулуктар, элдик ишенимдер, ырым-жырымдар, Камбар ата, Чолпон ата, фольклор ж.б.

Аалам алкагынан кичинекей мамлекеттен чыгып өз ордуна ээ болгон Ч.Айтматовдун “Гүлсарат” повестинде аттын жан дүйнөсү менен аттын ээси адамдын жан дүйнөсү уйкаштырып, тагдырларын окшоштуруп, экөөнү сырдаштырып, жарым адам жарым ат, экөө бириккен бир зат сыяктуу карыштырып көркөм сүрөттөйт. Кыргыз элинин ошол мезгилдеги улуттук картинасын көркөм сүрөттөгөн социалдык, көркөм, психологизми күчтүү чыгарма тууралуу не бир сынчы, жазуучулар пикирлер билдиришпеди дейсиз. Повесть тууралуу айтматовтаануучулардан Георгий Гачев Танабай менен Гүлсарыны жарым адам, жарым ат кейпинде салыштырып келип “кентавр-Гүлтан” деп атаса, сынчы Кеңешбек Асаналиев “кошбирдиктүү образ”, “Танабайдын тагдырынын проекциясы” деген бааларын беришкен. Абдыганы Эркебаевдин айтуусунда “Чыгармачылыгынын башталышында анын көңүлүнүн борборунда ошол кездеги советтик кабылдоо дүйнө өзгөчөлүктөрү менен байланышкан каарымандардын индивидуалдуу жана улуттук мүнөздөрү болгон “Саманчынын жолунан” тартып, өзгөчө “Гүлсаратта” Ч.Айтматовдун чыгармачылыгында көп катмарлуу жаңы багыттар ачылып, тарыхый жана жалпы адамзаттык мативдер улам барган сайын драмалык жана трагедиялык мүнөзгө ээ боло баштайт.”-дейт (Эркебаев, 2009).

Ал эми жазуучу чыгармасы тууралуу “Гүлсарат” бир чети эң чоң чыгармачылык канагат алып келсе, бир чети аябагандай көркөм машакат да чектирди десем болор. Бул повесте мен мурунку чыгармаларымда козголбогон башкача ойлорду айткым келди. Бул повесте азыркы мезгилдеги улуттук турмуштун картинасын сүрөттөп бере алдым деп ойлойм, ушунусу менен ал мага кымбат, дейт (Айтматов энциклопедиясы, 2018: 6.697)

Чындыгында да жазуучу “Гүлсаратта” кыргыз элинин улуттук баалуулуктарын эл ишенимдерин ырым-жырымдарын, улуттук оюндарын ж.б.у.с. ды да эң сонун деңгээлде ачып бере алган. Мисалы, алгачкы жолу байгеге аттанган Танабай Гүлсарынын “-Кана, Гүлсарым, Камбар-Атаң жар болсун”, деп тилек кылат. (Айтматов, 2008: 6.270)

Кыргыз элинде ар бир жаныбардын колдоочусу, пири болот деген ишеним бар. Мисалы, Куштун пири –Буудайык, Иттин пири – Кумайык, Теректин пири – Байтерек, Суунун пири – Сулайман, Койдун пири – Чолпон ата, Уйдуку – Заңги баба, Жылкыныкы –Камбар ата...

Танабай алгачкы жолу төлдөгөн койдун козусун өйдө көтөрүп алып, ушундай тилек кылат:- Ашыккан экенсиң, мейли, көрүп ал жарык дүйнөнү, -деди Танабай. –Артың майлуу-сүттүү болсун! Сени ээрчиген козуларыбыз көп келип, көптүгүнөн жер майышсын, калың үнүнөн кулак тунсун, ылайым, -Танабай козуну өйдө көтөрдү. – **Чолпон-Ата**, өзүң колдо, мына төл башың! Койчунун мээнетин колдо! (Айтматов, 2008: 6.345)

Пирлер тууралуу ишенимдерди жазуучу башка чыгармаларында да, мисалы, “Биринчи мугалимде” Баабедин, ж.б. да колдонулган.

Кыргыз элинин тарыхындагы окуялар, элдин жашоо турмушу, маданияты, тарыхый инсандар ж.б. түркүн маалыматтарды камтыган, «Кыргыз тарыхы: Энциклопедиялык окуу куралында “Ар кандай ишенимдер боюнча, айрым айбандардын колдоочулары – Чолпоната, Камбарата, Ойсулата, Чычканата ж.б. деп берилет. (Кыргыз тарыхы, 2003: 6.22) Ошондой эле Кыргыз адабиятынын антологиясы. Элдик балдар фольклору (Кыргыз адабиятынын антологиясы, 2012: 6.421) аттуу эмгекте да жылкынын пири Камбар ата, Койдун пири –Чолпон ата экендиги айтылган.

Чарбачылык менен алектенип, күн кечирип, тиричилик өткөргөн көчмөн кыргыз эли элдик ишенимдерге, ырым-жырымдарга абдан ишенишип келген жана азыркы күнгө чейин да Камбар ата жылкынын колдоочусу жана коргоочусу экендиги элдин түшүнүгүндө калыптанып бүткөн. Камбар Ата - жылкынын өзүнөн көбөйүшүн колдоп жүрөт. Ал буудай данга да береке киргизип, Манастын аты

саналган Аккула сыяктуу тулпар аттарды жетиштирүүдө пир катары эсептелиши элдик оозеки чыгармачылыкта белгилүү. Анын тулпарлары адамча сүйлөй алат, ээсине дагы акыл-кеңеш бере алат. Дагы бир башка маалымат булактарда Камбар араб тилинен алынган Гамбар деген сөздөн алынган болуп, Азрети Алинин согушка мине турган атын бапестеп баккан жылкычынын аты болуп саналат. Анын өз аты Дулдул деп айтылып келинет. Анын дагы домбыра жана комуз чертмей өнөрү да болгон. Ошондуктанбы кыргыз элинде “Күүнүн башы Камбаркан” деген сөз калган.

Географиялык шарты оор ак мөнүлүү тоо-таштуу аймакта жашап келган кыргыз эли атты социалдык турмушунда эң негизги курал катары, тагырак айтканда транспорт катары колдонулуп келгендиги баарыбызга маалым. «Ат – адамдын канаты, аш адамдын кубаты» сыяктуу макалдар да тарыхый жашоо шарттан улам пайда болгону шексиз. Чыгармада Торгой чалдын образы аркылуу жазуучу кыргыз элинин сөз чеберчилигине, чечендик өнөрүнө басым жасайт. Ушундай бир эпизоддо Танабайга Гүлсары кула жоргону тартуу кылып жаткан Торгой чал ат тууралуу өзүнүн акыл кеңештерин төмөнкүдөй ойлору менен бөлүшөт: “Сулуу кыз менен суу жоргонун жуучусу көп болот. Кыз тагдыры кыйын да: жакшы колго туш келсе, жадырап гүлдөйт, көрүнгөндүн көңүлү курсант болот, жаман колго туш келсе, кор болот, көргөндө жаның кейийт, жардам беришке колуңан эчтеке келбейт. Жакшы ат да ошондой. Жылкы баласын кор тутсаң жолдо каласын, адам баласын кор тутсаң колдо каласың деген. Илгери кыргыз-калмак болуп чабышып турганда кордук көргөн калмактар кыргыз баласын эмне деп каргаганын уктун беле?” – “Орто жолго барганда атың өлсүн, орто жашка барганда катының өлсүн» дептир. Көрдүңбү?..” (Айтматов, 2008: б.243)

Транспорт жете албаган жерге ат басып баралат эмеспи. Атты көбүнчө эр кишиге салыштырып «Ат мүдүрүлбөй жер тааныбайт, эр мүдүрүлбөй эл тааныбайт», “Ат сактаган ат минет, тон сактаган тон киет”, “Ат тойгон жерине качат, эр туулган жерине шашат”, “Ат чабышта ат өлөт, эр сайышта эр өлөт” ж.б.у.с. макалдар элдин оозунда айтылып келет. Бирок чыгармада атты Торгой чал дайыма салыштырылып жүргөн эр жигитке эмес, кызга салыштырат.

Жазуучунун Жеңижок ырчынын “Ак таңдай ырчынын мурасы” деген жазган баш сөзүндө чечендик өнөр тууралуу да айтып өтөт. “Манаста” айтылгандай, тоо бузулуп сай болуп, сай бузулуп тоо болуп, төккөн кумдай жылдар өтүп, нечен доорлор ала салып алмашып, элдин тарыхын, көргөн күнүн, көрөңгөлүү сөзүн ооздон-оозго сактап жүрүп отургандар эл ичиндеги жомокчулар, ырчылар, чечендер болду. Алар кыргыз элинин тарых-таржымалын, сөз өнөрүн, тил байлыгын биздин кагаз-калемдүү, жазма-басмалуу заманга жеткирип берди, дейт. Айтматов кыргыз элинин бай мурастарынын бири болгон чечендик өнөрүн, күлүк аттарга байланыштуу күлүк ойлорун Торгой чалдын образы аркылуу берип өткөн.

Ал эми Танабай Гүлсарыга салынган кишенди ары айландырып, бери айландырып, илгери аны соккон устанын өнөрүнө ыраазы болуп, көркөмү менен артык, чебер колдон чыккан кишенди карап отуруп, кыялынан миң бир ойлор өтөт. Башка кол өнөрчүлүк буюмдардын: күмүштөн, жезден, жыгачтан, булгаарыдан не бир укмуш жасалга, идиш-аяк, ээр буюмдардын жоголуп баратканына зээни кейийт. Айрыкча, чабылган ээрдин таржымалы болот: ким чапканы, кимге тартуулаганы, тартуусуна эмне алганы эл оозунда сөз болуп жүрөр эле дейт. Өткөн ата-бабанын өнөрүн жазуучу Танабайдын дүйнөтаануусунда “Колдун көөрү – көздүн көөрү, жүрөктүн тили, ыры эмеспи...” –деп баалайт. Чыгармада улуттук оюндардан “Көк бөрү” да абдан сонун көркөм сүрөттөлгөн. Айтматов башка кыргыз элинин улуттук оюндарын да текстте кыстырып өтөт. Алар: күрөш, оодарыш, тыйын эңмей сыяктуу оюн-шооктор эле.

“Эскиче жашоо жоюлсун!”-деп Танабай өзү баш болуп “боз үйдү жоюу керек” деп каршы чыкпады беле. “Ч.Айтматовдун поэтикасы жана кыргыз элдик фольклору” темасы боюнча иликтөө жүргүзгөн профессор Лейли Үкүбаева “Повесттин алкагында сүрөттөлгөн тарыхый мезгилде коомдук жашоо турмушубузда тапканыбыздан жоготуубуз көп болгон экен... Анан орду толгус жоготуулар Танабайдын акыл оюнда армандуу айтылат: Ата-бабадан келе жаткан салт-санаабызды, оюн-зоогубузду жоготуп бараткан экенбиз” (Жазуучу кыргыз-казак жигиттери тартып жаткан көк бөрү оюнун сүрөтөп жатып, бекеринен “О, эсил кайран, ата-баба салтыңдан!”) деп келип, “Эсил кайран” кайрыгы жоготуу түшүнүгүнө ассоциялашарын айтат (Үкүбаева, 2001: б.199).

Иликтөөчү Айнура Кадырманбетова чыгармадагы жазуучунун ономопоэтикалык каражаттарды башкача айтканда энчилүү аттарды адабий каражат катары пайдалангандыгын айтып келип, “андагы Танабай, Чоро, Жайдар, Бүбүжан, Сегизбаев, Кашкатаев, Алданов аттуу ат жана фамилиялардын каармандардын өз образдарына өтө төп, чыгармада аткарган идеялык-эстетикалык

функциясына абдан ылайык тандалып алынгандыгын көрүүгө болот”, деп айтат. Ошондой эле ар бир каармандын образдык аталышын тилдик жана сементикалык жактан терең чечмелеп, чыгарманын негизинде далилдеп талдап көрсөтөт. Мисалы, башкы каарман Танабайдын ысмын төмөнкүдөй чечмелейт: “танап” жана “бай” деген эки сөздүн тутумунан турат. Танап – аралык өлчөмдү билдирүүчү сөз. Күндөлүк турмушта да “жер танабы”, “жол танабы” деген түшүнүктөр бар. Ошондой эле повестин өзүндө да ушул сөз: “Карагер айгыр коштогон тобунан чыгып, окторулуп учканда Танабай жоргонун оозун коё берди. Ээлигип келаткан Гүлсары бошоно калган соң шукшурулуп жөнөдү. Жер танабы кыскарып, четте кызарып, турган күн бери карай дөңгөлөнгөндөй болду”, -деген сыяктуу эки-үч жерде пайдаланылган.

Демек, аралык өлчөмдү билдирүүчү “танап” жана “бай” сөздөрү биригип келип арымы кең, терең, бийик деген түшүнүктү берип калат. Чыгармадагы Танабай да жеке керт башын, бүгүнкү күнүн гана ойлогон чектелүү адам эмес, ал жалпы элдин, келечек муундун тагдырын ойлоп, тынчсызданган, күрөшчүл натурадагы каарман (Айтматов энциклопедиясы, 2018: б.701)

Ал эми иликтөөчү Кашкатаевдин фамилиясынын тандап алышын Торгой чал менен Танабайдын эпизоду аркылуу ачып бергенин көрсөтөт. Жорго тай Гүлсарынын жанында кашка тайлар эч өзгөчөлөнбөгөн көптүн бири. Торгой чал жылкыны Танабайга өткөрүп жатып, кула тайга атайын көңүл бөлөт. Танабайдын “бу тайдын эмнеси артык” деген суроосуна “Жорголугу” деп жооп берет.

Ал эми Гүлсарыны Алданов, Ыбрайымдар актап жатканда, “Короодон сыртта балдар чуулдап ойноп жатышты:

Акбай, Токбай

Ат болоту жорго тай.

Жорго тайдын жолу менен

Кашка тайды тобу менен

Зуулдатып айдап келем-

Зу-у-у-у!..”

Жорголук, күлүктүк сейрек сапат. Алар эч качан тобу менен чыкпайт. Бирок, алар өзүнүн артыкчылык сапаты менен топко көрк берип турат. Жазуучу башка бир каарманы Едигейдин образы жөнүндө “жер ушундай адамдарга таянып өз нугунда айланып турат” деп айтканындай ой-сезими күлүк, кыялы күлүк, адамгерчилиги бийик Танабайдай, Едигейдей адамдар гана өздөрүн топтон бөлүп, обочодон кароого кудрети жетет, өз көз-караштарынан, өз жолунан тайбоого аракеттенет. Иликтөөчү Гүлтан-кентаврдын каршысындагы образ катары, ушуга байланыштырылып Кашкатаев деген фамилия тандалып алынса керек, дейт (Айтматов энциклопедиясы, 2018: б.702)

Жазуучу фауна ааламын сүрөттөөдө кыргыз элинин ырым-жырымдарын да орундуу, дал эл өзү колдонгондой чеберчилик менен сүрөттөп, эмоцияналдуу да, экспрессивдүү да баяндайт. Танабай алгачкы жолу Гүлсарысы менен жолукканда ага суктанып, Торгой чалга ыраазы болуп үйүрдү карай алыстан кайрып салгандагы шукшурулган көрүнүшүн көрүп туруп, учкан кушка окшоштуруп, көзүм тийбесинчи деп, кайра алдыртан үч түкүрүнүп койгон эле. Ал эми Гүлсары башка дүйнөгө сапар тартып теңирдин жылкысына кошулганда, Танабай эңкейип жоргосунун муздаган кабагын укалап, көзүн жапты, көкүлүнөн бир тал кесип алып, коюнуна катты, анан жүгөндү алды да, жолуна түшкөн эле. (Айтматов, 2008: б.442)

Гүлсарысы менен коштошуп жаткан Танабайдын көзүнүн жашы чубуржуп сакалын суулап жатты. Тоо бөксөлөй учуп келаткан казга –Уч, жаныбар, уча бер! – дейт Танабай. Канатың тала электе катарыңды кууп жет! Анан кулагына Боз ингендин арман ыры угулат. ... Күндөп издейт боз инген.

Демек, Танабай Гүлсарыдан айрылды, жетпей калган сүйүүсү Бүбүжандан айрылды, жан бирге досу Чородон айрылды. Ал аз келгенсип партиялык билетинен айрылган. “Боз ингендин арманы” Танабайдын кайгыга батканда кагылчу күүсү болуп саналат. Жазуучунун “Боз ингендин арманы” пайдалануусу иликтөөчүлөрдүн айтуусунда фольклорду пайдалануунун жаңыча табылгасы. Биздин оюбузча, “Боз ингендин арманы” – бул Танабайдын арманы. Автор фольклордон турмуш чындыгын сүрөттөөдө эң мыкты пайдаланылганын көрүүгө болот.

Адабияттар:

1. Эркебаев А. (2009). Айтматов жылы: маарекеден кийинки ойлор // – Аалам. – 2 апрель.

2. Айтматов энциклопедиясы. (2018). Портреттер, илимий макалалар, эскерүүлөр, ырлар, каттар, маалыматтар, документтер, сүрөттөр ж.б.: I том: А-Ж/ А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Экинчи бас. Б.: Турар. – 971б. 697-бетте.
3. Айтматов Ч. (2008). Чыгармаларынын жыйнагы: 2-том. Повесттер, аңгемелер/Түз. Абдылдажан Акматалиев. – Б.: Бийиктик. – 432 б. 270-бетте.
4. Кыргыз тарыхы. (2003). Кыскача энциклопедия. – Бишкек.
5. Кыргыз адабиятынын антологиясы. (2012). Элдик балдар фольклору. 4-том./Т үз. С.Рысбаев ж.б. Сүрөтчүсү Э.Исаков. –Б.: “Кыргыз энциклопедиясы” башкы редакциясы. -464 б. 421-бетте.
6. Үкүбаева Л. (2001). Чыңгыз Айтматовдун поэтикасы жана кыргыз элдик фольклору” Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясы. Бишкек –199-бетте.

CLASSIFICATION OF TOPICS IN RIDDLES

Khaver Karimli

PhD Student

Baku State University, Azerbaijan

Khaver.Karimli@gmail.com

Orcid id: 0000-0002-0010-6396

Abstract. The article is dedicated to the theme and features of Azerbaijani riddles. Riddles are one of the oldest types of Azerbaijani oral folk literature. The word riddle is derived from the verb to find. The riddle arises about any object, event and concept. First of all, the origin, purpose and features of the riddles are shown given. The article also provides brief information on the history of the publication and research of riddles. As well, in the article the names of folklorists such as P. Afandiyev, H. Zeynalli, V. Khuluflyu, N. Seyidov, and the names of books published in this field were mentioned. People have created more riddles on the subject of their occupation. Here the riddles are conventionally divided into several types. Thus, here are given celestial bodies, natural phenomena, water, fire, wind and earth, flora, fauna, musical instruments, ancient weapons, and so on. These examples were spread orally among the people and later recorded by folklorists There is also detailed information about the fact that the riddles are in the form of poems and prose.

Key words: Riddle, folklore, proverbs, dialogue, bullet, pulov, music

TAPMACALARDA MÖVZU TƏSNİFATI

Kərimli Xavər Məmmədağa qızı

Doktorant

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalə Azərbaycan tapmacalarının mövzusu və şəkli xüsusiyyətlərinə həsr edilmişdir. Tapmacalar Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim və maraqlı növlərindən biridir. Tapmaca sözü tapmaq feilindən yaranmışdır. Tapmaca hər hansı əşya, hadisə və məvhum haqqında yaranır. Burada əvvəlcə tapmacaların mənşəyi, məqsədi, özünəməxsus xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Məqalədə tapmacaların nəşri və tədqiqi tarixi ilə bağlı da qısa məlumat verilmişdir. Bundan başqa məqalədə P.Əfəndiyev, H.Zeynalli, V. Xuluflyu, N. Seyidov kimi folklorşünasların adları çəkilmiş, onların bu sahədə nəşr etdirdiyi kitabların adları da qeyd edilmişdir. Xalq tarixən hansı peşə ilə məşğul olmuşdursa, o mövzuda daha çox tapmacalar yaratmışdır. Burada tapmacalar şərti olaraq bir neçə istiqamətə bölünmüşdür. Belə ki, səma cisimləri, təbiət hadisələri, su, od, yel və torpaq, bitki aləmi, heyvanlar aləmi, musiqi alətləri, qədim silahlar və s. kimi mövzulara dair tapmacalara nümunələr göstərilmişdir. Bu nümunələr insanlar arasında şifahi şəkildə yayılaraq sonrada folklorşünaslar tərəfindən yazıya alınmışdır. Həmçinin burada tapmacaların formaca nəzm və nəsr şəklində olması barədə də ətraflı məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: Tapmaca, folklor, Atalar sözü, dialoq, güllə, plov, musiqi

İnsan təfəkkürünün formalaşmasında v  təşəkkülündə tapmacalar çox mühüm rol oynayır. Təbiət qarşısında çoxlu açılmamış qarşısında qalan insan daim  z n  cürbəcür suallar verir və onlara cavab tapmağa çalır. Bu cavablar isə beynin aldıđı informasiyalara, insanın t f kk r n , bilik dairəsinə, ađlına uyđun olur.

Tapmacalar xalq təfəkkürünün məhsulu kimi çox qədim dövrlərdən bařlayaraq insanların həyat və m iř t tərzindən, dünyaya baxıřından yaranmıřdır. Tapmaca bu və və ya digər  řya, hadisə və məfhum haqqında yaranır. Həmin  řya v  hadisənin bir əlaməti, bir keyfiyyəti dolaylı yolla söylənilir, bařqa cəhətləri isə gizli saxlanılır. Belə ki, tapmacanın cavabını tapmaqla onun metaforik mənasını aydınlařdırmıř olarıq. Folklorşunas P. Əfəndiyev isə tapmacaya ařađıdaki kimi tərif verir: "Tapmaca insanların d ř nc sini yoxlamaq məqsədilə düzəldilən bu və ya digər hadisə və  řyanın poetik təsviridir." [3; s 145]

Tapmacada iki tərəf olur. Janrın  z , bir də onun cavabı. Beləliklə, tapmacalar iki və daha artıq ř xs arasında m kalim  ř klind  meydana çıxır. Ona görə də Hənəfi Zeynallı göstərir ki, "Tapmaca atalar s z n , bayatıya, mahnıya nisbətən daha çox kollektivlik xüsusiyyətinə malikdir.  unki,  g r bir mahnı v  atalar sözünün ifasında  sas n bir nəfər iřtirak edirsə, tapmacalarda ən azı iki nəfər iřtirak edir." (Zeynallı, 2014: s.7) M  llif  görə, tapmacalar məclislərdə, ř nlikl rd , tapmaca gecələrində kollektiv tərəfindən yaradılmıřdır.

Tapmacalar ađlın v  kamalın məhsuludur. Türklərin "bilm c " adlandırdıqları tapmacalarımız haqqında inqilabdan əvvəl və sonra ayrı-ayrı jurnal v  qəzetlərdə məqalələr n řr olunmuř, 1928-ci ildə Hənəfi zeynallı v  Vəli Xulufu tərəfindən iki müstəqil tapmaca kitabı n řr olunmuřdur. İstər Hənəfi Zeynallı, istərsə də Vəli Xulufu çap etdirdikləri tapmaca kitablarına çox dəyərli elmi m q ddim l r yazmıřlar. Müəlliflər tapmacaları real həyatla, m iř timizl , bizi əhatə edən təbiətlə əlaqələndirirlər.

Sonrakı illərdə tapmacaların n řri H.Əlizadənin,  .Axundovun, Q.Pařayevin n řr etdirdiyi toplu v  antologiyalarda əks olunmuřdur. Folklorşunas alim Nurəddin Seyidov bu janrın sistemli ř kild  tədqiqinə dair qiymətli əsər n řr etdirmiřdir.

Tapmacalar məzmun və formaca b y k inkiřaf yolu ke miřdir. N. Seyidov bu barədə yazır: "Tapmacalar heç də birdən-bir  bu gün gördüyümüz ř kild  olmamıřdır. Əvvəlcə onlar sadəcə danıřıqdan ibarət olmuř, hər hansı hadisə,  řya v  sair ni a ıq,  z adı ilə deyil, dolaylı ř kild , metaforik yollarla ifadə etmiřdir." (Pirsultanlı, 2013: s.13)

Tapmacaların əksəriyyəti xalqın gündəlik həyatı və m iř ti ilə qırılmaz tellərlə bađlıdır. "Tapmacaların ilk yaradıcılاری – m dr k "d d l r", "ozanlar" gözləri ilə görüb, ürəkdən duyduqları  řyalara, hadisələrə, bitki və heyvanların qeyri-adi əlamət və xüsusiyyətlərinə məcazi məna vermiř, onları "...sual ř klind  qurulmuř metaforaya"  virmiřl r." (Pirsultanlı, 2013: s.159)

ř kli xüsusiyyətlərinə görə tapmacalar  sas n iki yerə bölünür:

1. Nəsr ř killi tapmacalar.
2. N zm ř killi tapmacalar.

Həm nəzm, həm də nəsr ř klind  rast gəlinən tapmacaların  l c s , qafiyəsi hər zaman diqqəti   kmıřdir. Görkəmli folklořunas V. Xulufu da  z n n "Tapmacalar" kitabında bu mövzuya toxunmuřdur: "Tapmacalarda gözəl t řbehl r, səlis cümlələr az deyildir. Dil etibarilə də tapmacalar çox sadə və ah ngdir. (Xulufu, 2014: s. 4)

Azərbaycan tapmacaları xalq həyatının bütün sahələrinə aid yaranıb. Xalq  n çox m řđul olduđu peř , gündəlik təmasda olduđu  řya, rastlařdıđı hadisə haqqında tapmacalar yaradır. ř rti olaraq tapmacaları ařađıdaki kimi qruplařdırmaq olar:

1. Səma cisimləri, təbiət hadisələri, su, od, yel və torpaq haqqında tapmacalar;
2. Bitkilər aləmi ilə bađlı tapmacalar.
3. Heyvanlar aləmi ilə bađlı tapmacalar
4. İnsan, onun bədən üzvləri, geyim və bəzəklər, yařadıđı evi, təsərrüfat v  m iř t  řyaları v  silahlar barədə tapmacalar
5. Musiqi və musiqi alətləri ilə bađlı tapmacalar;
6. Texnik-tərəqqi ilə bađlı tapmacalar;
7. Müxtəlif mövzulu tapmacalar;

Səma cisimləri, təbiət hadisələri, su, od, yel və yer (torpaq) haqqında tapmacalarda arxaik d ř nc   z n  göstərir. Bu tip tapmacalarda kosmoqonik təsəvvürlər, su, od, yel və torpaq kultu ilə bađlı baxıřlar  n planda dayanır. Bu obrazların müəyyən əlamətləri qorunmaqla həqiqətə əsaslanmaq əsas ř rtidir. Məsələn, səhərin a ılması ilə bađlı d ř nc  insanda xoř ovqat yaradır. Onun təsdiqi ovqatdakı əhval-ruhiyyəni təsdiqləyir:

Ađ sandıđım açıldı,

Üstü inci, mirvari,
Arasında bir yarpaq. (Dil) (Seyidov, 2004: s. 100)

Altı çəpər, üstü çəpər,
İçində qara quş səkər. (Qara göz) (Seyidov, 2004: s. 100)

Təsərrüfat, məişət əşyaları, heyvanlardan alınan məhsullar, qoşqu vasitələri, yaba, balta və s. bağlı tapmacalarda başlıca mövzu idi. İnsanlar işlətdikləri bütün təsərrüfat əşyalarını, onların simvolik cəhətlərini tapmacalara köçürmüşlər. Eyni xüsusiyyətlər çadır, ev, onun hissələri, talvar və s. bağlı tapmacalarda özünü göstərir. Məsələn:

Ağ qul qapıları gəzər. (Şam) (Seyidov, 2004: s. 119)

Ağ oxloyum yağlıdı,

Başna qaytan bağladı. (Süzülən düyü və sini) (Seyidov, 2004: s. 119)

Qəhrəmanlıq, özünü müdafiə düşüncəsi ilə istifadə edilən silahlarla bağlı da maraqlı tapmacalar yaranmışdır. Qədim dövrdə istifadə edilən silahlarla yanaşı sonrakı dövrlərdə də mövcud olmuş silahlarla bağlı yaranmış bağlı tapmacalarda bu alətlərin müxtəlif xüsusiyyətləri göstərilmişdir:

Gərməşonu taparlar,

Uzun ağacı ovarlar,

Sapand taxıb atarlar. (Ox) (Seyidov, 2004: s. 141) Başına papaq qoyarlar (Nizə) (Seyidov, 2004: s. 142)

Silahlarla bağlı tapmacalar içərisində tüfəng, güllə, gilizlə bağlı nümunələr əksəriyyət təşkil edir. Məsələn:

Atdım atana,

Dəydi kotana.

Dəryada balığa,

Düzdə ceyrana. (Tüfəng) (Seyidov, 2004: s. 138)

Ditdiləcik məndirə,

Bəyi yerə əndirə. (Güllə) (Seyidov, 2004: s. 140)

Müxtəlif yeməklər, xörəklər, şirniyyat və s. ilə bağlı tapmacalarda insan üçün faydalı yeməklər tapmaca mövzusunda çevrilmişdir. Belə tapmacalar milli mətbəxi yaşatmaq baxımından çox əhəmiyyətlidir. Məsələn:

Mən aşiqəm könüldən,

Xəbər alın əmirdən.

Bu gün bir nübar yedim,

Budaqları dəmirdən. (Kabab) (Seyidov, 2004: s. 147)

Şit bişmiş aş,

Köşək elə daş (Halva) (Seyidov, 2004: s. s 148)

Tapmacaların maraqlı bir qrupu musiqi alətləri ilə bağlıdır. Xalq həmişə xoş əhvalını qoruyub saxlamaq, şənlənmək üçün müxtəlif musiqi növlərindən istifadə etmişdir. Tütək, ney, qopuz, gəranay, zurna, saz, kamança, qaval, nağara və s. kimi musiqi alətləri ilə bağlı xalq maraqlı tapmacalar yaratmışlar. Məsələn:

Ələ alsan ağlayar,

Yerə qoysan kiryər. (Kamança) (Seyidov, 2004: s. 150)

Yumru təkər,

Əllərdə gəzər. (Qaval) (Seyidov, 2004: s. 150)

Müxtəlif mövzulu tapmacalar kimi qruplaşdırdığımız təsnifatda mövzular rəngarəngdir. Bu qrupa həm müxtəlif tip əşyalarla, həm qeyri-maddi və mücərrəd məzmunlu tapmacalar aiddir. Fikir, xəyal, söz, iradə, kölgə, yalan, ağıl və s. kimi tapmacaları məhz bu qəbildən ola tapmacalardır. Məsələn:

Atəşdə yanmaz

Suda batmaz (Söz) (Seyidov, 2004: s. 173).

Nə gecə yatar,

Nə suya batar. (Kölgə) (Seyidov, 2004: s. 174)

Bütün bu göstərilən mövzularda yaranan çoxsaylı tapmacalar xalqımızın dünəni, həyata baxışı, yaşanı, ənənələri haqqında ətraflı məlumat verir. O görə bu mətnlər xalqın keçmişini öyrənmək baxımından çox önəmlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Zeynallı H. (2014). Azərbaycan tapmacaları. – Bakı. – 104 s.
2. Seyidov N. (2004). Tapmacalar. – Bakı: Şərq-Qərb. – 207 s.
3. Əfəndiyev P. (2013). Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Dərslik. – Bakı: Elm və təhsil. – 598 s.
4. Pirsultanlı S. (2013). Azərbaycan şifahi xalq şeiri və heca vəzninin inkişaf tarixi. – Bakı: Təknur. – 482 s.
5. Xulufli V. (2014). Tapmacalar. – Bakı: Elm və təhsil. – 130 s.

LINGUISTICS / DİLÇİLİK

UOT: 81

LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

Vefa Allahverdiyeva

PhD, Senior Lecturer

Baku Slavic University, Azerbaijan

vefabsu@mail.ru

Orcid id: 0000-0002-3429-7311

Abstract: The article is devoted to the study of the linguistic picture of the world. The relevance of the research topic is due to the fact that, within the framework of modern linguistic science, the linguistic picture of the world is one of the fundamental concepts, the study of the linguistic picture of the world is of great interest to modern linguists. Language is a mirror of culture, it reflects not only the real world surrounding a person, not only the real conditions of his life, but also the social consciousness of the people, its mentality, national character, lifestyle, traditions, customs, morality, value system, attitude, vision the world. However, between the world and the language stands a thinking person, a native speaker. It is a person who perceives and realizes the world through the senses and on this basis creates a system of ideas about the world. Having passed them through his consciousness, having comprehended the results of this perception, he passes them on to other members of his speech community with the help of language. In other words, thinking stands between reality and language. In linguistics, the connection between the picture of the world and the language is established, methods of fixing the mental content by means of language are studied. Under the linguistic picture of the world in linguistics, it is customary to understand the image of the world that has historically developed in a particular linguistic community, a set of ideas about the world fixed by the language, a certain way of conceptualizing the universe within the framework of a given language.

Key words: linguistic picture of the world, linguistics, language, concept, person, linguistic personality, mentality, culture.

DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİ

Allahverdiyeva Vəfa Elxan qızı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: Məqalə dünyanın dil mənzərəsinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Mövzunun aktuallığı müasir dilçilik elmi çərçivəsində dünyanın dil mənzərəsinin fundamental anlayışlardan biri olması ilə şərtlənir, hazırki dövrdə dünyanın dil mənzərəsinin öyrənilməsi linqvistlər üçün böyük maraq doğurur. Dil mədəniyyətin aynasıdır, dildə yalnız insanı əhatə edən gerçək dünya, onun həyatının real şərtləri deyil, həm də xalqın ictimai şüuru, onun mentaliteti, milli xarakteri, həyat tərz, ənənələri, adətləri, əxlaqı, dəyərlər sistemi, dünyaya münasibəti, dünyaya baxışı, dünyagörüşü əks olunur. Bununla yanaşı, dünya ilə dil arasında düşünən insan, dil daşıyıcısı dayanır. Məhz insan dünyanı duyğu orqanları vasitəsi ilə qavrayır, dərk edir və bunun əsasında da dünya haqqında təsəvvürlər sistemini yaradır. Onları öz şüurundan keçirərək, bu qavramanın nəticələrini dərk edərək, dilin köməyi ilə nitq kollektivinin digər üzvlərinə ötürür. Başqa sözlə desək, gerçəkliklə dil arasında təfəkkür dayanır. Linqvistikada dünya mənzərəsi ilə dil arasında əlaqə qurulur, zehni məzmunun dil vasitəsi ilə fiksasiya edilməsi metodları öyrənilir. Dilçilikdə dünyanın dil mənzərəsi altında, konkret bir dil kollektivində tarixən formalaşmış dünya obrazı, dünya haqqında dil vasitəsilə təsbit edilmiş təsəvvürlər toplusu, müəyyən bir dil çərçivəsində dünyanın konseptləşdirilməsinin hər hansısa bir üsulunun anlaşılması qəbul edilmişdir.

Açar sözlər: dünyanın dil mənzərəsi, dilçilik, dil, dil şəxsiyyəti, konsept, insan, mentalitet, mədəniyyət.

Bir çox suallar arasında, ən maraqlılarından biri də, fikrimizcə, dilin insan dünyasının mənzərəsini necə formalaşdırması sualıdır.

Dil bizimlə dünya arasında dayanan sanki bir güzgüdür. Dil bütün danışanların dünyanın necə qurulması barədə ümumi təsəvvürlərini əks etdirir. Üstəlik, dilin güzgüsü ətrafdakı reallığın bütün xüsusiyyətlərini deyil, yalnız bu dilin daşıyıcıları üçün xüsusilə vacib görünən xüsusiyyətləri əks etdirir.

İnsanın dünyası mədəniyyətin dünyasıdır. Mədəniyyət mental olaraq dünyanın mənzərəsi ilə təmsil olunur. Dünya mənzərəsi idrak fəaliyyəti prosesində bir insanın beyinində toplanmış bütöv bir obrazdır, ancaq real dünyanın güzgüdəki əksi deyil. İnsan dünyanı mənzərə kimi qəbul edir. Dünyanın mənzərəsi insan şüurunun reallığıdır. Dünya mənzərəsi insanın dünya ilə hərtərəfli təması prosesində yaranır.

İnsan həqiqi dünyanı özündə, yəni öz şüurunda yaratdığı bir mənzərə ilə əvəzləməyə çalışır. Hər bir insanın özünəməxsus dünya mənzərəsi var.

Dünya mənzərəsi insanın dünyaya: təbiətə, insanlara, özünə, əməyə, mənəvi təməllərə, milli ənənələrə münasibətlərinin növünü formalaşdırır, onun mədəni məkanda yerini müəyyənləşdirir və ona münasibəti formalaşdırır.

“Dünya mənzərəsi” anlayışının özü yeni deyil. İnsanın özü qədər qədimdir. Dünyanın mənzərəsi milli-mədəni xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur, çünki tarixi hadisələrin, coğrafi şəraitin və ayrı-ayrı xalqların etnopsixoloji xüsusiyyətlərinin təsiri altında formalaşır. Məhz bu əsasla da müasir elmdə dil etnosun aparıcı xüsusiyyətlərindən biri kimi tərif edilir. Ancaq milli-mədəni spesifiklik yalnız dünyanı qavramanın ümumbəşəri birliyinin fonunda qurulur (Колшанский, 2013: с.101).

Dünya mənzərəsi anlayışı müxtəlif elmlərdə: fəlsəfə, psixologiya, mədəniyyətşünaslıq, koqnitologiya, dilçilik və s.-də istifadə olunur.

Dünya mənzərələri arasında xüsusi yer insan biliyinin bütün sahələrini əhatə edən dünyanın dil mənzərəsinə aiddir.

Müasir dilçilikdə dildə insan mövzusunun aktuallığı artıq məlum hadisədir. Hazırkı linqvistik tədqiqatlarda dilin təbiətinin yalnız insanın və bütövlükdə onun dünya mənzərəsinin öyrənilməsi əsasında anlaşıla biləcəyi fikri aparıcı mövqe tutur. Antropoloji dilçiliyin əsas vəzifələrindən biri dünya mənzərəsinin təsviridir. Dünyanın dil mənzərəsi antroposentrikdir. Onun mərkəzində insan və onunla sıx bağlı olan hər şey dayanır. Son illərdə dünyanın dil mənzərəsi dilçilikdə ən aktual mövzulardan birinə çevrilmişdir. Konseptual sistem, konseptosfera, dünyanın dil vasitəsilə təqdimatı və s. eyni məfhuma işarə edir. Ən çox istifadə edilən “dünya mənzərəsi” termini müxtəlif cür başa düşülür, məsələn: “məhiyyətə aydın olan dünya mənzərəsi, əslində dünyanı təsvir edən mənzərə demək deyil, mənzərə kimi başa düşülən dünya deməkdir” (Серебрянников, 1990: с.91). Dünyanın mənzərəsi ətraf mühit və insan haqqında məlumatların emalının nəticəsidir. Dünyanın mənzərəsi dünyanın insanın dünyagörüşünün təməlinə dayanan, onun daşıyıcılarının şüurunda əsas xüsusiyyətləri təmsil edən, insanın bütün mənəvi fəaliyyətinin nəticəsi olan ilk qlobal obrazıdır.

Dünyanın dil mənzərəsi anlayışı bir tərəfdən Vilhelm von Humboldt və neohumboldtçuların (Leo Vaysgerber və başqaları) dilin daxili forması haqqında ideyalarından qaynaqlanır, digər tərəfdən də Amerika etnolinqvistikasının ideyalarına, xüsusən Sepir – Uhorf-un linqvistik nisbilik fərziyyəsi adlandırılan nəzəriyyəyə əsaslanır.

“Dünyanın dil mənzərəsi” anlayışı elmi terminoloji sistemə L.Vaysgerber tərəfindən daxil edilmişdir.

Dünyanın dil mənzərəsi mümkün olan bütün məzmunların sistemidir, yəni həm müəyyən bir dil birliyinin mədəniyyətinin və mentalitetinin özünəməxsusluğunu müəyyən edən mənəvi məzmun sistemi, həm də dilin özünün mövcudluğunu və fəaliyyətini şərtləndirən dilin məzmun sistemidir.

Dünyanın dil mənzərəsi, bir tərəfdən, müəyyən bir etnosun və dilin tarixi inkişafının nəticəsidir, digər tərəfdən, onların gələcək inkişafının özünəməxsus üsul səbəbidir.

Dünyanın dil mənzərəsi dəqiq şəkildə qurulmuşdur və dilin ifadəsində çoxsəviyyəlidir. O, xüsusi səslər və səs birləşmələrini, dil daşıyıcılarının artikulyasiya aparatının struktur xüsusiyyətlərini, nitqin prosodik xüsusiyyətlərini, lüğət tərkibini, dilin sözyaratma imkanlarını və söz birləşmələri və cümlələrin sintaksisini, həmçinin paremioloji baqajı müəyyənləşdirir.

Dünyanın dil mənzərəsi zaman baxımından dəyişkəndir.

Dünyanın dil mənzərəsi dil və mədəni özünəməxsusluğun dünyaya baxışda, dünyagörüşündə sabitləşməsinə və bu özünəməxsusluğun dil vasitələri ilə ifadə olunmasının təsbitinə (möhkəmlənməsinə) kömək edərək dilin məhiyyətinin bircinsliyini yaradır.

Dünyanın dil mənzərəsi dil birliyinin bircins, özünəməxsus şüurunda mövcuddur və dil vasitələri ilə əks olunan dünyagörüşü, davranış qaydaları, həyat təzi vasitəsilə sonrakı nəsillərə ötürülür.

Yekun söz kimi deyə bilər ki, dünyanın dil mənzərəsi dünya haqqında müəyyən bir dil kollektivinin gündəlik şüurunda tarixən formalaşan və dildə əks olunan təsəvvürlər məcmusudur, gerçəkliyi konseptləşdirmənin müəyyən bir üsuludur. Konkret dil birliyinin dil mənzərəsi onun ümumi mədəni irsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Булыгина Т. В., Шмелев А. Д. (1997). Языковая концептуализация мира / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелев. – М.: Изд-во МГУ. – 430 с.
2. Вежбицкая А. (1996). Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая. – М.: Слово. – 609 с.
3. Воркачев С. Г. (2001). Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. № 1. – С. 64-72.
4. Колшанский Г. В. (2013). Объективная картина мира в познании и языке. – М.: Либроком. – 124 с.
5. Корнилов О. Л. (2003). Языковая картина мира как производная национальных менталитетов. – М.: ЧеРо. – 349 с.
6. Потебня А. А. (1993). Мысль и язык / А. А. Потебня. – Киев: Наука. – 590 с.
7. Серебренников Б. В. (1990). Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Б. В. Серебренников. – М.: Символизм. – 549 с.
8. Хомский Н. (1972). Язык и мышление / Н. Хомский. – М.: Политика. – 540 с.

UOT: 811.512.1

STRUCTURAL-SEMANTIC FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN "OGUZ-NAME"

Gunel Shamilova

PhD, Lecturer

Baku Slavic University, Azerbaijan

gunel.isa81@gmail.com

Orcid id: 0000-0002-3538-2390

Abstract: Invaluable monuments of the common Turkic culture "Oguz-name" are an ancient source to understand worldview, way of thinking, psychology and spiritual heritage of the Turkic peoples. "Oguzname" is also of great interest in the research of the rich phraseological layer of the Turkic languages. The language of "Oguz-name" proves that in the ancient strata of the Turkic languages the phraseological layer is presented in perfect form. With a comparative research, it becomes clear that the development of phraseological units in the Turkic languages proceeded at the same pace. Some of these phraseological units have gone through a difficult path of development and have undergone structural and semantic changes. A comparative research of the historical development of phraseological units and their place in the Karlug group of Turkic languages made it possible to analyze their primary variants. When comparing phraseological units in "Oguz-name" and in the Karlug group of modern Turkic languages, we can observe similarities and parallelism, phonetic, semantic and morphological differences. The language of "Oguz-name" is characterized by phraseological units in the form of a phrase. When we compare with the modern Turkic languages of the Karlug group, it becomes obvious that the components of some phraseological units are archaic for the modern Turkic languages of this group. Other phraseological units have the same meaning and structure in the modern Turkic languages of the Karlug group.

In the Uyghur version of "Oguz-name" there are invariants of phraseological units that are used in the modern Uzbek language. The stereotypes of the mythological representation of the Turkic languages are reflected in phraseological units.

Key words: Oguz-name, Uzbek language, stereotypes, Uyghur variant, phraseological unit, invariant, turkic languages.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В «ОГУЗНАМЕ»

Шамилова Гюнель Рахман кызы

доктор философии по филологическим наукам, преподаватель

Бакинский славянский университет, Азербайджан

Аннотация: Бесценные памятники общетюркской культуры «Огуз-наме» являются древним источником для восприятия мировоззрения, образа мышления и психологии тюркских народов. «Огузнаме» также представляют большой интерес в изучении богатого фразеологического пласта тюркских языков. Язык «Огуз-наме» доказывает, что в древних слоях тюркских языков фразеологический пласт представляется в совершенном виде. При сравнительном изучении становится очевидным тот факт, что развитие фразеологизмов в тюркских языках шло одинаковым темпом. Часть этих фразеологических единиц прошли сложный путь развития и подверглись структурно-семантическим изменениям. Сравнительное изучение исторического развития фразеологизмов и их место в карлугской группе тюркских языков, позволило проанализировать их первичные варианты. При сравнении фразеологических единиц в «Огуз-наме» и в карлугской группе современных тюркских языков наблюдаем сходства и параллелизмы, фонетические, семантические и морфологические отличия. Для языка «Огуз-наме» характерны фразеологические единицы в форме словосочетания. При сравнении с современными тюркскими языками карлугской группы становится очевидным, что компоненты некоторых фразеологических единиц являются архаичными для современных тюркских языков этой группы. Другие фразеологические единицы, имеют одинаковое значение и структуру в современных тюркских языках карлугской группы.

В уйгурской версии «Огуз-наме» встречаются инварианты фразеологических единиц, которые употребляются в современном узбекском языке. Стереотипы мифологического представления тюркских языков находят свое отражение во фразеологических единицах.

Ключевые слова: Огуз-наме, первичные варианты, узбекский язык, стереотипы, уйгурский вариант, фразеологическая единица, инвариант.

Каждый народ представлен своим языком. Среди единиц, которые хранят и отражают в себе глубинные слои языка этноса, национальные особенности, а также образ мышления, психологию, культуру, историю и другие специфические особенности, самым значимым является фразеология. С.Ализаде пишет: «Если бы фразеология не была бы продуктом связанной абстракции языка и мышления, то она не стала бы примером народной мудрости, национального своеобразия и этнической психологии народа» (Ализаде, 2009: с.6).

В процессе исследования фразеологического пласта отдельных тюркских народов, становится очевидным, что фразеологические единицы, имеющие древнюю историю и прошедшие долгий путь развития, в большинстве тюркских языков употребляются, претерпев лишь незначительные изменения в своей фонетике, морфологии и семантике. Несмотря на то, что каждый из тюркских языков прошел свой исторический путь и сформировался со свойственной ему закономерностью, вместе с тем, их фразеологические единицы имеют общие древние корни. Показателем этого является сохранившееся в современных тюркских языках богатство фразеологических единиц. Закономерно, что в процессе исторического развития во фразеологических единицах языков обнаружилось определенное различие. В подобном ракурсе история происхождения и развития фразеологических единиц в тюркских языках представляет собой особый интерес.

Среди древних письменных памятников, отражающих в себе национально-культурные особенности тюрков, особое место занимают огузнаме. В общетюркской культуре памятники «Огуз-наме» бесценны, ибо являются одними из древних источников для понимания мировоззрения, образа мысли и психологии тюркских народов. В то же время «Огуз-наме» позволяют создать истинное представление о богатом пласте фразеологии и уровне развития тюркских языков. Их язык является свидетельством того, что в сформировавшейся форме фразеологический пласт был представлен даже в глубоких слоях этих языков.

В настоящем исследовании мы проведем анализ структурно-семантических особенностей фразеологических единиц в уйгурском переводе «Огуз-наме», отличающемся от других эпосов огузнаме своим началом, концовкой и повествованием.

Позвольте представить некую информацию об уйгурской версии «Огуз-наме». Так, уйгурский алфавит, на котором написан манускрипт «Огуз-наме», представляет собой 21 страничный текст. Каждая страница текста состоит из девяти строк. А.М.Щербак отмечал, что в целом памятник хорошо сохранился, однако некоторые его страницы были повреждены. Представленные в «Огуз-наме» события далеки от реальности: они не правдоподобны, отражают мифическую жизнь, что свидетельствует в пользу того факта, что эпос был известен задолго до принятия ислама. Ученый

считал, что хранящийся в национальной библиотеке уйгурский вариант «Огуз-наме» не является оригинальным, и вероятно, имелся и более древний вариант рукописи (Щербак, 1959).

Уйгурский вариант «Огуз-наме» был переведен Генрихом Фридрихом фон Дитцем еще в начале XIX века и издан в Берлине в 1815 году. Автором фундаментального исследования по описанию, переводу и транскрипции данного варианта памятника был исследователь древних тюркских памятников В.В.Радлов. Кроме него в XX веке анализом уйгурского варианта «Огузнаме» занимались Рза Нур, В.Банг, П.Пеллио, З.Велиди Тоган, А.Эрджиласун, А.М.Щербак и И.В.Стеблева.

Материалом для нашего исследования обозначенной рукописи «Огуз-наме» явилось издание А.М.Щербака от 1959 года (Щербак, 1959).

В существующей научной литературе отмечается, что язык текста оригинала в значительной степени отличается от норм литературного уйгурского языка. Однако имеющиеся в тексте оригинала фразеологизмы позволяют нам сделать заключение о том, что они не отличаются основательно как от современных уйгурских фразеологизмов, так и от фразеологизмов прочих современных тюркских языков.

В тексте уйгурского «Огуз-наме» нашли своё отражение только фразеологические единицы, созданные по модели «имя существительное + глагол». Некоторые из них представляют собой глагольные фразеологические единицы с соматическим компонентом. Если сравнить употребленные в тексте фразеологические единицы с подобными им в карлугской группе современных тюркских языков, то можно стать свидетелем как наличия схожести и параллелизма, так и фонетических, семантических, морфологических различий. Некоторые из фразеологических единиц дошли до нас, утратив в процессе исторического развития свои исходные значения.

Ряд встретившихся нам фразеологических единиц употребляется в том же значении, и с той же структурой, что и в карлугской группе современных тюркских языков, например: [Oğuz kağan j(i)qitnin sözün **j(a)ksi kördi...**] (Щербак, 1959: с. 43 (22-8,9)); [Oğuz kağan Uluğ Türükün **sözün j(a)ksi kördi**] [Щербак, 1959: стр. 58 (37-4,5)]. Фразеологическая единица, образованная по модели «имя прилагательное + глагол» в современном уйгурском языке и сегодня имеет ту же семантику – «любить», «нравиться» (Сравни: *yaşxi körmək* в современном уйгурском языке, *yaşxi kurmok* в узбекском языке).

Имя существительное в образованной по типу предложения фразеологической единице [**Tili(qə) kelə başladı**] [Щербак, 1959: стр. 23 (2)] со значением «заговорить», приобрело аффикс дательного падежа. В современном узбекском и уйгурском языках данная фразеологическая единица употребляется в форме *tilğa kəlmək/tilqa kelmoq*. В тексте также встречаются и варианты *tilğa kirmək/tilqa kirmoq*.

В уйгурской версии «Огуз-наме» есть и инварианты, употребляемые в современном узбекском языке. Инвариант: ...*Ай қағануң көзү йарыб бодады, еркәк огул тоғурды* - [Ау ханın gözü işiqlanıb gəngləndi, oğlan doğdu] [Щербак, 1959: с. 22 (1-3,4)]; фразеологическая единица: *кўзи ёриди*. А в узбекском и уйгурском языках наблюдается употребление в форме *хотунин кўзи ёриди/unin közü yorudi*.

Первая часть образованной по модели «существительное + глагол» фразеологической единицы *кўзи ёримоқ* с аффиксом принадлежности буквально означает «в глазах появился свет». Глагол *ёримоқ* означает «осветиться, стать светлым», однако в составе фразеологической единицы данный глагол приобретает значение «родить, произвести на свет ребенка». По мнению А.М.Щербака, компонент *bodadi* «красить» в составе фразеологизма "*közü yarib bodadi*" – фонетический прототип глагола. Употребляемая в современном узбекском языке фразеологическая единица *кўзи ёримоқ* может считаться инвариантом фразеологической единицы, встречающейся в версии «Огуз-наме».

В тюркской мифологии существовали представления о рождении Света из Луны. И если в тюркском мифологическом сознании Солнце играло более значимую роль, то после принятия уйгурами в 763 году Манихейства, Солнце постепенно уступило свое место Луне. Известно, что во времена государства Великих гуннов существовал обычай, суть которого заключалась в том, что выражалось поочередное уважение к Солнцу и Луне, а затем им приносили в жертву животных.

В уйгурском варианте «Огуз-наме» имя отца пишется как *Ау Хан* «Хан/повелитель Луны». К сожалению, утеряна часть памятника с вариантом этого заглавия. Именно по этой причине остается неясным, кем был *Ау Хан*. Из текста следует, что так звали второго сына Огуз хана. В памятнике *Ау Хан*, представляет собой символическое наименование Луны, присущее тюркской мифологии. В

соответствии с мировоззрением тюрков, Луна олицетворяла собой мужское начало. Следует отметить и то, что в тюркско-монгольских легендах Луна представляется как мифический образ отца, способного произвести на свет ребенка.

В тексте памятника наряду с фразеологической единицей *кўзи ёримоқ* встречается и вариант *ёримоқ* в значении «родить, произвести на свет»: *Төл боғаз болды. Кунлардән сон, кечалардән сон йаруды, үч еркәк оғулцы тоғурды* [Щербак, 1959: стр. 29, (8-1,2)]. Данный факт показатель того, что в тюркских языках однокомпонентные фразеологические единицы имеют древние корни. Закономерен и тот факт, что стереотипы, представленные в мифологическом мировоззрении тюркских народов, находят своё отражение и во фразеологических единицах.

Из сравнений, проведенных в карлугской группе тюркских языков, становится ясно, что компоненты фразеологических единиц, употребленных в уйгурском варианте «Огуз-наме», устарели с точки зрения современной карлугской группы, например:

- [*сенлардән баш чалунғулук тиләб тән туруп*] [Щербак, 1959: стр. 33 (12-9); стр. 34 (13-1)];
- [Oğuz kağan *çamat atub* anqa atlarǵu tiladi] [Щербак, 1959: стр. 36 (15-5,6)];
- *Atam çamat atub* ersə mənün tapum erürmü?] [Щербак, 1959: стр. 42 (21-7,8)].

Соматическая фразеологическая единица *baş çalunǵuluk* имеет значение «поклониться, подчиниться». А.М.Щербак считает, что компонент *çalun* в слове *çalunǵuluk* образован от глагола *çalunku*. Значение фразеологической единицы *çamat atmaq* в древних тюркских словарях трактуется как «сердить, разгневать». Это же значение следует из последовательности событий, описанных в содержании рукописи. Как в уйгурском, так и в узбекском языках мы не встречаем слов *çalunǵuluk* и *çamat* в самостоятельных значениях. Из этого следует, что утратив свою прежнюю семантику, эти слова архаизировались и вышли из языкового употребления. Кроме того, в тексте рукописи мы встречаем и фразеологические единицы со значением «обрадовать»: *Oğuz kağan sevinc atti, küldü* [Щербак, 1959: стр. 45 (24-5) (*sevinc atti* – «обрадовался»)].

Каждый из глагольных компонентов двух фразеологических единиц несет равную семантическую нагрузку, однако по выражению первых частей они представляют собой антонимичные фразеологические единицы.

В тексте памятника мы встречаем и синоним фразеологической единицы *sevinc atti*. Фразеологическая единица *sevinc taptilar* в значении «радоваться, обрадоваться» встречается в тексте в трёх местах: [Taki mundan son *sevinc taptilar*] [Щербак, 1959: стр. 22 (1-2)]; [Kırık kün kırık keçə aş(a)dılar i(ç)tilar *sevinc taptilar*] [Щербак, 1959: стр. 62 (41-9); стр. 63 (42 -1)].

[*Töl boğaz boldı*] [Щербак, 1959: стр. 29 (8); стр. 31 (10-2)] – “döl boğaz oldu” употребляется в значении «быть беременной». В древних тюркских словарях слова *döl* və *boğaz* характеризуются как парные слова. *Döl* означает «зародыш». Заметим, что в диалектах азербайджанского языка сохранилась фразеологическая единица «*boğaz olmax*», которая означает «быть беременной» [Исламов, 1957: стр. 137], «претендовать на чью-то собственность», а также «испытывать чувство стыда перед кем-то» [Байрамов, Байрамова, 2014: стр. 45]. Первым компонентом данной единицы является имя существительное, а вторым – глагол. В литературном уйгурском языке одно из значений слова *boğaz* – «беременная женщина». Это слово употребляется и в формах *боғаз, боғаз болмақ*. В узбекском же языке нет фразеологической единицы, несущей подобную семантику.

Таким образом, мы сгруппировали фразеологизмы в «Огуз-наме» следующим образом:

1. **Глагольные фразеологические единицы с соматическим компонентом:** *Tili(qə) kelə başladı; көзү йарыб бодады; jurəqiqə atas tüşti; aǵizumǵa bakar turur; aǵizumǵa bakmas turur; öz aǵiziǵa bakındurdi; el künlərnin könülləridə köb təlim boldi kaiǵu; aiǵirat közdən jiti k(a)çti.*

2. **«существительное + глагол»:** *Tili(qə) kelə başladı; көзү йарыб бодады; çamat atub; sevinc atti; sevinc taptilar; töl bğaz boldı; özi kalmadı; özi ketti; jurəqiqə atas tüşti; aǵizumǵa bakar turur; aǵizumǵa bakmas turur; öz aǵiziǵa bakındurdi; çamat çakib; el künlərnin könülləridə köb təlim boldi kaiǵu; kaiǵular t(ap)ti; aiǵirat közdən jiti k(a)çti; emqək çəkmək(üü).*

3. **«имя прилагательное + глагол»:** *j(a)kşi kördi.*

[Oğuz kağan anı kördükta *özi kalmadı*, ketti, sevdi...] [Щербак, 1959: стр. 28 (7-9)] - *буквально* “(сам) не остался” – «потерял себя, потерял рассудок».

[Oğuz kağan anı kördükta *özi ketti, jurəqiqə atas tüsti*...] [Щербак, 1959: стр. 30 (9-8,9); стр. 31(10-1)] – *буквально* «(сам) ушел», «в сердце попал огонь» – «потерял себя, влюбился» s.

[Oşul kim mənin *ağizumğa bakar turur* bolsa...] [Щербак, 1959: стр. 34 (13-1,2)] – *буквально* «послушает меня, остановится» - «если подчинится».

...Oğuz kağanqa s(o)yurkab berdi, *ağızğa bakıdı* [Щербак, 1959: стр. 35 (14-4,5)]; Jurjit el künin *öz ağızğa bakındurdi* [Щербак, 1959: стр. 51 (30-8,9)] – «слушаться, подчиняться»;

...oşbu kim *ağizumğa bakmas turur* [Щербак, 1959: стр. 34 (13-3,4)] bolsa *çamat cakib* çeriq çekib duşman tutarman [Щербак, 1959: стр. 34 (13-4,5)] – 1. «не слушаться, не подчиняться»; 2. «сердиться, гневаться».

el künlərinin könuələrində köb təlim boldi kaiğu [Щербак, 1959: стр. 40 (19-1,2)]; [Anun dostları köb sevinç(liq) erdi, anun *duşmanları köb kaiğular t(aptı)*] [Щербак, 1959: стр. 55 (34-8,9); стр. 56 (35-1)] – *буквально* «переживать» - «горевать, тужить».

[Yolda oşbu *ağır at közdən jütü k(a)çtı*, ketti] [Щербак, 1959: стр. 47 (26-3,4)] – “közdən yitü kaçtı” – в значении «пропадать» - «лошадь пропала, исчезла с поля зрения».

[Oğuz kağan bundin köb çağı *emqək çaküb* turdi.] [Щербак, 1959: стр. 48 (26-9; 27-1)] – в значении «томиться, страдать, терзаться, мучиться».

Приведенный выше сравнительный анализ позволяет заключить, что в целом в тюркских языках фразеология развивалась равными темпами. На протяжении длительного периода определенная часть общетюркских фразеологических единиц подверглась семантическим и структурным изменениям, иные же до сих пор сохранились без изменения. Исследуя сравнительную историю развития фразеологических единиц, а также их место в карлутской группе тюркских языков, можно реконструировать их исходные варианты.

Список использованной литературы

1. Adilov M. (1988). Qanadlı sözlər. -Bakı: Yazıçı. – 440 s.
2. Bayramov A., Bayramova A. (2014). Ağbaba şivəsi sözlüyü. Bakı: “AM965” MMC-nin mətbəəsi. - 280 səh.
3. Əlizadə S. (2009). Frazeologizm dil və təfəkkürün əlaqəli abstraksiyasının məhsulu olmasaydı, dilin mudrikliyinin və milli təbiətinin, xalqın etnik psixologiyasının təmsalına çevrilməzdi. Türk dillərinin frazeologiyası. I cild. - Bakı: Nurlan. – 220 s.
4. İslamov M.İ. Frazeoloji birləşmələr (Nuxa dialekti materialı üzrə) (1957). - AMEA-nın Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası. № 11. - s. 127-139.
5. Güngör Harun. (2002). Eski Türklerde Din ve Düşünce. Türkler. 1.Cilt. Ankara, Yeni Türkiye Yayınları.
6. Уйгурско-русский словарь (1968). Сост. Э.Н.Наджиб. – М.: Изд. Советская Энциклопедия, 1968. – 828 с.
7. Узбекско-русский словарь (1959). Под ред. С.Ф.Акабировова, З.М.Магруфова, А.Т.Ходжаханова. - М.: Гос. изд - во. иностр. и нац. словарей. – 839 с.
8. Щербак А.М. (1959). Огуз-наме. Мухаббат-наме. – М.: Изд-во вост. лит. – 172 с.

HISTORY AND MODERNITY IN THE WRITER'S JOURNALISM

Leyla Mammadaliyeva

PhD Student

Azerbaijan University, Azerbaijan

leyla.mammadaliyeva@au.edu.az

Orcid id: 0000-0002-5532-9335

Abstract. This article deals with writer's journalism. Autor journalism is born out of coercion in all periods. Journalism is the most operative genre to educate community. The author tried to explain history and modernity in journalism. The author tried to comment on history and modernity in journalism. Mostly writer Anar's creativity based on journalistic genre. Here he based his ideas on author Anar's literary power.

Key words: journalism, writer, genre, modernity

YAZIÇI PUBLİSİSTİKASINDA TARİX VƏ MÜASİRLİK

Məmmədaliyeva Leyla Fərhad qızı

Doktorant

Azərbaycan Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə yazıçı publisistikasından bəhs olunur. Yazıçı publisistikası bütün dövrlərdə ictimai zərurətdən doğulmuşdur. Publisistika ictimaiyyəti maarifləndirmək üçün ən operativ janr hesab olunur. Müəllif publisistikada tarix və müasirliyi şərh etməyə çalışıb. Yazıçı Anarın zəngin yaradıcılığının yarından çoxu da publisistik janrdadır. Müəllif məqalədə fikirlərini Anarın yaradıcılığı əsasında əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: publisistika, yazıçı, janr, müasirlik

Tarix sübut etmişdir ki, zaman-zaman köləliyə, zorakılığa qarşı yönəlmiş ən tutarlı, kütləvi mübarizə vasitələrindən biri də mətbuatdır. Mətbuatın ən kəsərli qolu isə publisistikadır. Publisistika janrında yazan müəlliflər etiraf etmişlər ki, məhz bu janrda yazmaqla insanlarda müstəqillik duyğularını alovlandırmaq, xalq sülh şəraitində firavan yaşamağa ruhlandırmaq, müharibənin sona çatmasını arzulamaq kimi şüar, çağırış xarakterli əsərlər daha münasib, daha əlverişlidir. Aparıcı janr hesab olunan publisistika həmişə yazıçılar, jurnalistlər, ziyalılarımızın diqqət mərkəzində olmuşdur.

1988-ci illərdən başlayaraq ölkəmizdə baş verən məlum olaylardan sonra demək olar ki, ziyalılarımızın əksəriyyətinin məhz bu janrda qələmə aldıkları bütün əsərlər dövrün reallıqlarını əks etdirməyə yönəlmişdir.

Məlumdur ki, sovet diktaturasının rəhbəri Stalinin ölümündən sonra, xüsusilə də 60-cı illərdən başlayaraq elm və incəsənətin müxtəlif sahələrində canlanma müşahidə olunmağa başladı. Aşkarlığa imkan verilməsə də, söz sənətkarları sətiraltı qatlarda öz ideyalarını ifadə etməyə, qismən də olsa, şərait tapa bildilər. Elə buna görə də Sovet imperiyasının saxtakar ideologiyası ilə mübarizə aparan gənc yazarları, o cümlədən, Anar və Elçini "60-cılar" adlanan dövrə aid edirlər. Onlar həm müxtəlif ədəbi növ və janrlarda yazdıqları bədii əsərləri, həm də yazıçı publisistikası ilə saxtakar kommunist ideologiyasını tənqid atəşinə tuturdular. Bu yazıçılar tarixə müraciət edəndə yaşadıkları dövrün problemlərini düşünür, müasirliyə xidmət edirdilər.

Haqqında bəhs olunan dövrü publisistika araşdırıcısı A. Əzimova haqlı olaraq belə səciyyələndirir: "SSRİ sərhədləri daxilində yaşayan xalqlar, o cümlədən, Azərbaycan xalqı 1960-cı illərdən başlayaraq ədəbiyyat və mədəniyyət quruculuğunda milli dəyərlərə, müstəqillik ideyalarına üstünlük verir və bu zaman məhz senzura ilə üzləşməli olurdular. Həmin illərdə sovet senzurasının təzyiqləri ilə mübarizə şəraitində yaşayan və yaradıcılıqla məşğul olan qələm fədailəri, xüsusən "60-cılar" adı ilə ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə daxil olan yazarlar bədii publisistika ənənələrindən yaradıcılıqla bəhrələnməyə başladılar (Əzimova, 2007: s. 15).

Məhz bu fikirlərə rəğmən cəmiyyətin çağdaş sosial və əxlaqi inkişafında ötən əsrin publisistikasını xatırlamamaq olmaz. Sovet sisteminin dağılacağı yazıçı və şairlər qabaqcadan hiss etmiş və fəal olmuşdular. Söz adamları ən münasib janr kimi bədii publisistikaya da üstünlük vermişdilər, ona görə ki, bu janr obrazlı səciyyə daşıyır.

Əsasən 60-80-ci illərdə yazdığı publisistik əsərlərin toplusu olan "Dünya bir pəncərədir" kitabı Anarın zəngin yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Xalq deyimlərindən bir misramı başlıq kimi seçən müəllif əsəri milli-vətənpərvər notlarla kökləmişdir. Kitab üç hissədən ibarətdir: "Vətənimdir, vətənim", "Gəlimli, gedimli dünya", "Sizsiz" sonuncu xatirə-romanla kitab tamamlanmışdır. Birinci hissədə, adından da göründüyü kimi, vətənin gözəl guşələrindən diqqət və aramla söhbət açılır. Buraya əsasən "Qobustandan Qobustana", "İçərişəhər", "Qədim Gəncə, yeni Gəncə", "Qarabağ şikəstəsi", "Şəki şənliyi", "Naxçıvan naxışları", "Bir Lənkəran lövhəsi" və s. kimi oxunaqlı, düşündürücü publisistika nümunələri ilə əhatə olunmuşdur. Bu əsərlərdə vətənin ayrı-ayrı bölgələrindən ağızdolusu söz açılır. Əsərin girişində "Ölməzlik" adlı ön sözdə professor Kamil Vəliyev kitabı gözəl xarakterizə edir və belə yazır: "...çox yaxşıdır ki, Anarın "Dünya bir pəncərədir" kitabı Azərbaycan mədəniyyəti, ictimai fikri üçün məhz yenidir, dəyərli və faydalıdır" (Anar, 1986: s. 4). Bu fikirlər Anar yaradıcılığına obyektiv ziyalı münasibətidir.

"Dünya bir pəncərədir" adlı kitab həmçinin keçmiş totalitar rejim dövründə yazılmış cəsarətli bir addım kimi də xüsusən təqdirəlayiqdir, dəyərlidir.

"Novruz bayramı" adlı publisistik əsəri isə milli adət-ənənəmizin devizi sayılan Novruzun adət və mərasimlərinə həsr olunmuşdur. Demək olar ki, əsər bütünlüklə bayram atributlarına həsr edilmişdir. Görkəmli tədqiqatçı Kamil Hüseynoğlu "Novruz bayramı: tarixi və bu günü" adlı elmi məqaləsində də Anarın "Novruz bayramı" adlı əsəri ilə uyğunluq, paralellik özünü göstərir. Hər iki əsər bayram mərasimlərinin tədqiqinə həsr edilmişdir. K. Hüseynoğlu yazır: "Tədqiqatlar göstərir ki, Novruzla bağlı ilkin inanclar və mərasimlər qədim İran mənbələrində "saka", yunan mənbələrində "iskit", Avestada "tur" və ya "turanlı" müasir rus elmi ədəbiyyatında isə "skif" adlandırılan etnoslar arasında yayılmışdır. Novruz mərasimlərinin qədim dövrlərdə necə qeyd edilməsinə dair mənbələrdə verilən məlumatlar daha çox sasanilər dövrünə aiddir" (Hüseynoğlu,

2010: s.156). Anarın əsərində Novruz bayramının atributlarına bir növ müasir prizmadan yanaşılmış, bayram mərasimlərinin tarixi ilə müasir oxşarlıqları paralelləşdirilmişdir.

“Anar muğam sənətini də unutmamışdır, bu isə əsassız deyildir. Bədnam qonşularımız bu gözəl musiqiyə də sahib çıxmağa çalışırdılar. Müstəqillik dövründə onların iştahı bir az da artdı. Xalq təəssübkeşi Mehriban xanım Əliyeva böyük bir addım atdı, muğamı YUNESKO-da Azərbaycan xalqının mədəni abidəsi kimi qeydiyyatdan keçirtirdi. Bu, eyni zamanda həmin dövrdə Anarın muğam sənətimizlə bağlı keçirdiyi narahatlıqların səbəbsiz olmadığını sübut edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Anar. (1986). Dünya bir pəncərədir. – Bakı: Gənclik. – 536 s.
2. Əzimova A. (2007). Müstəqillik dövrü Azərbaycan mətbuatında bədii publisistika: "Azərbaycan", "Ulduz", "Qobustan" jurnallarının materialları əsasında // Filologiya elm. üzrə fəlsəfə dok. ... dis. – Bakı.
3. Hüseynoğlu K. (2010). Mifin mənşəyi, mahiyyəti və tipologiyası. – Bakı: Elm və təhsil. – 180 s.

UOT: 811.111

ANALYSIS OF THE CATEGORY OF GENDER IN ENGLISH GRAMMARS

Elvira Babayeva

PhD student

ANAS, Institute of Linguistics named after I.Nasimi, Azerbaijan

elvira.a.babayeva@gmail.com

Orcid id: 0000-0003-0571-7599

Abstract: It is significant to study how the category of gender manifests itself in different grammatical approaches, and how the existing rules and classifications related to this grammatical category in contemporary English have been constituted while analysing English grammars from a historical point of view.

When we review the first English grammars, we ascertain the fact that all the books were written under the influence of Latin. As in all sections of grammar, we confront many misconceptions, at the same time some challenging ideas in the study and presentation of the category of gender. However, this problem has been largely eliminated in prescriptive grammars written to prevent English from becoming a remnant of Latin. In the grammars of that period, although the category of gender has been presented differently, they reflected the real peculiarities of the English language.

The category of gender has been fully regulated in the grammars written during XIX century. Thus, although the twentieth-century grammars often focus on syntax and morphology from time to time, there is no novel idea concerning the category of gender in comparison to previous grammars. However, the fact that certain issues in the category of gender are unspecified in English requires writing of new grammars that will provide fixed rules in this direction in the future.

Key words: morphology, grammatical category, the category of gender, prescriptive approach, comparison, structure, functional.

İNGİLİS DİLİ QRAMMATİKALARINDA CİNS KATEQORİYASININ TƏHLİLİ

Babayeva Elvira Abas qızı

Doktorant

AMEA, İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə: İngilis dili qrammatikalarını tarixi baxımdan araşdırarkən cins kateqoriyasının müxtəlif qrammatik yanaşmalarda necə təzahür etdiyini, müasir ingilis dilində bu qrammatik kateqoriya ilə bağlı mövcud qaydaların və təsnifatların necə yarandığını və formalaşdığını araşdırmaq vacibdir.

İlk ingilis qrammatikalarını gözdən keçirərkən bütün kitabların latın dilinin təsiri ilə yazıldığını görürük. Qrammatika ilə bağlı bütün məsələlərdə olduğu kimi, cins kateqoriyasının araşdırılmasında və təqdim olunmasında bir çox yanlış, eyni zamanda maraqlı fikirlərin mövcudluğuna şahid oluruq. Lakin ingilis dilinin latın dilinin bir qalığına çevrilməsinin qarşısını almaq məqsədilə yazılan preskriptiv qrammatikalarda bu

problem xeyli dərəcədə aradan qaldırılmışdır. Həmin dövrün qrammatikalarında cins kateqoriyası hər nə qədər fərqli formalarda təqdim olursa da, onlar dilin bu məsələ ilə bağlı həqiqi xüsusiyyətlərini əks etdirirlər.

Cins kateqoriyasının XIX əsr qrammatikalarında tamamilə formalaşdığını görürük. Belə ki, XX əsr qrammatikalarında bir çox hallarda, əsasən, sintaksis təqdim edilmiş, zaman-zaman morfologiyaya diqqət yetirilmişsə də, burada cins kateqoriyası ilə bağlı əvvəlki qrammatikalara nəzərən yeni olaraq qəbul edəcəyimiz bir fikir yoxdur. Bununla belə, ingilis dilində cins kateqoriyasında müəyyən məsələlərin sual altında qalması, gələcəkdə bu istiqamətdə sabit qaydaları təqdim edəcək yeni qrammatikaların yazılmasını şərtləndirir.

Açar sözlər: morfologiya, qrammatik kateqoriya, cins kateqoriyası, preskriptiv yanaşma, müqayisə, struktur, funksional.

Beynəlxalq dil kimi insan fəaliyyətinin reallaşdığı bütün sferalarda aktuallığı hər ötən gün daha da artan ingilis dilinin qrammatikası ilə bu dili müxtəlif səbəblərlə öyrənmək istəyən hər bir kəsin yolu kəşişir. Odur ki, ingilis dilinin qrammatikası bu dili müxtəlif aspektlərdən araşdıran dilçilər üçün hər zaman ən maraqlı və əhəmiyyətli tədqiqat predmetlərindən biri olmuşdur. Təbii dilin aktuallaşması zamanı özünü göstərən struktur xüsusiyyətləri ehtiva edən qrammatikada ən vacib məsələlərdən biri də qrammatik kateqoriyalardır.

Dilçilikdə qrammatik kateqoriya dedikdə qrammatik forma ilə qrammatik mənanın dialektik vəhdəti başa düşülür (Yunusov, 2012: s.72). Paradiqlərin xüsusiyyətlərinə görə ismi hesab olunan cins kateqoriyasının araşdırılması hər zaman maraqlı nəticələr ortaya qoymuşdur. Cins kateqoriyası dünya dillərində universal xarakter daşımasa belə, ingilis dilində müəyyən formalarda təzahür edir (Yunusov, 2012: s.75). Məhz bu səbəbdən ilk ingilis qrammatikalarından başlayaraq müasir elmi qrammatikalara qədər bu istiqamətdə yazılmış bütün əsərlərdə sözügedən mövzu barədə müxtəlif yanaşmalar vardır. Hər qrammatikada yazıldığı dövrə əsasən müəyyən xüsusiyyətlərin yer alması ilə yanaşı, zaman-zaman qrammatika müəlliflərinin fərqli fikirləri əks etdirdiklərinə də şahid oluruq. Bu yanaşmalara tarixi aspektdən göz salaraq ingilis dili qrammatikalarında cins kateqoriyasının tarixi inkişafını araşdıraraq, müasir ingilis dilində də özünü göstərən bu kateqoriyanın mövcud qrammatik xüsusiyyətlərinin necə sabitləşdiyini izah edə bilərik.

İngilis dilində ismin cins kateqoriyası bu dilin qrammatikasının latın modeli ilk qaynaqlarında belə özünü göstərir (Bax: <https://archive.org/details/latingrammaticr00lilygoog/page/n6/mode/2up>). İlk qrammatika nümunələri olduğu üçün onların müəlliflərinin təqdim etdikləri yanaşmalarda yer alan cins kateqoriyası müasir ingilis dili ilə, əsasən, uyğunluq təşkil etmir. Məsələn, ingilis dilinin qrammatikaları tarixində ilk kitablar hesab olunan Uilyam Laylinin *Latin Qrammatikası (Latin Grammar, 1534)* və *Qrammatikaya qısa giriş (A Short Introduction to Grammar, 1549)* əsərlərində cins kateqoriyası, əslində, latın dilinə əsasən təqdim edilmiş, lakin həmin dövrdə bu kitablardan ingilis dilini öyrənmək üçün istifadə olunduğuna görə bu məqamda onların da adını qeyd etməliyik. Uilyam Layli bu qrammatik kateqoriyanın yeddi cinsi əhatə etdiyini qeyd etmişdir: kişi cinsi – *the masculine gender* (Məs., *a man.*), qadın cinsi – *the feminine gender* (Məs., *a woman.*), orta cins – *the neuter gender* (Məs., *a fax.*), iki nəfərlik qrupun cinsi – *the commune of two* (Məs., *parents.*), üç nəfərlik qrupun cinsi – *the commune of three* (Məs., *his, her and my happiness.*), şübhəli cins – *the doubtful gender* (Məs., *a day.*), ikili cinsiyyətə malik olan cins – *the epicene gender* (Məs., *an eagle, both he and she.*). Onun xələfi, *İngilis dilinin müxtəsər qrammatikası (Brief Grammar of English, 1586)* əsərinin müəllifi Uilyam Ballakar Uilyam Laylidən təsirlənmiş və ingilis dilində isimləri cinsinə görə beş qrupda fərqləndirmişdir: kişi cinsi – *the masculine gender*, qadın cinsi – *the feminine gender*, orta cins – *the neuter gender*, ikili cinsiyyətə malik cins – *the double gender* və şübhəli cins – *the doubtful gender* (16, s.3). Latın modeli ingilis qrammatikalarından sayılan *İngilis dilinin qrammatikası (The English Grammar, 1640)* kitabının müəllifi Ben Conson özündən əvvəlki müəlliflərdən təsirlənərək bu dildə cins kateqoriyasının altı cinsi əhatə etdiyini yazmışdır. B.Consona görə buraya kişi cinsi – *the masculine gender*, qadın cinsi – *the feminine gender*, orta cins – *the neuter gender*, ikili cinsiyyətə malik olan cins – *the epicene gender*, şübhəli cins – *the doubtful gender*, üç nəfərlik qrupun cinsi – *the commune of three* daxildir (Jonson, 1909: p.81). Göründüyü kimi, bu dövrdə ərsəyə gələn qrammatikalarda özünü göstərən bir sıra çatışmazlıqlar, cins kateqoriyasının şərhindən də yan ötməyib.

Preskriptiv yanaşmaların qələmə alındığı dövrdə ərsəyə gələn bütün qrammatikaların ingilis dilini latın dilinin təsirlərindən qorumaq məqsədilə, məhz ingilis dilində və bu dilin öz linqvistik xüsusiyyətlərinə əsasən şərh olunması, cins kateqoriyasına aid əvvəlki dövrlə müqayisədə daha düzgün fikirlərin yaranmasına səbəb oldu. Əsasən tədris prosesində istifadə məqsədilə yaradılan bu qrammatikalarda cins kateqoriyası ilə bağlı fikirlər bir çox məqamlarda üst-üstə düşür. Bu qrammatik ənənənin nümayəndəsi Robert Lousun yazıldığı

dövrədə pedaqoji baxımdan olduqca səmərəli olan *İngilis dili qrammatikasına qısa giriş (A short Introduction to English Grammar, 1762)* adlı əsərində cins kateqoriyasının ingilis dili qrammatikalarının əksəriyyətində özünü göstərən təsnifatlarla müqayisədə yalnızca qısa şərhini görə bilirik (Lowth, 1762: p.25). Belə ki, bu qrammatikada *substantivlər* adlandırılan isimlər cinsinə görə kişi, qadın və orta cinsə (*the masculine gender, the feminine gender and the neuter gender.*) aid edilsələr də, ümumilikdə, əsərdə cins kateqoriyasının təfərrüatlı şərhini görə bilmirik. Bununla belə, R.Lous cins kateqoriyasının bədii ədəbiyyatda hansı formada aktuallaşdığını qısa şəkildə təqdim etmişdir. Preskriptiv qrammatikalar arasında ən çox istifadə olunanlardan birinin müəllifi Lindley Murrey *İngilis dili qrammatikası (English Grammar, 1795)* adlı əsərində R.Lous ilə müqayisədə cins kateqoriyasını olduqca təfərrüatlı şəkildə izah etmişdir. Belə ki, bu qrammatikada ingilis dilində mövcud olan isimlər cinslərə görə fərqləndirilməklə yanaşı, hər bir cinsə aid çoxsaylı nümunələr və ümumiyyətlə, cins kateqoriyasının hansı formalarda reallaşdığına dair sistemləşdirmələrlə qarşılaşırıq. Digər dillərlə müqayisədə cins kateqoriyasının ingilis dilində geniş şəkildə mövcud olmadığı halda, bir neçə sözdə bunun müşahidə edildiyi də sözügedən qrammatikada öz əksini tapmışdır. Məsələn, *a ship (gəmi), a country (ölkə, kənd), a city (şəhər), fortune (bəxt, tale), a church (kilsə)* və s. sözləri qadın cinsinə, *time (zaman, vaxt)* sözü isə kişi cinsinə aid edilmişdir (Murray, 1795: p.48). İngilis dili qrammatikaları tarixində preskriptiv qrammatika ənənəsinin bir digər nümayəndəsi hesab olunan Aleksandr Beyn yaşadığı ərazidə və fəaliyyət göstərdiyi tədris müəssisəsində praktik baxımdan faydalı olacaq bir vəsait hazırlamaq məqsədilə bir neçə qrammatika kitabı yazmışdır. Aleksandr Beynin *Ali İngilis dili qrammatikası (Higher English Grammar, 1863)* əsərində qrammatikanı əhatə edən bütün məsələlərlə yanaşı, cins kateqoriyası barədə də geniş fikirlərin yer aldığını görürük. A.Beyn cins kateqoriyasının rolunu və isimlərin hansı cinsə aid olduğunu bilməyin əhəmiyyətini xüsusi olaraq vurğulayaraq, nitqdə bunun ard-arda gələn cümlələrdə hansı şəxs əvəzliyindən istifadə olunacağını göstərdiyini qeyd edir. A.Beyn tərəfindən hazırlanmış qrammatik əsərlərdə hər nə qədər sistemləşdirmədə müəyyən dərəcədə özünəməxsusluq müşahidə etsək də, burada mahiyyət etibarilə yeni bir fikirlə qarşılaşmırıq (Bax: 1). Ümumiyyətlə, bu dövrün qrammatikalarını cins kateqoriyası baxımından gözdən keçirərkən, müasir ingilis dili qrammatikası ilə tam olaraq üst-üstə düşməsə belə, onunla olduqca səsleşən fikirlərin mövcudluğunu müşahidə edirik.

XIX əsr qrammatikalarının əvvəlki dövrlərdə yazılanlardan başlıca fərqi onların sistemləşdirilməsidir. Bu dövrdə ərsəyə gələn qrammatik əsərlər ingilis dilinin ilk dəfə olaraq peşəkar dilçilər tərəfindən ciddi şəkildə tədqiq edildiyini göstərir. Sözügedən ənənənin dilçilik tarixində daha çox hazırladığı lüğətlərlə tanınan nümayəndəsi Noah Uebster amerikalıların öz dillərində yazılmış kitabları oxuyaraq maariflənməsi məqsədilə qələmə aldığı üçcildli *İngilis dilinin qrammatik institutu (A grammatical institute of the English language, 1783)* adlı əsərində varlıqların iki cinsdə olduğunu, lakin qrammatikada üç cinsin fərqləndiyini qeyd edir: kişi cinsi – *the masculine gender*, qadın cinsi - *the feminine gender*, orta cins – *the neuter gender*. N.Uebster qrammatikasında ismin cins kateqoriyasının hansı formada reallaşdığına dair sistemli şəkildə, müasir ingilis dili qrammatikası ilə olduqca səsleşən bir taksonomiya ilə qarşılaşırıq. Məsələn, *baron – baroness, man – woman, cock-sparrow – hen sparrow, male warriors – female warriors* və s. (Webster, 1839: p.22). Burada cins kateqoriyasının bədii ədəbiyyatda necə təzahür etdiyini göstərmək üçün müəyyən ədəbi nümunələrdən istifadə edərək, N.Uebster həmin dövr üçün olduqca orijinal bir əsər ərsəyə gətirmişdir. Dövrün bir digər nümayəndəsi Uilyam Kobbetin 1883-cü ildə hazırladığı *İngilis dilinin qrammatikası, məktublar silsiləsində (A Grammar of the English Language, in a series of letters, 1820)* adlı, əsrin əvvəllərində olduqca geniş şəkildə istifadə olunan əsərində ingilis dili qrammatikasının müfəssəl şərhli təqdim edilmişdir. Cins kateqoriyası ilə bağlı fikirlərin müasir elmi qrammatikalarla, əsasən, üst-üstə düşdüyü bu əsərdə U.Kobbett ingilis dilində bu qrammatik kateqoriyanın hər sözün müəyyən cinsə aid olduğu fransız dili kimi dillərdən fərqləndiyini xüsusilə qeyd etmişdir. Bununla yanaşı, U.Kobbett istisnaq təşkil edən məqamlardan da (Məs., *a ship (gəmi)* sözünün qadın cinsində olduğunu qeyd etmişdir.) söz açmışdır. XIX əsr ingilis dili qrammatikaları arasında ən əhəmiyyətli hesab edilənlərdən biri də Uilyam Çonseyl Foulər tərəfindən yazılmışdır. *İngilis dili qrammatikalarının seriyaları (A series of English Grammars, 1851)* əsərində U.Ç.Foulərin cins kateqoriyası ilə bağlı fikirləri digər qrammatikalarla üst-üstə düşsə də, o, bunu fərqli şəkildə – ingilis dilində bu qrammatik kateqoriyanı digər dillərlə müqayisə edərək təqdim etmişdir.

Nəinki öz dövrünün, ümumiyyətlə, ingilis dili qrammatikaları tarixinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri sayılan Henri Svit *Yeni İngilis dili Qrammatikası (A New English Grammar, 1891)* adlı kitabında nitq hissələrini təsnif edərkən, qrammatik kateqoriyaların izahına xüsusi olaraq fikir vermişdir. Cins kateqoriyasından danışarkən H.Svit onun məntiqi kateqoriya olduğunu vurğulamışdır. Bu fikri izah etmək üçün o, nümunə olaraq qeyd edir ki, ingilis dilində qadın cinsində olduğu qəbul edilən leksik vahidlər,

həqiqətən də, bu məzmunu özündə ehtiva edir. Yəni, qadın cinsinə aid hesab edilən isimlər qadınları adlandırmış olur. Henri Svit bunu *təbii cins (natural gender)* adlandırır. Lakin ismin qrammatik baxımdan aid olduğu cins ilə ifadə etdiyi varlıq arasında məntiqi uyğunluq olmadığı məqamları, o, *qrammatik cins (grammatical gender)* adlandırmışdır (Sweet, 1900: p.52). Cins kateqoriyası ilə bağlı Henri Svit qrammatikasının bir digər fərqli və maraqlı tərəfi də burada qədim ingilis dili ilə müqayisələr aparılması, müəyyən sözlərin əvvəllər başqa cinsə aidliyinin göstərilməsidir.

İngilis dili qrammatikalarının tarixi inkişafının sonuncu mərhələsi hesab olunan XX əsr müasir elmi qrammatikalarını gözdən keçirdikdə, bir çox məsələlərdə olduğu kimi, cins kateqoriyasında da yanaşma və fikirlərin artıq sabitləşdiyini görürük. Bu dövrün qrammatikaları, əsasən, iki istiqamətdə yazılmışdır. Birinci qrup qrammatikalarda əsas fikirlər yenidən müvafiq taksanomiyaların üzərində dayanır. Lakin burada yer alan təsnifatlar bir çox hallarda sintaksisin şərhinə həsr olunmuşdur. Bu dövrün geniş miqyaslı ingilis dili qrammatikaları, əsasən, Danimarka və Hollandiya dilçiləri tərəfindən hazırlanmışdır. Elmi qrammatikanın ilk nümayəndələrindən L.G.Kimbl *İngilis dilində cümlə strukturu (Structure of the English Sentence, 1900)* əsərində məntiqi qrammatikaların təsirini göstərmiş, ingilis dilinin struktur məsələlərini müzakirə etmişdir. S.T.Onionun *Mütərəqqi İngilis dili Sintaksisi (Advanced English Syntax, 1904)* əsəri isə deskriptiv dilçilikdə yer alan cümlə modellərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Daha sonra, H.R.Stokou *Sintaksisin anlaşılması (Understanding of Syntax, 1937)* adlı əsərində mürəkkəb cümlələrlə bağlı bir çox yeni terminaloji anlayışlar qəbul etmişdir. *Ən Müasir İngilis dili Qrammatikası (A Grammar of Late Modern English, 1937)* əsərinin müəllifi H.Poustma tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələri ümumi adla – *mürəkkəb cümlə* anlayışı ilə təqdim edib. Dövrün başqa bir görkəmli nümayəndəsi O.Yesperson *İngilis dili Qrammatikasının Əsasları (Essentials of English Grammar, 1933)* əsərində həm morfologiya, həm də sintaksisə öz töhfəsini vermişdir. Göründüyü kimi, XX əsrdə ərəşəyə gəlmiş bir sıra müasir elmi qrammatikaların müəllifləri, əsasən, sintaksisi gözdən keçirtmişlər. Əslində bu müəlliflərin qrammatik əsərlərinin sayı birdən çoxdur və bu əsərlər arasında morfologiyanın, o cümlədən cins kateqoriyasının də şərhli yer almışdır. Lakin morfologiyada mövcud olan bir çox qrammatik fikirlər kimi, cins kateqoriyası ilə bağlı yanaşmalar da artıq sabitləşmiş və müxtəlif qrammatikalarda fərqlilik təşkil edən məsələlər sırasında yer almamışdır. Qeyd etdiyimiz ikinci qrup qrammatikalara isə biz Noam Xomski, Maykl Həllidey kimi dilçilik tarixində yeni bir cığır açan alimlərin qrammatika irsində rast gəlirik. Lakin bu qrammatikalar müvafiq olaraq, sintaktik strukturların hansı formalarda təzahür etdiyini, linqvistik elementlərin funksionallığını araşdırdığı üçün cins kateqoriyasından danışarkən onların şərh olunması məqsədəuyğun deyildir.

Beləliklə, dünyanın bəzi dillərində, o cümlədən rus, alman, fransız dillərində bütövlükdə nitq strukturları cins kateqoriyası üzərində dayansa da, ingilis dilində bu qrammatik kateqoriyanın reallaşdığı məqamlar bu dillərlə müqayisədə olduqca məhduddur (Yunusov, 2012: s.75). Adını qeyd etdiyimiz digər dillərdə bu kateqoriya o qədər əhəmiyyətli və geniş yer alır ki, həmin dilləri mənimsəməyi hədəfləyən şəxslər leksik vahidləri öyrənərkən onların mənalari ilə yanaşı hansı cinsə aid olduğuna da diqqət yetirməlidirlər. Çünki həmin dillərdə dilin, demək olar ki, bütün sintaktik strukturları buna əsasən formalaşır. Lakin bu, ingilis dili üçün xarakterik deyil.

Hər nə qədər ilk ingilis qrammatikalarında latın dilinin təsiri nəticəsində cins kateqoriyası ilə bağlı müəyyən yanlış fikirlərin yer aldığını görsək də, müxtəlif dövrlərdə yaranmış hər yeni qrammatikada morfologiya və sintaksisi əhatə edən bütün məsələlərdə olduğu kimi cins kateqoriyası ilə bağlı bu dilin həqiqi xüsusiyyətlərinə əsasən formalaşdırılmış qanunauyğunluqlar da artıq sabit formalarda təqdim olunmuşdur. Beləliklə, müasir ingilis dilində üç cins mövcuddur. Canlı varlıqları adlandıran isimlər kişi və qadın cinsində, cansız əşyaları və heyvanları adlandıran isimlər isə orta cinsə aid edilir. Bununla belə, ingilis dilində cins kateqoriyası digər məsələlərə nəzərən "problemsiz" hesab olunsada, bəzi məqamlarda, xüsusilə də, şəxs məzmunu ifadə edən əvəzlilərdə müəyyən sabit fikirlərin yaranması üçün gələcəkdə bu istiqamətdə linqvistik tədqiqatların aparılacağı və yeni fikirlərin ortaya atılacağı da mütləqdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bain A. (1873) Higher English Grammar. – London: Longmans, Greens and Co. – 219 p.
2. Brown G. (2010) The Grammar of English Grammars. – New York: Samuel S.&William Wood. – 1028p.
3. Cobbett W. (1901) A Grammar of the English Language, in a series of letters. – New York: Peter Eckler Publisher. – 272p.
4. Fowler W.Ch. (1851) English Grammar. – New York: Harper & Brothers Publisher. – 702p.

5. Hickey R. (2010) Eighteenth century English. Ideology and change. – Cambridge: Cambridge University Press. – XVIII+426p.
6. Jonson B. (1909) The English Grammar. – New York: Sturgis Walton Company. – 149p.
7. Lowth R. (1762) A short Introduction to English Grammar. – Basil: Printed and fold by J.J.Journeisin. – 183p.
8. Məmmədova M., Yunusov D. (2011) İngilis dilinin qrammatikası. – Bakı: Adiloğlu. – 450 s.
9. Murray L. (1795) English Grammar. – New York: Printed and sold by Collins and Perrins. – 332p.
10. Rəcəbli Ə. (2007) Dilçilik tarixi. – Bakı: Nurlan. – 528 s.
11. Siddique H. (2006) Descriptive Grammar vs Prescriptive Grammar. – Islamabad: Allama Iqbal Open University. – 8p.
12. Sweet H. (1900) A New English Grammar. – Oxford: At the Clarendon Press. – 499 p.
13. Webster N. (1839) An Improved Grammar of the English Language. – New Haven: Published by Sydney Babcock. – 192p.
14. Yunusov D. (2012) Müqayisəli tipologiya. – Bakı: Mütərcim. – 180 s.
15. <https://archive.org/details/latingrammaticr00lilygoog/page/n6/mode/2up>
16. <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01361466/document>
17. http://self.gutenberg.org/articles/history_of_english_grammars

UOT: 811.111

THE CATEGORY OF AMELIORATION IN LINGUISTIC RESEARCH

Sabina Nuraliyeva

PhD student

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

sabina.bagiyeva.sb@gmail.com

Orcid id: 0000-0002-9782-2996

Abstract: The article examines the category of amelioration from the point of view of its research in linguistics. The study of the concept of amelioration and its implementation in speech is based on the results of scientific research in various fields of scientific knowledge. First of all, the problem of amelioration as one of the main human virtues is comprehended in philosophical and ethical aspects. In addition to philosophy, amelioration is also a subject of lively scientific interest in other sciences, in particular, sociolinguistics, applied linguistics, social psychology, and anthropology. The concept of politeness that has existed in past centuries is radically different from modern views. Politeness and sophistication are seen primarily as traits of the upper classes that usually play a major role in social relations. In a general sense, “amelioration” is the ability of a communicative participant to behave and speak in accordance with the communicative situation, taking into account the feelings and needs of the interlocutor. Amelioration is a universal communicative category, a complex system of nationally-specific strategies aimed at harmonious, conflict-free communication that meets the expectations of a partner. Thus, amelioration acts as a manifestation of the desire to maintain an optimal balance, a balance between distance and rapprochement, between formality and familiarity, which varies depending on the situation and cultural affiliation. That is, the point of this balance shifts depending not only on the specific communicative context, but also depending on the culture as a whole.

Key words: category of amelioration, politeness, communication strategy, interlocutor, speech behavior, social norm

КАТЕГОРИЯ МЕЛИОРАТИВНОСТИ В ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Нуралиева Сабина Гюльмирза гызы

Докторант

Азербайджанский университет языков, Азербайджан

Аннотация: В статье рассматривается категория мелиоративности с точки зрения ее исследования в лингвистике. Исследование понятия мелиоративность и ее реализация в речи основывается на результатах научного поиска в разных сферах научных знаний. Прежде всего, проблема мелиоративности как одной из главных человеческих добродетелей осмысливается в философском и этическом аспектах. Кроме философии, мелиоративность также является предметом

оживленного научного интереса других наук, в частности, социолингвистики, прикладной лингвистики, социальной психологии, антропологии. Концепция вежливости, которая существовала в прошлые века, радикально отличается от современных представлений. Вежливость и изысканность рассматриваются преимущественно как черты поведения высших классов, которые обычно играют главную роль в социальных отношениях. В общем смысле «мелиоративность» -это умение участника коммуникации вести себя и говорить в соответствии с ситуацией общения, учитывая чувства и потребности собеседника. Мелиоративность является универсальной коммуникативной категорией, сложной системой национально-специфических стратегий, направленных на гармоничное, бесконфликтное общение, которое отвечает ожиданиям партнера. Таким образом, мелиоративность выступает как проявление стремления сохранить оптимальный баланс, равновесие между дистанцированием и сближением, между формальностью и фамильярностью, что варьируется в зависимости от ситуации и культурной принадлежности. То есть точка этого равновесия смещается в зависимости не только от конкретного коммуникативного контекста, но и в зависимости от культуры в целом.

Ключевые слова: категория мелиоративности, вежливость, коммуникативная стратегия, собеседник, речевое поведение, социальная норма

Концепция мелиоративности как универсальное коммуникативное явление представлено во всех языках мира, при этом она постоянно меняет средства и формы своего воплощения в речи. В общем смысле «мелиоративность» – это умение участника коммуникации вести себя и говорить в соответствии с ситуацией общения учитывая чувства и потребности собеседника. Феномен вежливости дифференцируется по воплощению в речи в зависимости от территориальной, социальной, возрастной, профессиональной принадлежности и определяется этническими и культурными ценностями, которые доминируют в том или другом обществе. Так, Ю.Гу отмечает, что в мандаринском языке понятие «вежливость» имеет четыре составляющие: почтительность, скромность, оценочную теплоту и изысканность. Быть вежливым, по мнению ученого, значит жить согласно наборам определенных норм поведения (Yueguo, 1990: с.237).

Итак, все вышесказанное, предопределяет целесообразность рассмотрения мелиоративности как коммуникативной категории. С целью выделения содержательного минимума слова, а также установленного ядра и базовых смыслов обратимся к определению слова «мелиоративность». Согласно Оксфордским словарям английского языка (OED), слово “amelioration” определяется следующим образом: *to make better something that was bad or not good enough* (Hornby, 2010: p.45).

Приведенное определение слова *amelioration* позволяет идентифицировать его основные содержательные признаки, которые включают регламентированность поведения и соответствие общепринятым нормам в обществе, воспитанность, уважение, знание правил вежливого поведения и умение вести себя, тактичность, хороший тон, элегантность, изящество.

Как отмечает Р. Уоттс, концепция вежливости, которая существовала в прошлые века, радикально отличается от современных представлений (Watts, 2003: с.13). По мнению Р. Уоттса, вежливость и изысканность рассматриваются преимущественно как черты поведения высших классов, которые обычно играют главную роль в социальных отношениях (Watts, 1992: с.13).

Исследование понятия мелиоративность и ее реализация в речи основывается на результатах научного поиска в разных сферах научных знаний. Прежде всего, проблема мелиоративности как одной из главных человеческих добродетелей осмысливается в философском и этическом аспектах. Подавляющее большинство западноевропейских мировоззренческих концепций определяет мелиоративность как необходимую предпосылку рационального взаимодействия и залог максимально эффективной, хотя и формальной коммуникации, основанной на стремлении участника общения сдерживать естественные человеческие импульсы и обеспечить или достичь максимальной достоверности согласия между коммуникантами (Руссо, 1969: с.72).

Итак, в современном постмодернистском обществе мелиоративность представляет собой двuasпектный феномен: с одной стороны, это – максима поведения, обязательная к выполнению всеми членами группы, с другой – собственная инициатива коммуниканта с целью создания положительной, приятной атмосферы общения.

Кроме философии, мелиоративность также является предметом оживленного научного интереса других наук, в частности, социолингвистики, прикладной лингвистики, социальной

психологии, антропологии. Проблема вежливого речевого поведения привлекает внимание многих отечественных языковедов (А. Малая, М. Телеки, В. Шинкарук и др.), специалистов постсоветского пространства (Н. Формановска, Т. Ларина, Л. Хохлова, И. Романова, А. Зацепина и др.) и зарубежных ученых (П. Браун, С. Левинсон, Г. Каспер, К. Кристи, Ю. Гу, Л. Мао, Р. Лакофф, Дж. Лич, Р. Уоттс и др.).

В работах современных ученых рассматриваются различные аспекты теории мелиоративности, например: гендерный и социолингвистический (Дж. Холмс, М. Штуббе, М. Лочер, Ш. Шнурре, М. Райтер) национально-культурная специфика вежливого общения в разных странах (Ю. Усама, В. Стюарт, М. Пласенси) компаративный межкультурный аспект (К. Фукушима, Дж. Лич). При отсутствии единого общепризнанного взгляда на лингвистическую теорию мелиоративности, на наш взгляд, наиболее полной и успешной является классификация языковеда Дж. Еелен, которая представляет направления изучения вежливости как:

- языковых максим (П. Грайс, Г. Лакофф, Дж. Лич), основанные на беспрекословном соблюдении говорящими рациональных норм коммуникации;
- поведения, направленного на избежание конфликта и «сохранения лица» (Э. Гофман, П. Браун, С. Левинсон), при этом основная социальная функция вежливости состоит в ее способности контролировать потенциальную агрессию между коммуникантами;
- конврсационного контракта (Б. Фрейзер, В. Ноулен) и соблюдения социально приемлемых норм поведения, исторически связывает вежливость со стилем речи;
- такта (В. Джанни, Х. Арндт), что предстает как межличностный согласительный акт, ориентированный на поддержании положительных взаимоотношений между собеседниками, в отличие от вежливости как регулятора социальной деятельности в обществе, направленной на обеспечение уместности коммуникации и эффективного взаимодействия;
- оценки адресатом поведения говорящего на уровне дискурса. По мнению Р. Уоттса, С. Идет и С. Миллз, вежливость является продуктом социальной интеракции и культурно-исторической относительности, направленным на достижение максимума определенных социальных целей при минимальных затратах (Watts, 1992: с.3);
- категории этики (Л. Кастлер, Н. Формановска, С. Рисинзон), что базируется на традиционных категориях морали;
- статусной оценки (В. Гольдин, В. Карасик), что постулирует прямую зависимость уровня вежливости от места коммуникантов в социальной стратификационной модели.

Следует отметить, что лингвистическая вежливость является сложным понятием для определения и изучения учитывая амбивалентность коннотаций «почтительного» и «изысканного» поведения. Так, с позиций лингвопрагматики, вежливость рассматривают как коммуникативно-прагматическую стратегию, ориентированную на достижения положительного результата в процессе общения (Д. Гордон, П. Грайс, Дж. Лакофф).

По мнению Г. Каспера, проблематика вежливости как лингвистического феномена включает такие аспекты, как разработка концепции вежливости (стратегии ухода от конфликтов и типы социальной индексации); характеристика нарушений вежливости; социально-психологические факторы, определяющие формы и функции вежливого поведения; установление взаимосвязи категории вежливости и типа дискурса; описание языкового выражения принципов вежливости (Kasper, 2000: с.337).

Р. Уоттс, С. Идет и К. Элиху предлагают различать общепринятую и теоретически конструируемую вежливость, или вежливость первого и второго порядка соответственно [Watts, 1992: с.3]. В первом случае речь идет о понятиях, определяющих способ восприятия членами общества действий с этической точки зрения на вежливость. Подобные оценки и правила поведения, Б. Фрейзер называет «социальной нормой» (Fraser, 1981: с.98), находящих отражение в руководствах по этикету, правилах общения, метапрагматичных комментариях на тему вежливого поведения и тому подобное. По Дж. Еелен, к главным признакам вежливости первого порядка относятся: - сущностный оценочный характер, в частности, невежливость имеет негативную оценку, а вежливость – как положительную, так и отрицательную; - аргументативность – направленность на достижение определенного социального эффекта, связанного с ситуациями, предполагающие возможность приобретения или потери чего-то; - нормативность – наличие системы абсолютных норм, умеющих быть усвоены индивидом в процессе социализации; - модальность и рефлексивность – необязательность вежливых

интеракционных стратегий (Eelen, 2001: с.117). Вежливость второго порядка как теоретический конституент и коммуникативная концептуализация теории социального и речевого поведения заключается в избегании оценочных проявлений и нормативности. По мнению С. Кислинга, в этом случае можно говорить о ее принципиально методологическом отличии от психосоциальной сущности вежливости первого порядка, что обусловлено взаимосвязями между утверждениями и лингвистическим этикетом на разных уровнях анализа (Kiesling, 2004: с.174).

В нашем исследовании мы пользуемся определением вежливости Т. Лариной, которая утверждает, что вежливость является универсальной коммуникативной категорией, сложной системой национально-специфических стратегий, направленных на гармоничное, бесконфликтное общение, которое отвечает ожиданиям партнера. Таким образом, мелиоративность выступает как проявление стремления сохранить оптимальный баланс, равновесие между дистанцированием и сближением, между формальностью и фамильярностью, что варьируется в зависимости от ситуации и культурной принадлежности. То есть точка этого равновесия смещается в зависимости не только от конкретного коммуникативного контекста, но и в зависимости от культуры в целом (Ларина, 2009: с.27).

Итак, поскольку вежливость является одним из основных инструментов построения общественного порядка и предпосылкой межличностной кооперации, любая теория, объясняющая феномен мелиоративности, одновременно апеллирует к социальному происхождению говорящего, вследствие чего мелиоративность становится ключевой коммуникативной категорией, имеет сквозной характер, интегрирует целый ряд отдельных категорий и выступает в роли регулятора коммуникативного поведения, обеспечения и предпосылки гармоничного общения.

Список использованной литературы

1. Eelen G. A (2001) Critique of Politeness Theories. – Manchester: St. Jerome Publishing. – 280 p.
2. Fraser B. (1981) The association of deference with linguistic form. // International Journal of the Sociology of Language. № 27. – P. 93 – 110.
3. Hornby A. S. (2010) Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English: 8th edition. – Oxford University Press. – 1796 p.
4. Kasper G. (2000) Data collection in pragmatics research. // Spencer-Oatey, H. ed. Culturally Speaking: Managing Rapport through Talk Across Cultures. – London, Continuum. – P. 316 – 341.
5. Kiesling S. F. (2004) Intercultural Discourse and Communication: The Essential Readings. – Wiley-Blackwell. – 352 p.
6. Watts R. (1992) Introduction. // Politeness in Language: Studies in Its History, Theory and Practice. – Berlin / New York, Mouton de Gruyter. – P. 1 – 21.
7. Watts R. (2003) Politeness. – Cambridge University Press. – 318 p.
8. Yueguo G. (1990) Politeness phenomena in modern Chinese. // Journal of Pragmatics. № 14. – P. 237 – 257.
9. Ларина Т. В. (2009) Категория вежливости и стиль коммуникации : Сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций. – М. – 516 с.
10. Руссо Ж. Ж. (1969) Об общественном договоре или принципы политического права. // Трактаты. – М.: Наука. – С. 160 – 164.

SEMANTICAL ANALYSIS OF GENDER EXPRESSIONS IN AZERBAIJANI LANGUAGE

Gunel Mammadova

Lecturer

Lankaran State University, Azerbaijan

Gunel2017m@gmail.com

Orcid id: 0000-0002-1670-6265

Abstract: Phraseological combinations and proverbs have a special role in enriching the vocabulary of the language. Each language has its own set of phraseological combinations, and it is impossible to translate these expressions into another language. In this case, the equivalent of the expression in another language is found or semantically analyzed. Although phraseological combinations are one of the most frequently asked topics by linguists, the study of gender expressions is considered a novelty. Recently, after the analysis of the relationship of the concept of gender with other fields of science, the term began to be studied in the field of

linguistics. It should be noted that gender is often understood as a gender category. However, a closer look at this term reveals that it refers to a broader concept than the gender category. Thus, in some languages words are divided into masculine, feminine and neutral. In the Azerbaijani language, however, words do not have a gender category, and in our language there are certain words with a gender content, and in this article the compounds that are part of these expressions are semantically analyzed. It has been determined how ideas about women and men are reflected in language.

Keywords: phraseological combinations, gender, word combinations, proverbs, stereotype

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ GENDER TƏRKİBLİ İFADƏLƏRİN SEMANTİK TƏHLİLİ

Məmmədova Günel Elmir qızı

Müəllim

Lənkıran Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: Frazoloji birləşmələr və atalar sözlərinin dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi rolu vardır. Hər dilin özünəməxsus frazeoloji birləşmələr toplusu mövcuddur və bu ifadələrin başqa dilə tərcüməsi mümkün deyildir. Bu zaman həmin ifadənin digər dildəki qarşılığı tapılır və ya semantik təhlil edilir. Frazoloji birləşmələr dilçilərin tez-tez müraciət etdiyi mövzulardan olsa da gender tərkibli ifadələrin araşdırılması yenilik hesab edilir. Son zamanlarda gender anlayışının elmin digər sahələri ilə olan əlaqələri təhlil edilməyə başladığından sonra bu termin dilçilik sahəsində də araşdırılmağa başlanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki gender çox zaman cins kateqoriyası kimi başa düşülür. Lakin bu terminin geniş araşdırılması zamanı bu terminin cins kateqoriyasından daha geniş bir anlayışları ifadə etdiyinə müəyyən edirik. Belə ki bir sıra dillərdə sözlər kişi, qadın və neytral cinslərə bölünür. Azərbaycan dilində isə sözlərin cins kateqoriyası yoxdur və dilimizdə gender tərkibli müəyyən sözlər vardır ki, bu məqalədə həmin ifadələrin tərkib hissəsi olduğu birləşmələr semantik təhlil edilmişdir. Qadın və kişi cinsinə aid edilən fikirlərin dildə öz əksini hansı şəkildə tapması müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, gender, söz birləşmələri, atalar sözləri, stereotip

Dilimizin lüğət tərkibini araşdıran zaman burada kifayət qədər gender ləkəli birləşmələrə rast gəlmək olur. Belə ifadələrin mənasına diqqət yetirən zaman qadınlara və kişilərə aid edilən fikirlərin bir başa dildə öz əksini tapdığını görə bilərik. Dilin frazeoloji fonunda təzahür tapan gender aspektli frazeoloji vahidlərin tədqiqi bilavasitə müasir dilçilik elminin linqvokulturoloji istiqamətinə uyğun gəlir. Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan dili gender, cins kateqoriyası olmayan bir dildir. Bu səbəbdən biz gender semantikasını yalnız gender markerli sözlərin vasitəsilə müəyyənləşdiririk. Kişi cinsini bildirən sözlərə misal olaraq - *ər, oğul, qayın, ata, baba, qardaş, dayı, əmi* və s. qadın cinsini bildirən sözlərə misal olaraq isə - *ana, bacı, qız, gəlin, nənə, xala, bibi, baldız* və s. göstərə bilərik. Bu sözlərin daxil edildiyi birləşmələrdə isə qadın və kişi cinsinə aid edilən konkret stereotiplərin dildəki yansımaları müşahidə edirik. Belə ki, kişi cinsi mərəd, qəhrəman, ağa, qorxmaz, cəsur və s. kimi müsbət keyfiyyətləri ilə, qadın cinsi isə daha çox acgöz, hiyləgər, boş-boş danışan, güvənilməz və s. kimi xüsusiyyətləri ilə əks etdirildiyinin şahidi olur.

Arvad bazarı - səs-küylü, danışanın çox, dinləyənin az olduğu yer haqqında işlədilən ifadə. Adətən bu ifadəni lazımsız söhbətlər, boş və mənsiz danışmaların olduğu yerləri təsvir etmək üçün istifadə edilir. Son zamanlarda nəşr edilmiş müsahibələrin birində "**Bu barədə danışmaq istəmirəm. Bu, arvad bazarına dönəcək**" ifadəsinə nəzər salmaq. – Nümunədən də görüldüyü kimi bu ifadə neqativ çalarlı ifadə kimi istifadə edilir və mənasız, boş söhbətlərin olduğu yer mənasına gəlir. Danışan kifayət qədər danışdığını, fikrini bildirdiyini nəzərimizə çatdırır və daha sonra əlavə edir ki bundan sonrakı söhbətlər yersiz və mənasızdır. Bu danışmalar davam etsə bu arvad bazarına dönəcək.

Arvad iki olanda ev süpürülməmiş qalar, Arvad qonaq ev yəsini də avara edər və s. kimi atalar sözlərinə nəzər salsaq qadınlara, ev xanımları ilə bağlı gender stereotiplərində formalaşmış öngörüşlərdə onların gəzinti, qeybət, söz-söhbət həvəskarı olduğu vurğulanır (<https://obastan.com/azerbaycan-dilinin-frazeologiya-lugeti/?l=az>).

Arvadağız - Arvadından qorxan, arvadının sözü ilə oturub-duran; ağzıboş, aciz, cəsarətsiz (kişi haqqında) işlədilən ifadədir. [Fatma xanım:] Səndə təqsir yoxdur, [təqsir] mənim arvadağızlı oğlumdadı. N.Vəzirov. İngilis dilində bu ifadənin qarşılığı "henpecked" kimi verilir və sözün izahı "**husband ruled by his wife**" şəklində verilir. "I noticed that he addressed her as 'My dear,' very genially, without any trace of resentment.... The quickness of the transition made me vaguely ask myself whether he were **henpecked**,—a shocking conjecture, which I instantly dismissed." – bu ifadə Henri Ceymsin 1884-cü

ildə nəşr etdirdiyi "The Author of Beltraffio" adlı qısa hekayəsindən götürülmüşdür. Hər iki dildəki nümunələrdən də aydın olur ki bu ifadə daha çox arvadlarından qorxan və ya arvadlarının sözləri ilə hərəkət edən kişilər haqqında istifadə edilir və onlara aid mənfi xüsusiyyət kimi qeyd edilir (the-gender-marked-phraseological-units-coding-female-intelligence-in-the-russian-and-english. pdf).

Kişi-kişi - Kişilərə məxsus bir tərzdə, kişi kimi, yaşlı adam kimi. Aslan baltanı götürür, kişi-kişi soba üçün odun yarırdı. S.Rəhimov. Müasir günümüzdə bu ifadə daha çox azyaşlı oğlan uşaqları gücləri çatmayan işi görməyə çalışan zaman da istifadə edilir. Kişi-kişi danışmaq, kişi-kişi gəzmək və s. kimi birləşmələrin tərkibində işlədilir. Azərbaycan dilində yer alan kişi olmaq, kişi kimi elmək (sözünün üstündə durmaq, dediyini elmək, sözünü üzə demək və s.) ifadələri, habelə daha öncə haqqında bəhs etdiyimiz kişilikdən deyil frazeoloji vahidi dilimizdə gender assimetriyasının əsaslı şəkildə ortaya çıxdığını düşünməyə əsas verir. Kişi olmaq, kişi kimi adam olmaq əlahiddə, müsbət xüsusiyyətlərin daşıyıcılığına işarə etdiyi halda arvad olmaq peyorativleksika statusunda dəyərləndirilir. Bu kontekstdə "Adam kişi olar!", "Oğul deyərəm" və s. oxşar qəbili ifadələr aşkar gender assimetriyası ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, "Adam kişi olar!" ifadəsi özlüyündə kişiliyin ən müsbət xüsusiyyətlərini əks etdirməsi faktını əks etdirməklə yanaşı, qadınlığa, qadın olmağa implisit neqativ münasibəti də ehtiva edir. "... Kişilikdən deyil" frazeologizmi bir növ polifunksional frazeoloji vahid statusuna malikdir. Həmin ifadə müəyyən kontekst çərçivəsində verilmiş mənə ilə "doldurulur" və yalnız kontekst nəyin "kişilikdən olub-olmamasını" aşkara çıxarır. Maraqlıdır ki, gender assimetriyasının təsiri ilə müəyyən üstün məziyyətləri daşıyan qadınlara "kişi kimi qadın" frazeoloji epitetinin verildiyi kimi, həmin xüsusiyyətlərdən məhrum kişilərə də bioloji göstəricilərinin tam əksi olaraq "kişi deyilsən" söylənilə bilir. Belə ki, "kişi deyilsən" frazeoloji vahidi məhz bioloji xüsusiyyətlərdən məhrumluğa deyil, bir çox müsbət insani keyfiyyətlərdən naqislik fonunda işlədilir.

Kişi qırığı - oğlan uşağına fərəh və nəvazişlə deyilən bir ifadə kimi izah edilmişdir. Salam, kişi qırığı... – küçənin o biri tayındakı oturacaqda əyləşən nurani babalardan biri idi, - qədəmlərin mübarək! – Azad Müzəffərlinin "Kişi Qırığı" adlı qısa hekayəsindən götürülmüş bu nümunədə balaca oğlan uşağını salamlamaq üçün istifadə edilən bir ifadə kimi qarşımıza çıxır. Bu dilimizin izahlı lüğətində və bir sıra əsərlərimizdə mənfi olmayan bir birləşmə kimi göstərilərsə də, günümüzdə bu ifadə artıq mənfi çalarlar ifadə etməyə başlamışdır. Belə ki, artıq kişilərin özlərinə xas xüsusiyyətləri kifayət qədər göstərə bilmədikləri zaman bu ifadə onları aşağılamaq üçün istifadə edilir. Bizdə- Gədəbəydə balaca oğlan uşaqlarını əzizləmək üçün onlara "kişi qırığı" deyilir. Yəni, hələ balaca kişidi, tam kişi deyil, ancaq bəzi adamların yaşı artsa da onlar heç vaxt kişi ola bilmirlər. Ömürlərini elə "kişi qırığı" olaraq başa vururlar – (Tural Sahab) (http://yazar.in/yazi_-kishi-qirigi_1168.html).

Erkək Tükəzban - kişi təbiətli, özünü kişi kimi aparan, kişi ədalı, incə davranmayan qadın haqqında işlədilən ifadə. Çox zaman qadınların xaraktercə kişiyə bənzədilməsi müsbət hal hesab edilirdi, "evinin həm kişisi həm qadını"dır. *Dünənki çarşafı, evdar bir qadın bu gün komissardır, məhkəmə sədridir və başqa məsul vəzifələr daşıyır. Türk qadınlarının bu azadlığı və bu azadlıq uğrunda tökülən qanlar bizim ədəbiyyatımızda hələ lazımcə göstərilməmişdir. Qadınlarımızın real həyatdakı vəziyyətləri dəyişdiyi halda, onların bədii ədəbiyyatdakı obrazları dəyişməyə bilməzdi. Yeni qadın obrazlarını ifadə edən əsərlərimiz olsa da (məsələn: Talıblı yoldaşın "Erkək Tükəzban"ı, Nəzərli yoldaşın "Qara tel"i, Simurğun "Yox" hekayəsi, Seyid Hüseyinin "Yatmış kəndin qış gecələrində", "İki həyat arasında" və i.a. əsərləri), lakin bunlar bugünkü qadın tiplərini bütün mürəkkəbliyi və dərinliyi ilə vermədiyi kimi, öz bədii qiymətləri etibarilə də günün tələblərindən geri qalırlar.* (Səməd Vurğun). Götürülmüş nümunədən də aydın olduğu kimi qadınların xanıma, qadına aid edilən stereotiplərdən uzaqlaşdıqları zaman onlar artıq kişiyə bənzədilirlər və bu zaman onlar "erkək Tükəzban" adlandırılmağa başlanırdı. Bu da əsərlərimizdə də öz əksini tapmışdır və bu ifadə günümüzdə də aktuallığını saxlamışdır (<http://www.korpus.azerbaycandili.az>).

Küpəgirən qarı - hiylə, biclik, fırıldaq, ara vurmaq kimi işlərlə məşğul olan qarı (nağıllarda mənfi surət kimi işlənir). [Həkimbaşı:] *Gör bir küpəgirən qarı tapa bilərsənmi?* Ə. Haqverdiyev. *Kənardan küpəgirən, işsiz, peşəsiz, avam və cahil qarılar meydanı daha da qızıdırardılar.* H. Sarabski. Ümumiyyətlə "qarı" ifadəsi yaşlı, dünyagörmüş mənada işlədilən ifadədir. Küpəgirən qarı isə nağılların mənfi obrazlarından. Hekayədə küpəgirən qarı cadular edir, cildən cildə girə bilir. Günümüzdə isə bu ifadə baxımsız, sallaq-sökük geyinən, üst-başı çirkab içində olan kimsələrə aid edilir. *Gülnaz yaman xarab olub, sanki qocalıb. Sanki Küpəgirən qarıya bənzəyir.*

Qız almaq – bu ifadəni "Qızdı – nazdı, min tümən azdı, Qız alanın ya bir çuval qızılı, ya bir çuval yalanı gərək, Verdim bir dana, aldım bir sona, ay qız anası, qal yana-yana" və s kimi atalar sözlərinin aid edildiyi "qız almaq", "qız vermək" məclislərində işlədirik. Nümunələrdən də göründüyü kimi keçmişdə

xalqımızın qızlarını ərə verərkən onlardan qızıl, pul tələb edirdilər. Buradan da qızın alqı və satqı obyektini kimi qələmə verildiyinin şahidi oluruq. Qızın öz həyatını quracağı insanı seçmə icazəsi yox idi və qızlar kifayət qədər haqq və hüquqları olmayan varlıqlar hesab edilirdilər. Müasir dövrümüzdə nəzər salanda isə bu ifadənin işlənmə tezliyinin azaldığını, lakin tamamilə yox olmadığını deyə bilərik. Belə ki qızımı verdim, qızı aldım əvəzinə qızım ailə həyatı qurur, sevdiyim xanımla ailə həyatı oluruq, həyatlarımızı birləşdiririk və s. istifadə edilir. Artıq qız istəmə mərasimində böyüklər qızın fikrini soruşur, razılıqlarının olub-olmadıqlarını öyrənirlər. Bu prosesin müsbətə doğru dəyişməsində qadınlara söz və hüquq azadlıqlarının verilməsinin böyük rolu vardır.

Gəlin - Toyu keçirilən, ərə gedən qız. Qaynata və qaynanaya da münasibətdə qadın bütün həyatı boyu gəlin adlanır. Gəlin obrazı dilimizdəki atalar sözlərində iki bir-birinə zidd xarakterdə öz əksini tapır. Belə ki bu xarakter həm mənfi, həm də müsbət xüsusiyyətləri ilə əks olunmuşdur. *Gəlin evin yaraşığıdır, cəlalidir, bəzəyidir. Gəlin var - küllü aş yapar, Gəlin var - unu daş yapar. Gəlin var gələr – gətirər, gəlin var gedər – itirər.* Qeyd edilən atalar sözlərindən də gördüyümüz kimi, gəlin obrazı haqqında olan fikirlər paradoks təşkil edir. Gəlin evin xanımı, gələcəyin anası və qaynanasıdır. Bu baxımdan gəlin yalnız ailə həyatı qurduğu insanın ailəsi və qohumları üçün "gəlin" obrazında çıxış edir, belə ki gəlin bacıdır, gəlin bir evin qızıdır və gəlin - xaladır, bibidir. *Gəlin oldun, dilini çək*- Gəlinə aid edilən bir sıra davranış normaları vardır ki, onlardan biri də gəlin dinləyən, sözə qulaq asan olmalıdır. Evdə idarəedici, dominant mövqedə qaynana dayanır.

Ana dili - insan tərəfindən erkən uşaqlıq dövründə ətrafdakıları, böyükləri təqlid etmək yolu ilə mənimsənilən dil. Dil xalqın ünsiyyət vasitəsidir, dil olmazsa xalq inkişaf edə bilməz, mövcud ola bilməz. Bildiyimiz kimi XX əsrin əvvəllərində başlayaraq xalqımız SSR idarəçiliyi altında olarkən ruslaşdırılma siyasətinə məruz qalmışdır. Ziyalılar sürgün edilirdi, görkəmli yazışlarımız, dilçilərimiz rus dilində yazıb-yaratmağa məcbur edilirdi. Məktəblərdə, iş yerlərində rəsmi dil rus-dili elan edilmişdi. Lakin bu siyasət xalqımızın əzmi qarşısında özünü doğrulda bilmədi. Dahi şairlərimiz, yazıçılarımız, elm xadimlərimiz və eləcə də dilçilərimiz bu məsələyə biganə qalmadılar, öz yazılarında, elmi əsərlərində bu məsələni diqqət mərkəzinə çevirdilər. Göstərilən təzyiqlərə baxmayaraq xalqı yuxudan ayılmağa çalışırdılar. Belə ki artıq elə bir hal yaranmışdı ki, ölkədəki bütün təbəqədən olan insanlar rus-dilində danışmağa çalışır hətta Azərbaycan dilində danışmağı özlərinə nöqsan hesab edirdilər. *Hərdən bir ana dilini danışmaqda keçmişdəki gözəl günləri yad etməyin nə eybi var?!* (Molla Nəsirəddin) *Biçarə türk mollalarımızın əksəri öz dilində kağız yaza bilmir! Bununla belə, həmin mollalar özlərini əhli-savad hesab edirlər, çünki farsca yazmaq bacarırlar və ərəbcə bir az dadıblar... Eyib deyilmi? Belə olan surətdə biz türklər özümüzdə türk deməyib fars deyək və farsa yapışıb dilini və yazısını öyrənək, yəni azərbaycanlıqda qalıb öz ana dilimizi bilək... O ana ki, sənə o dildə tərbiyə veribdir, sənə o dildə yaxşıyamandan tanıdındır, sənə o dildə layla deyibdir və axırda haman o dildə Allahını tanıdındır! Heyif! Görəsən bu barədə fikir edən varmı? Axır sual: hansında qalmalıyıq? Hansı dil bizim ana dilimizdir? Cavab istəyirik.* (N.Nərimanov, "Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi"). (<http://www.buludxan-xelilov.com/pdf/Buludxan-Antologiya.pdf>)

Nümunədən də göründüyü kimi yazıçı xalqı istehza ilə öz ana dillərində, tərbiyə aldıkları, ilk dəfə dil açdıqları dildə danışmağa səsləyirdi.

Kişilik - Qoçaqlıq, igidlik, mərdlik, mətanət, səbat, qeyrət, hünər. Kişi termini ümumiyyətlə bir tək Azərbaycan dilində deyil, bir sıra dillərdə güclü, cəsur, qorxmaz, mərd və s. kimi sözlərlə eyniləşdirilir və daima dominant mövqedə dayanır. Kişi ailə başçısıdır, idarəedəndir, hər zaman söz və səs azadlığına sahib olan cinsdir. Təsadüfi deyildir ki, yuxarıda gördüyümüz qadına aid edilmiş misalların əksəriyyətində qadına mənfi keyfiyyətlər aid edilmiş, kişi olmaq – qəhrəmanlıq hesab edilmişdir. Tarixə nəzər saldığımız zaman qadınların da kişilər kimi savaşıqlarının, döyüş sənətinə yiyələndiklərinin, siyasətdə uğurlu olduqlarının şahidi oluruq. Lakin daha sonra günümüzün aktual mövzusunda çevrilə gender bərabərsizliyi yaranmış və qadınlar arxa plana keçirilmişdir. Bu da dilimizin tərkibinə, atalar sözü və misallarına öz təsirini göstərmişdir.

İfadələrin tərkibindəki gender komponentlərinin araşdırılması, qadın və kişi obrazlarının öz əksini tapdığı birləşmələrin təhlil edilməsi və semantik izahının verilməsi dilçilik sahəsində öz aktuallığını qoruyur və hələ öz izahını gözləyən yüzlərlə ifadələr vardır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. <http://www.buludxan-xelilov.com/pdf/Buludxan-Antologiya.pdf>
2. <http://www.korpus.azerbaycandili.az/Synopsis/Download/3355/%C6%8FL%C4%B0YEVA%20K%C6%8FMAL%C6%8F%20RAF%C4%B0Q%20QIZI.pdf>
3. http://yazar.in/yazi_-kishi-qirigi_1168.html

4. <https://obastan.com/azerbaycan-dilinin-frazeologiya-lugeti/?l=az>
5. <https://www.testbook.az/proverb/proverbtype/53/gelin-qayinana-haqqinda-atalar-sozleri>
6. [the-gender-marked-phraseological-units-coding-female-intelligence-in-the-russian-and-english.pdf](#)

PEDAGOGICAL SCIENCE / PEDAQOJİ ELMLƏR

UOT: 808.5

AREAS OF APPLICATION OF THE ART OF SPEECH

Sevil Hummatova

PhD, Associate Professor
Baku Slavic University, Azerbaijan
sevil1966@bk.ru
Orcid id: 0000-0002-6903-4749

Abstract: In the art of oratory, the moral position of the speaker is almost the most important issue. It is important not only for a politician, but also for any speaker whose words can influence the fate of people and help them make the right decisions. The art of oratory is a historical event. When evaluating the performance of a speaker, we must always take into account the historical period in which the society in which that speaker expressed his public interests existed. We must not forget that each historical period imposes certain tasks on the speaker and gives him his own requirements. The objective reason for the emergence of the art of public speaking as a social phenomenon was the need to discuss and resolve issues of public importance. It was necessary to master the art of speech in order to substantiate one or another point of view, to prove the correctness of the ideas and provisions put forward, to defend one's position, to convince the audience and to influence their choice. History shows that democratic forms of governance, active participation of citizens in the political life of the country are important conditions for the emergence and development of the art of public speaking, the exchange of views on vital issues, the driving force of progressive ideas, critical thinking. It is no coincidence that the art of public speaking is called the "spiritual child of democracy."

Key words: socio-political rhetoric, diplomatic rhetoric, academic rhetoric, court rhetoric, domestic rhetoric, religious rhetoric.

NATIQLİK SƏNƏTİNİN TƏTBİQİ SAHƏLƏRİ

Hümmətova Sevil Əhməd qızı

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: Natiqlik sənətində natiqin mənəvi mövqeyi, demək olar ki, ən mühüm məsələdir. O təkcə siyasi xadim üçün yox, sözü insanların taleyinə təsir edə biləcək, onlara düzgün qərar qəbul etməkdə kömək göstərəcək istənilən natiq üçün də mühümdür. Natiqlik sənəti tarixi hadisədir. Bu və ya digər natiqin fəaliyyətini qiymətləndirərkən, biz həmişə həmin natiqin ictimai maraqlarını ifadə etdiyi cəmiyyətin mövcud olduğu tarixi dövrü nəzərə almalıyıq. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, hər bir tarixi dövr natiqin üzərinə müəyyən vəzifələr qoyur və ona öz tələblərini verir. Natiqlik sənətinin sosial hadisə kimi meydana gəlməsinin obyektiv səbəbi ictimai əhəmiyyətə malik olan məsələlərin müzakirə və həll edilməsi zərurəti oldu. Bu və ya digər nəzər nöqtəsini əsaslandırmaq, irəli sürülmüş ideyaların və müddəaların düzgünlüyünü sübut etmək, öz mövqeyini müdafiə etmək, dinləyiciləri inandırmaq və onların seçiminə təsir etmək üçün söz sənətinə yaxşı yiyələnmək lazım idi. Tarix göstərir ki, natiqlik sənətinin meydana gəlməsi və inkişafının, həyati əhəmiyyətli problemlərlə bağlı fikir mübadiləsinin, mütərəqqi ideyaların, tənqidi fikrin təkanverici qüvvəsinin mühüm şərti idarəetmənin demokratik formaları, vətəndaşların ölkənin siyasi həyatında fəal iştirakıdır. Həç təsadüfi deyil ki, natiqlik sənətini «demokratiyanın mənəvi övladı» adlandırırlar.

Açar sözlər: ictimai-siyasi natiqlik, diplomatik natiqlik, akademik natiqlik, məhkəmə natiqliyi, məişət natiqliyi, dini natiqlik.

Natiqlik ustalığı e.ə. VI-III əsrlər qədim yunan ədəbiyyatının, həmçinin Sokratın (469-399), Platonun (430/427-347), Aristotelin (384-322) adları ilə bağlı olan fəlsəfənin əsasında və müsbət mənada əhatəsində inkişaf etmişdir.

Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, cəmiyyətin həyatında baş verən keçid dövrlərində natiqlik sənəti daha fəal şəkildə inkişaf etmişdir. O, xalq kütlələrinin mühüm dövlət məsələlərinin həllində iştirakına tarixi ehtiyac yarandıqda daha geniş tətbiq olunur. Natiqlik sənəti insanları inandıraraq, ilhamlandıraraq və istiqamətləndirərək ümumi iş ətrafında birləşdirməyə kömək edir. Nitq mədəniyyətinin İntibah dövründə, sosial inqilablar zamanı, ictimai hərəkətlərə milyonlarla zəhmətkeş kütlələrin cəlb olunduğu zamanlarda çiçəklənməsi də bu fikri təsdiq edir (Qurbanov, Xalıqov, Abbasova, 2018: s.93).

NATIQLIK SƏNƏTİNİN SAHƏLƏRİ

İctimai-siyasi natiqlik

- Prezidentlərin inaqurasiya nitqi
- Siyasi mövzuda məruzələr
- Hər hansı toplantıda hesabat məruzəsi, müzakirədə çıxış,
- Siyasi mövzuda çıxış (hər hansı bir ölkədə başqa prezidentin çıxışı),
- İcmal nitqi — son söz,
- Mitinqlərdəki çıxışlar,
- Siyasi təbliğatçıların nitqi. Şüarlar, qanunvericilik layihələri. Parlament mübahisələri

Diplomatik natiqlik

- Xarici işlər nazirlərinin çıxışı
- Dövlət başçılarının BMT-də çıxışları
- Diplomatik mübahisə.

Akademik natiqlik

- Ali məktəblərdə mühazirə oxumaq
- Elmi məclisdə (konfransda) mühazirə
- Elmi mövzularda kütləvi mühazirə
- Elmi məlumatvermə (elmi hesabat)
- Elmi mövzuda mübahisə
- Elmi rəy. Dissertasiya müdafiəsi çıxışı.

Məhkəmə natiqliyi

- Prokurorun ittiham nitqi
- Vəkilin və ya müdafiəçinin nitqi
- Müttəhimin cinayət haqqında çıxışı
- ç) Müttəhimin özünümüdafiə nitqi
- Şahidlərin dindirilməsi (nitqi)
- Hakimin nitqi — ittiham hökmü.

Məişət natiqliyi

- Masa arxasında söylənən təbrik nitqi
- Matəm mitinqində nitq (ağılar)
- Məişət-müraciət etiketləri
- Məişət mübahisəsi.

Bədii axşamlardakı nitq

- Şair və yazıçı haqqında məruzə — mühazirə-nitq
- Şair və yazıçının nitqi.

Səhnə nitqi

- Komik aktyorun nitqi
- Tragik aktyorun nitqi.

Dini natiqlik

- Məuzə və xütbə
- Məscid və kilsədə din xadimlərinin nitqi
- Surə oxumaq, Quran tapşırmaq, süfrə və ehsan duaları
- Axund və mollaların imamların müsibəti haqqında hüznü çıxışı, mərsiyə, sinəcan.

Hərbi natiqlik

- Hərbiçiləri-əsgərləri ruhlandırmaq üçün çağırış nitqi
- Hərbi and

- Hərbi nizamnamənin şərhı
- Komandanların və komandirlərin müxtəlif situasiyalarda çıxışları.

İctimai-siyasi natiqlik

İstər keçmişdə, istərsə də indi ictimai-siyasi natiqlik xalqın həyatında, inkişafında mühüm rol oynayır. İctimai-siyasi natiqlik mövcud quruluşun həm mənfı, həm də müsbət keyfiyyətlərini əks etdirir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə siyasi baxışlar ictimai-siyasi natiqlikdə özünə yer tapır. Keçirilən mitinqlər, nümayişlər, yığıncaqlar isə yeni natiqlərin yetişməsinə səbəb olur.

Siyasi natiqlikdə özünə yer tapan natiqlər isə xalq ideyalarının yayılmasında əsl təbliğatçıya çevrilir. Belə nitqlərin təsiri nəticəsiz qalmır. İctimai-siyasi nitqin əsas qollarından birini təşkil edən hesabat məruzələri isə icra olunmuş işlər haqqında yekun sözü deyir, görülən işlər təhlil olunur və qiymətləndirilir. Bu mərhələdən sonra qarşıda duran yeni məqsəd və vəzifələr müəyyən olunur.

İctimai-siyasi natiqlik əsasən mövcud iqtidarı müdafiə edir. Onun siyasi fikirlərini, məqsəd və vəzifələrini təbliğ edir. Müxalifət qüvvələrinin belə fikirlərlə razılaşmaması ziddiyyətli fikirlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu isə cəmiyyətin siyasi inkişafına təkan verir. Yeni natiqlərin, liderlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Siyasi natiqlik kütləvi xarakter daşıyır, xalqa xidmət edir.

İctimai-siyasi natiqliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, xalqa xidmət edir. Onun mənafeyini hər şeydən üstün tutur. İctimai-siyasi natiqliyin qədim və zəngin ənənəsi vardır. Bu növ natiqlik təbliğat və təşviqat işlərində xalqa əvəzsiz xidmət edir. Dövlətin yeritdiyi məqsəd və vəzifələri xalqa aşılrayır, qarşıya çıxan problemləri aydınlaşdırır, ictimai-siyasi məsələlərin düzgün təhlil olunmasında kəsərli silah kimi nəzəri-diqqəti cəlb edir. Məhz bu xüsusiyyətlər onu digər növlərdən fərqləndirir.

Akademik natiqlik

Ali məktəb ocaqlarında oxunan mühazirələr, elmi məruzələr, müzakirələr bu növə daxildir. Akademik natiqliyi digər növlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, burada elmiliyə daha çox yer verilir. Hər bir natiq mühazirəyə hazırlaşarkən ona yaradıcı yanaşır, verilən sualları elmi əsaslarla şəhr edir.

Akademik natiqliyin əsas məziyyətlərindən biri də mövzunun əvvəlcədən dinləyicilərə məlum olmasıdır. Məsələn, hər hansı bir ixtisas sahibi hazırladığı mühazirəni dinləyicilərin səviyyəsinə uyğun qurmalı və müəyyən ümumiləşmələr aparmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Mühazirə hazırlanarkən mübahisə doğuran məsələlər aradan qaldırılmalıdır. Əgər fakt, sübut, dəlil varsa, bu, nitqin təsir gücünü artırır (Abdullayev, Məmmədov, 2005: s.203).

Bəzi elmi məruzələrdə isə vəziyyət dəyişir. Onlarda konkretlik olmur. Bəzilərdə isə fərziyələr irəli sürülür. Bu xüsusiyyət onu mühazirədən fərqləndirir. Belə məruzələrdə məsələnin həlli ümumi xarakter daşıyır, mahiyyət açılmır. Elmi məruzələr fərziyyə xarakteri daşıyarsa, onda sübut, dəlil, fakt işlənmə bilmir. Məsələn, zəlzələnin nə vaxt baş verəcəyi faktı elm aləminə bəlli deyil. Şübhəsiz ki, bu barədə deyilən sözlərin, fikirlərin nə fakta, nə də sübuta ehtiyacı var. Lakin onu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, ayrıca bir problemin həllində, mübahisələrdə, dəlil və sübutlara ehtiyac duyulur. Bu zaman elmi məruzə mühazirəyə yaxınlaşır, lakin dilinə görə, ifadə vasitələrinə görə yenə də özünəməxsusluğunu saxlayır. Elmi məruzələrin dili, ifadə tərzı mühazirəyə nisbətən qəliz olur. Elmi məruzələr əsasən simpoziumlarda, konfranslarda daha çox işlənir. Akademik natiqliyin də inkişafı cəmiyyətin tərəqqisinə bağlıdır. Elm, texnika nə qədər çox inkişaf edirsə, akademik natiqlik də bir o qədər tərəqqi edir. Akademik natiqlik hər hansı bir elmi kəşf və ya tədqiqat barədə məlumat verməklə bərabər, müəyyən tezis xarakteri daşıyan müddəalardan da dinləyiciyə məlumat verir. Akademik natiqlik həm də müəyyən məcmuələrdə, jurnallarda elmi xəbərlər adı altında bir qrup adamlara çatdırılır. Bu xəbərlər isə öz növbəsində uzunçuluqdan, təkrarlardan seçilir. Elmi xəbərlərdə əsas meyar xəbərlərin şərhı hesab olunur. Akademik natiqliyin inkişafında müəllimlərin, bilik cəmiyyətində işləyən elmi işçilərin mühüm rolu vardır. Akademik natiqlikdə elmi düsturlar, təriflər, terminlər, dəlil, sübut, fakt, izahlar əsas amil kimi özünü göstərir. Akademik natiqlik kütləvi xarakter daşıyır (Головин, 1979: s.119).

Qeyd etmək lazımdır ki, elm inkişaf etdikcə, onun qolları çoxşaxələre bölündükcə, akademik natiqlik də genişlənir, zənginləşir və daha da təkmilləşir. Akademik natiqlikdə dil vahidləri məhdud dairədə işlənir, geniş şəkildə işlədilməsi mümkün olmayan, anlaşılmayan sözlərin, ifadələrin işlənməsi isə bu nitqin təsir qüvvəsini azaltmır, əksinə, elmi cəhətdən fikrin orijinallığına xidmət edir.

Məhkəmə natiqliyi

Məhkəmə natiqliyi natiqlik sənətində ən qədim tarixə malik demokratik əsaslar üzərində qurulan bir anlayışı ifadə edir. Natiqlik sənətinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan məhkəmə natiqliyi antik dövrün məhsulu kimi diqqəti cəlb edir. Solon islahatlarından sonra özünü müdafiə nitqlərinin yaranması, loqoqrafların yetişməsi məhkəmə natiqlik sənətinin bünövrəsini qoydu. Qədim Yunanıstanda Demosfen, Lisi, İsey, Romada

Siseron, Fransada andlı məhkəmələrə Lemetr, Demanj, Rusiyada Aleksandrov, Plevako, Konn kimi natiqlərin yetişməsi böyük bir məktəbin yaranmasına gətirib çıxardı.

Məhkəmə natiqliyi müttəhimin müdafiəsi üzərində qurulur və ədalətin zəfər qazanması üçün vəkil nitqi kimi hüquqi əsaslarla səciyyələnir.

Bununla da məhkəmə zamanı gizli qalan hadisələr, obyektiv və subyektiv cəhətlər elmi şəkildə araşdırılır və ədalətli nəticə əldə edilir.

Məhkəmə natiqliyini digər növlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər ondan ibarətdir ki, o, hüquq, psixologiya, məntiq, pedaqogika, dil, ədəbiyyat və digər elmlərlə sıx şəkildə bağlıdır.

Məhkəmə natiqliyində əsas məsələlərdən biri müttəhimin son söz söyləməsidir. Bu son söz adətən ibrətəməz xarakter daşıyır. Müttəhim törətdiyi əmələ görə peşmançılığını bildirir. Bir də heç vaxt cinayət törətmədiyinə söz verir. Bəzən bu fikrin əksilə də rastlaşırıq.

Məhkəmə prosesində prokurorun nitqi əsas rol oynayır. O, dövlət nümayəndəsi kimi çıxış edir və müttəhimin törətdiyi cinayətə görə cəza almasını hakimdən tələb edir. Hakim isə müttəhimin cavanlığını və ya qocalığını, uşaqlarını, ata-anasını və digər cəhətləri nəzərə alıb işi müəyyən qədər yüngülləşdirir.

Məhkəmə natiqliyi öz məzmun və formasına görə, quruluşuna görə o biri növlərdən fərqlənir. Belə ki, bu prosesdə bir neçə adam iştirak edir. Hər birinin də nitqi bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Məsələn, prokuror ədalətin bərpası, hadisələrin düzgün təhlil və şərhini ustalıqla yerinə yetirməlidir.

Vəkil isə qanunların aliliyini gözləyərək, müttəhimin hüquqlarını müdafiə edir. Həm də şahidlərin nitqini düzgün və dəqiq izləməlidir. Üst-üstə düşməyən fikirləri təkzib etməlidir.

Məhkəmə natiqliyi əsasən rəsmi xarakter daşıyır. Hadisələrin gedişi, sübutlar, dəlillər, faktlar, əşyayidəlil olan hər bir şey rəsmiləşir və məhkəmə prosesində istifadə olunur. Məhkəmə natiqliyinin yaranmasında və inkişaf etdirilməsində respublikamızda fəaliyyət göstərən hüquq işçilərinin, prokurorların əməyi yüksək qiymətləndirilməlidir.

Məişət natiqliyi

Məişət natiqliyi qədim tarixə malikdir. O, xalq həyatının, məişətinin inkişafı ilə əlaqədar yaranıb. Bizcə, o biri növlərə nisbətən məişət natiqliyi Azərbaycanda daha erkən yaranıb püxtələşmişdir. İlk nümunələrinə şifahi xalq ədəbiyyatında rastlaşdığımız məişət natiqliyi fikrimizi sübut etməyə əsas verir.

Əzizim, ulu dağlar,
Çəşməli, sulu dağlar,
Burda bir igid ölmüş,
Göy kişnər, bulud ağlar.

Məişət natiqliyi haqqında fikir söyləyən Kamil Əliyev yazır: «Eramızdan əvvəl V-IV əsrlərdə Afinada məişət natiqliyinə böyük əhəmiyyət verilməmiş. Müharibələrdə həlak olan igidlərin cəsədi sərv ağacından düzəldilmiş tabutlara qoyularmış. Həmin tabutlar üçün uca bir yer düzəldilərmiş. Təntənəli dəfn mərasimi başlanarmış. Tabutlar qəbrə endirilib üstü örtüləndən sonra matəm mitinqi olarmış. Həmin mitinqdə ən məşhur natiq — siyasi xadim nitq söyləyər, həlak olanların igidliyini yüksək qiymətləndirər və dinləyicilərə vətənpərvərlik ideyaları aşılarmış.

Analoji fikir Ə.B. Haqverdiyev tərəfindən də söylənilir. Böyük mütəfəkkir yazır: «Qədim Azərbaycanda böyük qəhrəmanlar üçün ağlamaq bir adət idi. Qəhrəman ölənin günü camaatı bir yerə toplayırdılar. Bu toplantıya «yuq» deyirdilər. Toplananlar üçün qonaqlıq düzələrdi, xüsusi dəvət edilmiş yuqçular isə ikisimli qopuz çalıb oynardılar. Yuqçu əvvəlcə mərhum qəhrəmanın igidliklərindən danışır, onu tərifləyər. Sonra isə qəmli havaya keçib şanlı qəhrəman üçün ağı deyər.

Belə ağılar həm nəzm, həm də nəsr formasında şifahi xalq ədəbiyyatında indi də varlığını qoruyub saxlayır. Məsələn, nəsr formasında: «Açılmayan tüfəngin, sivrilməyən xəncərin öz canına qurban! Ay kimi doğdun, gün kimi batdın! Minəndə at bağırı yardın, düşəndə yer bağırı yardın! Saydığına salam verdin. düşməninə dirsək göstərdin...ağzuvun kəsərli sözünə anan qurban!»

Nəsr forması ilə bağlı yuxarıda məlumat verdik. İlk yazılı abidələrimizdən biri Azərbaycan xalqının məişətini, qədimliyini sübut edən, ensiklopedik nümunəmiz olan «Kitabi-Dədə-Qorqud» dastanlarında məişət natiqliyinin nümunəsi kamil şəkildə özünü göstərir. Xalq mərasimlərini, adət-ənənələri, xalq məişətini dolğun şəkildə əks etdirən bu qədim və əvəzsiz abidədə Banuçiçək başının tacı, igid, qəhrəman nişanlısı Beyrək üçün göz yaş tökərək bu ağı deyir:

- Vay, ay duvağın ayası! Vay alnım başım umuru!
- Vay şah igidim, vay şahbaz igidim!
- Doyunca üzünə baxmadığım, xanım igit!

collected scientific knowledge. In the article is touched upon the issue of granting the teacher a status of "civil servant" because he, as a trained representative of the State Education Institute (the school) is directly responsible for the implementation of the state policy in the field of education and training of younger generations. It is also recommended that the pedagogical activity of the teacher be properly assessed according to this status, provide a high standard of living (health), health and well-being, restoration of workforce and more productive working conditions. In addition to all of the above mentioned articles, are highlighted the importance of the creation of a healthy lifestyle on curriculum, teaching programs, and textbooks of pedagogical higher education institutions and the most important is the study of socially significant sciences in the field of valeology, pedagogical valeology, didactogenia, healthy lifestyle, and ensuring the physical, moral and psychological, intellectual health of students.

Keywords: improving the content of education, problem of teacher training, valeology, pedagogical valeology, didactogenia.

MÜASİR MÜƏLLİM: STATUSU, VƏZİFƏLƏRİ, KOMPETENSİYALARI

Cəfərov Sərxan Şahismayıl oğlu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Quba filialı

Xülasə: Məqalədə müəllim hazırlığı probleminə, region təhsilinin müasir inkişaf mərhələsində əsas məqsədlərindən, "yaxşı müəllim" statusundan, təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsi yollarından söhbət açılır. Həmçinin ictimai şüura məlum olan elmi informasiyaların və toplanmış elmi biliklərin həcmnin artım tezliyi şərh olunur. Dövlət tərbiyə institutunun (məktəbin) xüsusi təhsil almış səriştəli təmsilçisi kimi, müəllim gənc nəsillərin təlim-tərbiyə və təhsili sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirdiyinə, bunun üçün bilavasitə məsuliyyət daşdığına görə respublikamızda ona "dövlət qulluqçusu" statusu verilməli məsələsinə toxunulur. Həmçinin müəllimin pedaqoji fəaliyyəti bu statusa müvafiq layiqincə qiymətləndirilməli, yüksək həyat (yaşayış) səviyyəsi təmin olunmalı, sağlamlığı və rahat istirahəti, işi qüvvəsini bərpa etməsi və daha məhsuldar işləməsi üçün hərtərəfli komfort şərait yaradılması tövsiyyə olunur. Bütün bu qeyd olunanlarla yanaşı məqalədə, pedaqoji ali təhsil müəssisələrinin tədris planı, proqramları və dərslərinə sağlam həyat tərzinə dair materialların salınmasını, ən başlıcası isə *valeologiya, pedaqoji valeologiya, didaktogeniya* kimi sağlam həyat tərzini öyrənən və tələbə gənclərin cismani, mənəvi-psixoloji, intellektual sağlamlığının təmin edilməsində ictimai əhəmiyyət kəsb edən elmlərin tədris olunmasının vacibliyi göstərilir.

Açar sözlər: təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsi, müəllim hazırlığı problemi, valeologiya, pedaqoji valeologiya, didaktogeniya terminləri

Giriş

Cəmiyyətin inkişafı ilə müəllim peşəsinin statusu düz mütənasibdir. Belə ki, bütövlükdə müəllimin fəaliyyəti ölkənin həyatında baş verən iqtisadi, siyasi, ictimai, mədəni dəyişikliklərlə şərtlənir. O, ictimai-iqtisadi quruluşdan asılı olmayaraq istənilən cəmiyyətdə gənc nəsillərin təlim-tərbiyəsi və təhsili sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirir. Dövlətin maddi-texniki bazası möhkəmləndikcə, onun əsasını təşkil edən məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətləri inkişaf etdikcə, keyfiyyətə bir mərhələdən digər mərhələyə yüksəldikcə, üstqumun ən başlıca tərkib hissələrindən, komponentlərindən biri kimi tərbiyənin, təlimin və təhsilin məqsədi də dəyişir. Bu, təbii və inkar edilməz qanunauyğunluqdur. Tərbiyə institutları (ailə, məktəb, ictimaiyyət) isə bu ictimai-iqtisadi hadisələrə, məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətlərinin tələbatına müvafiq olaraq fəaliyyətinin başlıca istiqamətini müəyyən olunmuş yeni məqsədin həyata keçirilməsinə yönəldir. Xüsusi təhsil almış peşəkar və kompetensiyalı müəllimlərin çalışdıqları məktəb dövlət və ictimai tərbiyə institutu kimi qarşıya qoyulan məqsədin reallaşdırılmasında aparıcı rol oynayır.

Region təhsilinin müasir inkişaf mərhələsində əsas məqsədi "dövlət qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqın milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və dövlətçilik ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək; milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis-kadrlar hazırlamaq; sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və ixtisasın daim artırılmasını təmin etmək, təhsil alanları ictimai həyata və səmərəli əmək fəaliyyətinə hazırlamaq" dan ibarətdir (Azərbaycan Respublikasının Təhsil Haqqında Qanunu, 2009:12).

Cəmiyyətin tarixi tərəqqisi prosesində "yaxşı müəllim" statusu dəyişmiş, o, obyektiv səbəblər [kitab nəşri, kütləvi informasiya (qəzet, jurnal, radio, televiziya) və kommunikasiya-kompyuter, internet və digər mobil rabitə vasitələrinin inkişafı] nəticəsində yeganə bilik mənbəyi mövqeyini itirmişdir. Əgər əvvəllər yalnız oxumağı, yazmağı, əsas fənlərdən elementar biliklər verməyi, mövcud bilikləri təhsilalanların yaşına müvafiq, müəyyən qaydalarla onlara öyrətməyi, daha çox həcmdə biliklərlə silahlandırmağı, yaxud bildiklərini, proqramlarda, dərslərdə nəzərdə tutulanları, yəni təhsilin məzmununu öyrətməyi, mənimsətməyi bacaran müəllim yaxşı sayılırdısa, müasir dövrdə optimal interaktiv (yəni təlim prosesində iştirak edənlərin qarşılıqlı fəallığını təmin edən) təlim üsullarından istifadə etməklə öyrənməyin, biliklərə müstəqil yiyələnməyin yollarını öyrədən müəllim, müəyyən mənada şagirdlərin elmi bilikləri müstəqil surətdə mənimsəmələrinə səlahiyyətli, kompetensiyalı müşayiət və rəhbərlik edən, öyrətmə funksiyalarını təcridən təlim prosesinin bərabərhüquqlu subyektlərinə, yəni öyrənənlərin özlərinə həvalə edən, fasilitator rolunu oynayan müəllim yaxşı sayılır. Beləliklə, müasir dövrdə təlim sahəsində müəllimin başlıca funksiyası, əsasən, mümkün qədər daha çox bilik verməkdən deyil, biliklərin formalaşdırılması üçün şərait yaratmaqdan, öyrənənləri təlimin subyektləri səviyyəsinə yüksəltməkdən ibarətdir. Təlim ən ümdə proses, öyrənən isə onun başlıca subyektidir. Bu proses gələcəkdə kontakt təhsilin distant təhsillə əvəzlənməsi ehtimalını artırır.

XVIII əsrin sonlarından başlayaraq (maddi və formal təhsil nəzəriyyələrini yada salaq) təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsi prosesi XXI əsrin bu günlərində daha da aktuallaşmış və kəskinləşmişdir. Belə ki, bəşər cəmiyyətinin obyektiv inkişafı və onun tələbatlarına müvafiq olaraq təhsilin məzmunu da durmadan təkmilləşdirilmiş və mürəkkəbləşdirilmişdir. Nümunə üçün qeyd etmək lazımdır ki, əgər bütövlükdə ictimai şüura məlum olan informasiyaların ilk (birinci) dəfə artımı 1750-ci ildə, ikinci 1900-cü, üçüncü 1950-ci illərə təsadüf etmişdisə, müasir dövrdə, yəni 70 ildən sonra belə artım, alimlərin rəyinə görə hər 5-6 ildən bir baş verir. Bu, təbii ki, öz növbəsində en gecik hər 6-7 ildən bir təhsil sisteminin bütün pillələrində, məktəbəqədər təhsildən başlamış doktranturaya qədər, təhsilin məzmununun (fənn kurikulumları, tədris planı, proqramları, dərslərlər, dərslər vəsaitləri sorğu materialları və s.) yeniləşdirilməsini tələb edəcək.

Bir məsələni də mütləq nəzərə almaq lazımdır ki, elmi informasiyanın iki dəfə artım müddəti get-gedə azalır, yəni yaxın 20 ildə, ola bilsin ki, bu proses 3-4, 2-3, yaxud 1-2 ildən, hətta 10- 15 aydan bir baş versin. Bəzi mənbələrdə artıq yaşadığımız bu günlərdə informasiyaların və toplanmış elmi biliklərin həcmnin iki dəfə artımının 2-3 ildən bir baş verdiyi vurğulanır, hətta 2020-ci ildə bu hadisənin hər 73 gündən bir təkrar olunacağı ehtimal edilir (<https://www.ifilosofia.ru/filosofiya-nauki-podborka-lektsij/394-istoricheskoe-razvitiye-sposobov-transljacii.html>). Bu zaman bütövlükdə təhsilin məzmunu da müvafiq olaraq 3-4 və 2-3 ildən bir yeniləşdirilməli və təkmilləşdirilməlidir. Cəmiyyətin və dövlətin perspektiv tələbatları nəzərə alınmaqla, tez-tez dəyişən şərait üçün çevik (mobil) kadr hazırlığı (təhsilin bütün pillələrində pedaqoji kadrların ixtisasının artırılması, təkmilləşdirilməsi və s.) da daxil olmaqla, təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, təlimin daha müasir İKT (informasiya və kommunikasiya texnologiyaları) ilə təchiz edilməsi, tədris planları, proqramları, dərslərlər (elektron dərslərlər olsa belə), dərslər vəsaitlərinin və s. yeniləşdirilməsi üçün milyardlarla vəsait tələb olunacaq.

İctimai şüura məlum olan elmi informasiyaların inqilabi artımı ilə əlaqədar olaraq müəllimin şəxsi və peşə keyfiyyətləri də dövrün, zamanənin tələbatlarına müvafiq dəyişməli, mövcud şəraitə uyğunlaşmalıdır. Mövcud informasiyaların hər 5-6, 4-5, yaxud 2-3 ildən bir iki dəfə artımı nəticəsində təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsi, yeniləşdirilməsi müəllim hazırlığının da bu obyektiv prosesə uyğunlaşdırılmasını tələb edəcək. Buna görə də ictimai həyatın bütün digər sahələrdə olduğu kimi, müəllim hazırlığında da çeviklik (mobillik) olmalıdır. Müəllimin dinamik, çox sürətlə dəyişən ictimai və elmi-pedaqoji proseslərlə ayaqlaşması üçün o, fasiləsiz ixtisasartırma, təkmilləşdirmə kursları ilə əhatə olunmalı, təlimin müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və onlardan istifadə edilməsi sahəsində qabaqlayıcı mövqə tutmalıdır. Təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsi müddətindən asılı olaraq gələcəkdə fasiləsiz ixtisasartırma illik, aylıq, həftəlik hətta gündəlik ola bilər.

Dövlət tərbiyə institutunun (məktəbin) xüsusi təhsil almış səriştəli təmsilçisi kimi, müəllim gənc nəsillərin təlim-tərbiyə və təhsili sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirdiyinə, bunun üçün bilavasitə məsuliyyət daşdığına görə respublikamızda ona "**dövlət qulluqçusu**" statusu verilməli, müəllimin pedaqoji fəaliyyəti bu statusa müvafiq layiqincə qiymətləndirilməli, yüksək həyat (yaşayış) səviyyəsi təmin olunmalı, sağlamlığı və rahat istirahəti, işçi qüvvəsini bərpa etməsi və daha məhsuldar işləməsi üçün hərtərəfli komfort şərait yaradılmalıdır. Cəmiyyətdə müəllimlik peşəsini və müəllimin nüfuzunu yüksəltməyin başlıca yollarından biri məhz budur. Gənc oğlanları təlim-tərbiyə müəssisələrinə, məktəbə, sinif otaqlarına cəlb etmək və ölkəmizdə pedaqoji sahədə sürətlə inkişaf edən feminizasiya prosesinin qarşısını bu yolla dayandırmaq olar.

Yuxarıda deyilənlər hələlik həyata keçirilmədiyindən bütövlükdə pedaqoji sahəni, xüsusilə müəllimlik peşəsini seçən oğlanların sayı ildən-ilə azalır. Bu, gələcəkdə təlim-tərbiyə müəssisələrində və bütövlükdə cəmiyyətdə oğlan uşaqlarının kişilik tərbiyəsində müəyyən ciddi sosial problemlərin yaranması ehtimalını artırır.

Təhsil sisteminin bütün pillələrində təlimin keyfiyyətin mənfəi təsir göstərən amillərindən biri tərbiyəçilərin, müəllimlərin maaşının dərns saatlarının miqdarına, iş stajına və digər zahiril əlamətlərə, kəmiyyətə görə müəyyən olunmasıdır. Fikrimizcə, təhsil pillələrinin (məktəbəqədər, ibtidadi, orta, tam orta, texniki-peşə, orta ixtisas, ali: bakalavriat, magistratura, doktrantura) səciyyəvi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, müəllimlərin maaşı dərslərin miqdarına, yeni kəmiyyətinə görə deyil, digər fəaliyyət sahələrində, məsələn tyutor xidmətində olduğu kimi, keyfiyyətinə görə müəyyənləşdirilməlidir. Bunu həyata keçirmək üçün əvvəlcə keyfiyyətin qiymətləndirmə meyarları hazırlanmalıdır.

Müasir müəllimin ona həvalə olunan funksiyaları müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməsi və ümumbəşəri dəyər kimi elmi biliklərə, müasir metodikalara, kompetensiyalara çevik yiyələnməsi, respublikamızı Müstəqil Dövlətlər Birliyi məkanında və Avropa ölkələrində təhsillə bağlı təşkil olunan beynəlxalq konfranslarda və digər tədbirlərdə layiqincə təmsil etməsi, təlim-tərbiyə və təhsil sahəsində sərbəst fikir mübadiləsi üçün Azərbaycan dili ilə yanaşı, ən azı iki əcnəbi dili - beynəlxalq miqyasda geniş yayılmış rus və ingilis dilini də mükəmməl bilməsi olduqca vacibdir.

Son 50 ildə bir sıra obyektiv (ictimai-siyasi hadisələr, süni və zorakı miqrasiya, ekoloji tarazlığın pozulması və s) və subyektiv (qeyri-sağlam və oturaq həyat tərzi, zərərli vərdişlər, diskomfort təhsil şəraiti, pedaqoji zorakılıq, təhsilin məzmunu ilə təhsil alanların təbii inkişafı arasındakı ziddiyət və s.) amillərin təsiri nəticəsində bütövlükdə əhalinin, xüsusilə təhsilverənlərin və təhsilalanların səhhəti, sağlamlığı, cismani durumu və mənəvi - psixoloji rifahında ciddi problemlər yaranmışdır. İctimai narahatçılıq doğuran isə bu problemlərin ildən-ilə get-gedə kəskinləşməsidir.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin sonlarında SSRİ-nin dağılması ərafəsində Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsində yaşayan erməni əhalisinin separatçı ixtişaşları, 1988-ci ildən başlayaraq 250 mindən çox aborigen azərbaycanlılarının insanlıqla bir araya sığmayan qəddarlıq və vəhşiliklə Ermənistandan çıxarılması, 1990-cı il yanvarın 20-də SSRİ silahlı qüvvələrinin Bakıda, o cümlədən ölkəmizin digər şəhər və rayonlarında törətdikləri qırğınlar, daha sonralar Ermənistan ordusunun ölkəmizə hücumu, Dağlıq Qarabağı və onun ətrafında olan yeddi rayonu işğal etməsi, bir milyondan çox əhalinin doğma yurd-yuvasından xüsusi qəddarlıqla qovulması, onların qaçqın və köçkün vəziyyətinə düşməsi, bununla yanaşı ölkə daxilində müxtəlif siyasi qruplaşmaların hakimiyyət uğrunda gedən mübarizəsi, keçid mərhələsində olan iqtisadiyyatın zəifləməsi və s. nəticəsində əhalinin fiziki, cismani və mənəvi-psixoloji sağlamlığına çox ciddi zərbə vurulmuşdur. Bu gün 20-25 yaşlı olanlar məhz xalqımızın siyasi, ictimai, iqtisadi, cismani və mənəvi-psixoloji baxımdan düçar olduğu həmin əzablı-əziyyətli, iztirablı-sarsıntılı, narahat və gərgin illərdə (1990-1995) doğulmuş, hələ dünyaya göz açmamış, bütün bu hadisələrin canlı şahidləri olan anaların bətnində ikən həyacanlı anlar yaşamış, genetik əsəbi-psixoloji diskomforta məruz qalmış gənclərdir.

Qeyd olunan obyektiv və subyektiv amillər bütün təhsilalanların və xüsusilə tələbə gənclərin mənəvi və cismani sağlamlığına, psixoloji, əqli və intellektual durumuna ciddi mənfəi təsir göstərmişdir. Belə bir vəziyyətin səciyyəvi xarakter daşması müasir ictimai həyatın tələbatı kimi valeologiya elminin yaranmasına səbəb olmuş, sağlam həyat tərzi, bütövlüklə bütün insanların, o cümlədən tələbə gənclərin özlərini şəxsi sağlamlığın qayğısına qalmasını, onun təmin edilməsi, möhkəmləndirilməsi və mühafizəsinə cəlb olunmasını aktuallaşdırmışdır. Bu sahədə tələbə gənclər üçün başlıca fəaliyyət növü kimi təhsil çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, "təhsil insanlara texnologiyaları çevik mənimsəmək, əmək bazarında layiqli yer tutmaq və ömür boyu təhsil prosesinə qoşulmaq, sağlam həyat tərzi, ətraf mühitə münasibətdə düzgün mövqe seçmək imkanı verir" (Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, 2013). Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında da, təhsilin əhalinin, o cümlədən tələbə gənclərin sağlam həyat tərzi, təmin edilməsində əhəmiyyəti xüsusi vurğulanır. Bu, ilk növbədə pedaqoji ali təhsil müəssisələrinin tədris planı, proqramları və dərslərinə sağlam həyat tərzi, dair materialların salınmasını, ən başlıcası isə valeologiya, pedaqoji valeologiya, didaktogeniya kimi sağlam həyat tərzi, öyrənən və tələbə gənclərin cismani, mənəvi-psixoloji, intellektual sağlamlığının təmin edilməsində ictimai əhəmiyyət kəsb edən elmlərin tədris olunmasının vacibliyini göstərir. Bu proses müəyyən vaxt tələb etdiyindən müasir dövrdə tələbə gənclərin sağlam həyat tərzi, təbliğ və təmin olunmasında əsas vəzifə müəllimlərin üzərinə düşür.

Nəticə

Bu deyilənləri nəzərə alaraq müasir müəllim dövlət tərbiyə institunun xüsusi təhsil almış və hazırlanmış səriştəli təmsilçisi kimi böyüyən nəsillərin təlim-tərbiyə və təhsili sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirməklə yanaşı, həmçinin yeni kompetensiyalara, o cümlədən valeoloji bilik və bacarıqlara yiyələnməli, təhsilalanlara cismani sağlamlığın, mənəvi-psixoloji, əqli-intellektual durumu və sağlam həyat tərzinin aşılınması, sağlam həyat tərzini şüuru və mədəniyyətin formalaşdırılması sahəsində yardımçı və nümunə olmalı, bunun üçün bilavasitə məsuliyyət daşmalı, ən vacibi isə təhsilalanları oturaq həyat tərzindən, zərərli vərdislərdən çəkəndirməyi, özlərinin şəxsi sağlamlığının qayğısına qalmağa, təmin olunması və qorunmasına cəlb etməyi, beləliklə təhsilin şəxsiyyət yönümlülüyünü həyata keçirməyi bacarmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ağayev M.H. (2001), Pedaqoji fikir tarixində tərbiyə və təhsil (Dərs vəsaiti). – Bakı: ADPU.
  2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (2002). – Bak: Qanun.
  3. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Haqqında Qanunu (2009). – Bakı: Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı.
  4. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası (2013). (24 oktyabr, 13 nömrəli sərəncam).
  5. Changing educational landscapes: educational policies, schooling systems and higher education: a comparative perspective, selected papers from the 23rd CESE conference. (2010), Edited by Dimitris Mattheou Dordrecht and London, Springer.
  6. Джурицкий А.Н. (2004). Интернационализация высшего образования в современном мире // Педагогика. №3. – с. 83-92
  7. <http://hron.com.ua/obuchenie/e-konomika/istoriya-razvitiya-e-konomiki-obrazovaniya/>
  8. <http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-01/dissertaciya-valeologo-pedagogicheskie-osnovy-obespecheniya-zdorovya-cheloveka-v-sisteme-obrazovaniya>
- <https://www.ifilosofia.ru/filosofiya-nauki-podborka-lektsij/394-istoricheskoe-razvitie-sposobov-transljacii.html>

TEACHING LINGUISTIC AND EXTRA LINGUISTIC FEATURES FOR STUDENTS IN LEARNING ENGLISH

Dona Alicia

PhD Student

Khazar University, Azerbaijan / Indonesia

donaalicia11@gmail.com

Orcid id: 0000-0003-4851-4134

Abstract: This research was conducted for teaching Linguistic and Extra Linguistic Features For Students In Learning English at SMPN 12 Padang. This research belongs to Descriptive qualitative research. Participants of this research were 27 students. The purpose of this research was to explore Linguistic and Extra linguistic Features for Students in Learning English. The researcher used questionnaire technique of data collection and the researcher used thematic analysis in data analysis. From data analysis, the researcher found that students prefer to solve their problem by finding the comfortable way based on their need to deal with their emotion. There are 17 students from 27 students in the session prefer to use Affective learning strategies in mastering English skills. The data analysis from questionnaire score intended that students had tried to low their anxiety toward their nervous or afraid did not master the lesson. Then, students encouraged themselves in finding the comfortable way to decrease the anxiety and they took for their emotional temperature to deal with the fear of their difficulties

Key words: Teaching, Linguistic, extra Linguistic, learning English

Introduction

Learning English is an active process which requires that the students as the learners should understand and apply English material to past knowledge and to everyday life. Through learning process, students should lead themselves in understanding English materials well in order to have capability to apply the material into English skills. Learning English as foreign language faces problem because students do not accustom to use English in daily activity. The problem demands the teachers should plan a series of activity which facilitate the students to accustom practice to use English. Besides, the important one is the students should have intrinsic support during the learning in making them survive from the problem that their face in learning English.

Based on the researcher observation in SMPN 12 Padang West Sumatera, some of the students found that they recognize that it was not easy to comprehend English material delivered by the teachers during teaching learning process at the classroom. Thus, the students are easy to forget about the learning material and difficult to apply the material into

English skills. They students are found many unfamiliar words during learning process. They also found many English rules which difficult to memorize such as tenses rules. But in contrast, some students admit that they interest to in English and want to master the skills. Some others also admit they should learn English in getting good achievement of English examination. Thus the students try and do some effort to master English by their own way. In short, the students use some learning strategy in making themselves survive to face English examination and also in mastering English skills.

Dealing to the phenomenon, students tried to reduce their English problems by doing some effort which makes them comfort during learning English as foreign language. Each student did different way to catch the idea on the English recorder. For instance, the students listened to the teacher's explanation seriously, tried to memorize list of unfamiliar words and grammar rules. Some students had tried to review and evaluate the English comprehension by discussing their trouble during English with friends and also the teacher. Others students also tried to ask the teacher about some materials difficult. Moreover, the phenomenon shows that the students have respect in improving their English skill by doing some ways to help them in comprehending the materials.

Meanwhile, students did some behavior and some way which are known as language learning strategies in solving their difficulties in mastering English. Language learning strategy is defined as learners' behavior in learning to get comprehension, retention, retrieval and application of information for learning the language and certain acquisitions. Thus, related to English skill the phenomena occurs at SMPN 12 Padang West Sumatera, the researcher interests to investigate about linguistic and Extra Linguistic which are used by the students in mastering and solving their difficulties in learning English. The researcher also investigated kinds of linguistic and Extra Linguistic which are used by the students

Linguistic Features

Linguistic could be a scientific study of language related to social observe. As a social development, language can't exist out of society. The thought of Indonesian English hasn't been paid full attention and it hasn't contend the role to convey Indonesian culture within the schoolroom although it absolutely was a regular one. in theory, from the association between language and thought, thought could be a non secular and psychological activity and it cannot exist severally while not the target setting. In here, the teacher understands the character of data concerning which means in their language, and additionally observe in speaking English with the kids. Republic of Indonesia has planned from school to senior high school faculty to move associate English. within the speaking learning method, the scholar ought to have smart pronunciation, vocabulary, and recognize the which means of the context. Speaking could be a talent that ought to be learned by learners in learning English wherever learners area unit asked to observe to talk in English in their way of life, particularly within the schoolroom. Speaking can facilitate learners to induce habitual and fluency, in order that they will improve their speaking ability as a result of learning by doing can provides a huge contribution toward the development of learners' ability in speaking.

In the speaking method, there area unit interactions between academics and learners like the learners reply to the teacher's queries within the learning activity and learners to learners. it's done to create the teaching-learning method run well. This method is going on at every level of sophistication and activity. On the opposite hand, in applying the training speaking method, there could be some issues that continually happened between academics and learners. In speaking English permits the readers who recognize the language to convey meanings. Phonetic options and Grammatical options and grammar options area unit the most branches of the linguistic study of which means. Phonetics is a branch of linguistics that focuses on the assembly and classification of the world's speech sounds. The assembly of speech appearance at the interaction of various vocal organs, for instance, the lips, tongue, and teeth, to provide specific sounds. For Grammatical options could be a property of things among the synchronic linguistics of a language and grammar features are formal properties of syntactic objects that confirm however they behave with respect to syntactic constraints and operations (such as choice, licensing, agreement, and movement).

Extra Linguistic Features

In Extra-linguistic is part of education psycholinguistics. The Free Dictionary (2010) defines extra-linguistic as a standard knowledge needed to know one speech or pronunciation. Extra linguistic communication is the communicative use of a group of symbols. Meanwhile, According to Schmidt (2010), extra-linguistic may be a language situation outside of the linguistic sphere but still within the scope of learning as its elements like motivation, emotion, attitude, personality is taken under consideration to find out a language and prove useful in helping students to find out a particular language. This study is an effort to know these elements within the light of L2 acquisition. Extra-linguistic is additionally not something that's foreign to the domain of education nor can both be separated, especially from the domain of language education. Learning quite one language is a plus for college kids to understand more of a language, its culture, and the difference in thinking between native speakers and second-language speakers. It is premised during this study that extra-linguistic elements have strong pulling factors for kindergartens to understand the language and culture of a second language.

Learning English

There are some experts who explain language learning at the junior high school level. First, Sasson (2007:2) points out that learning English is the essential research resource for language professionals providing a rich and expert overview of research in the field of second-language teaching and learning at the high school level. The point is, recommending critical survey articles from a recent study discussing specific topics, second and foreign languages, and countries, also discussing original research articles reporting on replication studies and meta-analyzes. Second, McDonough (2010:1) defines that learning English as a second or a foreign language at the high school level as more than teaching a description of it. It is developing the high school students' ability to use English on a habit level. This is true of not only second language teaching but also of first language learning. Fundamentally, teaching English involves the processes of learning English, speaking, reading, and writing.

These processes involve both linguistic and psychological aspects. This leads us to understand and learn that all language teaching is based on certain well-defined principles that originate in linguistic science as well as psychological science. Meanwhile, according to Rodger (2005:1) teaching English as a second language is not a set of easy steps that can be programmed in a quick do-it-yourself kit. The learning process is the facilitation of teaching, during which you will "teach" a far-off language successfully if, among other things, you recognize something about learn or fails to learn a second language. It means that learning English as a foreign language has a universal characteristic where the language teacher effectively teaches a language and cognition, writing system, nonverbal communication, sociolinguistics, and first language acquisition all in one language material.

Furthermore, Burns in Bunn Lee (2002:1) states that English learning is a relatively permanent change in behavior with behavior including both observable and internal processes such as thinking attitudes and emotions. Learning in this study is related to the classroom activity in which the process of teaching and learning occurs. In the classroom, teachers conditioning all things related to teaching and learning so that the students will be easy in learning. Particularly, teachers should approach the psychological such as students' internal process and mental. In this case, it involves internal and mental processes such as motivation and curiosity engagement in learning. According to Rodrigues (2009:144) learning seems to be one process that many people take for granted (just assume it happens and happens basically an equivalent way for many people but know or not about it. It means that Students who learn new knowledge and skill automatically can change their understanding so that they have their perception or conclusion about what they learned.

Methodology

In this research, the researcher would conduct this research into descriptive research. The researcher implemented descriptive research because the researcher wanted to describe the Linguistic and Extra Linguistic features for Learning English. According to Gay and Airasian (2000: 257), descriptive study determines and describes the way of things are. It can be said that descriptive research just describes the phenomena without giving treatment or manipulation about the language learning which was used by the students of SMPN 12 Padang West Sumatera in learning English skills. Thus, descriptive research tried to find a proper and sufficient explanation of all the activities, objects, processes and people.

Participants of the Research

Participants were the important in a research. According to Gay and Airasian (2000:121), participants are group of individual that participates in research project. To get the data the researcher had to consider the appropriate participants. Gay and Airasian (2000:281) state that selected participants must be able to provide

the desire information and would in to provide it to the researcher. Referring to explanation above, the researcher chose SMPN 12 Padang West Sumatera in learning English as the participants.

Discussion

In this discussion, the researcher showed that seventh grade students SMPN 12 Padang West Sumatera used linguistic and extra Linguistic. Students always used Metacognitive. Then, it was followed by Affective which took second position after Metacognitive. Last, students also only had low interests to use Social during learning English, especially in mastering English skills. In Linguistic and extra linguistic was classified into three indicators of learning English strategies as stated below.

1. Metacognitive

Metacognitive strategy is the strategy which enables students to control their cognition. Based on the findings, it can be interpreted that students prefer to control their way to learn by themselves outside of reading class. Most of 19 students from 26 students as the sample of this research prefer to use Metacognitive learning strategies in mastering English skills. The data analysis from questionnaire score intended that students had centering the learning by over viewing and linking the lesson with they already known, then they set the lesson goals and objectives, they also identifying the purpose of the lesson, planning to learning time at home, seeking time to practice about the lesson, they are monitor their progress and also evaluate their ability.

2. Affective

Affective strategy is the strategy which was used by the students to deal their emotional problems such as using progressive relaxation, deep breathing or meditation. Then, using music or laughter to decrease anxiety in learning. Students also discussed their difficulties with other or to the teacher or lecturer to decrease the difficulties. Based on the findings, it can be interpreted that students prefer to solve their problem by finding the comfortable way based on their need to deal with their emotion. There are 17 students from 27 students in the session prefer to use Affective learning strategies in mastering English skills. The data analysis from questionnaire score intended that students had tried to low their anxiety toward their nervous or afraid did not master the lesson. Then, students encouraged themselves in finding the comfortable way to decrease the anxiety and they took for their emotional temperature to deal with the fear of their difficulties.

3. Social

Social strategy is the strategy which was the minimal used by the students involved interpersonal behaviours to increase their English ability by sharing and communicate each other about their problems during the learning. Students had asked questions for clarifying about their hesitance to the lesson. But, students rarely to sit with peer or cooperating with others in sharing about their difficulties in learning. There are 9 students from 27 students in the session use Social learning strategies in mastering English skills. The data analysis from questionnaire score intended that only few students had tried to communicate their learning problems to others.

Generally, the researcher concludes that students use the three categories of indirect language learning strategies in mastering English Skills. It is proven by the result of data analysis that showed students who used various linguistic and Extra Linguistic had improved their understanding of English Skills. The data also explained that the students tended to use metacognitive strategy during learning English because this enables students to control their cognition. Metacognitive served students by themselves in making themselves created comfortable feeling before, during or after in facing the difficult material in English learning.

Actually, the using of indirect leaning strategies gave students support in understanding many various types of text. In short, students will be ease in mastering English Skills when the students had strong motivation to learn outside of English class and use various linguistic and Extra Linguistic during the learning process.

The Result of Table

Learning English	Percentage	Students	Frequency
Metacognitive	65,78 %	A – R	High
Affective	64,7 %	F – R	High
Social	25.1 %	S – R	Low

Based on the finding of this research, it can be concluded that linguistic and Extra Linguistic used by the students in learning English. In this research, the researcher searched the types of language learning which are used by the seventh grade students of SMPN 12 Padang West Sumatera. There are three indicators of linguistic and Extra Linguistic which are used by the students such as metacognitive, affective and social

strategy. The participants of this research were the seventh grade students of SMPN 12 Padang West Sumatera. Researcher chose this participants because the researcher found the students learning strategies in learning English which was new faced by the students. The students should try to master English skills while the class runs or the outside of the class.

Thus, students will use some language learning during learning out of the English class itself. This research was conducted by using descriptive research because, there searcher wants to analyze language learning which is used by the students.

Moreover, the researcher used questionnaire to find language learning which are used by the students in mastering English skills.

Then, based on the questionnaire answers, the researcher found that the seventh grade students of SMPN 12 Padang West Sumatera used the three several language learning. There was a difference frequently in the using indicators of linguistic and Extra Linguistic such as high using frequency for metacognitive and affective strategies, while low using frequency for social strategies.

References

1. Askew, Susan and Carnell, Eileen. (1998). *Transforming Learning Individual and Global Change*. – London: York House Typographic Ltd.
2. Blazkova, Miroslava. (2011). *Language Learning Strategies in Learning English as A Foreign Language*. – Dubna: University of Pardubice.
3. Burnard, Philip. (2005). *Counselling Skills for Health Professionals*. Cheltenham: Nelson Thomes Ltd.
4. Ching, Chang-Yi, Shu-Chen, Liu and Yi-Nian, Lee. (2007). A Study of Language Learning Strategies Used by College EFL Learners in Taiwan. Assistant Professor in the Department of Applied English Studies at MingDao University.
5. Cohen, D. Andrew. (1996). *Second Language Learning and Use Strategies: Clarifying The Issues*. – Spain: University of Minnesota.
6. Cresswell, John W. (2012). *Education research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research*. 4th edition. Pearson Education, Inc.
7. Gay and Airasian. (2000). *Educational Research Competencies for Analysis and Application*. – New Jersey: Prentice Hall Company.
8. Gay, R.L. Mills, Geoffrey, E. and Airasian, Peter, W. (2012). *Educational Research Competencies for Analysis and Application*. – Boston: Pearson.
9. Huei-Chun, Teng. (2010). *A Study of EFL Learning Comprehension Strategies*. – Taiwan: National Yunlin University of Science and Technology.
10. Kozmonova, Marcela. (2008). Language Learning Strategies and Their Training in A Primary English Class.
11. Liang, Ting. (2009). "Language Learning Strategies – The Theoretical Framework and Some Suggestions for Learner Training Practice". English Language.
12. Teaching Journal vol.2 No.4. English Language Teaching. Retrieved from: www.ccsenet.org/journal.html. at July, 02 2015.
13. Liu, Jing. (2010). Language Learning Strategies and Its Training Model. International
14. Education Studies Journal Vol.3, No. 3. Retrieved from: www.ccsenet.org/ies. at July, 02 2015
15. McDonough, Jo. (2010). General Principles of Language Teaching: General Principles of Teaching English. Retrieved from: <http://neoenglishsystem.blogspot.com/2010/05/general-principles-oflanguage-teaching.html>. July, 02 2015

HISTORICAL AND POLITICAL SCIENCE / TARİX VƏ SİYASİ ELMLƏR

SUCCESSFUL COMPLETION OF AZERBAIJAN'S "IRON FIST" OPERATION IN 2020

Dilgam Ismailov

Doctor of philosophy, professor
Azerbaijan University of Architecture and Construction
dilgamismayil@gmail.com
Orcid id: 0000-0001-8084-1499

Abstract: In this article analyzes the Second Karabakh War between Azerbaijan and Armenia on September 27 – November 10, 2020. It is noted that the Second Karabakh War is also called the Azerbaijan Patriotic War. At the same time it is shown that this war is also known as Operation "Iron Fist". This war took place as a result of the ongoing armed conflict between Azerbaijan and Armenia in Nagorno-Karabakh. The article examines the causes of this war, the launch of counter-attack operations by the Azerbaijani Armed Forces to prevent attack by Armenian troops, the liberation of occupied Azerbaijani territories and the end of the war with the signing of a ceasefire declaration by the Presidents of Azerbaijan, Russia and Armenia. It is noted that Azerbaijan has full control over the territories occupied during the war. At the same time, the article emphasizes that the deployment of Russian peacekeeping forces in the region and the launch of the Turkish-Russian monitoring center are of a great importance. The article also emphasizes in the joint statement of November 10, 2020, that the great victory of our Armed Forces on the military front as a diplomatic success, thus ending the 30 year longing of our people for land and restoring justice. The article concludes that the strength of our people played an important role in the victory of Azerbaijan in the Second Karabakh War, and the unity of the People-President-Army played an important role in restoring our territorial integrity and liberating our lands from occupation.

Key words: Karabakh war, Iron fist, separatist "Nagorno-Karabakh regime", provocation, illegal settlement of territories, ceasefire, statement, peacekeeping contingent

AZƏRBAYCANIN 2020-Cİ İL "DƏMİR YUMRUQ" ƏMƏLİYYATININ UĞURLA BAŞA ÇATMASI

İsmayilov Dilqəm Yunis oğlu

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Xülasə: Bu məqalədə 2020-ci ilin 27 sentyabr – 10 noyabr tarixində Azərbaycanla Ermənistan arasında baş vermiş 2-ci Qarabağ müharibəsi təhlil edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, İkinci Qarabağ müharibəsi tarixə Azərbaycanın Vətən müharibəsi adı ilə daxil olmuşdur. Bu müharibə, eyni zamanda "Dəmir Yumruq" əməliyyatı kimi də məşhurdur. Həmin müharibə Azərbaycan və Ermənistan arasında Dağlıq Qarabağda davam edən silahlı qarşıdurma nəticəsində baş vermişdir. Məqalədə bu müharibənin başlanma səbəbləri araşdırılmış, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin erməni təxribatlarının qarşısını almaq üçün əks-həmlə əməliyyatlarına başlaması və müharibənin gedişində böyük uğurlar əldə edərək möhtəşəm qələbə qazanması, işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinin azad edilməsi və müharibənin Azərbaycan, Rusiya və Ermənistanın dövlət başçıları tərəfindən atəşkəs bəyanatının imzalanması ilə başa çatması tədqiq olunmuşdur. Qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan müharibə dövründə işğaldan azad etdiyi ərazilər üzərində nəzarəti tam olaraq əlində saxlamaqdadır. Eyni zamanda, rus sülhməramlı qüvvələrinin bölgəyə yerləşdirilməsi, Türk-rus ortaq monitorinq mərkəzinin fəaliyyət göstərməyə başlamasının əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Tədqiqat işində 2020-ci il noyabrın 10-da imzalanan birgə bəyanatla Silahlı Qüvvələrimizin hərbi cəbhədəki möhtəşəm qələbəsinin diplomatik sahədə rəsmiləşdirilməsi kimi qələmə verilmiş, bununla da xalqımızın 30 illik torpaq həsrətinə son qoyulması, ədalətin bərpa edilməsi xüsusi vurğulanmışdır. Məqalə belə bir fikirlə yekunlaşır ki, İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın qələbəsində xalqımızın birlikdə güclü olması önəmli rol oynadı və Xalq–Prezident–Ordu vəhdəti ərazi bütövlüyümüzün bərpasında, torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsində mühüm əhəmiyyət daşıdı.

Açar sözlər: Qarabağ müharibəsi, Dəmir yumruq, separatçı "Dağlıq Qarabağ rejimi", təxribat, ərəzilərin qanunsuz məskunlaşdırılması, atəşkəs, bəyanat, sülhməramlı kontingent

УСПЕШНОЕ ЗАВЕРШЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ОПЕРАЦИИ «ЖЕЛЕЗНОГО КУЛАК» В 2020 ГОДУ

Исмаилов Дильгам Юнис оглы
Доктор философских наук, профессор
Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет

Вторая Карабахская война вошла в историю как Отечественная война Азербайджана. Эта война также известна как операция «Железный кулак». Эта война произошла в результате продолжающегося вооруженного конфликта между Азербайджаном и Арменией в Нагорном Карабахе. Отечественная война 2020 года – самая продолжительная война после прекращения огня 1994 года («Бишкекский протокол»). Эта война – последняя эскалация неурегулированного конфликта вокруг так называемой «Нагорно-Карабахской Республики». Однако хорошо известно, что территория этой «республики» признана во всем мире как часть Азербайджана (az.wikipedia.org/wiki, 2020).

Столкновения начались 27 сентября 2020 года на линии соприкосновения, установленной после Первой Карабахской войны. Поэтому, военное положение и общая мобилизация были объявлены в Армении, в то время как в Азербайджане были объявлены *военное положение, комендантский час и частичная мобилизация*. В этой войне Турция (Armenia-Azerbaijan War: Military Dimensions of the conflict, 2020) и Пакистан оказали моральную и политическую поддержку Азербайджану. Война сопровождалась применением беспилотников, тяжелой артиллерии и ракетных ударов. Многие страны и Организация Объединенных Наций решительно осудили боевые действия и призвали обе стороны снизить напряженность и без промедления возобновить переговоры. Даже три прекращения огня при посредничестве России, Франции и США не положили конец войне (Nagorno-Karabakh Conflict unacceptable: EU, 2020).

Какие причины и условия Отечественной войны имеют такое же значение, как «Судный день»? Прежде всего, следует отметить, что в результате Первой Карабахской войны Азербайджан потерял 20 процентов своей территории. После подписания Бишкекского протокола в 1994 году Совет Безопасности ООН принял четыре резолюции о выводе оккупационных войск с территории Азербайджана. Несмотря на то, что для реализации этих решений проводились долгосрочные дипломатические переговоры в рамках различных международных организаций, никаких результатов достигнуто не было.

Известно, что в марте 1992 года была создана Минская группа ОБСЕ для урегулирования Нагорно-Карабахского конфликта. 2 ноября 2008 года президенты Азербайджана, России и Армении подписали «Майендорфскую декларацию». В декларации подтверждается важность продолжения посреднических усилий сопредседателей Минской группы ОБСЕ. В 2001 году саммит прошел в Казани по инициативе России. На саммите планировалось вернуть Азербайджану 7 районов, оккупированных Арменией. Вместо этого Нагорно-Карабахскому региону был предоставлен статус за пределами Азербайджана. По этой причине Президент Азербайджана Илхам Алиев справедливо не подписал Казанский документ.

Мирный процесс, основанный на Мадридских принципах с 2016 года, пошатнулся по ряду причин. Говоря о причинах начала войны, следует отметить, что немаловажную роль в этом сыграло намерение Н.Пашиняна посадить сепаратистский «режим Нагорного Карабаха» за стол переговоров. Тем самым он попытался изменить формат мирных переговоров. Кроме того, во время своего визита в оккупированный Нагорно-Карабахский регион Н.Пашинян произнес популистскую фразу, такую как «Карабах – это Армения, точка», и поэтому подвергся критике как со стороны Азербайджана, так и со стороны международных организаций, Минской группы ОБСЕ. Все это очень негативно повлияло на мирные переговоры, и политическая арена была полностью закрыта для компромиссов. В то же время провокационные действия Н.Пашиняна, такие как его последовательные и незаконные визиты на оккупированные территории Азербайджана, также сыграли в этом деле значительную роль.

Во время официального визита в США в марте 2019 года министр обороны Армении Давид Тоноян встретился с армянской диаспорой и подчеркнул необходимость перехода от стратегии «окопной обороны» Армении к стратегии «расширения наступательного потенциала» (After peace

negotiations, threats of war break out between Armenia and Azerbaijan, 2020). Таким образом, Д.Тоноян призвал к «новой войне за новые территории» (İkinci Qarabağ müharibəsi: səbəblər və ilkin şərtlər, 2020). Его заявление сопровождалось рядом военных провокаций на линии соприкосновения. Так, 12 июля 2020 года Вооруженные силы Армении предприняли попытку атаки в направлении села Агдам Товузского района. В то время целью армян было захват выгодных позиций артиллерийским огнем. Но ему это не удалось. В ходе трехдневного боя азербайджанская сторона потеряла 11 военнослужащих, в том числе генерал-майора Полада Гашимова, полковника Ильгара Мирзаева и двух майоров (Düşmən hücumunun qarşısı alınarkən hərbi qulluqçularımız şəhid olub, 2020). В результате нападения также погибли мирные жители в Азербайджане и были серьезно повреждены гражданские объекты, дома сельских жителей и здание больницы.

Причина выбора Товуза для нападения заключалась в том, что государственная граница с Арменией не считалась зоной активного военного конфликта. Поэтому здесь не были сосредоточены основные части азербайджанских вооруженных сил. Еще одним фактором стала важность энергетической и транспортной инфраструктуры в регионе. Армения не скрывала, что нефтяная инфраструктура Азербайджана является одной из ее основных целей. Сценарий атаки на «нефтяную инфраструктуру противника» лег в основу учений, проведенных армянскими военными с 1 по 13 октября 2012 года. Кроме того, целью военно-политического руководства Армении было создание нового очага напряженности в регионе. Таким образом, намерением армян было оправдать вмешательство ОДКБ (Организации Договора о Коллективной Безопасности) через географическое расширение конфликта.

Перечисленные выше военно-политические цели могут быть обусловлены следующими факторами, определяющими время нападения на Азербайджан: 1) Обострить ситуацию в регионе накануне ввода в эксплуатацию Южного газового коридора по инициативе **Азербайджанской Республики, вызвать международную неопределенность в отношении проекта и воспрепятствовать его реализации;** 2) Чтобы создать впечатление, что экономические возможности Азербайджана ослабевают на фоне изменения цен на нефть на мировых рынках.

23 июля 2020 года ВС Армении объявили о начале совместных с Россией учений системы ПВО. В августе диверсионно-разведывательная группа ВС Армении попыталась саботировать Геранбойский район линии соприкосновения, но в результате принятых мер диверсионная группа с потерями отступила, а командир группы попал в плен (Ermənistan silahlı qüvvələri diversiya-kəşfiyyat qrupunun komandiri əsir götürülüb, 2020). В ответ на обучение армян в Азербайджане был проведен ряд военных учений с совместным участием Вооруженных сил Азербайджана и Вооруженных сил Турции, которые продлились до начала сентября.

Хотя после июльских событий ожидается нормализация ситуации, в начале сентября 2020 года лидер сепаратистов Араик Арутюнян выступил с суровым заявлением: «Давайте будем реалистами и подготовимся к войне, вместо того, чтобы обсуждать переговоры. Никаких разговоров не будет, я этого не вижу». По его словам, важные пакеты и переговоры между Арменией и Азербайджаном, в том числе «Мадридские принципы» (основной пакет, предложенный Минской группой ОБСЕ), абсолютно неприемлемы для сепаратистов Нагорного Карабаха. Таким образом, стало ясно, что долгие переговоры результатов не принесли.

В то же время политика армянской стороны в отношении незаконного заселения оккупированных азербайджанских территорий, целенаправленного переселения ливанских армян на эти территории и строительства дорожной инфраструктуры между Нагорным Карабахом и Арменией еще больше усугубила ситуацию и приостановила переговорный процесс.

Перемещение большого количества террористов YPG (Отряды народной самообороны) и PKK (Рабочая партия Курдистана) на оккупированные Арменией территории в нарушение международно-правовых принципов также привело к разжиганию конфликта (Armenia transfers YPG/PKK terrorists to occupied area to train militias against Azerbaijan). При этом тысячи ливанских армян были эвакуированы на оккупированные территории после взрыва в порту Бейрута. Ситуация еще более обострилась в конце августа 2020 года, когда жена премьер-министра Армении Анна Акопян заявила о своем участии в военных учениях на оккупированных территориях. Все эти подрывные действия означали полный отказ от переговорного процесса.

Президент Азербайджанской Республики И.Алиев проинформировал на 75-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН 25 сентября 2020 года о гибели азербайджанских военнослужащих и 76-

летнего гражданского лица, а также о серьезном повреждении гражданской инфраструктуры. Президент также сообщил, что с 17 июля по сентябрь военно-транспортными самолетами в Армению было перевезено более тысячи тонн военной техники. На мероприятии президент Турции Раджеп Тайип Эрдоган поддержал территориальную целостность Азербайджана и Грузии.

К сожалению, несмотря на четыре резолюции Совета Безопасности ООН о безоговорочном выводе армянских войск из Нагорного Карабаха, ни один из модераторов, в том числе Минская группа ОБСЕ, не занял твердой позиции по нагорно-карабахскому конфликту. В сложившейся ситуации у официального Ваку не осталось политического пространства для продолжения переговоров. Сепаратисты хотели сохранить статус-кво в течение 26 лет (с 12 мая 1994 года) в результате оккупации азербайджанских земель. Азербайджану ничего не оставалось, как изменить эту реальность, которая противоречит всему международному праву.

27 сентября 2020 года около 06.00 Азербайджан выступил с заявлением в связи с грубым нарушением режима прекращения огня вооруженными силами Армении. В тот же день Вооруженные силы Азербайджана начали контрнаступление, чтобы предотвратить армянские провокации.

За 44-дневную войну Азербайджан добился больших успехов с очень небольшими жертвами. В ходе продолжающейся войны Джебраил был освобожден 4 октября (Сəbrayıl-azad-olundu, 2020), Физули – 17 октября (İlham Əliyev, 2020), а Зенгилан – 20 октября (Zəngilan və bu kəndləri azad edildi, 2020). 22 октября Вооруженные силы Азербайджана полностью освободили южную границу Карабаха с Ираном и 23 октября начали продвижение в сторону Лачинского коридора. Лачинский коридор был единственной крупной автомагистралью, соединявшей Армению с так называемым Карабахом. В тот день азербайджанские войска находились всего в 10 км от Лачинского шоссе. Дороги нужно было контролировать, чтобы предотвратить ввоз топлива и боеприпасов из Армении. Азербайджан традиционно стрелял из артиллерии, минометов и даже прямой наводкой или управляемыми ракетами по армянской армии в течение дня, чтобы предотвратить военные конвои. Наконец, 25 октября были освобождены Губадлы (Qubadlı şəhəri işğaldan azad olundu, 2020) и 8 ноября Шуша (Müstəqillik tariximizin ən möhtəşəm xəbəri – Şuşa azad edildi, 2020).

Завершением войны стало освобождение Шуши Азербайджаном. Героический спецназ азербайджанской армии в результате рукопашного боя с невероятной тактикой захватил родной город Шуша, расположенный в труднопроходимой местности. Этот опыт, являющийся новинкой в истории мировой войны, изучается в ведущих странах мира. Стратегическое и моральное значение Шуши неоспоримо. Взятие Шуши стало поворотным моментом в войне. Сепаратисты в Нагорном Карабахе признали утрату контроля над Шушей 9 ноября. Говорили, что азербайджанская армия стояла на пороге Ханкенди. В тот же день Азербайджан объявил об освобождении около 70 деревень в различных регионах.

Переговоры по Карабаху продолжались во время боевых действий. Однако переговоры 19 и 20 октября оказались безрезультатными. В последующие дни последовательные победы азербайджанской армии и освобождение Шуши 8 ноября вынудили армянскую сторону подписать акт о капитуляции.

9 ноября 2020 года президенты Азербайджана, России и Армении подписали заявление о прекращении огня (Путин выступил с заявлением о прекращении огня в Карабахе. (2020). В этом заявлении говорилось:

1.Объявляется о полном прекращении огня и всех военных действий в зоне нагорно-карабахского конфликта с 00 часов 00 минут по московскому времени 10 ноября 2020 года. Азербайджанская Республика и Армения останавливаются на занимаемых ими позициях.

2.Агдамский район возвращается Азербайджанской Республике до 20 ноября 2020 года.

3.Вдоль линии соприкосновения в Нагорном Карабахе и вдоль Лачинского коридора развертывается миротворческий контингент России в количестве 1960 военнослужащих со стрелковым оружием, 90 бронетранспортёров, 380 единиц автомобильной и специальной техники.

4.Миротворческий контингент Российской Федерации развёртывается параллельно с выводом армянских вооружённых сил. Срок пребывания миротворческого контингента Российской Федерации — 5 лет с автоматическим продлением на очередные 5-летние периоды, если ни одна из Сторон не заявит за 6 месяцев до истечения срока о намерении прекратить применение данного положения.

5.В целях повышения эффективности контроля за выполнением Сторонами конфликта договорённостей развёртывается миротворческий центр по контролю за прекращением огня.

6. Армения до 15 ноября 2020 года должна была вернуть Азербайджану Кельбаджарский район, до 1 декабря 2020 года — Лачинский район. Лачинский коридор (шириной 5 км), который будет обеспечивать связь Нагорного Карабаха с Арменией и при этом не будет затрагивать город Шушу, остаётся под контролем миротворческого контингента Российской Федерации. В течение трёх лет будет определён план строительства нового маршрута движения по Лачинскому коридору, обеспечивающий связь между Нагорным Карабахом и Арменией, с последующей передислокацией российского миротворческого контингента для охраны этого маршрута. Азербайджан гарантирует безопасность движения по Лачинскому коридору граждан, транспортных средств и грузов в обоих направлениях.

7. Внутренне перемещённые лица и беженцы возвращаются на территорию Нагорного Карабаха и прилегающие районы под контролем Управления Верховного комиссара ООН по делам беженцев.

8. Производится обмен военнопленными и другими удерживаемыми лицами и телами погибших.

9. Разблокируются все экономические и транспортные связи в регионе. Армения гарантирует безопасность транспортного сообщения между западными районами Азербайджана и Нахичеванской Автономной Республикой с целью организации беспрепятственного движения граждан, транспортных средств и грузов в обоих направлениях. Контроль за транспортным сообщением осуществляют органы Пограничной службы ФСБ России. По согласованию Сторон будет обеспечено строительство новых транспортных коммуникаций, связывающих Нахичеванскую Автономную Республику с западными районами Азербайджана (az.wikipedia.org/wiki/Dağlıq-Qarabağ-atəşkəs_bəyanat, 2020).

Так, по соглашению о прекращении огня к 1 декабря Азербайджану были возвращены Агдамский, Кельбаджарский и Лачинский районы. Однако город Лачин еще какое-то время останется под контролем российских миротворцев. Причина в том, что Лачинский коридор, соединяющий Нагорный Карабах и Армению, проходит через город Лачин. Президент Азербайджанской Республики И. Алиев сказал, что город Лачин будет возвращен Азербайджану в ближайшие три года после строительства новой дороги из Карабаха в Армению.

Во время 44-дневной войны азербайджанская армия широко использовала ударные беспилотники и другие БПЛА, а также ударные беспилотники Байрактар ТБ2. Только с помощью беспилотников Байрактар ТБ2 Азербайджан уничтожил армянскую военную технику на сумму 1 миллиард долларов (Тәксә "Bayraktar" dronları Ermənistana 1 milyard dollar ziyan vurub).

Через месяц после подписания совместное заявления в Ходжавендском районе произошла диверсионная деятельность вооруженных сил Армении. В результате антитеррористической операции, проведенной соответствующими ведомствами Азербайджана, были захвачены члены диверсионной группы из 62 граждан Армении.

Во время конфликта азербайджанские СМИ сообщили, что российское оружие и военная техника переправлялись в Армению через Иран. 29 сентября МИД Ирана отверг обвинения (Spokesman Denies claim that Arms Transferred via Iran to Armenia).

Таким образом, Отечественная война 2020 года завершилась победой Азербайджана и подписанием Декларации о прекращении огня. Азербайджан полностью контролирует территории, освобожденные во время войны. В то же время российские миротворцы были размещены в регионе и подписано меморандум о взаимопонимании по созданию совместного турецко-российского центра мониторинга. В январе 2021 года начал работу мониторинговый центр (d9mc3+4czbpr.cloudfront.net). В целом за годы Отечественной войны Азербайджан освободил 5 городов, 4 населенных пункта, 286 сел и азербайджано-иранскую границу. Одним из важнейших последствий войны стало решение открыть прямую дорогу из Азербайджана в Нахчыван через коридор в Армении.

В Азербайджане месяц подписания соглашения о прекращении огня отмечен парадом победы на площади Свободы в Баку. В параде приняли участие президент Турции Реджеп Тайип Эрдоган, турецкая делегация и военные (ru.wikipedia.org/wiki).

Список используемой литературы:

1. İkinci Qarabağ müharibəsi: səbəblər və ilkin şərtlər. (2020). // azlogos.eu. 03.10.
2. İkinci-Qarabağ-müharibəsi// az.wikipedia.org/wiki/#cite-note-46.
3. Dağlıq-Qarabağ - atəşkəs_bəyanat. (2020). // az.wikipedia.org/wiki/

Xülasə: XIX əsrin II yarısı Azərbaycan ədəbiyyatı Azərbaycan tarixi məsələlərinə münasibət baxımından və öyrənilməsi qaynaqlarından biri kimi önəmli rola malik olmuşdur. Görkəmli Azərbaycan şairi Qasım bəy Zakir əsərlərində XIX əsr Azərbaycan həyatında baş verən mühüm hadisələri - milli həyat tərzinin dağılmasını, Qarabağın erməniləşdirilməsini, bürokratiyanın özbaşınalığını, rüşvətخورluq və s. məsələləri realistcəsinə təsvir etmişdi. Q.Zakir Qarabağda yaşayırdı və ermənilərin sayca artması onun nəzərindən qaçmamışdı. Onun şeirlərində Rusiya İmperiyasının erməniləri Cənubi Qafqaza, o cümlədən Şimali Azərbaycana köçürməklə özünə hərbi-sosial-siyasi dayaq yaratması, demoqrafik dəyişikliklərlə assimilyasiyanı gücləndirməsi, ermənilərin də bu vəziyyətdən yararlanması, azərbaycanlıların isə əksinə, sosial-siyasi-silki hüquq və imtiyazlarının azaldılması öz real əksini tapmışdır. Araşdırmanın məqsədi Azərbaycan ordusunun 44 günlük müharibədə öz şücaəti ilə tarixi torpaqlarını geri aldıqdan sonra ermənilərin səsləndirdiyi iddiaların saxta olduğuna həm də ədəbi kontekstdə baxmaqdır. Məqalədə yalnız tarixi faktların deyil, ədəbi nümunələrin də Qarabağın əzəli Azərbaycan torpağı olduğunu sübut etdiyi üzə çıxarılmışdır. Regionda işğalçı niyyətli dövlətin varlığı sülhə, birgəyaşayışa, multukultural dəyərlərə və regional integrasiyaya nə cür zərbə olduğu vurğulanmışdır.

Açar sözlər: Bədii ədəbiyyat, Qasım bəy Zakir, Rusiya İmperiyası, köçürmə siyasəti, Qarabağ, erməniləşdirmə.

XIX əsrin II yarısında Şimali Azərbaycan öz ictimai-iqtisadi və mədəni inkişafının əvvəlki dövrlərindən keyfiyyətə tamamilə fərqlənən yeni bir dövrünə qədəm qoymuşdu. XIX əsrin II yarısı Azərbaycanda yeni burjua cəmiyyətinin formalaşma mərhələsidir. Azərbaycan milləti də məhz bu dövrdə formalaşmışdı. XIX əsrin son rübü ictimai-siyasi tariximizə milli oyanış, milli-azadlıq hərəkatının erkən dönəmi kimi daxil olmuşdu. Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün ədəbi əsərlərin tarixi baxımdan araşdırılması aktual problemlərdəndir. Biz bədii ədəbiyyat vasitəsilə öz tarixi keçmişimizi öyrənir, öz soykökümüzə qayıdırıq. XIX əsrin II yarısına aid Azərbaycan bədii ədəbiyyatı dövrün tarixi mənzərəsinin yeni cəhətlərini aşkar etməyə imkan verir. XIX əsrin II yarısı Azərbaycan yazarları – ədiblər, şairlər, dramaturqlar o dövrün bütün ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi mühitinin barometri kimi öz əsərlərində Azərbaycan həyatında baş verən mühüm hadisələri bu və ya digər dərəcədə realistcəsinə təsvir edirdilər. Öz zamanının aydınları olan bu ədiblər, vətəndaşlıq mövqeyi, milli mövqedən çıxış edirdilər. Azərbaycanın müstəmləkə üsul-idarəsi altında olmasına baxmayaraq, belə bir dövrdə ədəbiyyatda xalq, vətən, yurd, millət anlayışları yaranıb ortaya gəldi. XIX əsrin II yarısında Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoyur. Mövcud ədəbi janrlar inkişaf etdirilir, yeni ədəbi janrlar yaranır. Azərbaycan bədii nəsrinin təşəkkülü, bədii publisistikanın yaranması onun imkanlarını daha da artırır. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının Q.Zakir, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov və b. ibarət bütöv bir nəslə yaşayıb-yaratmış və ya yaradıcılığa başlamışdır. XIX əsrin II yarısı Azərbaycan ədəbiyyatı mövzu dairəsi və qaldırdığı ictimai-siyasi problemlərin əhəmiyyətinə görə də böyük nailiyyət hesab oluna bilər. Bu dövr bədii ədəbiyyatında keçmiş tarixi hadisələrə müraciət, mövcud mühitin ədəbi yaradıcılıqda bədii əksi də keyfiyyətə yeni səviyyəyə yüksəlmiş, beləliklə o Azərbaycan tarixi məsələlərinə münasibət baxımından və öyrənilməsi qaynaqlarından biri kimi önəmli rola malik olmuşdur.

Görkəmli Azərbaycan şairi Qasım bəy Zakir XIX əsrin 40-50-ci illərində Azərbaycan cəmiyyətində gedən prosesləri – milli həyat tərzinin dağılmasını, Qarabağın erməniləşdirilməsini, bürokratiyanın özbaşınalığını, rüşvətخورluq, əxlaqsızlıq və mənəviyyatsızlığı öz şeirlərinin, satiralarının, həcvlərinin tənqid obyektinə çevirmişdi. Qasım bəy Zakir bir sıra hallarda öz qohum və dostlarını belə yaman işlərinə görə ifşa etməkdən çəkinməmişdi, özü də çox zaman tənqid etdiyi adamların ad və familiyasını çəkirdi. Qarabağın erməniləşdirilməsi məsələsi Q.Zakirin şeirlərində daha aydın görünür. Çünki Q.Zakir Qarabağda yaşayırdı və ermənilərin sayca artması onun nəzərindən qaçmamışdı: «gahi Avanesi, gahi Sərkizi, gahi də Semyoni görən canımız». Odur ki, Q.Zakirin əsərləri Azərbaycanın mənəvi-siyasi tarixinin bədii əksi kimi qəbul və dərk oluna bilər (İsmayılova, 2016: s.7).

Qasım bəy Zakir 1784-cü ildə Qarabağ xanlığının Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Tanınmış bəy ailəsindən çıxmış Zakir Qarabağ xanlığının əsasını qoymuş Pənahəli xanın nəslindəndir. 1857-ci ilədək ömür sürmüş Zakirin tənqidi realist ruhlu satirik poeziyası əsasən 50-ci illərdə təşəkkül tapmışdır. Qasım bəy Zakirin satirik əsərlərində şairin yaşadığı dövrün ictimai-siyasi hadisələri real şəkildə və dəqiqliklə əks etdirilmişdir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünas alimi Firidun bəy Köçərli belə yazırdı: «Zakir öz əsərində şayani-diqqət olmuş olan bir şey qoymayıbdır ki, ona əl aparmamış olsun. O vaxtın adamlarının adabü

Tapmaz minə bir yabı gedə qonşuya hala (Zakir, 1964: s.299).

Rusiya İmperiyası 1828-ci ildə İranla bağladığı Türkmənçay və 1829-cu ildə Osmanlı dövləti ilə bağladığı Ədirnə müqavilələri əsasında həmin ölkələrdən erməni əhalisini kütləvi şəkildə Azərbaycana köçürməyə başlamışdı. Rus hökuməti Türkmənçay sülh müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən (Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, 1989: s. 283) İrandan 40 min nəfər, Ədirnə müqaviləsindən sonra Osmanlı dövlətindən 84 min nəfər erməni əhalisini köçürərək Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ və başqa bölgələrində yerləşdirmişdi. Cənubi Qafqaza erməni köçürmələrinin əsas təşkilatçılarından biri olan rus yazıçısı və diplomatı A.S.Qriboyedov yazırdı: «Ermənilərin ilk dəfə buraxıldıqları torpaqlara əbədi sahib duracaqlarından müsəlman əhalidə yaranacaq qorxunu aradan qaldırmaq və köçürmə nəticəsində düşə biləcəkləri ağır vəziyyətlə müsəlman əhalisini barışdırmaq məsələsi dəfələrlə müzakirə olunmuşdur» (Грибоедов, 1971: с. 341). Qriboyedovun bu qeydlərindən aydın olur ki, erməni köçürmələri əlacsızlıqdan düşdüyü vəziyyətlə razılaşmağa məcbur olan Azərbaycan əhalisinin ciddi narazılığına və etirazına səbəb olmuşdu. Kütləvi erməni köçürmələrinin Qafqazrəxası bölgələrdə demoqrafik vəziyyətə təsiri və onun siyasi çaraları ilə bağlı rus tarixçisi N.N.Şavrov yazırdı: «Müharibədən sonrakı 2 ildə (1828-1830-cu illər nəzərdə tutulur) Zaqafqaziyaya İrandan 40 min, Türkiyədən 84 min nəfər erməni köçürmüş və onları ermənilərin azlıq təşkil etdiyi İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında ... yerləşdirmişdik... XX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada yaşayan 1,3 milyon erməninin 1 milyonu diyarın köklü sakinləri olmayıb, bizim tərəfimizdən məskunlaşdırılmışdır» (Шавров, 1911: 59-60). Dövlət səviyyəsində ardıcıl olaraq həyata keçirilən bu siyasətin nəticəsində bölgədə demoqrafik tarazlıq pozulmuş, Rusiya vəziyyətin erməni əhalisinin xeyrinə dəyişdirilməsinə çalışmışdı. 1823-cü il kameral sayımına görə, Qarabağ əhalisinin 8,4 faizini təşkil edən ermənilərin (DA: f. 24, siy. 1, iş 141, v. 226) xüsusi çəkisi artaraq 1832-ci ildə 34,8 faizə (Обозрение Российских владений, 1836: с.363), 1897-ci il sayımına görə isə 53 faizə çatmışdı ( ). İşğaldan qabaq İrəvan xanlığının əhalisinin 3/4-nü təşkil edən azərbaycanlıların xüsusi çəkisi artıq 1834-35-ci illərdə 46 faizə enmişdi (Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, 1989: s. 299). İrandan və Osmanlı dövlətindən ermənilərin kütləvi şəkildə Azərbaycan torpaqlarına köçürülüb yerləşdirilməsi və onun ağır nəticələri XIX yüzilliyin bədii ədəbiyyatında da öz əksini tapmışdır. Q.Zakir ermənilərin daha çox yerləşdirildiyi Qarabağ bölgəsi ilə bağlı Rusiyanın yeritdiyi ağır müstəmləkə siyasətini şeirlərinin birində belə təsvir etmişdir:

Qarabağda nə day qaldı, nə dana,
Bu gün, sabah hərə qaçar bir yana;
Tənbih etmək ilə Xındırığa,
Xub saldı nizama ölkəni qoçaq (Zakir, 1964: s. 428).

Azərbaycan bəylərinin sosial-iqtisadi, siyasi və silki hüquqlarını məhdudlaşdıran, onların statusunu aşağı salan, dövlət qulluğuna müsəlman zadəganlarını yaxın qoymayan rus hökuməti diyara köçürüb gətirdiyi ermənilərdən idarəetmə işlərində geniş istifadə edirdi. Ermənilər onlar üçün yaradılmış əlverişli şəraitdən yararlanaraq hökumət orqanlarından hətta bəylik şəhadətnamələri alırdılar. Əsil-nəcəbətli müsəlman zadəganları rus hökumətinə sədaqətli olmadıqlarından və ya ruslar onlara etibar etmədiklərindən çox zaman qanuni bəy hüquqlarını təsdiq etdirə bilmədikləri halda, Azərbaycanda gəlmə ermənilərdən çoxlu yalançı «bəylər» yaradılmışdı. Qasım bəy Zakir bir şeirində rus idarəçiliyi dövründə ali müsəlman silkinin hüquqlarının azaldığı bir şəkildə gəlmə ermənilərin mühüm dövlət işlərinə və inzibati vəzifələrə yüksəldilməsini, vəzifə başında azərbaycanlılara qarşı hər cür alçaqlığa əl atmalarına münasibətini belə bildirmişdi:

Nə gündə yaradıb Xudavənd bizi,
Bir yana apara bilmədik izi,
Gahi Avanesi, gahi Sərkizi,
Gahi də Semyoni görən canımız! (Zakir, 1964: s. 404).
Bəy ikən adımız oldu mülkədar,
Daxi mundan belə bizimçün nə var?
Olmazmı mükkəddər, sahib-ixtiyar
Əvəki, Ərtuni görən canımız! (Zakir, 1964: s. 404)

Rus hökuməti diyarda açıq qarət sistemi yaradaraq əsas istismar obyektinə müsəlman əhalini daxil etmişdi. Hökumətin iqtisadi siyasətindən isə daha çox qeyri-müsəlmanlar fayda götürürdülər. Təsadüfi deyil ki, Cənubi Qafqazdakı gömrük-karantin postlarının mühafizəsi işinə çoxlu erməni cəlb edilmiş, qaçaqmalçılığa qarşı mübarizəyə müsəlman qanı içməyə hazır olan silahlı erməni dəstəsi cəlb olunmuşdu . Hökumətin gömrük orqanlarında ermənilərdən geniş istifadə olunması faktı Qasım bəy Zakirin də diqqətindən yayınmamışdı. O

yazırdı:

Həramilər kimi yol üstə yatar,
Tamojnada növkər olub mal tutar,
Dünbək çalar, şərab içər, ... atar,
Feli bəyzadəyi-tərsayə bir bax (Zakir, 1964: s. 441)

Rusiyanın müstəmləkəçi orqanları müsəlman olmayanlara sənətkarlıq sahəsində, xüsusilə ticarətdə böyük imtiyazlar vermişdilər. Ermənilər özləri etiraf edirdilər ki, onlar rus pullarının hesabına varlanmışlar. Cənubi Qafqaz şəhərlərinin çoxunda ticarət tamamilə onların əlində idi. Bu səbəbdən də onlar etibarlı və daimi gəlirlərə malik idilər. Rus məmuru kapitan Prujanovski 1845-ci ildə Qarabağ haqqında qeydlərinin birində göstərirdi ki, 40 il bundan əvvəl səfalət içərisində olan ermənilərdən indi elələri var ki, kapitalı (sərvəti) 30 mindən 80 min çervona (1 çervon 3 gümüş manatdan çox idi – İ.S.) çatır. Ermənilərin iqtisadi cəhətdən belə tərəqqisinin səbəbi Rusiyanın hakimiyyəti altında olmalarıdır (Колониальная политика, 1937: с. 21). Rusiya hökumətinin diyarda ermənilər üçün əlverişli və sərfəli iqtisadi şərait yaratması onların sənətkar və tacirlər zümrəsi içərisində saylarının artmasına və böyük sərvət sahibi olmasına gətirib çıxartmışdı. Rus hökumətinin köçürmə, sosial və iqtisadi siyasətinin acı nəticələri Q.Zakirin satirasında belə əksini tapmışdır:

Pinəçilər bafta taxar boynuna,
İmperial tökər vərəq oynuna,
Qovurmaçı saat qoyub qoynuna,
İddiayi-əla, ədnaya bir bax (Zakir, 1964: s. 441)

Ermənilərin kütləvi şəkildə Şimali Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi demoqrafik vəziyyətə güclü təsir göstərməklə yanaşı, sənətkar və tacirlərin tərkibində ermənilərin sayını nəzərəcarpacaq dərəcədə artırmışdı. İrandan və Osmanlıdan köçürülən ermənilər Cənubi Qafqazda məskunlaşaraq çar hökumətinin onlar üçün yaratdığı əlverişli şəraitdən istifadə edib varlanır və tədricən özlərinə iqtisadi zəmin hazırlayırdılar.

Bütün bunlar belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirmək üçün çarizm Qafqazda, eləcə də Azərbaycanda müxtəlif tədbirlər planı hazırlayarkən həm öz məmurlarına, həm də o dövrdə ordu sıralarında xidmətə böyük həvəslə gələn, hakim dairələrin rəğbətini qazanan ermənilərə, ayrı-ayrı erməni müləklərinə, tacirlərə arxalanırdı. Qafqazın, həmçinin Azərbaycanın demək olar ki, çox yerlərində idarəetmə işlərinə cəlb edilən erməni məmurlar, çarizmə sədaqətlə xidmət göstərməklə yanaşı müsəlman əhalisinə qarşı amansızlıqla öz məkrli siyasətlərini həyata keçirirdilər. Azərbaycan tarixinin bu həqiqətləri isə Qasım bəy Zakirin əsərlərində reallıqla öz əksini tapmışdır. Təəssüf ki, daim özlərinki olmayan torpaqlara iddia edən ermənilər XXI əsrdə də öz xəstə niyyətlərindən əl çəkmədilər. Bu gün tüğyan edən erməni faşizmi bütün dünya ölkələrinə, dövlət və hökumət başçılarına və bəşəriyyətə ciddi xəbərdarlıq signalı olmalı, dünya dövlətləri bəşər tarixinin təcrübəsindən ibrət dərsi almalıdırlar. Azərbaycanın əzəli və əbədi torpağı olan Qarabağ ərazisinə iddialar irəli sürən ermənilər Qarabağ müharibəsini başladılar və 30 ilə yaxın davam etmiş bu münaqişə Azərbaycan Respublikası tərəfindən 44 günlük II Qarabağ müharibəsi ilə başa çatdı. Şanlı Azərbaycan Ordusu torpaqlarımızı erməni işğalından azad etdi, Qarabağımız azad oldu. Ermənistan Beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini pozaraq BMT Təhlükəsizlik Şurasının işğalın aradan qaldırılmasıyla bağlı qətnamələrini yerinə yetirmədi. Belə olan halda Azərbaycandan sona qədər sülh tələb oluna bilməzdi. Sülh əlbəttə ki, vacibdir. Amma “nəyin bahasına olursa olsun sülh” dünyada heç bir dövlətin qəbul etmədiyi bir prinsipdir. Əgər belə olsaydı, heç bir ölkənin müdafiə qurumları mövcud olmazdı. Azərbaycanın hərbi, iqtisadi, diplomatik gücü deməyə əsas verir ki, bu ölkənin hansısa alçaldıcı sülhə məcbur edilməsi ehtimalı yoxdur (Qarayeva, 2020).

Ona görə də, sülhün daimi qorunması və Ermənistanın işğalçı niyyətindən əl çəkməsi regionda da stabilliyin, mədəniyyətlərarası dialoqun, tolerantlığın inkişafına səbəb ola bilər. Əksi isə regional inteqrasiyaya böyük zərbədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi: f. 130, siy. 1, iş 24, v. 4.
2. Azərbaycan Respublikası DA: f. 24, siy. 1, iş 141, v. 226.
3. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. (1989). Dərs vəsaiti / S.S.Əliyarov və Y.M.Mahmudovun redaktəsi ilə. – Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı. – 328 s.
4. Əhməd bəy Cavanşir. (1989). Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair // Qarabağnamələr. Birinci kitab. – Bakı: Yazıcı. – S. 150-183.
5. İsmayılova, S.A. (2016). Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində bədii ədəbiyyat mənbə kimi (XIX əsrin II yarısı Şimali Azərbaycan bədii ədəbiyyatı üzrə). Dərs vəsaiti / S.A.İsmayılova. – Bakı: Avropa. – 171 s.

6. Köçərli F. (1978). Azərbaycan ədəbiyyatı: 2 cildə, I c. – Bakı: Elm. – 600 s.
7. Mirzə Adıgözəl bəy. (1989). Qarabağnamə // Qarabağnamələr. Birinci kitab. – Bakı: Yazıçı. –S. 5-102
8. Qarayeva Z. (2020). Qarabağ Azərbaycandır // <https://www.tarihistan.org/qarabag-az-rbaycandir-zuriy-qarayeva/19712/>
9. Zakir Q. (1964). Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı. – 563 s.
10. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК): в 12 томах. (1874). т. VI. ч. I. – Тифлис: Типография главного управления наместника Кавказского. – 941 с.
11. АКАК. (1878). т. VII. – Тифлис: Типография главного управления наместника Кавказского. – 994 с.
12. Грибоедов А.С. (1971). Сочинения: в 2-х томах. Т. 2. – М.: Правда. – 368 с.
13. Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. (1836). Ч.IV. – СПб.: Типография департамента внешней торговли. – 401 с.
14. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60 гг. XIX в. (1936). / Под ред. И.П.Петрушевского. ч. I, М.-Л.: Изд-во Академии Наук СССР. – 479 с.
15. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60 гг. XIX в. (1937). / Под ред. И.П.Петрушевского. ч. II. – М.-Л.: Изд-во Академии Наук СССР. – 478 с.
16. Шавров Н.И. (1911). Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. – СПб.: Типография Редакции периодических изданий Министерства Финансовъ. –156 с.

FACTORS AFFECTING IRAN-QATAR RELATIONS (1979-2000)

Atamoglan Mammedli

PhD, Associate Professor

Baku State University, Azerbaijan

atamoglan_1982@hotmail.com

Orcid id: 0000-0002-9557-305X

Abstract. This article analyzes the development of relations between the Islamic Republic of Iran and the State of Qatar, which emerged after the victory of the Islamic Revolution in Iran. The role of internal and external factors affecting the relationship is noted. The negative impact of Khomeini's policy of exporting the Islamic revolution is revealed. At the same time, the influence of sectarian differences in Iran's relations with other Arab countries is revealed. Qatar's position on the Iran-Iraq war is underlined.

The softening of Iran's foreign policy after the death of Ayatollah Khomeini in 1989 also affected relations with Qatar. During the rule of Iranian President Hashemi Rafsanjani, the two countries developed cooperation in maritime and air transport, agrarian relations, information exchange, customs, fisheries, use of marine resources, combating drug trafficking, supply of fresh water from Iran to Qatar via pipeline has found its solution.

Both countries have views on security in the Persian Gulf. The peace initiatives of both sides in overcoming the crisis in the region have had a positive impact on their reputation. The development of cooperation in the processing and exploitation of oil, natural gas and construction materials is also based on mutual interests.

At the same time, one of the factors that negatively affected Iran-Qatar relations was the development of Qatar's military relations with Western countries, mainly the United States. Tehran viewed Qatar's military cooperation with major powers as a way to ensure the West's military presence in the Persian Gulf. Iran's developing relations with Qatar in various spheres of life have had a positive impact on the military-political situation in the region and created a fertile ground for Tehran's relations with other Gulf countries, including the UAE, to become more stable and promising.

Key words: Iran, Qatar, Islamic Revolution, Persian Gulf, oil, Khomeini.

İRAN-QƏTƏR MÜNƏSİBƏTLƏRİNƏ TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR (1979-2000)

Məmmədli Atamoğlan

Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Bu məqalədə İranda islam inqilabının qələbəsindən sonra yaranmış İran İslam Cümhuriyyəti ilə Qətər Dövləti arasında münasibətlərin inkişafı təhlil olunur. Qarşılıqlı münasibətlərə təsir göstərən daxili və xarici amillərin rolu qeyd olunur. Xomeyninin islam inqilabını ixrac etmək siyasətinin mənfi təsiri açıqlanır. Eyni zamanda İranın digər ərəb ölkələri ilə münasibətlərində məzhəb ayrı-sekliyinin təsiri də açılıb göstərilir. İran-İraq müharibəsinə münasibətdə Qətərin tutduğu mövqe vurğulanır.

1989-cu ildə ayətulla Xomeyninin vəfatından sonra İranın xarici siyasətində baş vermiş yumşalma Qətər ilə münasibətlərə də təsir göstərdi. İran Prezidenti Haşimi Rəfsancaninin hakimiyyəti illərində iki ildə arasında dəniz və hava nəqliyyatı sahəsində əməkdaşlıq, aqrar məsələlər üzrə əlaqələr inkişaf etmiş, informasiya mübadiləsi, gömrük, balıqçılıq, dəniz ehtiyatlarından istifadə edilməsi, narkotik maddələrin qaçaqmalçılığına qarşı mübarizə, İrandan şirin suyun boru kəməri vasitəsilə Qətərə verilməsi məsələləri öz həllini tapmışdır.

Hər iki dövlətin Fars körfəzində təhlükəsizlik məsələsinə baxışları ortaya qoyulmuşdur. Regionda yaranan böhranlı halların aradan qaldırılmasında hər iki tərəfin sülhsevər təşəbbüslərlə çıxış etmələri onların nüfuzuna müsbət təsir göstərmişdir. Həmçinin neft, təbii qaz və tikinti materiallarının emalı və istismarı sahəsində əməkdaşlığın inkişafı da qarşılıqlı maraqlara əsaslanır.

Eyni zamanda İran-Qətər münasibətlərinə mənfi təsir göstərən amillərdən biri Qətərin qərb dövlətlərlə, əsasən ABŞ ilə hərbi əlaqələrini inkişaf etdirməsi idi. Rəsmi Tehran Qətərin böyük dövlətlərlə hərbi əməkdaşlığına, Qərbin Fars körfəzi zonasında hərbi iştirakının təmin edilməsi kimi baxırdı. İİR-in Qətər ilə həyatın müxtəlif sahələrində inkişaf edən münasibətləri, regionda hərbi-siyasi duruma müsbət təsir göstərir və Tehranın digər körfəz ölkələri ilə, o cümlədən BƏƏ ilə əlaqələrinin daha sabit və perspektivli xarakter kəsb etməsinə münbit zəmin yaradırdı.

Açar sözlər: İran, Qətər, islam inqilabı, Fars körfəzi, neft, Xomeyni.

1.GİRİŞ

İranla dəniz sərhədini bölüşən Qətər dövləti 1979-cu il İran İnqilabından əvvəl həmişə rəsmi Tehranla dostluq münasibətləri saxlamışdır. İranda islam inqilabının qələbəsindən sonra qurulmuş İran İslam Cümhuriyyətinin prinsipinə yeni xarici siyasət kursunda həmsərhəd ölkələr ilə, həmçinin Körfəz ölkələri ilə münasibətlərinə xüsusi yer verilir. Bu siyasətin içində Körfəzin aparıcı ölkələrindən biri olan Qətər dövləti ilə münasibətlər özünəməxsus yer tutur. İranda inqilabın qələbəsindən az sonra, 1979-cu ilin martında Qətərdən gəlmiş 70 nəfərdən ibarət şiə məzhəbli nümayəndə heyəti Qum şəhərində ayətulla Xomeyni ilə görüşdü. Heyət üzvləri ona və inqilab işinə öz dəstəyini və sədaqətini bildirdilər.

Bununla belə, münasibətlər heç də həmişə yaxşı vəziyyətdə, normal olmamış, bəzən böhranlı hallar da olmuşdur. Hələ 1979-cu ildə İranda xalq inqilabının qələbəsindən sonra şah hakimiyyəti devrildi. Qonşu ölkələr, o cümlədən ərəb dövlətləri arasında Tehranda qurulmuş yeni islami hakimiyyətə münasibət məsələsində vahid mövqe yox idi. Onlardan bəziləri bu hakimiyyəti tanımaqda tərəddüd edir, bəziləri isə ona ehtiyatla yanaşırdılar. Neft ixrac edən ərəb ölkələri təşkilatının iclasında yeni İran İslam Cümhuriyyətinin dəstəklənməsi haqqında Suriya və Liviya tərəfindən təklif edilmiş qətnaməni Səudiyyə Ərəbistanı kimi Qətər Əmirliyi də rədd etmişdi. Körfəz ölkələri İran və İraqa monarxiya quruluşları devrilmiş dövlətlər kimi baxırdılar.

İordaniya kralı Hüseyin 1980-ci il sentyabrın 30-da, yəni İran-İraq savaşının başlanmasından 8 gün sonra İraqa dəstək vermək üçün Qətər də daxil olmaqla ərəb ölkələrini səfərbər etdi. Bundan az sonra, oktyabrın 11-də Qətərin xarici işlər naziri Bağdadda çıxış edərkən Qətərin İraq ilə həmrəy olduğunu təsdiq etdi. Təsədüfi deyil ki, "Vaşinqton post" qəzeti 1981-ci il dekabrın 21-də yazırdı ki, Qətər, İran-İraq müharibəsi başlayandan bəri Bağdada ən azı 16 milyard dollar borc vermiş Körfəzin beş ölkəsi arasında olub.

Körfəz əmirlikləri arasında hər hansı bir xarici təhlükənin dəf edilməsi və öz aralarında daha dərin siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri inkişaf etdirməkdən ötrü bu dövlətləri birləşdirmək məqsədilə yaradılmış Körfəz Əməkdaşlıq Şurasına üzv ölkələr İranda baş verənlərə bir mənalı yanaşmadılar. Siyasi və iqtisadi sistemlərinin oxşar xarakteri onları öz aralarında əlaqələr qurmağa və birliyi qoruyub saxlamağa daha çox vadar edirdi. Belə bir şəraitdə ayətulla Xomeyni başda olmaqla İranda hakimiyyətə gəlmiş yeni hökumət Körfəz monarxiyalarına meydan oxudu. Buna görə də, Körfəz monarxiyaları hər hansı potensial siyasi, ideoloji çağırışlara, problemlərə və ideoloji cəhətdən şiə əksəriyyətinə malik İrandan qaynaqlanan təhlükəsizlik hədələrinə qarşı mübarizə aparmaq üçün birləşdilər. Əmir ailələri arasındakı sıx münasibətlər və birlik Körfəz Əməkdaşlıq Şurasının formalaşması üçün vacib bir cəhət idi. Məhz elə bu anıl da Körfəz bölgəsində

təhlükəsizlik və strateji mühiti formalaşdırdı. Bu Şura yarandığı gündən etibarən qeyri-sabit olan Qərbi Asiyada güclü bir regional təşkilat kimi meydana çıxdı (Prasanta, 2017).

İranda islam inqilabının qələbəsindən sonra yeni yaranmış İran İslam Cümhuriyyəti özünün islami dəyərlərə əsaslanan xarici siyasətində Körfəz ölkələrinə, o cümlədən də Qətərə münasibətdə «islam inqilabı ideyalarının ixracı»nın nəzərdə tutulması qarşılıqlı münasibətlərdə gərginliyə səbəb oldu. Sonralar İran-İraq müharibəsi illərində isə İran hökumətinin Qətər ilə münasibətləri məlum səbəblər üzündən zəif idi. Müharibə bitdikdən sonra digər ərəb ölkələri kimi Qətər ilə də əlaqələrdə canlanma hiss olunmağa başladı. Tanınmış İranşünas alim Ruhulla Ramazani qeyd edirdi ki, İran tərəfi Haşimi-Rəfsəncani hakimiyyətə gələndən sonra Qətər ilə münasibətləri dəyişdi (Ruhullah, 2001).

Bu dövrdə öz növbəsində Qətər rəhbərliyi ölkənin milli maraqlarını, xüsusilə də SƏK ilə münasibətlərdə təmin etmək üçün İran amilindən istifadə etməyə çalışırdı. Təsadüfi deyil ki, Qətər əmiri şeyx Xəlifə ben Hamad əl Tani öz müsahibəsində, Qətər-Səudiyyə sərhəd münaqişəsinə münasibətdə «müdrək mövqe» tutduğuna görə İrana öz təşəkkürünü bildirmişdi (The Tehran, 1992). Qeyd etmək lazımdır ki, İran münaqişə dövründə faktiki olaraq Dohanın tərəfində çıxış edirdi.

2. İQTİSADI VƏ SİYASİ AMİLLƏRİN İRAN-QƏTƏR MÜNASİBƏTLƏRİNƏ TƏSİRİ

İran 1979-cu il inqilabından sonra xarici investisiyalardan və texniki yardımdan xeyli dərəcədə kənar qalsa da, Qətər böyük Qərb şirkətləri ilə müqavilələr imzaladı. Bu kiçik ölkədə böyük sıxılmış maye qaz zavodları tikildi və o, dünyanın ən böyük qaz ixracatçılarından birinə çevrildi. İran və Qətər dünyanın müvafiq olaraq Rusiyadan sonra ikinci və üçüncü ən böyük təbii qaz ehtiyatlarına sahibdir. Qətər və İran arasındakı Körfəz sularının dərinliyində dünyanın ən böyük qaz yatağı, ən azı 43 trilyon kubmetr qaz ehtiyatına sahib olan 9700 kvadrat kilometrlik qaz yatağı var.

Hər iki ölkə Yaxın Şərqdə hərbi strategiya ilə əlaqədar məsələlərdə fikir ayrılığına malik idilər. İran-İraq müharibəsi zamanı Doha Fars körfəzinin digər ölkələri ilə birlikdə Səddam Hüseyn rejiminə maliyyə yardımı etmişdilər. Əmirlik, ümumiyyətlə 1981-ci ildə Körfəz Əməkdaşlıq Şurasının yaradılmasından etibarən İran ilə diplomatik münasibətlərdə özünün ərəb qonşuları ilə əməkdaşlıq etmişdir. Lakin İran 1981-ci ilin fevralında Qətər və digər körfəz ölkələrini Səddam Hüseynin hərbi kampaniyasına gizli şəkildə maliyyə dəstəyi verməkdə təqsirli bildi. Belə bir şəraitdə, həmin ilin dekabr ayında Bəhreyyədə İranpərəst müxalif qüvvələr tərəfindən iddia olunan çevriliş cəhdindən sonra təhlükəsizlik tədbirlərinə diqqəti artırdılar.

Yaranmış hərbi-siyasi gərginlikdən narahat olan Qətər və digər beş Körfəz ölkəsi 1982-ci il fevralın 7-də, Bəhreyyədəki uğursuz çevriliş cəhdindən sonra İrani Fars Körfəzində gələcəkdə mümkün təxribatçı hərəkətlərdən çəkinməyə çağırtdılar. Onlar İran ilə münasibətləri daha da pisləşdirməyə çalışmadıqlarını vurğuladılar.

Qətərlilər 1980-88-ci illər İran-İraq müharibəsi zamanı əsasən bitərəf qaldılar və Tehran ilə ölümcül qarşıdurmada İraqlı Səddam Hüseynin tərəfinə keçməkdən imtina etdilər.

Qətər və Körfəz digər ölkələri 1982-ci il iyunun 1-də İran-İraq müharibəsində bitərəf qalacaqlarını bəyan etdilər. Buna baxmayaraq, Körfəz monarxiyaları İraqa edilən bütün yardımları tam dayandırmadılar. Bir müddət sonra 1984-cü il martın 12-də Ər-Riyadda keçirilmiş iki günlük danışıqlardan sonra Qətər və Körfəz Əməkdaşlıq Şurasına üzv dövlətlər müharibədə İraqa dəstəyi bərpə etdilər. İraq 1983-cü ildə Qətər sahillərinə yaxınlaşaraq təhlükəli bir şəkildə İranın neft sahələrinə hücum edən zaman, Doha qarşıdurmaya sürüklənməmək üçün manevr etdi və Tehranı tənqid edən heç bir söz söyləmədi.

İran 1986-cı ildə Qətər hökumətinin Bəhreyn əmirliyinə qarşı mübahisəli Faşt əl Dibal adası ilə əlaqədar iddiasını dəstəklədi. Ümumiyyətlə, Qətərin qonşu ölkələrlə sərhəd xətti üstündə yaranmış bütün mübahisəli vəziyyətlərdə Tehran həmişə Dohanı qətiyyətlə müdafiə etmişdi.

Qətər 1987-ci il oktyabrın 26-da İranın Küveyt ərazisinə və gəmilərə raket zərbələrini qınadı, lakin ona qarşı cəza sanksiyalarına çağırmadı. Dekabrın 30-da Tehranın atəşkəsə əməl olunmasını rədd etməsindən sonra isə BMT-ni İrana qarşı sanksiyalar qəbul etməyə çağırırdı.

İran-İraq müharibəsindən sonra Qətərin xarici siyasətində İranla yaxınlaşma müşahidə olunmağa başlandı. Bu iki ölkə dünyanın ən böyük təbii qaz yatağı olan Şimali Parsın tərəflər arasında bölünməsi səbəbi ilə Doha Tehran ilə çox səmimi bir münasibət qurmuşdu. Dohanın iqtisadi baxımdan asılı olduğu Cənubi Pars sahəsinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və bu sahəyə girişin qadağan olunmaması Qətərin İran ilə əməkdaşlığını zəruri edirdi. Digər tərəfdən, İrani əhatə edən Körfəz zonasında hər hansı bir hərbi qarşıdurma Qətərin həssas kritik infrastrukturunu dağıda bilirdi. Belə bir şəraitdə 1990-cı il noyabrın 13-də İran ilə Qətər arasında, 1994-cü ilədək Cənubi Pars qaz yatağının işlənməsinə başlamaq üçün 3 milyard dollarlıq ortaqlıq bir

sərmayə haqqında razılıq əldə edildi. Qətər onsuz da işə başlamışdı, ancaq müharibə zamanı İranın yatırımları azalmışdı.

1989-cu ilin mayında Qətərin şimal bölgəsindəki İran sularına yaxın olan qaz anbarının üçdə birində təsir və istehsal zonalarını müəyyənləşdirmək üçün Tehran və Doha arasında çətin danışıqlar aparıldı. Nəticədə tərəflər razılığa gəldilər - qaz yataqlarından birgə istifadə etmək.

İkitərəfli münasibətlər həmişə dünyada ən iri qaz anbarına birgə sahib olmaq kimi ümumi iqtisadi maraqlardan irəli gəlirdi. Bu amil 1990-cı illərin əvvəllərindən Qətəri dünyanın ən zəngin ölkələrindən birinə çevirdi. Qətər dünyanın kəşf edilmiş təbii qaz ehtiyatlarının 13 faizinə malik idi və hər gün 650 milyon kubmetr təbii qaz çıxarırdı. İran isə eyni qaz yatağından gündə 575 milyon kubmetr qaz əldə edirdi. Əslində bu amilin özü Qətərin, Səudiyyə Ərəbistanının xeyrinə İran ilə müharibəyə başlamasına mane olmaq üçün yetərlidir (Sami, 2017). İran xoş məram nümayiş etdirərək 1990-cı il noyabrın 26-da birbaşa Qətərdən neft satın alınması üzərinə qoyulmuş qadağanı ləğv etdi. Bu qadağa Körfəz Əməkdaşlıq Şurasına üzv ölkələrin İraqa verdikləri dəstəyə cavab olaraq tətbiq edilmişdi.

1991-ci ildə, ikinci Körfəz savaşı bitdikdən sonra, Qətər əmiri Hamad bin Xəlifə, İranın Fars körfəzdə təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə tədbirlərdə iştirakını alqışladı, lakin digər Körfəz dövlətlərinin müqaviməti səbəbiylə bu açıqlamaları əməldə həyata keçirmədi. Bununla birlikdə, Qətər ikitərəfli münasibətlər çərçivəsində İranla təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığını davam etdirdi.

Qətərin özünü su ilə təmin etmək üçün ən böyük planlarından biri, suyun borularla İranın Karun çayından Fars körfəzinin dibi ilə Qətərə ötürülməsi planı idi. Lakin həm İrandakı, həm də Qətərdəki daxili qüvvələr bu layihənin irəliləməsinə mane oldular. Əlavə olaraq 1992-ci ildə İranın Karun çayından Qətərə su çəkmək planları davam edirdi, lakin İrandakı yerli müqavimətdən sonra bu is də yarımçıq qaldı.

Belə bir şəraitdə, 1992-ci ilin mayın 1-də H.Həbibinin başçılıq etdiyi rümayəndə heyəti Qətərə rəsmi səfər etdi. Bu səfər iki ölkə arasındakı münasibətlərdə dönüş mərhələsi oldu. Bunun ardınca isə Qətərin daxili işlər naziri İrana səfər etdi. Bu görüşlər zamanı ikitərəfli münasibətlər müzakirə olunaraq aşağıdakı məsələlər üzrə razılıq əldə olundu: dəniz və hava nəqliyyatı sahəsində əməkdaşlıq, aqrar məsələlər üzrə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, informasiya mübadiləsi, gömrük, balıqçılıq, dəniz ehtiyatlarından istifadə edilməsi, narkotik maddələrin qaçaqmalçılığına qarşı mübarizə, İrandan şirin suyun boru kəməri vasitəsilə Qətərə verilməsi (Foreign, 1991). Həmçinin 1992-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanı ilə Qətər arasında baş verən sərhəd mübahisəsi Dohanı Tehran ilə daha sıx münasibətlər qurmağa vadar etdi.

1993-cü ilin iyulunda şahzadə Hamad ibn Xəlifənin Tehrana səfəri körfəz bölgəsində böyük əks-səda doğurdu. Bu addım Dohanın İrana münasibətdə daha çevik hərəkət etmək niyyətində olduğunu sübut edirdi. Halbuki, Əbu-Dabi və Ər-Riyad buna etiraz edirdilər.

Qeyd edək ki, ikitərəfli münasibətlərin inkişafında mühüm mərhələ 1993-cü ilin noyabrında başlandı. İİR və Qətər xarici işlər nazirlərinin Tehranda görüşü keçirildi. İİR xarici işlər naziri Ə.Ə.Vilayəti özünün Qətərli həmkarı Əl-Tani ilə «regiondakı son hadisələri, iqtisadi və siyasi sahələrdə İran ilə Qətər arasında əməkdaşlığı müzakirə etmişdilər». Əl-Tani ikitərəfli münasibətlərin inkişafının xarakterindən razı qaldığını bildirmişdi. O, regiondakı vəziyyətə toxunaraq bildirmişdi ki, «Tehranın iştirakı olmadan Fars körfəzində heç bir təhlükəsizlik sxemi mümkün deyil». Qətər naziri həmçinin ikitərəfli ticarət layihəsinin əlverişli perspektivə malik olduğunu göstərmişdi. Onun sözlərinə görə, Qətər xalqı «İranın dostluq münasibətlərinə əmindir».

1993-cü ilin noyabrında İrana səfər edən Qətərin neft naziri İİR-in mədən və metal naziri mühəndis Hüseyn Məhluci ilə görüşdü. Qətər nümayəndə heyəti İranın bəzək və üzlük hörgü daşlarına maraq göstərirdi. Qətərin neft naziri bildirmişdi ki, İranın qiymətli mərmər daşlarına onun ölkəsində böyük tələbat yaranmış və Qətərin iş adamları belə fikirdədirlər ki, İranın hörgü, bəzək daşları öz rəngi və keyfiyyəti baxımından İtaliya və İspaniya kimi tanınmış ölkələrdə istehsal olunan eyni növ daşlar ilə müqayisədə daha davamlıdır» (İİR: 1993).

1994-cü il aprelin 3-də "Vaşinqton Post" qəzeti yazırdı ki, Qətər ilə İran arasında əlaqələri böyük bir ticarət sövdələşməsi ilə istiləşdiyini bildirdi. Qətərin xarici işlər naziri Hamad bin Yasim bin Cabir bildirdi ki, "İranla yaxşı münasibətlərimiz var, çünki, İran Qətərə qarşı heç bir şey etməyib" (Qatar, 2018).

1997-ci ildə İran tərəfindən İslam Konfransı Təşkilatı sammitinin Tehranda keçirilməsi və regional rəqibi Səudiyyə Ərəbistanı ilə bir sıra etimad tədbirlərinin qəbul edilməsi kimi simvolik məqamlar, körfəz ölkələrinin əməkdaşlıq edəcəkləri İranın bu Şuraya üzv olacağına dair ümidləri artırdı (Iran, 1998). Tehranı ən çox narahat edən cəhət xarici qüvvələrin körfəzdə hərbi iştirakının miqyasının artması idi. Tehran bununla bağlı dəfələrlə region dövlətlərini bu cür siyasətin gələcəyinin olmadığına inandırmağa çalışmışdır.

3. ABŞ AMİLİNİN İRAN- QƏTƏR MÜNASİBƏTLƏRİNƏ TƏSİRİ

Bir sıra regional və beynəlxalq məsələlərə münasibətdə Qətərin atdığı addımlar və qəbul etdiyi qərarlar İranın yeritdiyi siyasətlə üst-üstə düşürdü. Lakin Birləşmiş Ştatlara münasibətdə onların tutmuş olduğu mövqelər bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənirdi. Çünki, Doha, İran hakim dairələrinin "Böyük şeytan" adlandırdığı bir ölkə olan ABŞ ilə sıx dostluq münasibətlərinə malik

idi. Doha 2001-ci ildən etibarən ABŞ-ın Yaxın Şərqdə ən böyük hərbi bazası üçün ev sahibliyi edir. Əl-Udeyd hərbi hava qüvvələri bazasında 11 min amerikalı hərbi qulluqçu yerləşdirilmişdir. Bu amil də Doha-Tehran münasibətlərinə mənfi təsir göstərən başlıca amildir.

Dohanın eyni zamanda rəsmi Tehran ilə mehriban münasibətlər saxlaması, İran ilə münasibətləri soyuq olan ABŞ-ın maraqlarına uyğun deyildi və Vaşinqtonda narazılıqla qarşılanırdı. Çünki bu onun «ikiqat qabağını saxlamaq» kursunun tamamilə əksinə idi. Ancaq bu amil heç də Qətər Əmirinin mövqeyinə elə bir təsir göstərmədi. Əksinə, əmir 1997-ci ilin iyununda ABŞ-da səfərdə olarkən Amerika tərəfini, İİR-in təcrid olunmasına yönəldilmiş siyasətin səmərəsizliyinə inandırmağa çalışmışdı (The Middle, 1999).

Vaşinqtonu ziyarət edən Qətər əmirinin ABŞ prezidenti Klinton və Dövlət departamentinin katibi Olbrayt ilə görüşlərində «İrana açılış siyasəti» yeridilməsi təklifinin ardından, hakimiyyət mənbələri «bizim mövqeyimizdə bir dəyişiklik olması üçün Xatəminin bəzi konkret jestlər etməsi gərəkir» mesajını vermişdilər. Eyni zamanda İİR-Qətər münasibətlərinə mənfi təsir göstərən amillərdən biri Qətərin qərb dövlətlərilə, əsasən ABŞ ilə hərbi əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi idi. Təsadüfi deyil ki, 90-cı illərdə Qətərin hərbi təchizatının 80 faizi Fransa hərbi sənayesinin payına düşürdü. Həmçinin Birləşmiş Ştatlar və Böyük Britaniya da Qətərə silah satırdılar (Gulf, 1997).

Qeyd etmək lazımdır ki, Qətər dövləti hələ 1992-ci ilin iyununda ABŞ ilə müdafiə haqqında saziş imzalamışdı. Amerika tərəfi məhz bu sənədə əsasən Qətərin hərbi infrastrukturuna daxil olmaq imkanı əldə etmişdi. Bu saziş həmçinin məşvərətçi yardım və birgə hərbi təlimlərin keçirilməsi daxil olmaqla onların arasında hərbi-texniki əməkdaşlığı da nəzərdə tuturdu. Nəticədə 1995-ci ilin martında imzalanmış yeni Qətər-ABŞ sazişi Amerika çevik müdaxilə qüvvələrinin təchizatı üçün Amerika zirehli tank texnikasının Doha əirafında yerləşdirilməsini nəzərdə tuturdu (The Middle, 1999).

Qətərin İngiltərə ilə də hərbi əməkdaşlığına Tehrandə Qərbin Fars körfəzi zonasında hərbi iştirakının təmin edilməsi kimi baxılırdı. 1993-cü ildə Qətər ilə İngiltərə arasında «Müdafiə sahəsində qarşılıqlı anlaşmaay dair Memorandum»un imzalanması bu istiqamətdə atılmış addım idi. Bundan sonra hərbi-texniki sahədə tammiqyaslı saziş imzalamaq sahəsində danışıqlara başlandı. Ancaq Britaniya tərəfi Qətərin hər hansı bir təcavüzə məruz qalacağı münaqişəyə girmək barədə onun üzərinə öhdəlik qoyan maddənin sazişə daxil edilməsindən yayınırdı (Aleksandrov, 2000). Halbuki, belə bir halda təkcə İran və İraqa deyil, eyni zamanda Səudiyyə Ərəbistanına da potensial düşmən kimi baxıla bilərdi.

1990-cı illərin ortalarında yarandığı gündən etibarən Əl-Cəzirə heç vaxt İranın xarici siyasətini və insan haqlarının vəziyyətini tənqid etməyib və heç vaxt İranın daxili işlərinə qarışmayıb. Qətərin sabiq əmiri Hamad bin Xəlifə əl-Tani 1995-ci ildə dinc çevriliş nəticəsində hakimiyyətə gələndən sonra özünün ilk xarici səfərini Tehrana etdi.

Bəhreyn 1996-cı il iyunun 5-də, İranın dəstəklədiyi iddia edilən dövlət çevrilişi cəhdində şübhəli bilinən 44 nəfəri həbs etdi. Qətər bu qəsdə pisləyən digər körfəz dövlətlərinə qoşuldu.

İran tərəfi Qətərin Yaxın Şərqdə sülh prosesinin nizamlanmasına münasibətdə yeritdiyi siyasətə çox həssaslıqla yanaşırdı. Belə ki, İİR rəhbərliyi Qətərin paytaxtı Dohada, İsrail nümayəndəsinin də dəvət olunduğu İslam dövlətlərinin iqtisadi konfransının keçirilməsi əleyhinə çıxış etdi. Tehran 1997-ci il noyabrın 16-18-də keçirilməsi nəzərdə tutulan bu forumu boykot etmiş və islam dövlətlərini ondan nümunə götürməyə çağırmışdı. İİR-in Qətər ilə həyatın müxtəlif sahələrində inkişaf edən əlaqələri təbiidir ki, regionda hərbi-siyasi duruma müsbət təsir göstərir və Tehranın digər körfəz ölkələrilə, o cümlədən BƏƏ ilə də əlaqələrinin daha sabit və perspektivli xarakter kəsb etməsinə münbit zəmin yaradırdı.

Hələ 1997-ci ildə əmir Həməd bin Xəlifə Al Tani vasitəçilik missiyasını öz üzərinə götürərək Vaşinqtonu Tehranla münasibətlərini yumşaltmağa çağırmışdı. 1997-ci il iyunun 11-də ABŞ-a səfəri zamanı Qətər Əmiri Hamad bin Xəlifə ABŞ-ın İrana qarşı siyasətini tənqid edərək, Ağ ev rəhbərliyini İran və onun yeni seçilmiş prezidenti Məhəmməd Hatəmi ilə yaxşı münasibətlər qurmağa çağırırdı.

İran Prezidenti Məhəmməd Hatəmi 1999-cu ilin mayında Ərəb dünyası ilə münasibətləri bərpa etmək üçün Qətərə səfər etdi. Bu səfər İranın xarici siyasət sahəsində atdığı müsbət addımlarının davamı idi. Hər iki tərəf qarşılıqlı dialoq yolunun digər ölkələrlə də davam etdirilməsinin vacibliyini vurğulamışdılar.

4. SONUC

KGB'NİN SOVYET MÜSLÜMANLARI HAC'DA: SOVYETLERDE YASAK OLAN İSLAM MEFHUMU ÜZERİNE MÜLAHAZALAR

Mustafayev Beşir Miqdad oğlu

Doç. Dr.

Siirt Üniversitesi Tarih Bölümü, Türkiye

Özet

Diğer ülke Müslümanları gibi Sovyet Müslümanları için de Hacca gitmek şirin arzu ve pak bir duygu idi. Fakat bu arzuyu hayata geçirmek Devlet Güvenlik Komitesi (КГБ-комитет государственной безопасности) ve Komünist Partisi gibi organların ciddi tehlikeleri ile karşılaşması demektir. Oysa Çarlık Rusya, XIX. yüzyılın sonuna kadar dünyada en fazla Müslüman nüfusu barındıran ülkelerden biri olmuştur. Ayrıca Sovyet nüfusunun yarısına yakını Müslümanlar teşkil etmekteydi. Türk-İslam coğrafyasını Çarlık döneminden başlayarak işgal eden Rus yönetimi, Türk ve İslam meselesini Hıristiyanlaştırma, Sovyetleştirme ve Ruslaştırma politikaları ile çözmek istedi veya çözmektedir.

Rus araştırmacılar Türkleri ve İslamları daha çok Pantürkist ve Panislamist kategorisine sokarak incelemiştir. Rejimin belli ideolojisiyle donatılmış KGB organlarının belgelerine ve yanlı Rus gazetelerinin yazılarına dayalı yapılan araştırmalar hiç kuşkusuz gerçekleri tam anlamıyla yansıtmayacaktır. Bu bakımdan, bahsi geçecek araştırmacıların belgeleri, genellikle iki devletin veya toplumun Türk-Müslüman ahalisi arasında kuşku uyandıran her türlü karşılıklı ilişkide açık bir şekilde düşman arayışı karakteri taşımaktadır.

Anahtar sözcükler: Türk, İslam, Müslüman, Sovyet, Rus, Hac, Hacı.

KQB'NİN SOVET MÜSƏLMANLARI HƏCCDƏ: SOVETLERDE QADAĞAN OLAN İSLAM MEFHUMUNA DAİR MÜLAHİZƏLƏR

Xülasə. Başqa ölkələrin müsəlmanları kimi Sovet müsəlmanlarının da Həcc ziyarətinə getməsi çox şirin istək və pak bir duygu idi. Lakin bu istəyi reallaşdırmaq Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi (КГБ-комитет государственной безопасности) və Kommunist Partiyası kimi qurumların ciddi təhlükələri ilə üzlənməsi demək idi. Çar Rusiyası, XIX. əsrin sonuna qədər dünyanın ən çox müsəlman əhalisi olan ölkələrindən biri olmuşdur. Bundan əlavə, Sovet əhalisinin demək olar ki yarısı müsəlman idi. Çar dövründən başlayaraq Türk-İslam coğrafyasını işgal edən Rus rəhbərliyi, Türk və İslam məsələsini xristianlaşdırma, sovetləşmə və ruslaşdırma siyasətləri ilə çözmək istədi və ya həll etdi.

Rus tədqiqatçılar, Türkleri və İslamı Pantürkçü və Panislamçı kateqoriyasına qoyaraq araşdırdılar. Rejimin spesifik ideologiyası ilə təchiz olunmuş KQB orqanlarının sənədləri və qərəzli Rus qəzetlərinin məqalələri əsasında aparılan araşdırmalar, şübhəsiz ki, həqiqətləri tamamilə əks etdirməyəcəkdir. Bu baxımdan qeyd ediləcək tədqiqatçıların sənədləri, iki dövlətin və ya cəmiyyətin türk-müsəlman əhalisi arasında şübhə doğuran hər cür qarşılıqlı münasibətlərdə açıq şəkildə düşmən axtarma xarakteri daşıyır.

Açar sözlər: Türk, İslam, Müsəlman, Sovet, Rus, Həcc, Hacı.

Semavi Dinlər və Hac İbadeti

Konuyu bütünüyle anlamak için öncelikle inanç-din faktörlerine açıklık getirmekte fayda vardır. İnsanlık tarihi ile başlayan ve gelişme gösteren “din-inanç”, farklı sözlerle ifade edilmiştir. Günümüzde dini ibadet olan Hac veya inanç ziyaretleri adeta turizmin bir parçası halinde değerlendirildiği gibi o zamanlar da buna benzer değerlendirmeler içermekteydi. Ancak Hac anlayışı ile inanç turizmi arasında ortak özellikler ile birlikte farklılıklar da mevcuttur. Özellikle son yüz yılda din, turizm ile sıkı bir etkileşim içerisinde. Çünkü turistler, gittikleri ülkelerde dinî yapıları da ziyaret etmektedir. Din ve turizm arasındaki ilişki, sadece mekânsal anlamda değil, kültürel ve tarih gibi birçok alanda da söz konusu olmaktadır. Din ile turist arasındaki çok yönlü etkileşim çerçevesinde “Hac-inanç ziyareti” adı altında bir turizm biçimi ortaya çıkmıştır.

Dünyada çok sayıda çeşitli dinî yerler bulunmaktadır. Bu yerler; antikten çağdaşa, doğal özelliklerinden mimarî yapılarına ve kırsaldan dünyanın en yoğun yerleşim merkezine kadar geniş bir dağılım gösterir. Ancak inanç sektöründe ziyaretçilerin rağbet ettiği yerlerin, en önemli dinî mekânların başında, birden fazla dinî geleneğin yaşandığı yerler gelmektedir. Örnek olarak, Kudüs'ün hem Yahudilik, hem Hıristiyanlık hem de İslam'da kutsal bir yer olarak ziyaret edilmesi, buraya ziyaretçi açısından da ayrı bir önem

kazandırmaktadır. Ayrıca Kudüs, içerisinde Mescid-i Aksâ'yı barındırmış ve birçok Peygambere de ev sahipliği yapmıştır. İslam'a göre ziyaret edilmesi gereken üç mescitten birisi olan Mescid-i Aksâ ile birlikte Kubbetü's Sahra Kudüs'te bulunmaktadır. İnanç sahipleri, bu dinî yerleri sadece izlemekle kalmamakta aynı zamanda yapılan ibadete de tanıklık etmekte ve dinî törenlere katılma eğiliminde bulunmaktadırlar.

Yahudilik'te kutsal mekânları ziyaret etme; "Hag", "Aliyah" ve "Regal/yaya olarak gitmek" kelimeleri ile karşılanmaktadır. Bu kelimelerin kökeninde "Kudüs'e gitme" veya "ilahî lütuf elde etme için Tanrının ilahî gücünün tecellisinin gerçekleştiği kutsal kabul edilen mekânları ziyaret etme" anlamı yatmaktadır. Hıristiyanlık'ta Hac ifadesini karşılamak amacıyla seyahat etmek anlamında Latince "Peregrinato" terimi kullanmıştır. Hac ibadetinin temelinde "Hz. İsa'nın doğumunu (Noel), "Hz. İsa'nın Haça gerilmesini (Yaslı Cuma) ve "Hz. İsa'nın yeniden dirilişini (Paskalya) hissetme amacı vardır. Bu nedenle Hıristiyan Hacılar, Noel'de Hz. İsa'nın doğumu ile ilgili bölümleri, çarmıha gerildiği yerleri ziyaretinde o anı yaşama hissi ile ilgili çarmıha gerilme konulu bölümleri okumaktadır. İslamiyet'te ise Hac, İslâm'ın beş temel esasları arasında yer almaktadır. Hac, belirli bir zamanda usulüne uygun olarak ihrama girdikten sonra Arafat'ta vakfe yapmak, Kâbe'yi tavaf etmek ve diğer dinî görevleri yerine getirmek suretiyle hem malî hem de bedenî bir ibadettir. Hac, bedenî ve malî gücü yerinde olan, akıl, baliğ ve sağlıklı olma gibi şartları taşıyan her Müslümana farzdır. Hicretin dokuzuncu yılında farz kılınan ve Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'e kadar uzanan Hac, zorunlu bir ibadet olarak kabul edilir (Harman, 1996: s. 413-416).

Aynı zamanda Hac ibadetinin belli rükünleri, şartları ve kuralları da bulunmaktadır. Diğer dinlerin aksine İslam'da Hac, yalnızca Mekke'ye yapılmaktadır. Çünkü İslâm'da haccedilmeğe en lâıyk yer Mekke/Beytullah/Kâbe olarak kabul edilmektedir. İslâm'da Kurban kesme ile birlikte değerlendirilen Hac, bir kurtuluş, arınma aracı kabul edilmektedir. Çünkü Hac ve Kurban, insanın sosyo-kültürel yaşamında önemli işlevlere sahiptir. Zira bu inanç ve bilgiler kutsal kitap Kuran-i Kerim ve Hz. Muhammed'in Hadisleriyle sabittir. İlk günden günümüze yaşatılan İslam ve bu kutsal yolculuk her zaman Batı'nın gözünde İslamofobi ve Panislamizm'i de doğurmuştur.

Rus Rejiminin Panislamizm Korkusu

Coğrafyadaki en önemli İslami merkez 632 yılında tebliğ mesajının Asbab-ı Kiram tarafından ulaştırıldığı Türk yurdu Derbent şehridir. Ruslar ile Türklerin temaslarının geçmişi IX. yüzyıla kadar götürülebilir. Bu dönemde İdil Bulgarları İslamiyet'i kabul ederken Ruslar da Hıristiyanlığı benimsemeye başlamıştır. Altın Orda Devleti'nin kurulması Ruslarla Türklerin ilişkilerini önemli ölçüde değiştirmiştir. Yüzyıllar boyunca Türkler Ruslara hükmetmişlerdir. Rus Knezliklerinin giderek güçlenmesi ve Çarlık rejiminin siyasi teşekkülünü oluşturmaya başlamasıyla, Rus-Türk ilişkileri negatif bir seyir izlemiştir. XV. yüzyılda Altın Orda Devleti'nin parçalanmasıyla ortaya çıkan Kırım, Kazan, Kasım, Astrahan, Sibirya ve Nogay Türk Hanlıkları döneminde Rus-Türk ilişkileri özellikle Kazan Hanlığı zamanında savaş boyutuna ulaşmıştır.

O sırada Moskova'nın başında bulunan Knez III. İvan Çar Rus Devleti'ni canlandıran ilk büyük prens durumundadır. Onu takiben III. Vasili ve Rus Devleti'ni tarih sahnesinde devlet haline getiren IV. İvan olmuştur. İvan, siyasi teşekkülü sağladıktan sonra Kazan'ın bağımsızlığına kesin şekilde son vermek istemiştir. Nitekim 1552 yılında Kazan, Ruslar tarafından işgal edilmiştir (Kafalı, 2002: 695; Grousset, 1996: 440). Ardından Astrahan ve Kırım'ın da işgaliyle Korkunç İvan ve II. Katerina dönemiyle birlikte Müslüman Türklerin Ruslar karşısında yavaş yavaş pasif dönemleri başlar (Baumann, 2002: 577). Türkler arasında birliğin bozulması, taht kavgaları, Osmanlı'nın Ruslar ile yaptığı savaşlarda alınan yenilgiler ve Osmanlı'nın zayıflamasıyla bölgenin kendi kaderine bırakılması gibi takip eden neden ve olaylar Türkistan coğrafyasının tümüyle işgaline getirip çıkarmıştır. Böylece Türklerin milli ve manevi kimlikleri ellerinden alınmıştır.

Rusya'daki Türk soyundan halklar için milli şuur anlatıldığında, "Tatar" sözü ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla Asya ve Doğu Avrupa Müslümanları üzerine yapılan çalışmalarda "Tatar" sözüyle birlikte "Kazak", "Kırgız", "Azeri", "Özbek" vb. tabirleri de geçmektedir. Çar Müslümanları da kendilerini herhangi bir milli ve ırki gruptan ziyade Müslüman ile tanıtmayı tercih etmişlerdir. Bu durum ise söz konusu coğrafyalarda etnik kalkınmadan evvel Müslümanların dinî kalkınmasının gerçekleşmesinden ileri gelmektedir. Ancak XIX. yüzyılın sonunda Rus yönetimi Müslümanları çeşitli etnik gruplara ayırmış, fakat lehçeler ve Arap alfabesi hakkındaki bilginin yetersizliği çok defa karışıklığa yol açmıştır (Sümer, 2001: 163-167; Zenkovsky, 1983: 6).

Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrası asırlardır süren Rus zulmünün tezahürü olarak Rusya, Kafkas ve Türkistan Müslümanları arasında milli ve manevi zeminde isyanlar ve uyanış harekâtı gerçekleşmiştir. Osmanlı ve ardından Türkiye'nin, Sovyet Rusya'sı, tebaası olan Müslümanlar konusundaki siyaseti Rus

hükümetini ciddi bir şekilde rahatsız etmiştir (Kurat, 2014: 450; Hayit, 2000: 9). Bu rahatsızlık Sovyet İstihbarat ve Güvenlik Teşkilatı (ÇEKA), KGB, İç İşleri Bakanlığı (MVD-министерство внутренних дел) ve Dış İşleri Bakanlığı (MİD-министерство иностранных дел) gibi dairelerin faaliyetleriyle ilgili arşiv belgelerine, gazete ve dergi sayfalarına da yansımıştır. Rus araştırmacılar Türkleri ve İslamları daha çok Pantürkist ve Panislamist kategorisine sokarak incelemiştir. Rejimin belli ideolojisiyle donatılmış KGB organlarının belgelerine ve yanlı Rus gazetelerinin yazılarına dayalı yapılan araştırmalar hiç kuşkusuz gerçekleri tam anlamıyla yansıtmayacaktır. Bu bakımdan, yanlı araştırmacıların belgeleri, genellikle toplumun Türk-İslam ahalisi arasında kuşku uyandıran açık bir şekilde düşman arayışı karakteri taşımaktadır.

Oysa hacca giden Müslümanların yol boyunca gördükleri ve kaydettikleri notlardan derlenen "Hacname", "Sefername" gibi günlüklere, "Tercüman" (Bahçesaray), "Yıldız", "Koyaş" (Kazan), "Kaspiy", "İkdam", "Açık Söz", "Ekinci" (Bakü), "Vakit" (Orenburg), "Ülfet" (Petersburg) vb. Rusça ve aynı zamanda Türk Lehçeleri ile yazılı yerel gazete ve dergilere de müracaat edilmesi gerekir. Zira Rusların bölgeyi işgal ettiklerinde ilk yaptıkları icraatlardan biri de milli ve dini önderleri tutuklamak ve basın merkezlerini ele geçirmektir. İsmail Bey Gaspıralı bu yolda en büyük çığır açanlardan idi (Devlet, 1998: 59-62).

Çar ve Sovyet Müslümanlarının Hac Seferleri

Çar-Sovyet Rusya ve İslam kelimeleri tarihsel olarak Müslümanlar için büyük ölçüde zıtlıkları çağrıştırmıştır. Ancak tarihi akış içerisinde hiç bir şey aynı kalmamakta, hep bir değişim çizgisi izlemiştir. Bu coğrafyada yaşayan Müslümanlar İslam'ın kabulünden günümüze kadar geçen yaklaşık 12 asırlık süre zarfında özellikle siyasi yasakların vermiş olduğu zorluklara rağmen Mekke ve Medine şehirlerini ziyareti kendileri için şeref sayıp, hac farızından ödün vermeyerek bu kutsal vazifeyi yerine getirmeye çalışmışlardır. Uzun bir süre zarfında Çar Rusya ve Osmanlı'da yaşayan Müslüman Türkler arasındaki ilişkiler kardeşlik zemininde sürdürülmüştür. XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başları ise bu karşılıklı ilişkilerdeki gelişmenin en yoğun dönemi olmuştur. Her iki ülkenin içişlerinde olduğu gibi bütün dünyada da fırtınalı olayların (Rusya ve Türkiye'deki devrimler, iç savaşlar ve Birinci Dünya Savaşı) gerçekleştiği bu süreç, savaşa katılan ülkelerin yeni arazi taksimiyle sonuçlanmıştır. Bu döneme kadar Mekke ve Medine'nin bulunduğu Hicaz bölgesi, Osmanlı sınırları içerisinde yer almaktaydı. Dolayısıyla Hac ibadetini yerine getiren Rusyalı Müslümanlar her halükârda onlar için belirlenmiş güzergâhtan bağımsız olarak müminlerin halifesi olan Osmanlı topraklardan geçiyorlardı. Rusya Müslümanları İstanbul'da bulunma fırsatını elden kaçırmıyorlardı. Osmanlı'nın özellikle başkenti olan İstanbul, Mekke ve Medine gibi kutsal şehirlere giden yolda onlar için başlıca geçiş noktasını teşkil etmekteydi (Sibgatullina, 2010: 264).

Tarihi Türk topraklarını işgal eden Rus yönetiminin esas amaçlarından biri de Hıristiyanlaştırma olduğu için Müslümanların Hac ibadetleriyle ilgilenmemekteydi. Çar Rusya'sı Müslümanlarına ilk defa Hac izni 1803'de I. Aleksandr zamanında elde edilmiştir. Buna göre özellikle Buhara ve Semerkand Müslümanlarına Mekke izni verilirken, Kafkas Müslümanlarına ise Kerbela ziyareti izni tanınmaktaydı. Çar ve Sovyet Rusya Müslümanları Haç seferini üç yol aracılığıyla yapmaktaydılar. Birinci yol İran üzerinden idi. İran Kirmanşah üzerinden Irak Bağdat'a gidilirdi. Kazvin, Kerbela, Meşhed, Nefes ve oradan da Arabistan sahralarından Mekke ve Medine şehirlerine varılmaktaydı. Bu karayolu daha çok Kafkas Müslümanları tercih etmekteydi. Yolculuk kuşkusuz atlar ve develer ile yapılırdı. Öte taraftan bu Haç yolculuğundaki Müslümanların bir kısmı sadece Kerbela ve Nefes ziyareti yaparak geri dönerlerdi. İkinci yol ise Türkiye'den gerçekleşmekteydi. Karadeniz ile İstanbul'a gelerek Suveys kanalıyla Cidde'ye oradan da Mekke'ye varılmaktaydı. Bu deniz yolculuğunu daha çok Rusya Müslümanları kullanmaktaydı. Üçüncü Haç yolu ise Özbekistan'ın Buhara ve Semerkand şehirlerinden Afganistan'ın Kabil, Peşaver ve Mezar-ı Şerif şehirlerinden Hindistan'ın Bombay şehrine, oradan da deniz yoluyla Arabistan'ın Cidde şehrine ve nihai yolculuk Mekke ve Medine'de biterdi. Hem kara hem de deniz yolculuğuyla yapılan bu Haç yolculuğunu daha çok Batı ve Güney Türkistan Hacıları tercih ederdi.

Çar Rusya'sı zamanı Hac organizasyonunu Cidde şehrinde faaliyet gösteren Rus Büyükelçiliği idi. Aynı zamanda Cidde şehrinde faaliyet gösteren 1890'da Çar tarafından atanan ilk Konsolos Tatar asıllı Şagimurad İbrahimov idi. Konsolosluk faaliyetleri Birinci Dünya Savaşına dek devam etmiştir. Savaş nedeniyle faaliyetlerine ara veren kurum 1924 Sovyet dönemiyle tekrar açılmıştır. Kazak asıllı Büyükelçi Nazir Torekulov Sovyetler ile Suudi Arabistan arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasını tekrar başlatmıştır. Hac konusunda başlayan hareketlilik 1938'de Cidde'deki konsolos Kerim Hakimov'un geri çağırılmasıyla tekrar bir fetret dönemine girmiştir. Çar döneminde 10 binden fazla Müslüman Hacca giderken Komünizm döneminde bu rakam sınırlı sayıda tutulmuştur. Bunun da esas sebebi olarak da diğer ülkelerden özellikle İslam ülkelerinden gelen Müslümanlar ile diyalog kurması Sovyet rejimi için tehlike olarak görülmekteydi. 1932'de

Suudi yetkililerin Sovyetlere yaptığı resmi sefer zamanı tıpkı Çar döneminde olduğu gibi Hac kontenjanını artırma teklifini Stalin rejimine sunsa da lakin merkezi komite bu teklifi reddetmiştir. Hata 1938'de Cidde Konsolosunu geri çağırıştır (http://www.idmedina.ru/books/history_culture). Türkistan Müslümanları birleşik bir cephe oluşturamayınca, 1938'de Stalin dönemiyle ilim, dindar ve aydınların hepsini kovuşturmaya tabi tuttular, çoğunu sürgünler ve idamlar yoluyla katlettiler. Böylece kendilerine direnebilecek güçleri ortadan kaldırmayı amaçladılar. Bu dönemden sonra Hac kapısı Sovyet Müslümanlarına 1945 yılına dek kapanmıştır.

Sovyetlerin İkinci Dünya Savaşında aldığı galibiyet sonrası Amerika ve Avrupa ile ilişkilerden daha çok Doğu ülkeleriyle ilişki kurma zarureti ortaya konmuştur. Bu bağlamda Stalin'in ölümünden sonra Sovyet Müslümanları Müftüsü İshan Babahanov öncülüğünde 1953'te sınırlı sayıda Hac kafilesi Mekke'ye hava yoluyla gitmiştir. Daha önceki Hac ziyaretlerinin aksine Sovyet Hacılarına Arabistan'da Komünizm tebliği görevi verilmiştir (http://www.idmedina.ru/books/history_culture/). Bu tarihten başlayarak Sovyetlerin sonuna dek her yıl sadece birkaç Müslüman'ın Hacca gitmesine izin verilmiştir. Hacı adayları bazen Özbekistan bazen de Çeçenistan ve Dağıstanlı Müslümanlardan seçilmekteydi. Yaklaşık 250 milyonluk Sovyet ahalisininin 100 milyona yakını Türkler ve Müslümanlar oluşturmasına ve yapılan tüm görüşmelere rağmen 1980 yılına dek sayının artırılması rejim tarafından sürekli engellenmiştir. Sadece 1980'li yıllarda Kerbela ziyaretine gitmelerine izin verilmiştir. Henüz Sovyetler yıkılmadan 1990 yılına gelindiğinde binden fazla Hacı adayı Azerbaycan'daki Kafkas Müslümanları Ruhani İdaresi organizasyonluğunda bütün zorluklara rağmen Kâbe ziyareti gerçekleştirmiştir. Sovyetler döneminde kutsal topraklara gitmek için birçok sıkıntıya maruz kalan Müslümanlara rejimin dağılması ile yeni fırsatlar da doğdu. Günümüzde özellikle Rusya Federasyonunda yine birçok zorluklara rağmen Müslümanlar hac ibadetini yerine getirme imkânını elde ettiler.

Değerlendirme ve Sonuç

Tarihsel süreç içerisinde Avrasya coğrafyasındaki Müslümanların geçirdiği devreleri; Müslüman Türk Devletleri idaresinde yaşadıkları (IX-XVI), Hristiyan Çar Rus Devletinin hüküm sürdüğü (XVI-XX), Sovyet Rus dönemleri (XX. yüzyıl sonuna dek) olarak üç yere ayırabiliriz. Karluklu ve Karahanlılar ile Türklerin İslamiyet'i kabulü sonrası daha da güç kazanması Avrasya'nın siyasi ve iktisadi yapısını değiştirdi. Ortaçağda Araplar ile gelen İslamiyet daha sonra Türk fetihleriyle yayılarak, Osmanlı ile zirve yapmıştır. Öte taraftan Osmanlı'dan önce Doğu Türkistan, Batı Türkistan, Güney Türkistan, Deşt-i Kıpçak, Türkeli ve Kafkaslardaki İpek Yolu güzergâhındaki Türk yurtlarında İslamiyet adına bir canlılık yaşanmıştır. Özellikle Gazneliler döneminde fethedilen yerler ve Harezmi'nin de alınmasıyla İpek Yolunun büyük kısmı Türkler tarafından kontrol altına alınarak güvenlik sağlanmıştır. Batı ve Güney Türkistan coğrafyasından başlamak üzere Horasan ve bugünkü İran'ı adeta dini yönden hareketlilik üssü haline geldiğini görmekteyiz. Daha çok Türk-İslam coğrafyasında ve son olarak Osmanlı ile birlikte yaklaşık bin yıl süren serbest dünya ticaret trafiği XIX. yüzyılın sonunda el değiştirmiştir. Bu Türk coğrafyaları XX. yüzyılın sonunda yeniden canlılık kazanmaya başlamıştır.

Hem Çarlık hâkimiyetindeyken Birinci Dünya Savaşı hem de Sovyetler Birliğindeyken İkinci Dünya Savaşı zamanında daha çok Müslümanlar savaştı ve şehit oldu. Rusların planı doğrultusunda ön cepheye daha çok Müslümanları sürmek olmuştur. Her iki dünya savaşlarında bu Müslüman topluluklar Ruslar için önemli bir askeri kaynak olmuştur. Ancak içlerinden esir düşenler bu kez Rus ordusunun karşısına sürülmüş ve özellikle II. Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra bu durumdaki Müslümanlar için vatan kavramı çok muğlak hale gelmiştir. Gerek Çarlık gerekse Sovyet idaresi altında Rusya Müslümanları büyük katliam ve sürgünlere maruz kalmıştır. Sovyet otoriteler, Müslümanların ibadetlerini, dini ve milli bayramlarını "feodal dönemin kalıntıları" olarak değerlendirip onları ortadan kaldırmak için mücadele etmişleridir. Sovyet döneminde din ve rejim arasındaki mücadeleden hem insanlık hem de Müslümanlar acı bir tecrübe kazanmıştır. Bu mücadeleden, kuşkusuz din kadar devlet de zararlı çıkmıştır.

Batı Avrupa'nın bir zamanlar Helenleştirme, Romalılaştırma ve Hıristiyanlaştırma politikası olduğu gibi Doğu Avrupa'nın temsilcisi Çar Rus yönetiminin de Hıristiyanlaştırma, Ruslaştırma ve Sovyetleştirme politikası olmuştur. Rusya Federasyonunun bu denli politikaları hiçbir zaman elden bırakmadığı gibi Avrasyacılık yayılma politikasıyla gündemde kalmaya devam etmektedir. Rusya'nın dünya siyasetindeki hala etkin olan konumu, İslam'la olan ilişkileri, bu ilişkilerin mazisi, günümüzde geldiği nokta ve gelecekte alabileceği konum, yalnız bu coğrafyada yaşayan Türkleri değil bütün Müslümanları ilgilendiren bir konu olduğu kanaatindeyim.

İslamiyet öncesi de milli ve manevi gelenekleri ve inançlarıyla Türkler vardı. İslam, Türklerin manevi değerlerine anlam ve inancına da güç kattı. Türk Milleti, 1400 yıllık İslam tarihi ve benliğinden aldığı feyizle Türk İslam ekolünü kurdu ve geliştirdi. Bundan böyle 1100 yıl boyunca İslamiyet'e bayraktarlık yaptı. O denli

Sovyet ülkesi İslam'ı yıkamadıysa ve Türkleri İslam'dan koparamadıysa günümüzde de kimse bu inanç ve gücü bitiremez.

Kaynaklar

- Baumann, F. R. (2002). Rusya'nın Türk Bölgesinde Yayılması, Türkler, Cilt: 8, Ankara.
Devlet, N. (1998). İsmail Bey Gaspıralı, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
Fümer, F. (2001). Tatarlar, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA), Cilt: 40, Ankara.
Grousset, R. (1996). Bozkır İmparatorluğu, Çev. R. Uzman, İstanbul.
Harman, Ö. F. (1996). "Hac", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 14, İstanbul.
Hayit, B. (2000). Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri, TDAV, İstanbul.
Kafalı, M. (2002). Altın Orda Hanlığı, Türkler, Cilt: 8, İstanbul.
Kurat, A. N. (2014). Rusya Tarihi, Ankara.
Sibgatullina, A. (2010). XIX-XX. Yüzyıllar Çerçevesinde Rusyalı Müslüman Türkler ve Osmanlı İmparatorluğu İlişkileri, Moskova, Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü.
Zenkovsky, A. S. (1983). Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık, Çev. İ. Kantemir, İstanbul.
http://www.idmedina.ru/books/history_culture/?1498, 08.12.2008.

Merkezi Komitenin Mekke'ye Gönderdiği Sovyet Hacıları: 1927

Kral Faysal Abdülaziz ve Sovyetlerin Suudi Arabistan'daki Büyükelçisi Torekulov (1928)

Sovyet Hacların Mekke Yolculuğu (1953)

Sovyet Hacların Arabistan'da Komünizm Tebliği

Mekke'den Geri Dönen Sovyet Müslüman Hacları Moskova Camisinde (1969)

Kazakistan Türklerinin Rus Rejimi Baskılarına Rağmen Kışın Soğukunda Namaz Görüntüleri

Eski Sovyetler'in Suudi Arabistan Kazak Asıllı Elçisi Nazir Torekulov

Eski Sovyetler Birliđi'nin Cidde Başkonsolosu Kerim Hakimov

IRAN'S APPROACH TO THE SETTLEMENT OF THE MIDDLE EAST PROBLEM (1979-2004)

Gulnarə Mammadzade

PhD, Associate Professor

Baku State University, Azerbaijan

gulka1@live.ru

Orcid id: 0000-0003-0387-1349

Abstract. The attitude to the settlement of the Middle East problem is one of the main directions of Iran's foreign policy. After the establishment of the Islamic government in Iran, official Tehran's attitude towards Israel changed radically. Tehran has also taken a hard line on the Israeli-Palestinian issue, which is part of the Middle East problem. Iran strongly condemns the Israeli occupation of Palestinian territories and advocates the establishment of an independent Palestinian state.

There are a number of factors that bind Iran as a state to the Middle East problem. These are mainly religious, ideological, political, geostrategic and economic factors. Official Tehran has ample opportunities to influence the events in the Middle East. It is no coincidence that pro-Iranian military-political groups have become more active in the region. This is evidenced by the intensification of the Hezbollah party in the 1980s. According to Western media, he is receiving financial assistance from some Iranian structures, as well as significant propaganda, political and diplomatic support. On the other hand, the intensive nature of Iran-Hamas relations is related to this.

The Middle East policy of the Islamic Republic of Iran pays special attention to relations with the Shiite communities operating in the region. Towards the end of the twentieth century, Iraq's position in the Persian Gulf weakened and Iran's position strengthened. However, during this period, there were forces that prevented Iran's involvement in the process of reconstruction of the Middle East. The development of relations between the Arab monarchies of the Gulf and Iran was of positive importance. This factor increases Tehran's ability to influence the settlement of the Middle East problem.

Key words: Middle East, Iran, foreign policy, Israel, Palestine.

YAXIN ŞƏRQ PROBLEMİNİN NİZAMA SALINMASINA İRANIN YANAŞMA TƏRZİ (1979-2004)

Məmmədzadə Gülnarə Məmmədhəsən qızı
tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Özet. Yaxın Şərqlə probleminin nizama salınmasına münasibət İranın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. İranda İslam hakimiyyəti yaranandan sonra rəsmi Tehranın İsrailə qarşı münasibəti köklü surətdə dəyişdi. Həmçinin Yaxın Şərqlə probleminin tərkib hissəsi olan İsrail-Fələstin məsələsinə münasibətdə də Tehran kəskin mövqə tutdu. İran, İsrail tərəfindən Fələstin ərazilərinin işğal edilməsini qətiyyətlə pisləyir və müstəqil Fələstin dövlətinin yaradılması uğrunda çıxış edir.

İranı bir dövlət olaraq Yaxın Şərqlə probleminə bağlayan bir sıra amillər mövcuddur. Bunlar əsasən dini, ideoloji, siyasi, geostrateji, iqtisadi amillərdir. Rəsmi Tehranın Yaxın Şərqlə cərəyan edən hadisələrə təsir imkanları genişdir. Bu regionda İranpərəst hərbi-siyasi qruplaşmaların fəallaşması təsadüfi deyil. 1980-ci illərdə Hizbulla partiyasının daha da aktivləşməsi buna sübutdur. Qərblə mediasının yazdığına görə, İranın bəzi strukturları tərəfindən ona maliyyə yardımları edilir, hiss olunacaq dərəcədə təbliğati, siyasi və diplomatik dəstək də verilir. Digər tərəfdən İran-HAMAS əlaqələrinin intensiv xarakter kəsb etməsi də bununla əlaqədardır.

İran İslam Respublikasının Yaxın Şərqlə siyasətində regionda fəaliyyət göstərən şiə icmaları ilə münasibətlərə xüsusi əhəmiyyət verilir. XX əsrin sonlarına doğru Fars körfəzi bölgəsində İraqın mövqeyi zəifləmiş, İranın mövqeyi isə güclənmişdi. Lakin bu dövrdə Yaxın Şərqlə yenidən qurulması prosesinə İranın cəlb edilməsinə mane olan qüvvələr vardı. Körfəzin ərəb monarxiyalarının İran ilə münasibətləri inkişaf etdirmələri müsbət əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu amil Tehranın Yaxın Şərqlə probleminin nizama salınması prosesinə təsir imkanlarını artırır.

Açar sözlər: Yaxın Şərqlə, İran, xarici siyasət, İsrail, Fələstin.

1. GİRİŞ

İkinci Dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq münasibətlər sisteminin ən mürəkkəb və daha çox müzakirələrə səbəb olmuş problemlərindən biri Yaxın Şərqlə məsələsidir. Təsadüfi deyil ki, BMT sessiyalarında daha çox müzakirə olunan və haqqında daha çox qətnamə çıxarılan məsələ də məhz Yaxın Şərqlə problemi olmuşdur.

İran İslam Respublikası Yaxın və Orta Şərqlə regionunu 70 ildən artıq bir dövr ərzində gərginlikdə saxlayan Yaxın Şərqlə nizamlaşma prosesinin, İraqda cərəyan edən mürəkkəb hərbi-siyasi hadisələrin və Əfqanıstanda aramsız davam edən mürəkkəb böhranların mərkəzində olmuşdur. 1979-cu ildən etibarən hadisələrin gedişatı göstərdi ki, Tehranın köməyi olmadan bu problemlərin həlli çox cətinidir.

İran İslam rəhbərliyinin fikrincə, Tehranın dövlət maraqlarının tələb etdiyi sahələrdə xarici siyasət istiqamətlərini daha da fəallaşdırmaq nəzərdə tutulurdu. Bu tam mənada Yaxın və Orta Şərqlə regionunda İİR-in fəaliyyətinə də aiddir. İran hakimiyyəti regional üstünlüyə nail olmaq ideyasını praktikada daha ciddi səylə həyata keçirməyə çalışırdı.

İranı bir ölkə və dövlət olaraq Yaxın Şərqlə probleminə bağlayan bir sıra amillər mövcuddur. Belə ki, bu ölkə coğrafi cəhətdən Yaxın və Orta Şərqlə daxil olan nəhəng arealın tərkib hissəsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, dini cəhətdən planetin dördüdə bir hissəsini təşkil edən müsəlman aləmində baş verən hadisələri olduqca diqqətlə izləyir. O cümlədən də Fələstin-İsrail probleminin dinc nizama salma prosesi çərçivəsində baş verən hadisələri diqqətlə izləyir. Bununla belə, İİR mövcud olduğu illər ərzində hadisələri təkcə müşahidə etməklə kifayətlənmir, həm də bu regionda vəziyyətə bilavasitə təsir göstərməyə çalışır.

Məlum olduğu kimi, Tehran üçün İsrail-ərəb münasibətləri problemi olduqca ağırlı məsələdir. Buna görə də İranın xarici siyasət idarəsinin və bütün xüsusi xidmət orqanlarının səyləri onun həllinə yönəlmişdir.

2. İRANIN YAXIN ŞƏRQ SİYASƏTİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Yaxın Şərqlə probleminin nizama salınması prosesi İranda İslam inqilabının qələbəsindən sonra rəsmi Tehranın xarici siyasət kursunun prioritet istiqamətlərindən biri oldu. Tehran 1979-cu illərdən başlayaraq Yaxın Şərqlə baş verən hadisələrlə bağlı öz siyasətini daha da fəallaşdırdı.

İran çox az ölkələrdən biridir ki, İsrail dövlətinin mövcudluğunu tanımır. Bu məsələ üzrə İİR-in

mövqeyi olduqca radikaldir. İran siyasətçiləri rəsmi Tehranın bu sahədə barışmaz mövqeyini dəfələrlə etiraf etmişlər. İİR-in sabiq xarici işlər naziri Kamal Hərrazi bildirmişdi ki, Fələstində sülhə və sabitliyə aparan yeganə yol bütün fələstinlilərin, o cümlədən xristian və yəhudilərin iştirakı ilə azad demokratik dövlətin yaradılmasından ibarətdir.

Mahiyət etibarilə, İsrail tərəfi belə bir yanaşmanı qətiyyətlə rədd edir. Bu layihəni assimilyasiya etmə kimi dəyərləndirir. İsrail rəsmilərinin fikrincə belə bir plan onun vətəndaşlarını ərəb-müsəlmanların idarəsi altında olacaq Böyük Fələstin dövlətində dini azlıq vəziyyətinə salmaq yolu ilə İsrail dövlətinin məhv edilməsini nəzərdə tutur. Tamamilə aydındır ki, bu utopik bir plandır. O, həm dünya ölkələrinin əksəriyyətinin mövqeyinə, həm də BMT qərarlarına uyğun gəlmir. Ancaq buna baxmayaraq, İranın ali rəhbəri ayətulla Əli Xamenei qətiyyətlə İsraili Yaxın Şərqlin bədənində kəsilib atılmalı olan xərçəng şişinə bənzətməmişdir. (Коранов: 2003).

Rus tədqiqatçısı A.Q.Rikov qeyd edir ki, Tehran Fələstin-İsrail sülh prosesinə inadlı müqavimət göstərir. Bəzən bu, terrorçuları dəstəkləmək hesabına olur (Рыков: 2007).

Fələstin-İsrail barışı, Livanda böhran, İraqdakı vəziyyətlə əlaqədar olaraq Tehranın xüsusi fəallığı maraq doğurur. Rus politoloqu M. Margelovun fikrincə "Belə təsəvvür yaranır ki, İran Yaxın Şərq münaqişəsini alovlandırmaq missiyasını öz üzərinə götürüb və bununla o, hər cür ekstremist qüvvələrə xidmət göstərir (Сажин: 2006). Bəzi ərəb müəlliflərin fikrincə, bu, indiyədək İran diplomatiyasının Yaxın Şərq istiqamətində əsas metodu olaraq qalacaqdır. "İranın İsrailə qarşı düşmənçilik münasibəti sionist layihəsinin legitimliyini inkar edən islam ideologiyasına əsaslanır" (Абдель: 2006).

İslahatçıların nümayəndəsi və "Hizbulla" təşkilatının banilərindən biri Əli Əkbər Möhtəşəmi son dərəcə alleqorik şəkildə İsraili "islam dünyasının ürəyinə sancılmış bıçaq" adlandırmışdı. O əlavə etmişdi ki, "böyük dövlətlərin və xüsusilə də onların regionda qeyri-legitim və məhv edilməli olan təmsilçisi İsrailin təcavüzünə müqavimət göstərmək vaxtı çatmışdır (İran:2001).

Tamamilə aydındır ki, İranın islami rəhbərliyi radikal mövqe tutmaqla belə bir mühüm problemin həlli məsələlərində fələstinlilərlə israillilərin hər hansı bir formada yaxınlaşmasına qarşı çıxır. İİR XİN-nin rəsmi nümayəndəsi bildirmişdi ki, o, Yaxın Şərq böhranının dinc yolla nizama salınması variantını görmür: "İsrailin siyasəti gərginlik və böhranlı şərait yaratmağa yönəldilib, buna görə də güman etmək olmaz ki, sionist rejimi və Fələstin sülhə nail olacaqlar, bu, real deyildir". Onun fikrincə, Yaxın Şərq böhranının nizama salınması və bir dövlət kimi İsrailin İran tərəfindən tanınmaması arasında heç bir əlaqə mövcud deyildir". Bununla belə, o, qeyd etmişdir ki, "İslam Respublikası istənilən halda heç vaxt İsraili tanımayacaqdır və bu bizim diplomatik hüququmuzdur" (Российское:2005).

İranda yaxşı başa düşürlər ki, ABŞ-ın Yaxın və Orta Şərqdə fəallığının artması, onun Suriya və Livana qarşı təzyiqlərinin artması Tehranın maraqları üçün təhlükə doğurur. Buna görə, Tehran həmişə Livanın cənubunda və Fələstində islam müqavimət hərəkatını gücləndirməkdə son dərəcə maraqlıdır. ABŞ İranə Yaxın Şərqdə ən mühüm siyasi proseslərdə iştirakdan məhrum etməyə çalışırdı. Rəsmi Tehran belə bir imkanı ABŞ-a vermək istəmirdi. Məhz İranpərəst hərbi-siyasi şüə təşkilatı olan "Hizbulla" da bu məqsədə xidmət edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, İranın Yaxın Şərqdə məxfi missiyalarının həyata keçirilməsində əsas vasitələrdən biri "Hizbulla" təşkilatıdır. Bu təşkilat İranda islam inqilabından sonra meydana çıxmışdı. Bu da təsadüfi deyildi. Yeni islam dövləti olan İİR yarandıqdan dərhal sonra özünün İsrail və ABŞ əleyhinə barışmaz mübarizə aparacağını bəyan etmişdi. Bunun üçün Tehranın əlində faydalı bir vasitə olmalı idi. Belə bir vasitə "Hizbulla" hərbi-siyasi şüə təşkilatı ola bilərdi.

3. İRANIN YAXIN ŞƏRQDƏ MARAQLARININ TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ HƏRBİ-SİYASİ TƏŞKİLATLARIN ROLU

"Hizbulla" yaradılan zaman onun siyasi-ideoloji bazisinin əsas hissəsini sionizm və imperalizm əleyhinə yönəldilmiş cihad təşkil etdi. Təşkilatın məqsədi – İsrailin məhv edilməsi, Qüds üzərində islami nəzarət qurulması, Livanda isə İran nümunəsi üzrə islam dövləti yaratmaq idi. "Hezbollah"ın 1985-ci il tarixli bəyannaməsində qeyd olunurdu ki, Livan probleminin həlli-islam respublikasının təsis edilməsidir, belə ki, yalnız bu tip rejim bütün Livan vətəndaşlarının ədalət və bərabərliyinə təminat yarada bilər. Bütün bunlar bilavasitə ayətulla Xomeyninin ideyaları ilə uyğunluq təşkil edir. Hətta hər şeydən əvvəl yeni təşkilatın ideologiyası "xomeynizm" ideologiyası olmuşdu.

"Hizbulla" İranın köməyi ilə Livanda, Suriyada, bütün regionda öz təsirini gücləndirərək regionda fəal tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün özünün möhkəm intizama və əqidəyə malik mobil şəbəkəsini yaratdı. Bəzən "Hizbulla" dəstələri nizami silahlı qüvvələrə bənzər hərbi əməliyyatlar aparırdılar. 1983-cü ildən etibarən "kamikadze"(intiharçı) yaraqlıların törətdiyi terrorçuluq hadisələri xarici qüvvələrin ölkədə - Livanda

əleyhinə aktiv əməliyyatlara çağırırdı. "Əl-Manar" kanalı özünün yarandığı 1991-ci ildə İrandan pul vəsaitləri alaraq 1 milyon dollarlıq illik büdcəyə malik olmuşdu (Jorisch: 2002, 24).

2002-ci ildə isə onun büdcəsi təxminən 15 milyon dollaradək artmışdı (Nicolas: 2001). Yaxın Şərq üzrə təhlilçilər və jurnalistlər təsdiq edirlər ki, bu vəsaitlərin böyük hissəsi İrandan gəlir (Robert: 2000). Digər bir müəllif yazırdı ki, "İran hər il "Hizbulla"ya 100-200 milyon dollar vəsait verir. Bu təşkilat isə öz növbəsində pulun bir hissəsini "Əl-Manar" telekanalına verərək, bu cəhətdən dolayısı yolla bu kanalı maliyyələşdirir" (Ali: 2000).

İrannın islam cəmiyyətinin radikallaşdırılması və tərbiyəsi üçün istifadə etdiyi digər vasitə sosial dəstək idi. ABŞ-ın dövlət departamentinin məlumatına görə, HAMAS fələstinlilər arasında özünü xüsusi möhkəmləndirmək üçün Fələstində və onun hüdudlarından kənarında fəaliyyət göstərən xeyriyyə müəssisələrindən istifadə edirdi (Festimony: 2003).

İran tərəfindən "Hizbulla" qruplaşmasına hərbi dəstəyin əsas istiqaməti onların üzvlərinin hərbi hazırlığından ibarətdir. Suriya və Livan ərazilərində yerləşmiş düşərgələrdə xüsusi təlimatçılar müxtəlif millətlərdən olan muzdluları - ərəbləri, kürdləri, erməniləri, fələstinliləri digər millətlərin nümayəndələrinə qarşı təxribat-kəşfiyyət işləri ilə təlimatlandırırlar (Senior: 2002). Hizbulla yardımında silahla döyüş texnikası və partizan müharibəsi aparılması üçün digər texniki vasitələrlə təchizatı böyük yer tutur. İraqda sonuncu müharibə başlamamışdan bir az əvvəl, İran, Amerika hökumətinin təzyiqləri altında bu təşkilata silah göndərişini dayandırdı. Amma artıq yarım ildən sonra Tehran təşkilatın silahla təchizatını yenidən bərpa etdi.

Xüsusilə, qeyd etmək lazımdır ki, 2004-cü ildə silah göndərilməsi üçün Suriya təyyarələrindən istifadə olundu. Belə ki, həmin təyyarələr İrana, Bəmdə baş vermiş zəlzələdən zərər çəkənlərə humanitar yardım gətirmişdilər. Dəməşqdə doğru əks istiqamətdə isə bu təyyarələr İran silahlarından ibarət yüklə dönmüşlər ki, bunlar da sonradan Livana göndərilmişdi. (İran: 09.01.2004).

Düzdür, sonralar, prezident Bəşər Əsədın Rusiya paytaxtına səfərindən sonra Suriya rəhbərliyi Moskvanın təzyiqləri olmadan öz siyasətində bəzi düzəlişlər etdi. Bu Dəməşq aeroportu vasitəsilə İrandan "Hizbulla"ya silah göndərilməsinin dayandırılmasına gətirib çıxardı (Яременко:2005).

Bundan əlavə, fələstinli alim-hüquqşünas Ziyad Əbu-Əmir hesab edir ki, İran təkcə "Hizbulla"nın deyil, "Xamas"ın da arxa cəbhəsinin ümumi dəstəyinin təmin olunmasında yaxından iştirak edir və onun üzvlərinin hərbi hazırlığını həyata keçirir (Ziad: 1994, 88).

Kanada kəşfiyyatının məlumatına görə, HAMAS-ın İran, Livan və Sudanda təlim düşərgələri var. Belə ki, Livandakı HAMAS düşərgələri İranın nəzarəti və müşahidəsi altındadır.

2004-cü ildə bəzi fələstin ekstremist təşkilatlarının liderləri 2005-ci ilin sonunadək İsrail qoşunlarına hücum etməmək barəsində razılığa gəlmişdilər. Rəsmi Muxtariyyət rəhbərliyinin FƏTH-in, "İslami cihad"ın və HAMAS-ın nümayəndələri 48 saatlıq danışıqlar nəticəsində belə bir yekun qərara gəlmişdilər. Tərəflərin birgə bəyanatında deyilirdi ki, "Bu sazişin iştirakçıları öhdələrinə götürülər ki, 2005-ci il ərzində Fələstin ərazilərinə və harada olmasından asılı olmayaraq fələstinlilərə münasibətdə bütün formalarda təcavüzün dayandırılması, həmçinin bütün məhbus və əsirlərin azad olunması üzrə öhdəliyin İsrail tərəfindən yerinə yetirilməsinə cavab olaraq hazırkı barışıq sazişini dəstəkləyirlər"(Новости: 2005).

Bəzi İsrail tədqiqatçıları hesab edirlər ki, islam ekstremistləri tərəfindən atəşkəs probleminə başlıca şərt puldur. HAMAS və "İslami Cihad" təşkilatları birbaşa İrandan pul yardımı alırlar". Bunu İsrailin baş qərargahının nümayəndəsi qeyd etmişdir. Onun etirafına görə, HAMAS və "İslam cihadı" terrorçuluq aktlarını dayandıрмаğa və barışıq nisbətən uzun müddətə qoruyub saxlamağa razıdır, amma onlar törətdikləri terror hallarına görə İrandan yardım alırlar.

Yaxın Şərq probleminə münasibətdə İranın tutduğu mövqe həmişə İsrail tərəfindən rədd edilmişdir. Fələstində ekstremist qruplaşmalara kənarından dəstək verilməsi ciddi problem olaraq qalır. Yaraqlıların tərkisilah edilməsi nəhəng bir işin az bir hissəsidir. Burada başlıca cəhət yaraqlıların müharibə cığırından sülh cığırına keçmələri üçün siyasi-iqtisadi şərait yaratmaqdır. Burada "Hizbulla"nın rolu mərkəzi yer tutur. Məlumdur ki, "Hizbulla" Livanın ən nüfuzlu təşkilatı kimi parlamentdə özünün xüsusi fraksiyasına malikdir və müsəlman-şiiələr arasında güclü dəstəkdən istifadə edir. Özünün cəlbedici beynəlxalq imicinə (onu həm ABŞ, həm də Avropa Parlamenti terrorçu təşkilat kimi tanıyıblar) görə bu təşkilat terrorçu hesab olunduğuna görə İran qınaq obyektinə çevrilmişdir. Hətta bəzən "Hizbulla"nı İrlandiya Respublika Ordusu ilə müqayisə edirlər. Belə ki, onun daxilində həmçinin iki meyl arasında – siyasi və hərbi meyillər arasında mübarizə gedir.

4. SONUC

Yaxın Şərq probleminin nizama salınması prosesi göstərdi ki, onun həllində region dövlətlərinin, xüsusilə də İran və Türkiyənin iştirakı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ABOUT THE LACK OF MUSLIM WOMEN'S PUBLIC ORGANIZATIONS IN THE NORTHERN AZERBAIJAN IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

Shalala Baghirova

PhD, Associate Professor
Azerbaijan University Languages, Azerbaijan
baghirova.shalala@mail.ru
Orcid id: 0000-0002-0085-3893

Abstract: The second half of the 19th century is a controversial period in the history of Azerbaijan. As a result of the severe consequences of the colonial policy of the Russian Empire, development of social organization among the Turkic-Muslims was very weak at that time. Widespread illiteracy among the local population resulting from this policy reduced the quality of the general social situation. Illiteracy manifested itself in all spheres of local public life. While Georgians and Armenians, including women, conducted propagandas for the preservation of their native languages and opened schools, these conditions were not created for Muslims in northern Azerbaijan. Instead of getting an education, girls were involved to early marriage, and women were subjected to violence by their families. According to the empire's religious policy, Sunni and Shiite issues among Muslims were exaggerated. In such a deliberately radical environment, the involvement of girls in education and the struggle for women's rights were, of course, a major problem. The activities of women's public organizations were out of the question. Although the prominent enlighteners of our people struggled in this field, they faced obstacles from the imperialist forces. However, in the early twentieth century, with the emperor's granting of rights and freedoms to citizens, a number of cultural and educational organizations, including women's organizations, were established. In connection with the development of the democratic press, the first women's magazine was published.

Key words: woman, charity, enlightenment, illiteracy, colonial policy

XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA MÜSƏLMAN QADIN İCTİMAİ TƏŞKİLATLARININ OLMAMASINA DAİR

Bağirova Şəlalə Vaqif qızı

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: XIX əsrin ikinci yarısı Azərbaycanın tarixində ziddiyyətli bir dövrü təşkil edir. Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin ağır fəsadlarının nəticəsi olaraq, bu dövrdə türk-müsəlmanlar arasında ictimai təşkilatlanma işləri çox zəif idi. Bu siyasətdən irəli gələn savadsızlığın yerli əhali arasında kütləvi hal alması ümumi ictimai vəziyyətin keyfiyyətini aşağı salırdı. Savadsızlıq yerli təbəqənin ictimai həyatının bütün sferalarında özünü göstərirdi. Gürcü və ermənilərin, o cümlədən, qadınların öz ana dillərinin qorunub-saxlanılması uğrunda təbliğat apardıkları, məktəblər açdıqları halda, Şimali Azərbaycan ərazisində müsəlmanlara bu şərait yaradılmırdı. Qızların təhsil almaq əvəzinə uşaq yaşlarında ikən ərə verilməsi, qadınların ailəsi tərəfindən zorakılığa məruz qalması halları kütləvilik təşkil edirdi. İmperiyanın din siyasətinə əsasən, müsəlmanlar arasındakı sünni və şiə məsələləri qabardılmışdı. Qəsdən yaradılmış belə bir radikal mühitdə təbii ki, qızların təhsilə cəlb olunmaları, qadınların hüquqları uğrunda mübarizəsi böyük problemlə qarşılaşırdı. Qadın ictimai təşkilatlarının fəaliyyətindən isə söhbət belə gedə bilməzdi. Xalqımızın görkəmli maarifçiləri bu sahədə mübarizəyə qalxsalar da, imperialist qüvvələri tərəfindən maneələrlə qarşılaşırdı. Lakin XX əsrin əvvəllərində İmperatorun vətəndaşlara hüquq və azadlıqların verməsi ilə bir sıra mədəni-maarifçi təşkilatları, o cümlədən qadın cəmiyyətləri təsis olunurdu. Demokratik mətbuatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq, ilk qadın jurnalı da işıq üzü görmüşdü.

Açar sözlər: qadın, xeyriyyə, maarifçilik, savadsızlıq, müstəmləkə siyasəti

Rusiya imperiyası ərazisində qadın ictimai təşkilatlarının təşəkkül tarixi XVIII əsrin sonlarına təsadüf edir. 1797-ci ildə İmperator I Pavelin xanımı, İmperatriçə Mariya Fyodorovna Moskva və Peterburqda yerləşən uşaq evlərini öz himayəsi altına götürmüşdü. Onun himayəsində olan və özünün yaratdığı uşaq evləri, sığınacaqlar, məktəblər "İmperatriçə Mariyanın təsisatları" adı altında birləşirdi. Sayca az olan bu qurumlar İmperatriçə vəfat etdikdən sonra fəaliyyətini qoruyub saxlayaraq, imperatorun dəftərxanası tərəfindən idarə

nəticəsi olaraq, XIX əsrin ikinci yarısında türk-müsəlmanlar arasında bu sahədə təşkilatlanma işləri çox zəif idi. Bu siyasətdən irəli gələn savadsızlığın yerli əhali arasında kütləvi hal alması ümumi sosial vəziyyətin keyfiyyətini aşağı salırdı. Savadsızlıq yerli təbəqənin ictimai həyatının bütün sferalarında özünü göstərirdi. Gürcü və ermənilərin öz ana dillərinin qorunub-saxlanması uğrunda təbliğat apardıqları, məktəblər açdıqları halda, Azərbaycan ərazisində müsəlmanlara bu şərait yaradılmırdı. Xalqımızın Həsən bəy Zərdabi, Mirzə Fətəli Axundov, Nəcəf bəy Vəzirov kimi görkəmli maarifpərvər oğullarının savadlanma uğrunda mübarizə aparmalarına baxmayaraq, nəzərə almaq lazımdır ki, savadsız əhalinin böyük əksəriyyəti kasıb təbəqəni əhatə edirdi və onların hamısı heç də maariflənmək iqtidarında deyildi. Eyni zamanda, imperialist qüvvələr tərəfindən məktəblərin açılmasına əngəllər törədilirdi. Müsəlmanların Osmanlıda və Qacar İranındakı dini mərkəzlərdə ruhani təhsili almalarına belə maneçilik yaradılırdı. Onlar üçün təhsil mədrəsələrdə təşkil olunurdu. Burada yerli din xadimləri ərəbcə yazıb-oxumağı öyrədir, Quranı əzbərlədirdi. İlahiyyat bir elm kimi tədris olunmur, bunun əvəzində isə çox zaman xurafat, mövhumat təbliğ edilirdi. Xüsusilə də, qadınların təhsili bu dövrdə böyük problem olaraq qalırdı. Cahillikdən irəli gələrək, qız uşaqlarının erkən nikahı geniş yayılmışdı. Bu acınacaqlı vəziyyət müsəlmanlar arasında ictimai birliklərin yaradılması istiqamətində aparılan təşkilatlanma işlərində də özünü göstərirdi. Bir sözlə, Rusiya imperiyasının hakim dairələri məqsədyönlü şəkildə yerli müsəlmanların zehniyyətini cahilliklə məşğul etmişdi.

Şimali Azərbaycanda ilk milli xeyriyyəçiliyinin əsasının qoyulmasında xüsusi xidmətləri olan mütəffəkkir, maarifçi Həsən bəy Zərdabi millətin savadlanmasında, milli şüura sahib çıxmaqda böyük rol oynamışdı. O, özünün 1876-1877-ci illərdə nəşr etdirdiyi "Əkinçi" qəzetinin səhifələrində məqalələr dərc edir, millət, onun birliyi və bütövlüyü problemlərinə toxunur, türk-müsəlmanların birliyi ifadəsini önə çəkirdi. 1872-ci ildə Həsən bəy Zərdabinin fəallığı ilə də Azərbaycanda ilk xeyriyyə təşkilatının əsası qoyulmuşdu. Lakin bu nəcib missiyanın həyata keçirilməsi o qədər də asan başa gəlmirdi. Ədib sonralar yazılarında müsəlman toplumun bu işə diqqət yetirmədiyini, biganə və laqeyd yanaşdığını qeyd edirdi. Elə bu səbəbdən də təəssüf ki, bu cəmiyyət cəmi bir il fəaliyyət göstərmişdi. Ədib yazırdı: "Bizim Bakı şəhərində hər il mərsiyəxanlar üçün bir neçə min manat pul yığılır və fağır-füqərə adına ondan da artıq xərc olur. Amma onlardan millətə heç bir xeyri yoxdur, hətta zərəri var. Çünki bu səbəb üzündən ilbəl mərsiyəxanların və qeyri dilənçilərin sayı artır. Amma o pullar ilə miskinxana açıb, orada dilənçilik edənlərdən 10-15-i yığıb, onlara yemək-içmək, geyinməyi verib, sənətlər öyrətsək, bir və ya iki ildən sonra bu dilənçilər sənətkar olub, bizə başağrısı verməzlər və qeyrilərinə də kömək edərlər. Çifayda, bizim adətlərimiz elə düşübdür ki, hər kəs ehsan edəndə öz qanacağı ilə edir və dilənçiyə pulu öz əli ilə verir" (Yaqublu, 2014).

1891-ci ildə işıq üzü görün "Kəşkül" qəzetində Məhəmməd ağa Şahtaxtlı tərəfindən dərc olunan məqalədə "indiki rus Zaqafqaziyasının müstəqil və yeganə hökmranı və sahibi olan" xalqın – bizim bu gün qonşu millətlərdən nə üçün geri qaldığının səbəblərini açıqlamış və bu ağır vəziyyətdən çıxış yolu kimi maariflənmənin mühüm yolu kimi "Azərbaycan dilimizdə" bir qəzetin çıxarılmasında görürdü (Rüstəmovə-Tohidi, 2019: s.179). M.Şahtaxtlının Qafqaz canişinliyinə müraciət edərkən Rusiya təbəəsi olan, savadsız, yaxud savadlı olub rus dilini başa düşməyən azərbaycanlıların Rusiya cəmiyyətinə daxil olması üçün ana dilində qəzetə ehtiyacları olduğuna dair gətirdiyi bütün dəlillərə rus çinovniki açıqcasına öz mövqeyini bildirmişdi: "Qəzet xalqın nəyinə lazımdır? Ziyalılar qoy rus dilində oxusunlar, adi tatarlar isə gedib sürülərini otarsınlar." (Rüstəmovə-Tohidi, 2019: s.180).

Yerli müsəlmanlara bu cür qəddar münasibət, hüquqlarının pozulması nədənsə XVII əsrin sonları – XIX əsrin əvvəllərində "Parçala! Hökmranlıq et!" prinsipinə sadıq olan ingilislərin Çində tiryək ticarətini genişləndirmələri üçün əhaliyə qarşı apardıqları siyasəti xatırladır. Millətin məhv olmasına təkcə qətləmlərlə nail olunmur, "sivil" dövlətlərdə bu taktika narkotik vasitələrlə psixikanın, şüurun korlanması ilə, savadsızlığı təbliğ edərək, mədrəsələrdə elm əvəzinə xurafatın, mövhumatın təbliği, onun milli mənliliyinin, kimliyinin əlindən alınması yolu ilə aparılır. Bu baxımdan, XIX əsrin ikinci yarısında sonralar Azərbaycan xalqı adı alacaq müsəlman əhali böyük bir təhlükə qarşısında idi. İslamın qəsdən düzgün təbliğ edilməməsi cəmiyyətdə bir sıra ikrahdoğurucu halların yaranmasına gətirib çıxartmışdı. Qızların uşaq yaşında təhsil almaq əvəzinə ərə verilməsi, qadınların ailəsi tərəfindən zorakılığa məruz qalması halları kütləvilik təşkil edirdi. Onu da qeyd etmək ki, imperiyanın din siyasətinə əsasən, islamdakı parçalanma burada yenidən gündəmə gətirilmiş və müsəlmanlar arasındakı sünni və şiə məsələləri qabardılmışdı. Belə bir vəziyyət, məlum məsələdir ki, əksər hallarda müsəlmanlar arasında bir sıra ixtilaf və toqquşmalara səbəb olurdu. Qəsdən yaradılmış belə bir radikal mühitdə təbii ki, qadınlar, qızların təhsilə cəlb olunmaları böyük problemlə qarşılaşırdı və onların hər hansı bir ictimai təşkilat yaratmasından isə söhbət belə gedə bilməzdi.

ZANGAZUR CORRIDOR – TURAN ROAD IS OUR HISTORICAL RIGHT

Gulgun Quliyeva

PhD, Lecturer

Baku State University, Azerbaijan

gulgun2004@mail.ru

[Orcid id: 0000-0002-3466-4951](https://orcid.org/0000-0002-3466-4951)

Abstract: The idea of the Zangazur corridor has been in the focus of our Republic's attention since the 1970s. Zori Balayan, the hated enemy of the Azerbaijani people, in his infamous work "Ojag" considered it necessary to close this road, calling it the Turan road. Recently, the Armenian media noted that the construction of the Nakhchivan-Baku highway through Mehri, which began in 1970-80 when National Leader Heydar Aliyev was a member of the Politburo, "aimed to pave the way for the implementation of the Turks' Great Turan project." However, the project was stopped after protests from Demirchyan (Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Armenia). Azerbaijan has now reached its goal. " Thus, President Ilham Aliyev is fulfilling his father's will by restoring the Zangazur corridor, as he did in the liberation of Shusha - reaching the strategic goal set by the Great Leader. The opening of the Zangazur Corridor is a geographical unification of the Turkic world - the importance of the Zangazur Corridor in this regard was announced by President Ilham Aliyev at the Summit held in Nakhchivan on October 3, 2009. In the past, the annexation of Zangazur from Azerbaijan to Armenia was a geographical division of the Turkic world. Thus, Zangazur, the land of ancient Azerbaijan, will now play the role of a bridge connecting the Turkic world. Because the transport, communication and infrastructure projects passing through Zangazur will unite the whole Turkic world, and at the same time create additional opportunities for other countries, including Armenia. At the initiative of President Ilham Aliyev, the Turkish community is becoming an idea based solely on pragmatic interests and envisages the unification of a significant part of Eurasia on a new logistical and economic basis. The events related to the Suez Canal once again highlighted the importance of the Zangazur corridor for the world. The article examines the historical past of the Zangazur corridor. The appropriation of not only Zangazur but also our other ancestral lands by Armenians is considered by historical facts. It is noted that the Zangazur corridor will make a great contribution to history and the countries of the region will benefit from it

Key words: corridor, enemy, strategic, project, communication,

ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ – TURAN YOLU BİZİM TARİXİ HAQQIMIZDIR

Gülgün Quliyeva Mübariz qızı

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, müəllim

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Zəngəzur dəhlizi ideyası Respublikamızın hələ 70-ci illərdən xüsusi diqqətində olan məsələlərdəndi. Azərbaycan xalqının mənfur düşməni Zori Balayan özünün bədnam "Ocaq" əsərində bu yolun bağlanması zəruri sayır, onu Turan yolu adlandırır. Bu yaxınlarda Ermənistan mediası qeyd edib ki, 1970-80-ci illərdə Ulu Öndər Heydər Əliyev Siyasi Büronun üzvü olan zaman inşasına başlanılan Mehridən keçən Naxçıvan-Bakı avtomobil yolu "türklərin Böyük Turan layihəsinin icrasına zəmin hazırlamaq məqsədi daşıyırdı. Lakin Dəmirçiyanın (Ermənistan KP MK katibi) etirazlarından sonra layihə dayandı. Azərbaycan məqsədinə indi çatdı". Beləliklə, Prezident İlham Əliyev Şuşanın azad olunmasında olduğu kimi Zəngəzur dəhlizini bərpa etməklə də ata vəsiyyətini yerinə yetirir – Ulu Öndərin müəyyən etdiyi strateji hədəfə çatır.

Zəngəzur dəhlizinin açılması türk dünyasının coğrafi birləşməsidir – Zəngəzur dəhlizinin bu baxımdan əhəmiyyətini Prezident İlham Əliyev 2009-cu il 3 oktyabr tarixində Naxçıvanda keçirilmiş Zirvə görüşündə açıqlamışdı. Vaxtilə Zəngəzuru Azərbaycandan alıb Ermənistanla birləşdirmək türk dünyasının coğrafi parçalanması idi. Beləliklə, qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzur indi türk dünyasını birləşdirən körpü rolunu oynayacaq. Çünki Zəngəzurdan keçən nəqliyyat, kommunikasiya, infrastruktur layihələri bütün türk dünyasını birləşdirəcək, eyni zamanda, digər ölkələr, o cümlədən Ermənistan üçün əlavə imkanlar yaradacaq.

Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə türk birliyi sırf pragmatik maraqlar üzərində qurulmuş ideyaya çevrilir və Avrasiyanın mühüm hissəsinin yeni logistik və iqtisadi əsaslarda birləşməsinə nəzərdə tutur. Süveyş kanalı ilə bağlı yaşananlar isə Zəngəzur dəhlizinin dünya üçün də əhəmiyyətini bir daha qabarıq şəkildə üzə çıxardı. Məqalədə Zəngəzur dəhlizinin tarixi keçmişi araşdırılır. Təkcə Zəngəzurun deyil digər dədə-baba

torpaqlarımızın ermənilər tərəfindən mənimsənilməsi tarixi faktlarla nəzərdən keçirilir. Zəngəzur dəhlizinin tarixə böyük töhfə verəcəyi və bundan region ölkələrinin hamsının yararlanacağı nəzərə çatdırılır.

Açar sözlər: dəhliz, strategiya, düşmən, əlaqələr.

İlham Əliyev Zəngəzur dəhlizi məsələsinin 10 noyabr tarixli Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan prezidentlərinin imzaladıqları Üçtərəfli Bəyanata salınmasını "tarixi nailiyyət" adlandırır.

"Müharibənin nəticələrindən biri də əlbəttə ki, bu gün müzakirə mövzusu olan Zəngəzur dəhlizidir. Zəngəzur dəhlizi tarixi nailiyyətdir. Üçtərəfli Bəyanatda xüsusilə bu məsələnin əks olunması bizim, eyni zamanda, böyük siyasi qələbəmizdir. Hazırda Zəngəzur dəhlizinin fəaliyyəti istiqamətində fəal işlər aparılır, bir çox təkliflər var, artıq bir çox nəqliyyat-kommunikasiya layihələri masa üzərindədir, müzakirə edilir və bu, bizim növbəti tarixi uğurumuz olacaqdır," - İlham Əliyev deyib.

Zəngəzur Cavidan, Cavanşir, Babək dövründə xürrəmilər hərəkatının, ərəblərə qarşı savaqların əsas mərkəzi, 30 ildən artıq sürən qanlı döyüşlərin məkanı olub. Həm də ona görə ki, atəşpərəstliyin ən məşhur məbədgahları bu yerlərdə idi və neçə-neçə abidədə izi yaşamaqda idi. Ərəblər məhz Cənubi Azərbaycan-Naxçıvan-Biçənək-Gorus-Laçın-Bərdə istiqaməti ilə hərəkət edərək o vaxt Alban, Arran adlanan Şimali Azərbaycanı zəbt ediblər.

1065-ci ildə Səlcuq-türk imperiyasının şanlı hökmdarı Alp-Aslan Qafan şəhərini tutaraq Sünik knyazlığının mövcudluğuna son qoydu. 150 il davam edən səlcuqlu hökumranlığı Zəngəzur ərazisində türk-islam nüfuzunu daha da genişləndirdi, bu yerlərdə çox sayda türksoylu tayfalar məskunlaşdı.

1236-cı ildə monqol-tatarlar, 1395-ci ildə Əmir Teymur Qarabağ və Zəngəzuru çox böyük itkilər bahasına tutdu, onun qoşunlarına qarşı çox dirəniş göstərdiklərinə görə bu yerləri xarabazara çevirdi, 10 min ailəni buradan imperiyasının şərqinə -Əfqanıstana köçürmək əmri verdi. Teymurun bu yürüşünü canlı görüb yazıya alan Foma Mesoplu "Əfqan tarixi"ndə, Yesay Həsən Cəlal "Alban ölkəsinin qısa tarixi"ndə bu köç haqqında məlumat veriblər. Təkcə 4 min ailə Qəndəhar yaxınlığında məskən saldı. Ən maraqlısı odur ki, yerli əhali bu köçürülənləri öz adları ilə "ağvan" çağırırdı və bu ad sonra fonetik dəyişimə uğrayaraq bütöv bir xalqın və ölkənin adını, ünvanını dəyişib "əfqan" a çevirdi.

Zəngəzur Qaraqoyunlu (1410–1468), Ağqoyunluların (1468–1502), 1502-ci ildə Səfəvi qızılbaşlarının hakimiyyəti altına düşdü. 1420-ci ildə Ərzurumda Ağqoyunlu hökmdarı Qara Osmanı məğlub edib Naxçıvan və Zəngəzur ellərini "soyurğal" alan Qara İsgəndər çoxlu sayda erməni ailəsini Ararat və Sünikə köçürdü yerləşdirdi. Osmanlı və Səfəvilər arasında Qarabağ-Zəngəzur uğrunda uzunsürən qanlı döyüşlər getdi, bu səbəbdən o dövrlərə aid "Müfəssəl dəftər"lərdə Zəngəzurun əksər yaşayış məntəqələrinin boşaldığı, əhali yaşamadığı, xarabalıqlara çevrildiyi qeyd edilib.

İstanbul Topkapı sarayı muzeyinin kitabxanasında Zəngəzur, Naxçıvan, İrəvanla bağlı müfəssəl məlumatların yer aldığı 48 səhifəlik "Rəvan mühasirəsi tarixçəsi" və "Mühimmə dəftəri"nin müəllifi Cərrahzadə Məhəmməd təsvir etdiyi hadisələrin canlı şahidi olub; I Şah Abbasın Naxçıvan və Zəngəzur uğrunda apardığı qanlı savaqlar, onun bu yerlərin müsəlman əhalisinə qarşı pis münasibəti nəticəsində hər iki vilayətin əhalisinin öz yerlərini tərk edib getdiyi faktlarla göstərilir. Zəngəzurdan daha bir kütləvi köç fərmanını I Şah Abbas (27 yanvar 1571 – 19 yanvar 1629) verib. Zəngəzur mahalındakı yaşayış məntəqələri, Çar Rusiyası dövründə Yelizavetpol quberniyasının tərkibində olub. 1905–1907 və 1914–1920-ci illərdə silahlı erməni dəstələrinin törətdiyi qırğınlar nəticəsində bu mahalda təxminən yarım milyon yerli əhali həlak olmuşdur. Həmin illərdə Zəngəzurda 115 müsəlman kəndi yer üzündən silinmişdir. 4472 qadın və uşaq erməni silahlıları tərəfindən vəhşiliklə qətlə yetirilmişdir. Mudros müqaviləsi əsasında osmanlı qoşunları Azərbaycanı tərk etdikdən sonra ingilislər AXC tərkibində yaradılan Qarabağ general-qubernatorluğunu tanıdılar və Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl qəzaları ilə birlikdə Zəngəzur qəzası da bura daxil idi. Andranik bölgəni tərk etsə də Dronun qoşunları ərazinin bir hissəsini öz nəzarəti altında saxlaya bildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün Zəngəzura qoşun hissələrinin göndərilməsini qərara aldı. Bu məqsədlə hərbi nazirlik 1919-cu il oktyabr ayının 30-da xüsusi Zəngəzur dəstəsi yaratdı. Dəstənin rəhbəri 1-ci piyada diviziyasının komandiri, general-mayor Cavad bəy Şıxlinski idi. Dəstə oktyabrın 30-da ilkin mövqelər istiqamətində Xankəndindən Zəngəzura doğru hərəkətə başladı. Müxtəlif istiqamətlərlə hərəkət edən birinci, habelə sağ və sol dəstələr Dığ yaşayış məntəqəsinə doğru irəliləməli idilər. Dığ erməni silahlı qüvvələrindən təmizlənməsi həm Qarabağa aparan strateji yolu, həm də bölgəni nəzarət altında saxlamaq üçün böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Dəstənin rəisi Şıxlinskiyə əmrinə əsasən, 1-ci dəstə noyabrın 3-də hücumu başlamalı, dəstənin piyada bölmələri 2 ədəd topla Sultanlar kəndi, suvari bölmələri isə Sadınlar kəndi istiqamətində irəliləməli və orada döyüşqabağı mövqe tutmalıydı. Hücum zamanı dəstənin

reallaşdırılmasından irəli gələn işlərin əsas istiqamətlərinin siyahısı formalaşdırılıb, prioritet qismində dəmir və avtomobil yollarının bərpası müəyyənləşdirilib.

Zəngəzur dəhlizi əməkdaşlıq və nəqliyyat əlaqələrinin yaradılması baxımından son dərəcə mühüm hadisədir. Region ölkələrinin hamsının maraqlarına xidmət edəcək. Azərbaycan da öz növbəsində, bu dəhlizin açılması və nəqliyyat əlaqələrinin bərpası ilə bağlı öhdəliklərinə sadıqdır. Biz hesab edirik ki, regionda davamlı sülhün bərqərar olmasında əsas vasitə ölkələrarası əməkdaşlıqdır.

Bu əməkdaşlıq Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin bu il fevralın 26-da yerli və xarici media nümayəndələri üçün keçirdiyi mətbuat konfransında da yenidən səsləndirildi. Erməni silahlı qüvvələri tərəfindən törədilmiş Xocalı soyqırımının 29-cu ildönümünə həsr edilmiş mətbuat konfransında Azərbaycanın dövlət başçısı deyib: "Bu gün biz onu müzakirə edirik ki, bölgədə davamlı, dayanıqlı sülh və təhlükəsizlik olsun. Bunun yeganə yolu isə əməkdaşlıqdır. Bizim məqsədimiz artıq üçtərəfli qaydada – Ermənistan və Rusiya ilə birlikdə kommunikasiyaların bərpası, Zəngəzur dəhlizinin yaradılması və nəqliyyat baxımından bütün maneələri aradan qaldırmaqdır".

Bir sözlə, Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə Avrasiyanın nəqliyyat şəbəkəsinə yeni "arteriya" əlavə olunacaq. Bu, region ölkələri arasında ticarət və iqtisadi əlaqələrə müsbət təsir göstərəcək. Məsələn, bu halda Türkiyə əsas iqtisadi tərəfdaşlarından olan Azərbaycana quru yolu ilə birbaşa çıxış əldə edəcək. Bu, onlar arasında turizm və iqtisadi sahədə ikitərəfli əlaqələrin inkişafına töhfə verəcək. Digər tərəfdən, Zəngəzur dəhlizi Türkiyə üçün Mərkəzi Asiyaya qapı rolunu da oynayacaq. Bu, Ankaranın türk dünyası ilə iqtisadi əlaqələri gücləndirməsinə imkan verəcək. Bundan başqa, bu gün Türkiyə Qars-Naxçıvan dəmir yolu layihəsi üzərində çalışır. Bu layihə Naxçıvanla Türkiyəni birləşdirəcək. Növbəti mərhələdə bu dəmir yolunun Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Azərbaycanın qərb bölgələri ilə birləşdirilməsi Bakı ilə Ankara arasında ikitərəfli ticarət əlaqələrinin inkişafına yeni təkan verəcək.

Zəngəzur dəhlizi Rusiya üçün Cənubi Qafqaz və qonşu ölkələrə yük daşımalarında əsas marşruta da çevrilə bilər. Bu dəhliz təkcə Türkiyə ilə Rusiya arasında ticarət əlaqələrinə müsbət təsir göstərməyəcək, həm də Moskvanın Türkiyə vasitəsilə Yaxın Şərqdəki bazarlara çıxışı üçün alternativ marşrut olacaq. Üstəlik, Zəngəzur dəhlizi Rusiyanın regiondakı əsas müttəfiqlərindən olan Ermənistana quru yolla çıxma bilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Moskva ilə Yerevan arasında quru yolla nəqliyyat əlaqələrinin yaradılması əslində, Ermənistanın Rusiya və Avrasiya İqtisadi İttifaqına çıxışla bağlı problemlərin aradan qaldırılmasına yardım göstərəcək. Ermənistanın əsas ticarət tərəfdaşına quru yolla çıxışının olmaması onun iqtisadi təhlükəsizliyinə və xarici iqtisadi əlaqələrinə mənfi təsir göstərir. Bundan başqa, Zəngəzur dəhlizi Ermənistana digər ticarət tərəfdaşı olan İranla dəmir yolu vasitəsilə əlaqə yaratmaq imkanı da verəcək. Ermənistan uzun illərdir lazımı maliyyə resursu olmadığından, xarici investisiyaları isə cəlb edə bilmədiyindən öz ərazisindən İrana dəmir yolu çəkə bilmir. İndi iki ölkə arasında yük daşımalarının yeni dəhliz vasitəsilə həyata keçirilməsi mümkün olacaq (Jump (2011)).

Amma Ermənistan Zəngəzur dəhlizinin bütün üstünlüklərindən bir şərtlə faydalana bilər: o təxminən 30 il davam etdirdiyi qonşulara təcavüz siyasətini regional əməkdaşlıqla əvəzləməlidir. Ermənistan iqtisadi blokadadan çıxmaq, iqtisadi inkişafa nail olmaq istəyirsə, yeganə yol regional əməkdaşlığa qoşulmaqdır. Əks təqdirdə, bu ölkədə işsizlik, mühacirət və yoxsulluq davam edəcək. Bu halda Ermənistan təbii ki, uzunmüddətli iqtisadi inkişaf perspektivlərindən məhrum olacaq.

Zəngəzur dəhlizinin açılması, bölgədə bütün kommunikasiyaların bərpası regiona xarici investorları da cəlb edəcək. Cənubi Qafqazda enerji və nəqliyyat sahələrində çox sayda layihələr icra olunsa da, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi biznes mühitinə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Yerevan bütün regional layihələrdən kənar qalıb. Nəhayət, iki ölkə arasındakı münaqişə qismən də olsa başa çatıb və bu, onlar üçün regionun iqtisadi potensialından tam istifadə etmək imkanı yaradır. Nəticədə istər Ermənistan, istərsə də Azərbaycan müxtəlif layihələrə əlavə investisiyalar da cəlb edə biləcəklər. İndiyədək münaqişə buna imkan verməyib. Ən çox itirən isə Ermənistan olub. Azərbaycan tərəfi qarşısına qoyduğu layihələrə daha çox vəsait sərf etmək hesabında olsa çatıb.

Bir sözlə, Zəngəzur dəhlizinin yaradılması ilə region ölkələri qarşısında yeni imkanlar açılacaq. Bu dəhlizin istifadəyə verilməsi regional nəqliyyat şəbəkəsinin genişlənməsinə səbəb olacaq, region dövlətləri arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələri stimullaşdıracaq. Bundan başqa, bu, regionun beynəlxalq dəhlizlərdəki ("Şimal-Cənub", "Mərkəzi dəhliz") mövqeyini daha da gücləndirəcək. Zəngəzur dəhlizinin işə düşməsi ilə iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi təkcə iqtisadi mənfəətin qazanılması ilə nəticələnməyəcək, həm də regionun təhlükəsizliyinə, bölgədə sülhə töhfə verəcək. Dayanıqlı iqtisadi inkişaf və sülh isə

gələcəkdə təhlükəli millətçi düşüncələrin yayılmasının, regionda yeni münaqişələrin yaranmasının qarşısını alacaq. (Musayev, 1998: 284).

“Vaxtilə Azərbaycanın tarixi torpağı, əzəli torpağı Zəngəzur bölgəsinin Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanla birləşdirilməsi, demək olar ki, böyük türk dünyasını coğrafi baxımdan parçaladı. Yəni türk dünyasının vahid bir ailə kimi, vahid bir qüvvə kimi fəaliyyəti onilliklər ərzində dayandırılmışdır. Ancaq biz bu gün qəbul edilmiş qərarlarla, atılmış addımlarla bu bağlantını daha da gücləndiririk”. Prezident İlham Əliyev bu sözləri 12 il əvvəl - 2009-cu ildə Naxçıvanda Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının IX Zirvə görüşündə demişdi.

Zəngəzura qayıdışın yolu torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsindən, ərazi bütövlüyümüzün bərpa olunmasından tarixi haqlarımızın bərpasından keçirdi. Buna nail olmaq üçün illərlə gözlədik. Torpaqlarımızın azadlığı üçün hazırlıq bütün istiqamətlərdə aparıldı. Bu illərdə ordumuzun döyüş imkanlarının artırılmasını prioritet məsələ kimi daim diqqət mərkəzində saxlanıldı, dövlət başçısı Ermənistanın işğal siyasətinin beynəlxalq səviyyədə ifşa edilməsi üçün olduqca səmərəli siyasi-diplomatik fəaliyyət həyata keçirdi. Respublikamızın iqtisadi-maliyyə imkanlarının yüksəldilməsi istiqamətində mühüm nailiyyətlər əldə olundu və bütün bunlar cəmiyyətimizdəki milli həmrəyliyi daha da yüksəltdi. Bu baxımdan 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsində torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi, ərazi bütövlüyümüzün bərpa olunması, Ermənistanın hərbi-siyasi məğlubiyyətə uğradılması bütün məziyyətləri ilə yanaşı, İlham Əliyevin siyasi müdrikliyinin, qətiyyətinin, yüksək liderlik keyfiyyətlərinin nəticəsi oldu. Bütün bunlara dövlət başçısı asanlıqla deyil dəmir yumruq hesabına nail ola bildi. Ermənilər zaman – zaman bizim haqlarımızı tapdaladılar torpaqlarımızı mənimsədilər, öz dədə baba torpaqlarımızdan bizi deportasiya etdilər. Amma türkün əməlləri qədər ürəyidə genişdi bütün bunlara baxmayaraq hələdə torpaqlarımızda yaşayırlar. Bir şərtlə ki başlarını utanmayıb yuxarı qaldırasa olsalar o başın üzərində üçrəngli bayrağı görməyi bacarmalıdırlar.

İndi vəziyyət dəyişib. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi bölgədə tamamilə yeni realıq yaradıb. Yeni reallığın əsas göstəricilərindən biri Prezident İlham Əliyevin 12 il əvvəl qeyd etdiyi məsələnin həyata keçirmək ərafəsinə çatmasıdır, Azərbaycanın Ermənistan üzərində qələbəsi ilə Zəngəzur bölgəsi vasitəsilə türk dünyası arasında bağlantı qurmaq imkanının yaranmasıdır. Bu imkanı təmin edən isə Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevdir.

Əlbəttə, işğal siyasəti yürüdən, qonşularına qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış edən və bu səbəbdən region dövlətləri ilə münasibətlərini normallaşdırma bilməyən Ermənistan heç vaxt üzərinə belə bir öhdəlik götürmək istəməzdi. Lakin Azərbaycan onu buna məcbur etdi. Azərbaycanın dəmir yumruğu Ermənistanla bu öhdəliyi götürməkdən başqa yol qoymadı. Düzdür bu gün Ermənistanın müəyyən dairələrində Zəngəzur dəhlizinin qəbuluna hazır olmasalarda buna məcburdurlar. İqtisadiyyatı çöküş səviyyəsində olan mənfur qonşumuzun bu yolu dəstəkləməsi çıxış nöqtəsi ola bilər. Bu gün işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə yenidənqurma işləri vüsətlə gedir.. Azərbaycan dövləti Qarabağın bərpasını prioritet elan edib. Həyata keçirilən ilk layihələr isə infrastrukturun yenidən qurulması, yeni yolların yaradılmasıdır. Bu sahədə görülən işlər kompleks və əhatəlidir. Azad olunmuş torpaqlarımızda yeni yolların inşası həm avtomobil, həm də dəmir yolunu əhatə edəcək. Bütün bunlar nəticə etibarilə Azərbaycanın nəqliyyat-tranzit imkanlarını, o cümlədən Zəngəzur dəhlizinin əhəmiyyətini artırır. Xüsusən beynəlxalq daşımalarda sürətin, çevikliyin və səmərəliliyin aktual olduğu bir dövrdə Zəngəzur dəhlizinin yaradılması bütün region üçün əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan İpək yolunun tarixən keçdiyi region ərazi kimi Zəngəzur dəhlizi nəqliyyat xəritəsinə yeni çalarlar gətirəcək. Amma Ermənistan hələ ki, postmünaqişə dövrünün yaratdığı bu imkandan yararlanmaq istiqamətində adekvat davranış göstərmir.. Belə ki, Ermənistandakı revanşist qüvvələr üçtərəfli Bəyanata qarşı çıxmaqda davam edir. Onların bu addımında başa düşüləndi özlərinin uydurduqları yalana hamıdan çox özləri inandıqlarından realıqla barışa bilmirlər. Amma istəsələrdə istəməsələrdə, üçtərəfli Bəyanatdakı öhdəliklər tam şəkildə yerinə yetiriləcək. Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi: “Zəngəzur dəhlizinin yaradılması bizim milli, tarixi və gələcək maraqlarımıza tam cavab verir. Biz Zəngəzur dəhlizini icra edəcəyik, Ermənistan bunu istəsə də, istəməsə də. İstəsə, daha asan həll edəcəyik, istəməsə də zorla həll edəcəyik. Necə ki, mən müharibədən əvvəl və müharibə dövründə demişdim ki, bizim torpağımızdan öz xoşunuzla rədd olun, yoxsa sizi zorla çıxaracağıq. Belə də oldu. Zəngəzur dəhlizinin taleyi də eyni olacaq. Bizim əsas rəqibimiz zamandır. Çünki dəmir yolunun, avtomobil yolunun çəkilişi vaxt tələb edir. Ona görə bütün güclər səfərbər olunub ki, bu layihə icra edilsin. Beləliklə, Azərbaycan xalqı 101 il bundan əvvəl bizim əlimizdən alınmış Zəngəzura qayıdacaqdır”. Zəngəzur dəhlizinin yaradılması respublikamızın bölgədə formalaşdırdığı yeni siyasi-iqtisadi realıq, tarixi ədalətin bərpası, Cənubi Qafqazın tranzit imkanlarının şaxələndirilməsi və Turan yolunun bərpası deməkdir...

POLITICAL AND ECONOMIC SITUATION OF THE LIBERATED TERRITORIES

Vefa Balakishiyeva

Lecturer

Mingachevir State University, Azerbaijan

vbalakiiyeva@bk.ru

Orcid id: 0000-0001-5395-7031

Abstract. The new infrastructure created by Ilham Aliyev is an indicator of its stage of development. At the same time, the economic situation in the liberated territories is being restored, construction work is underway on a new project. New houses are being built, everything started from scratch. This is a new period of revival of the Azerbaijani people. Our IDPs are returning to their ancestral lands. Achieving this Victory was declared not only to Azerbaijan, but to the whole world, how strong and determined the Azerbaijani Army is. As President Ilham Aliyev said, the liberated territories will be among the most developed cities in the world. We owe this victory to the Azerbaijani Army, especially the Supreme Commander-in-Chief.

Key words: victory, freedom, political will, military force fortification, vision of the future, new return smart, clever village project, strategic position, the infrastructure of the country.

QARABAĞIN AZAD OLUNMASI: SİYASİ-İQTİSADİ VƏZİYYƏT

Balakışiyeva Vəfa Tofik qızı

Müəllim

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. İlham Əliyevin yaratdığı yeni infrastruktur öz inkişaf mərhələsinin göstəricisidir. Bununlada işğaldan azad olunmuş ərazilərdə iqtisadi vəziyyət bərpa olunur, yeni qurulmuş proekt üzərində tikinti işləri davam edir. Yeni yaşayış evləri tikilir, hər şey 0-dan başlayıb. Bu Azərbaycan xalqının yeni dirçəliş dövrüdür. Məcburi-köçkünlərimiz öz ata-baba yurdlarına qayıdırdı. Bu Zəfərin əldə edilməsi Tək Azərbaycana deyil Bütün dünyaya bəyan oldu ki Azərbaycan Ordusu necə bir gücə, orduya sahibdir. Prezident İlham Əliyevin söylədiyi kimi, işğaldan azad olunmuş ərazilər dünyanın inkişaf etmiş şəhərlərindən olacaq. Bu qələbəni bizlər Başda Ali Baş Komandan olmaqla, Azərbaycan Ordusuna borclu yuq.

Açar sözlər: qələbə, azadlıq, siyasi iradə, hərbi güc möhkəmlənmə, gələcəyə baxış, yeni qayıdış, ağıllı kənd lahiyəsi, strateji mövqe, ölkənin infrasturuktur.

Sentabrın 27-də düşməne, nəhayət öz yerini göstərmək üçün hərəkətə keçən şanlı Azərbaycan Ordusu Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə tarixə əbədi həkk olunacaq səhifələri yazmaqdadır. Ötən müddətdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ali Baş Komandan İlham Əliyev beş dəfə xalqa müraciət etdib. Birinci dəfə yəni sentabrın 27-də Vətən Müharibəsinin başladığını, növbəti dəfələrdə isə bu müharibənin yeni zəfər xəbərlərini xalqa çatdırmaq üçün Oktyabrın 4-də ilk qazi şəhər Cəbrayılın oktyabrın 9-da Hadrut qəsəbəsinin mərkəzi hazırda Xocavənd rayonunun ərazi-inzibati bölgüsünə daxildir. Azad olunduğunu elan Füzuli və Zəngilan rayon mərkəzlərində düşmənin ayağı kəsilib, hər iki şəhərdə Azərbaycan bayrağı dalğalanır.

Bunlarla yanaşı Cəbrayıl, Füzuli, Xocavənd Zəngilan habelə şimalda Ağdərə rayonlarının ümumillikdə 80-ə yaxın kəndi işğaldan azad edilib. Beləliklə, Vətən Müharibəsinin 24-günüdə Azərbaycanın müzəffər Ordusu Ermənistanın işğalı altındakı torpaqlarımızın təxminən üçdə-birini o cümlədən üç rayon mərkəzini azad edib. 30 illik həsrətdən son qoyuldu. Uzun illər doğma torpaq həsrəti sona çatdı.

Biz öz üzərimizə düşən missiyani şərəflə yerinə yetirdik və yetirəcəyik ölkəmizin ərazi bütövlüyünü bərpa etdik və edəcəyik. Doğurdan da çox böyük peşəkarlıq, məharət, şücaət tələb edən döyüşlər oldu. 30 il ərzində düşmən təmas xəttində o qədər möhkəm istehkam qurulmuşdur ki, bəziləri hesab edirdi ki, Füzuli şəhərini işğaldan azad etmək mümkün deyil. Həttdə ən tanınmış mütəxəssislər belə fikirdə idi ki, Füzulini götürmək onu işğaldan azad etmək üçün bəlkə aylarla vaxt lazım olacaq və bu əməliyyat uğurla nəticələndi. Prezident qeyd etdi ki, işğaldan azad edilən bütün şəhər və kəndlərimiz yenidən qurulacaq o yerlərə həyat qayıdacaq. Necə ki vaxtı ilə Ulu öndərin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusu Füzuli rayonunun 22 kəndi işğaldan azad edib, o cümlədən Horadiz qəsəbəsini. Horadiz qəsəbəsi çox abad və müasir şəhərə çevrilibdir. İşğaldan azad edilmiş kəndlərdə Füzulilər yaşayır. Əhalisinin təqribən yarısı məskunlaşıbdir. Xalqımızın dövlətimizin ən parlaq səhifəsini birlikdə yazırıq. Dövlət başçısı vurğulayıb ki, Füzuli əməliyyatı rəmzi mənə daşıyır. Bizim

dəqiqəlik sükutla yad edilməsi üçün parad iştirakçılarına müraciət edib. Şəhidlərimizə Allahdan rəhmət diləyib. Yaralı qazilərimize Allahdan şəfa diləyib. Türkiyədən gəlmiş böyük nümayəndə heyəti, türk əsgər və zabidləri iştirak ediblər. Bu bir daha bizim birliyimizi, dostluğumuzu və qardaşlığımızı göstərir. Vətən müharibəsinin ilk saatlarından Türkiyənin haqq işimizə verdiyi dəstəyin önəmini vurğulayan dövlətimizin başçısı deyib: “Türkiyə Respublikasının Prezidenti Cənab Rəcəb Tayyib Ərdoğan” açıq birmənalı və sərt açıqlamaları Azərbaycan xalqını çox sevindirdi.

Hardan sənin oldu bizim Qarabağ?
Adı sahibini demirmi aşkar?
Xoşluqla verməzlər torpağı, ancaq
Qanla möhürləyib, zorla alarlar.
İsa bulağının zümzüməsini,

Cabbarın, Seyidin, Xanın səsinə,
Dalğalı Qarabağ şikəstəsini,
Babək türbəsini necə pay verim?

“Türkiyə Respublikasının Prezidenti Cənab Rəcəb Tayyib Ərdoğanın söylədiyi” şeirdə (B.Vahabzadənin şeiri) demişdir ki, Türkiyə Hər zaman Azərbaycanın yanındadır. Bu birliyimiz qardaşlığımızın təzahürüdür. Türkiyənin Azərbaycana verdiyi siyasi mənəvi dəstək hər bir Azərbaycan vətəndaşını qürürləndirir. Dövlət başçısı qeyd edib ki, Azərbaycan əraziləri 30 ilə yaxın işğal altında idi. 1990-cı ilin əvvəllərindən Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti torpaqlarımızın işğal altına düşməsinə səbəb olmuşdur. Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasəti hələ 1980-ci illərin sonlarından başlamışdır. O vaxt indiki Ermənistan Respublikasında yaşamış 100 minlərlə Azərbaycanlı öz dədə-baba torpaqlarından didərgin salındı. Zəngəzur İrəvan Göyçə mahalı Azərbaycanın tarixi torpaqlarıdır. Biz dünyada gedən prosesləri diqqətlə izləyirik və görürdü ki, son illərdə beynəlxalq hüquq, onun norma və prinsipləri kobudcasına pozulur. Bəzi ölkələr güc tətbiq edərək öz məqsədlərinə çatırlar. “Beynəlxalq hüquq BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri kağız üzərində qalır” deyən Prezident sentyabrın 24-də BMT Baş Assamblyasının samitində çıxış edərək Ermənistanın yeni müharibəyə hazırlaşdığı barədə xəbərdarlıq etdiyini diqqətə çatdırıb. Bu il bizə qarşı üç dəfə hərbi təxribat törədildi. İyul ayında Ermənistan-Azərbaycan dövləti sərhədində hərbi-təxribat törədildi və Ermənistan bizim torpaqlarımızı işğal etmək istədi amma Azərbaycan Ordusu layiqli cavabını verdi və biz onları yerində oturtduq. Avqust ayında Azərbaycana diversiya qrupu göndərildi və diversiya qrupu da zənginləşdirildi. Nəhayət Ermənistan Baş Naziri Kapituliyasiya aktına imza atdı, bununla da Qarabağ Azərbaycandır söylədi.

İqtisadi vəziyyət: Yuxarı Qarabağın iqtisadi rayonunda iqtisadiyyatın əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir. Kənd təsərrüfatının başlıca sahələri üzümçülük, taxılçılıq, meyvəçilik, pambıqçılıq və tütüncülükdür. Üzümün məhsuldarlığına görə iqtisadi rayon xüsusilə seçilir. İqtisadi rayonda heyvandarlıq, əsasən ətlik-südlük, yüksək dağlıq sahələrdə isə ətlik-yunluq istiqamətlərində inkişaf etmişdir. Regionda həmçinin meyvə, kartof, bostan-tərəvəz məhsulları becərilir. Burada barəmə saxlanması üçün geniş sahələrdə tut bağları salınmışdır. İqtisadi rayon sənayesi yerli kənd təsərrüfatı xammalının emalına əsaslanır. Şərabçılıq konserv məhsullarının istehsalı digər kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı yeyinti sənayesinin əsas sahələridir.

Turizm: Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu Bakı –Şuşa turizm məşrutu üzərindədir. Turizm ixtisaslaşması –sağlamlıq-müalicə, dərketmə rekreasiya istiqamətində olmuşdur. Burada təbii və antropoloji abidələr çox, fauna və flora zəngindir. Murovdağ və Qarabağ silsilələri geniş yer tutur. Murovdağ silsiləsinin yüksək zirvələri bəzən il boyu qarlı olur. Bu qış turizm üçün əlverişlidir. Silsilələr və onların yan qollarının çaylarla parçalanması nəticəsində dərin və sıldırım yamaclı dərələr əmələ gəlmişdir. Orta dağlıqda çay dərələrinin genişləndiyi sahələrdə mənərəli dağarası çökəkliklər (Dovşanlı, Orta Xankəndi və s) vardır. Yuxarı Qarabağ bölgəsi respublikamızın meşəli ərazilərindədir. Ərazisinin 30%-i meşələrdədir. “Qafqaz konservatoriyası” adlandırılan Qarabağ Azərbaycanın xalq musiqisi və poeziyası diyarıdır. Turşusu və İsa bulağı tarixən Qarabağın poeziya və musiqi məclislərinin təşkil edildiyi ocaq kimi də tanınırdı. Azərbaycanda yeganə olaraq Şuşa rayonu ərazisində bitən nadir Xarıbülbul çiçəyi Qarabağın musiqi və gözəllik rəmzinə çevrilmişdir.

Yuxarı Qarabağ bölgəsi tarixi-mədəni abidələrlə zəngindir. Bölgədə Dünya əhəmiyyətli memarlıq və arxeoloji abidələr vardır. Ağdam rayonunun Xaçın Türbəli kəndində türbə(XIX əsr) Cəbrayıl rayonunda 11 tağlı (XI-XII) və 15 tağlı (XIII əsr) Cəbrayıl rayonunda 11 tağlı (XI-XII) və 15 tağlı (XIII əsr) Xudafərin körpüləri məşhurdur. Dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidələrə Xocavənd rayonun Azıx, Tağlar mağaraları (

paleolit dövrü), Ağdam rayonunun Əfətli kəndində Çalağantəpə yaşayış yeri (eneolit dövrü), Quzanlı qəsəbəsində Leylantəpə yaşayış yeri (eneolit dövrü) Ağdam şəhərində Üzərliktəpə yaşayış yeri (tunc dövrü), Tərtər rayonunda Borsunlu kurqanları (tunc və ilk dəmir dövrü), Cəbrayıl rayonunun Xubyarlı kəndində Niftalı kurqanları (tunc dövrü) aid edilir. Xocavənd rayonunda ən qədim tarixə malik alban məbədi IV-VI əslərə aid edilir (Süsənlik kəndi). Şuşada XVIII əsdə yaşamış xanların evləri, saylar, qəsrlər , məscidlər, türbələr (XVIII-XIXəs) çoxdur. Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam rayonlarının tarixi kəndlərində çox sayda qala, məscid və digər inanc yerləri vardır. Əfsuslar olsun ki, bölgənin bütün sərvətləri, o cümlədən turizm-reaksiya ehtiyatlanan erməni işğalçıları tərəfindən istismar edilib və dağıdılmışdır .

Azərbaycan mədəniyyətini məhv edən Terrorist, vəhşi cani Ermənistan Dövləti

Oktyabr ayının 12-də Mədəniyyət obyektlərinin oğurlanması və qeyri-qanuni ixracı ilə bağlı beynəlxalq onlayn konfransı keçirilib. Konfrans UNİDRUA Konversiyasının 25-ci ildönümünə həsr olunmuşdu. Konfransda iştirak edən mədəniyyət işçiləri Ermənistan silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərdə baş verənləri misal gətirib. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində dağıdılan talan edilən mədəniyyət ocaqları , tarixi memarlıq abidələri olan tikililər məhv edilib. digər tarixi –mədəni abidələrin məhv edildiyini, yüz minlərlə mədəni əşya və muzey eksponatlarının qarətə məruz qaldığını konfrans iştirakçılarının diqqətinə çatdırılıb. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində dağıdılan talan edilən mədəniyyət ocaqları , tarixi memarlıq abidələri olan tikililər məhv edilib. Azərbaycan Xalqının saxtalaşdırmaya və mənimsənilməyə məruz qalan zəngin mədəni irsi ilə bağlı həqiqətlərin beynəlxalq “ Qarabağda-mədəniyyətimizin beşiyi adlı lahiyəyə start verilib. Lahiyə çərçivəsində mədəni irsimizə qarşı vandalizm aktları, əzəli yurd yerlərimizdəki abidələr, tarixi həqiqətlərin yerli və dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılması üçün hazırlanan məlumatların müxtəlif dillərdə global internet məkanında, o cümlədən sosial şəbəkələrdə yayılması nəzərdə tutulur. Artıq lahiyə çərçivəsində bir çox abidələrimiz haqqında məlumatlar hazırlanaraq təqdim edilib. Bu Azərbaycanın tək cə torpaqları uğrunda mübarizəsinin deyil, həm də həmin ərazilərdəki tarixi mədəni abidələrini qorumaq cəhdlərinin sübutudur. ”

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bakı Xəbər. (2017). № 98.
2. Xalq qazeti. (2020). 9 dekabr.
3. Qarabağın tarixinə bir baxış. Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsi (2005). // Tammətənlı elektron materiallar məcmuəsi. – Bakı.
4. Məmmədov N. (2010). Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ bölgəsinin şəhər və rayonlarının tarixi (XX əsrin 20-90-cı illəri). – Bakı: Təhsil.
5. Səs qazeti. (2020). 10 noyabr.
6. <https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/dagliq-qarabag-ve-etraf-regionlarin-enerji-potensialı>
7. http://www.tipii.edu.az/nodupload/editor/files/Biologiya_7-8.pdf.

УДК 327.140.8

POLICY OF MULTICULTURALISM IN THE CONTEXT OF THE AZERBAIJAN STATE

Lamia Maharramova

PhD student

Baku Slavic University, Azerbaijan

Orcid id: 0000-0003-3906-7096

Abstract. The article highlights the phenomenon of Azerbaijan multiculturalism as a phenomenon native to the multinational Azerbaijan people. The mission of the national leader Heydar Aliyev and the role of President of Azerbaijan Ilham Aliyev in the development of the policy of multiculturalism in Azerbaijan are underlined.

The article emphasizes that the policy of multiculturalism is the strategic course of the Azerbaijan state. Both in the field of interethnic and religious relations, and in the field of multicultural values, Azerbaijan has centuries-old traditions. It is very important to take care of them, to give them a systemic character, to achieve their consistent development. This is required by such a unique phenomenon, which can be defined as the multicultural security of the country.

States that are able to ensure their multicultural security as well as in the economic, energy, food and other areas, in today's difficult political environment, of course, feel more confident, more independent and more free. Azerbaijan is one of such rare countries. The successful application of this doctrine is a striking indicator of the effectiveness of the principles not of isolation and confrontation, but of the consolidation and unity of different peoples.

The article notes that Azerbaijan is a multinational state that unites Western and Eastern civilizations from both geopolitical and spiritual points of view. According to the unanimous assessment of international experts and specialized research centers, modern Azerbaijan is a model of a country in which harmonious national-ethnic relations have been formed. A unique experience has been accumulated in transforming cultural diversity into a factor in the development and security of society.

Key words: multiculturalism, patriotism, Motherland, compatriots, culture, history, modernity.

ПОЛИТИКА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В КОНТЕКСТЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Магеррамова Ламия Джангир кызы

Докторант

Бакинский славянский университет, Азербайджан

Аннотация. В статье освещается феномен азербайджанского мультикультурализма как явления, исконно присущего многонациональному азербайджанскому народу. Подчеркивается миссия общенационального лидера Гейдара Алиева и роль Президента Азербайджана Ильхама Алиева в развитии политики мультикультурализма в Азербайджане.

В статье подчеркивается, что политика мультикультурализма представляет собой стратегический курс Азербайджанского государства. Как в сфере межнациональных и религиозных отношений, так и в области мультикультуральных ценностей в Азербайджане имеются сложившиеся веками традиции. Беречь их, придать им системный характер, добиваться их последовательного развития очень важно. Этого требует такое по-своему уникальное явление, которое можно определить как мультикультуральная безопасность страны.

Государства, которые в состоянии обеспечить свою мультикультуральную безопасность так же, как в экономической, энергетической, продовольственной и других областях, в сегодняшней сложной политической обстановке, конечно же, чувствуют себя более уверенно, более независимо и более свободно. Азербайджан одна из таких редких стран. Успешное применение данной доктрины - яркий показатель эффективности принципов не обособления и конфронтации, а консолидации и единства разных народов.

В статье отмечается, что Азербайджан – многонациональное государство, объединяющее западную и восточную цивилизации как с геополитической, так и духовной точек зрения. Согласно единодушной оценке международных экспертов и профильных научно-исследовательских центров, современный Азербайджан - модель страны, в которой сформированы гармоничные национально-этнические отношения. Накоплен уникальный опыт превращения культурного многообразия в фактор развития и безопасности общества.

Ключевые слова: мультикультурализм, патриотизм, Родина, соотечественники, культура, история, современность.

Культура народа — постоянная, динамично обновляющаяся и развивающаяся общественно-значимая величина. Она непрерывно обогащается и пополняется новым содержанием и смыслом, преображая общество, предоставляя верные ответы на многие непростые вопросы времени. Традиционно культура народа олицетворяет синтез его интеллекта и духовности, являясь созидательной основой бытия, самосознания и самовыражения в мире народов и культур. В данном масштабном контексте следует понимать великую созидательную миссию культуры как источника одухотворения и развития азербайджанского народа, приверженного мультикультурализму, объединяющему под эгидой национального согласия и веротерпимости представителей разных народов и культур.

Мультикультурализм с предельной простотой и наибольшей полнотой выражает духовный мир азербайджанского народа. Азербайджанский народ всегда был радушным хозяином на своей земле. Он является многонациональным, синтезирующим западную и восточную цивилизации, провозглашающим политику миролюбия со всеми странами и народами (как внутри нашей страны, так и вне ее) сплотившим под эгидой веротерпимости и взаимопонимания представителей самых разных национальностей и конфессий. Геополитические условия нашей страны, биологический код азербайджанского народа, исконные многонациональные традиции благоприятствовали формированию соответствующей устойчивой среды, обеспечивающей свободное и прогрессивное развитие азербайджанского народа в мире народов и культур.

Мультикультурализм внутренне присущ Азербайджану прежде всего потому, что им пронизана история становления и развития многонационального азербайджанского народа. Веками на древней азербайджанской земле в мире и благополучии бок о бок проживали представители десятков народов и этносов (на сегодня их число достигает порядка шестидесяти). Традиции толерантности и радушия, гостеприимства и веротерпимости, которыми всегда славилась азербайджанская земля снискали азербайджанскому народу уважение и авторитет во всем мире. В различные эпохи данные критерии являлись устойчивым показателем менталитета азербайджанского народа, его духовности, особенностей самосознания, психологии, религиозных и национальных ценностей. «Лучший путь того, чтобы народы ближе узнали друг друга, – это культура... У Азербайджана древняя история, богатая культура, высокие национальные ценности, которые он сохраняет», - отмечал Президент Азербайджана Ильхам Алиев (Азербайджан и Швейцария рассматривают друг друга как реальных партнеров, avciya.az/ru/index.php?newsid=4814).

Общенациональный лидер Гейдар Алиев, создав идеологию азербайджанства, объединившую под эгидой любви и преданности Родине представителей всех народов и национальностей, населяющих Азербайджан, перевел неисчерпаемое и величественное духовное наследие азербайджанского народа, его органичный, исконный мультикультурализм в политическую плоскость. Отношение к языкам и культурам разных народов нашей страны, развитие азербайджанства как неотъемлемого фактора и определяющего символа азербайджанского народа, разработанные непосредственно под его руководством, были закреплены в соответствующих указах, распоряжениях и постановлениях, явились основополагающим принципом главного Закона страны – Конституции Азербайджанской Республики. Провозгласив тезис «духовные ценности каждого проживающего в Азербайджане народа являются общим достоянием Азербайджана» (Ибрагимова, 2010), Гейдар Алиев тем самым утвердил собирательный образ нашего народа, его принципы и устои, неподверженные обстоятельствам времени и действий.

Политика общенационального лидера Гейдара Алиева была направлена на утверждение в непростые 90-е годы устойчивого согласия и равновесия в азербайджанском обществе. Так, когда на этапе развала СССР во всем СНГ бушевали этнические войны, в Азербайджане обрели убежище турки-месхетинцы из Узбекистана, курды, другие братские народы. И это происходило в государстве, 20 % территории которого оказалось оккупировано, а более миллиона граждан стали беженцами на собственной земле! Вспомним слова общенационального лидера: «Исторические судьбы азербайджанского народа при всей их неповторимости и своеобразии многими своими сторонами схожи, а в главном – едины с историческими судьбами других народов...» (Жить в согласии – дело всей страны, rg.ru/2015/07/28/soglasie.html).

Президент Азербайджана Ильхам Алиев обозначил новые горизонты данного развития. Как подчеркивает глава Азербайджанского государства, «альтернативы мультикультурализму не существует. В Азербайджане мультикультурализм живет и развивается» (Состоялась встреча с участниками Международной летней школы, azertag.az/ru/xeber/Sostoyalas_vstrecha_s_uchastnikami_Mezhdunarodnoi). В своем выступлении на Форуме лидеров 38-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО Ильхам Алиев говорил: «В нашей стране представители всех религий живут в условиях мира и дружбы. Наше правительство, государство вкладывает инвестиции не только в строительство мечетей, но и в реконструкцию и строительство православных и католических церквей, синагог. Мы гордимся тем, что одна из самых древних церквей в Кавказском регионе находится в Азербайджане, недалеко от древнего города Шеки.

В то же время, мы гордимся тем, что одна из древнейших мечетей, построенная в 743 году, расположена в древнем азербайджанском городе Шамаха. В Азербайджане представители различных

конфессий за одним столом отмечают религиозные праздники. Поэтому мультикультурализм для нас сегодня не является просто обсуждаемой идеей, независимо от того, насколько она действует и осуществляется. Мультикультурализм – это наши обычаи и традиции. Сегодня мультикультурализм – это не только традиция, но и государственная политика, наш образ жизни. Это возможно, так как мы накопили очень важный опыт в данной сфере» (Президент Ильхам Алиев, [http:// news.day.az/ politics/ 718338.html](http://news.day.az/politics/718338.html)).

Тенденции азербайджанского мультикультурализма на современном этапе – суверенитета нашей страны, государственной независимости и развития демократии, интенсифицируются, принимают все более динамичный характер. Широкомасштабное строительство гражданского общества в Азербайджане на современном этапе на качественно новом уровне определило понимание мультикультурализма как этической и нормативной основы цивилизационного образа жизни, предполагающей, в первую очередь, культуру мышления, образа жизни каждого гражданина Азербайджана и азербайджанского общества в целом. Эти благотворные тенденции ориентируют нас на решение поставленных государством целей и задач, аккумулируют и концентрируют способы их достижения.

На историческом этапе глобализации азербайджанское общество, все глубже и масштабнее постигая собственные исторические, культурные, религиозные и прочие истоки, параллельно активно консолидируется в рамках идеи мультикультурализма. Лозунг "Азербайджан - Родина всех азербайджанцев" характеризует осознание принадлежности единой земле, чувство ответственности за ее судьбу для всех, проживающих на территории Азербайджана, народов, независимо от их национальной и социальной принадлежности, религиозного исповедания и общественно-политических приверженностей.

Идея мультикультурализма, проводимая Президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым, обретает символическое значение и всеобъемлющий смысл. Осуществление в нашей стране эффективных мер по модернизации различных сфер, диверсификации экономики, принятие законов, способствующих всестороннему совершенствованию нашей жизни, интеграции страны в мировое сообщество, последовательное присоединение к различным международным структурам, подписание важнейших договоров и деклараций, - все это свидетельствует о том, что азербайджанский народ привержен избранному курсу на демократию и прогресс. «В соответствии с принципом мультикультурализма, гражданское общество предстает как гражданская сфера среди других, негражданских, как сфера для коммуникации, направленная на производство социальной интеграции. Гражданское общество выступает полем, куда переносятся и где обсуждаются вопросы социальной несправедливости, возникающие в тех или иных функционально дифференцированных сферах общества» - пишет Д.Муслимзаде (Муслимзаде, 2017: с. 59).

Замечательным примером дальновидной, многогранной политики Президента Азербайджана Ильхама Алиева стало создание 15 мая 2014 года Бакинского международного центра мультикультурализма, и с тех пор проводится огромная работа по популяризации знаний в этой области – как в Азербайджане, так и за рубежом, касающихся масштабов данного актуального направления, его истоков, особенностей развития, устойчивых перспектив. «Реализуемые Бакинским международным центром мультикультурализма проекты разнообразны и интересны, они не повторяют, а дополняют друг друга» (Abdullayev, 2014). Закономерным явилось и то, что 2017 год был объявлен в Азербайджане Годом мультикультурализма.

Азербайджан в современном мире – одновременно патриархальное и светское, современное государство, восточное и западное, для которого, как и прежде, но в еще большей степени, характерно смешение этносов, языков и религий, как и прежде, но в еще большей степени. С этой точки зрения, наше обновляющееся общество прекрасно в своем динамизме и устремленности, всестороннем и непрекращающемся развитии. Начало XXI века стало для нашей страны поистине историческим этапом качественных преобразований, завоевания демократических ценностей. Это обусловлено позитивными общественно-политическими процессами в Азербайджанской Республике, всесторонней интеграцией в мировое сообщество и одновременно углублением национального самосознания.

Азербайджан в очередной раз «широко шагнул» – из одной эпохи в другую. Баку закономерно стал центром упорядочения политических и экономических процессов на крупном региональном пространстве. Сегодня здесь решаются судьбы не только Азербайджанского государства, но и прилегающих стран, не только сугубо национальные вопросы, но и транснациональные, межгосударственные. Наша страна в буквальном смысле слова превратилась в форум для диалога

различных цивилизаций и культур, место встреч, которое, как известно, изменить нельзя. Сегодня Азербайджан представляет собой место активных дипломатических контактов, поле интенсивных переговорных процессов, деятельности различных международных организаций, подписания важнейших исторических документов. Это многокультурное, полиэтническое, толерантное, готовое ко все новым свершениям и встречам современное государство.

Словно, на глазах преображается, хорошеет наша столица, как и весь Азербайджан. Это и мозаика различных архитектурных стилей, и исторических пластов. Основа национальной музыкальной культуры азербайджанского народа – мугам – давно вышел за пределы традиционной этнической ниши. Доброй традицией стало проведение в Азербайджане Международных гуманитарных форумов, на которых присутствуют известные политические и общественные деятели, видные представители науки и культуры. Проводимая в Азербайджане политика мультикультурализма все больше завоевывает умы и сердца людей не только в нашей стране, но и далеко за ее пределами. Как подчеркивала участница Пятого Бакинского международного гуманитарного форума, директор Центра российско-азербайджанской дружбы Наталия Красовская, «Президент Азербайджана Ильхам Алиев отметил очень важную деталь: большим достоянием страны является то, что здесь никогда не было противостояния на религиозной и национальной почве. И причина очень проста: дело в том, что в Азербайджане мультикультурализм никогда не был идеей, насаждаемой сверху. Полиэтничность, поликонфессиональность здесь всегда были нормой. Разные культуры в стране не притираются друг к другу «через не могу» - они находятся в постоянном диалоге, они непрерывно взаимодействуют и обогащаются. Поэтому нет ничего удивительного в том, что руководство Азербайджана возвело мультикультурализм в ранг государственной политики и видит своей задачей не только сохранение этих традиций в стране, но и распространение их во всем мире. А то, насколько рабочей является эта модель, можно наблюдать, что называется, в режиме реального времени...» (Участница Бакинского гуманитарного форума Наталия Красовская, <http://moscow-baku.ru/news/society/uchastnitsa>).

Благодаря масштабной благотворительной деятельности Фонда Гейдара Алиева во главе с его президентом Мехрибан Алиевой культурное достояние Азербайджана заняло достойное место в наследии мировой культуры, завоевало большую популярность далеко за пределами нашей страны. Международный имидж организации, а вместе с ним и уважение, признание значимости, веса и авторитета нашей страны во всем мире растут с каждым днем. В качестве примера достаточно привести впечатляющую цифру: «Только за 10 лет Фонд Гейдара Алиева принял участие в реставрации 50 религиозных, исторических и культурных памятников в Азербайджане, а также в реставрации свыше 40 религиозных и культурных памятников в различных странах и городах мира... Только за несколько лет Фонд Гейдара Алиева провел в различных странах и городах мира более 250 имиджевых мероприятий, среди которых Дни культуры Азербайджана, музыкальные праздники, открытие павильонов Азербайджана в самых престижных выставочных салонах мира, например, на Венецианском биеннале современного искусства, и многое другое» (Ахундова, 2016: с.237).

Выступая на церемонии вручения премии «Человек 2015 года», Мехрибан Алиева сказала: «Наша цель заключается в том, чтобы популяризировать Азербайджан в мире не только как страну, обладающую большими энергоресурсами, но и как страну с богатой историей и культурой... Огромный вклад в этой области внес Фонд Гейдара Алиева. На каждом из таких мероприятий мы стараемся довести до мировой общественности исторические реалии Азербайджана. Я всегда неоднократно рассказываю о Нагорном Карабахе, признанном мировой общественностью как неотъемлемая часть Азербайджана, и прилегающих к нему семи районах, об оккупации 20 % территории нашей страны, о том, что миллион азербайджанцев стали беженцами и вынужденными переселенцами. На оккупированных территориях враг взял на прицел наше культурное и историческое наследие... на этих территориях имеется около 900 культурных, религиозных и исторических памятников Азербайджана. Большинство из них уничтожены. Конечно, пользуясь этой возможностью, мы каждый раз поднимаем данную тему, каждый раз говорим об этом...» (Мехрибан Алиева, <https://ann.az/ru/mehriban-alieva>).

Модель мультикультурализма в Азербайджане предоставляет возможность осмысления его в общечеловеческом контексте. Речь идет о факторе единения стран и народов на основе цивилизационных общечеловеческих ценностей. Уделяя особое внимание всему, что связано с нашей страной, ее прошлым, настоящим и будущим, Президент Ильхам Алиев неизменно подчеркивает, что, познавая собственные истоки, нам одновременно необходимо стремиться как можно активнее

сотрудничать со всеми, кого интересуют Азербайджан и азербайджанский народ. Данная позиция главы нашего государства объединяет граждан республики и весь мир в единое гармоничное целое. «Несмотря на то, что у нас очень сильны религиозные и национальные традиции, Азербайджан - это светское государство... Поэтому мы в Азербайджане, говоря "глобализация", имеем в виду международное сотрудничество, добрые отношения, дружбу», - отмечал Президент Азербайджана Ильхам Алиев на Бакинской саммите религиозных лидеров мира (В Азербайджане в полной мере обеспечены религиозные свободы).

В более широком смысле политика азербайджанского мультикультурализма основана на взаимопонимании азербайджанского народа с представителями всех стран и регионов мира. Одновременно с тем, что понятие культуры выражается в самоидентификации азербайджанского народа, мы ощущаем себя в единстве со всеми прогрессивными нациями и народами мира и привносим в мировое сообщество собственный цивилизационный опыт и стиль жизни.

Список использованной литературы

1. Abdullayev K. (2014). Ulu Öndər Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisi kimi // Azərbaycan gəzeti. 23 iyul.
2. Азербайджан и Швейцария рассматривают друг друга как реальных партнеров. // <http://avciya.az/ru/index.php?newsid=4814>.
3. Ахундова Э. (2016). Ильхам Алиев. – М.: РОССПЭН.
4. В Азербайджане в полной мере обеспечены религиозные свободы // Президент Ильхам Алиев.
5. Жить в согласии – дело всей страны.// <https://rg.ru/2015/07/28/soglasie.html>
6. Ибрагимова Дж. (2010). Азербайджан в мире и мир в Азербайджане – на это была направлена политика Гейдара Алиева // Бакинский рабочий. 1 июня.
7. Мехрибан Алиева: «Я очень счастлива». Об этом сказала на церемонии вручения премии «Человек 2015 года» президент Фонда Гейдара Алиева Мехрибан Алиева // <https://ann.az/ru/mehriban-alieva-ya-ochen-schastliva/>.
8. Муслимзаде Д. (2017). Принцип мультикультурализма в теории гражданского общества // Dövlət və din ictimai fikir toplusu. № 2 (49). mart-aprel. – С. 54-60.
9. Президент Ильхам Алиев: Территориальная целостность Азербайджана имеет такую же ценность, как и территориальная целостность любой другой страны // <http://news.day.az/politics/718338.html>.
10. Состоялась встреча с участниками Международной летней школы «Мультикультурализм как образ жизни в Азербайджане: учись, исследуй, делись» // http://azertag.az/ru/xeber/Sostoyalas_vstrecha_s_uchastnikami_Mezhdunarodnoi_letnei_shkoly_Multikulturalizm_kak_obraz_zhizni_v_Azerbaidzhane_uchis_issledui_delis-873116
11. Участница Бакинского гуманитарного форума Наталия Красовская: Действенность мультикультурализма в Азербайджане можно наблюдать в реальном времени. // http://moscow-baku.ru/news/society/uchastnitsa_bakinskogo_gumanitarnogo_foruma_direktor_tsentra_rossiysko_azerbaydzhanskoj_druzhy_nata/.

PHILOSOPHY / FƏLSƏFƏ ELMLƏRİ

UOT: 1 (091)

BENEDICT SPINOZA: AT THE INTERSECTION OF EASTERN AND WESTERN CULTURES

Zaur Rashidov

Scientific Researcher, PhD student

Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Philosophy and Sociology

zaur20@mail.ru

Orcid id: 0000-0002-4504-1856

Summary: The philosophical system of the famous Dutch philosopher of the 17th century Benedict Spinoza (1632-1677) stands out for its uniqueness among all other teachings that arose in the era of rationalism. The formation of his ideas, along with ancient Greek, Roman, Hellenistic, medieval Western scholasticism, European philosophy of modern times, was greatly influenced by medieval Muslim philosophers. In addition, in geography, where Islamic culture was formed in the Middle Ages, as well as the Jewish philosophy that formed with it, and the numerous philosophers representing this philosophy, Spinoza was particularly influenced. Spinoza, who embodied elements of various cultures and rich philosophical worldviews, is for this reason a philosopher who stands out in the rational philosophy of Western Europe in the 17th century. In this sense, the uniqueness of spinozism is a phenomenon of its syncretism. Spinoza's views and his philosophical doctrine in general often do not fit into the framework of European philosophy of modern times. In some cases, Spinoza's ideas are fully consistent with the spirit of the Middle Ages. Based on the development of the natural sciences and in synthesis with the rational episteme formed in the 17th century, the philosophical spirit of the Middle Ages creates a unique unity in his famous "Ethics". The definition of Spinoza as a pantheist-spinozist follows from this controversial position. Spinozism practically managed to influence, to one degree or another, the entire dynamics of the development of Western European philosophy, starting from the 17th century and into subsequent epochs. Having embodied the rich philosophical heritage of various historical epochs, spinozism retains its relevance today.

Key words: pantheism, stoicism, neo-platonism, kabbalah, averroism, wahdat al-wujud, spinozism

BENEDİKT SPİNOZA: ŞƏRQ VƏ QƏRB MƏDƏNİYYƏTLƏRİNİN KƏSİŞMƏSİNDƏ

Rəşidov Zaur Firidun oğlu

Elmi işçi, doktorant

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə: XVII əsrin məşhur Niderland filosofu Benedikt Spinozanın (1632-1677) fəlsəfi sistemi öz unikalığı ilə, rəşadət əsərində meydana gələn bütün digər təlimlərdən seçilməkdədir. Onun fikirlərinin formalaşmasına, Antik Yunan, Roma, ellinizm, orta əsr Qərb şolastikası, Yeni dövr Avropa fəlsəfəsi ilə yanaşı, orta əsr müsəlman filosoflarının da böyük təsirləri olmuşdur. Eləcə də, orta əsrlərdə İslam mədəniyyətinin formalaşdığı coğrafiyada, onunla bərabər formalaşan yəhudi fəlsəfəsi və bu fəlsəfəni təmsil edən çoxsaylı filosofların da Spinozaya təsirləri xüsusidir. Fəqli mədəniyyətlərin və zəngin fəlsəfi dünyagörüşü sistemlərinin elementlərini özündə toplayan Spinoza, məhz bu səbəbdən, XVII əsr Qərbi Avropa rəşadət fəlsəfəsində fərqli baxışları ilə seçilən bir filosofdur. Bu mənada, spinozizmin unikalığı həm də, onun sinkretizmindən də doğan bir fenomendir. Spinozanın baxışları və ümumiyyətlə bütövlükdə fəlsəfi təlimi, əksər hallarda yeni dövr Avropa fəlsəfəsinin çərçivəsinə uyğun deyil. Bəzi hallarda isə, Spinozanın fikirləri tamamilə orta əsrlər ruhundadır. Təbiət elmlərinin inkişafı əsasında və XVII əsrdə formalaşmış rəşadət epistemi ilə sintezdə, orta əsrlərin fəlsəfi ruhu, onun məşhur "Etika"sında özünəməxsus bir vəhdət yaratmaqdadır. Spinozanın panteist-spinozist kimi dəyərləndirilməsi də, bu ziddiyyətli vədətdən irəli gəlməkdədir. Spinozizm XVII əsrdən başlayaraq sonrakı dövnlərdə də demək olar ki, Qərbi Avropa fəlsəfəsinin bütün inkişaf dinamikasına bu və ya digər dərəcədə təsir edə bilmişdir. Müxtəlif tarixi dövnlərin zəngin fəlsəfi irsini özündə toplayan spinozizm, bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır.

Açar sözlər: panteizm, stoisizm, neoplatonizm, kabbala, averroizm, vəhdəti-vücut, spinozizm

XVII əsrin çoxsaylı elmi yenilikləri ümumilikdə Qərbin fəlsəfi mənzərəsini də əsaslı surətdə dəyişirdi. Fəlsəfə tarixinin yeni mərhələsi olan rəsonalizm dönəmi, Qərbi Avropada din ilə fəlsəfə arasında davam edən uzunmüddətli mübarizəni də fərqli məcraya yönəltməyə başladı. Artıq bu əsrdən etibarən fəlsəfə, əldə olunan elmi yenilikləri də əsas götürərək, əvvəlki əsrlər ilə müqayisədə xeyli dərəcədə müstəqillik qazandı. Fəlsəfənin qeyd olunan əsrin elmi nailiyyətləri ilə də gücləndirilmiş rəsonal və təbii-elmi əsaslara malik arqumentləri, dinin rəsonal düşüncədən daha çox iradəyə bağlı qeyri-elmi arqumentlərini üstələməyə başladı. XVII əsr Qərbi Avropa rəsonalizminin banilərindən biri hesab olunan Rene Dekart (1596-1650) bir çox yeni elmi-riyazi metod və fəlsəfi prinsiplər hazırlasa da, onun latınlaşmış soy adı (Cartesius) ilə bağlı şübhəçi-skeptik özümlə malik karteziyançılıq təlimi, fəlsəfənin əsas problemi olan maddi və mənəvi dualizminin səddini də heç cür aş bilmədi. Bu cəhətdən, Benedikt Spinozanın (1632-1677) fəlsəfi sistemi XVII əsr karteziyan fəlsəfəsinin sonadək həll ed bilmədiyi məsələlərin həlli üzərindən inkişaf edirdi. Spinoza Dekartın iki substansiyasını bir-birinə müncər edən üçüncü bir müstəqil ilahi qüvvənin varlığını inkar edirdi. Bununla da, Spinoza karteziyan dualizmini, mistik monizmə çevirərək bir növ "geriyə" addım atmış kimi də göründü. Fikrimizcə, rəsonalizmin fitrətində gizli bir dualizm var. Ümumiyyətlə rəsonal düşüncəyə bölücü və ayırıcı bir mahiyyət daxilən xasdır.

Bu cəhətləri ilə, Spinozanın fəlsəfi təlimi bir qədər "köhnəlik ruhunda" görünürdü. Rekonkista zamanı Pireney yarımadasından Niderlanda köç etmiş səfərad yəhudilərinin nəslindən olan Spinozanın fərqli düşüncələri XVII əsrdə formalaşmış, Qərbin rəsonal özümlü üstünlük təşkil edən fəlsəfi çərçivələrindən xeyli dərəcədə kənara çıxdı. Digər tərəfdən Spinoza da, öz dönəminin xarakterik filosofu kimi, XVII əsrin əsas elmi paradiqması - əqlin iradədən, elmin dindən üstünlüyü məsələsində tam olaraq rəsonalist mövqə tuturdu. O, müqəddəs yazıları tənqid edərək moizələrdə axtarılan həqiqətləri də inkar edirdi. Spinoza kor-koranə itaətkarlığa qarşı, qəti şəkildə əqlin birmənəli olaraq azadlığı ideyasını qoyurdu. İnsanı düşündürən bütün sualların cavablarını təbiətdə axtarmaq, bütün həqiqətləri təbii qanunlar vasitəsi ilə izah etmənin zəruriliyini israrla önə çəkirdi. Bununla belə, "Spinoza müqəddəs yazıların əbədiyyəti və onlarda öz əksini tapan əxlaqi dəyərlərin universallığını da qəbul edirdi" (James, 2012: s.67).

XVII əsrin əksər rəsonalist filosofları kimi Spinoza da, ortodoksal din xadimləri tərəfindən tənqid olunurdu. Bilavasitə Niderland yəhudi icmasının səyləri ilə əsərlərinin dərc edilməsi və fikirlərinin geniş kütlələrə təbliğ edilərək yayılması yolverilməz hesab edilirdi. Spinozanın həyatda olduğu zamandan başlayaraq, ölümündən sonra da eyni xətt üzəndə davam edən bu kimi neqativ hallar, XVIII əsrin ortalarından başlayaraq öz vektorunu dəyişməyə başladı. "XVIII əsrdə Bernard Nihoff (Bernard Nieuhoff) (1747-1831) öz həmyerlisi olan Spinozanın fəlsəfi irsini yenidən dirçəltməyə çalışsa da, bu cəhd uğurlu olmadı" (Bunge, 2012: s.157). Köhnəlik və yenilik arasında qalaraq, ölümündən sonrakı növbəti əsrdə unudulan, "fərqli rəsonalist olan Spinozaya" (Mack, 2010: s.19) qayıdışın əsası, "1765-ci ildə Qothold Efraim Lessinq (1729-1781) tərəfindən qoyuldu" (Stewart, 2006: s.308). Eləcə də, 1780-ci ildə Fridrix Henrix Yakobi (1743-1819) tərəfindən təşkil edilən və mövzusu panteizm olan disputlarda Spinoza misilsiz şöhrət qazandı. Bu disputların iştirakçıları olan Mozes Mendelson (1729-1786), İohann Qottrid Herder (1744-1803), Yohann Volfqanq Göte (1749-1832) və digər böyük spinozistlərin səyləri nəticəsində Spinoza yenidən məşhurlaşdı. Spinozizm və eləcə də, "spinozist terminləri də məhz bu disputlardan sonra fəlsəfi ədəbiyyata daxil edildi" (Schwartz, 2012: s.46). Qeyd olunan disputların 1785-ci ildə dərc olunması Spinozanın "ikinci doğuluşu"nu şərtləndirdi. "Bu disputlar həm də, alman idealist fəlsəfəsinin formalaşmasına da təkən verdi" (Goetschel, 2004: s.25). Alman idealist fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndəsi olan Georq Vilhelm Fridrix Hegel (1770-1831) də yazırdı ki, "spinozizm hər bir fəlsəfənin başlanğıcıdır" (Westphal, 2003: s.144). Eləcə də, Hegel "spinozizmin xalis idealistik mənada akosmizm (*laməkan-Z.R.*) kimi oxunuşunun da tərəfdarı idi" (Hegel, 2008: s.49). Spinoza haqqında Azərbaycan dilində ilk məqalənin müəllifi Cahangir Nağıyev (1903-1929) də qeyd edirdi ki, "XVII əsrdən XIX əsrədək Spinozanın təsiri altına düşməyən Qərb filosofu tapmaq mümkün deyil" (Nağıyev, 1928: s.34). XVIII-XIX əsrdə Qərbdə geniş yayılan romantizm cərəyanı Spinozanın məşhurlaşmasını daha da sürətləndirdi. Uilyam Vordsvort (William Wordsworth) (1770-1850), Fridrix fon Hardenberq Novalis (1772-1801), Samuel Teylor Kolridc (1772-1834), Persi Biş Şelli (1792-1822), Henrix Heyne (1797-1856) və digər romantiklərin yaradıcılığında Spinoza yüksək zirvələrə qaldırıldı. C.T.Kuk hesab edir ki, "Spinozanın geniş ərazilərə malik ingilis dilli məkənda tanınmasında Kolridcin əməyi müstəsna"dır" (Cook, 2007: s.158). Spinoza Kolridc və Şelliyə təbiətin ideal vəhdətini mistik bir şəkildə tərənnüm edən bir şəxs qismində məlum idi (Hampshire, 1960: s.23). Romantizm cərəyanından da təsirlənən Alman idealist fəlsəfəsinin digər bir görkəmli

epistolalarında da əks olunur (Spinoza, 2002: s.881). Eləcə də, böyük İslam peripatetik filosofu və dahi Aristotelin (e.ə. 384-e.ə. 322) ən məşhur şərhçisi hesab edilən Averroes, yəni İbn Rüşdün (1126-1198) də Spinozaya müəyyən təsirləri olmuşdur. İohan Frans Budde (1667-1729) yazır ki, "averroizm spinozizmin Spinozadan əvvəlki formasıdır" (Sgarbi, 2013: s.260). Spinozanın daha bir Əndəlis filosofu İbn Tufeylin (Abubacer) (1105-1185) yaradıcılığı ilə birbaşa tanışlığı da məlumdur. S.Attar hesab edir ki, "İbn Tufeylin "Hay ibn Yakzan" əsərini niderland dilinə tərcümə edən də Spinozadır" (Attar, 2010: s.40). L.E.Qudman isə hesab edir ki, "bu əsəri niderland dilinə tərcümə edən Spinozanın yaxın dostu Bouvmisterdir" (Goodman, 2002: s.66-67).

Digər tərəfdən isə, Spinozanı ümumilikdə islam və islam fəlsəfəsi ilə tanış edən əsas qaynaqlardan biri də, Spinozanın əsərlərini mütailə etməsi şübhə doğurmayan orta əsr yəhudi filosoflarıdır. Belə filosoflardan Yəhuda Haləvinin (1075-1141) İbn Sina (Harvey, 2014: s.100), Bəhya ibn Paqudanın (1050-1120) öz "mənəvi qardaşı" olan Qəzali (Goodman, 2002: s.23), "yəhudi sufisi" və kabbalist Avraam Əbulafıyanın (1240-1291) isə, Mühyiddin ibn Ərəbinin (1165-1240) təsiri altında olması da məlumdur (Hames, 2017: s.34). R.Kiener, "sufizm və arasında çoxsaylı mənəvi ümumiliyinin olmasını da xüsusi olaraq vurğulayır" (Kiener, 1982: s.26-27). Məlumdur ki, Spinoza orta əsr yəhudi filosofları, xüsusən də, Maymonid (Moşe ben Maymon) (1138-1204), Gersonid (Levi ben Gerşon) (Gershon) (1288-1344) və Hasdai Kreskasın (Crescas) (1340-1410/1411) təsiri altında olmuşdur. Spinozanın əsas ideyaları, eləcə "Deus sive Natura" (Tanrı və ya təbiət) ideyası-düsturuna əsaslanan panteist düşüncələri də, əsasən bu filosofların irsindən qaynaqlanmaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, Spinozanın kabusuna çevrilən "Deus sive Natura" formulu, Spinozadan qabaq da yəhudi düşüncəsində mövcud olmuş və bu formul, ona əsaslanan mütəfəkkirlərin ortodoksal filosoflar kimi qəbul edilməsinə də heç bir şəkildə maneə törətməmişdir" (Beltran, 2016: s.323). Eləcə də, Spinozanın fəlsəfi görüşlərinin formalaşmasında onun öz müasirləri olan yəhudi filosoflarının da rolu danılmazdır. Belə filosoflardan, Uriel da Kosta (Costa) (1585-1640) xüsusi ilə seçilməkdədir. Bəzi tədqiqatçılar Spinozanın bir filosof kimi formalamasında orta əsr yəhudi mütəfəkkirlərindənə, yeni dövr yəhudi mütəfəkkirlərin rolunu xüsusi olaraq ön plana çəkir. Məsələn, P.Franks hesab edir ki, "Hegel Spinozanın yəhudiliyə Şərq nöqtəyindən irəliləyərək gəldiyini iddia etsə də, nəzərə almaq lazımdır ki, Spinozanın Şərq fəlsəfəsi post-yəhudi fəlsəfəsidir" (Franks, 2018: s.531).

Spinozizm ilə islam arasında xüsusi bir bağ, otra əsr Qərbi Avropa fəlsəfəsidir. Tanınmış ərəbşünas M.A.Palacios yazır ki, "İbn Ərəbiyə böyük təsir göstərən İbn Masarranın mistik təlimi Raymond Lulli və Duns Skotun da ilham mənbəyi olmuşdur" (Palacios, 1978: s.141-143). Raymond Lulli (1232-1315) bir çox ezoterik məsələlərdə İbn Ərəbi xəttinin davamçısıdır. Eləcə də, İohann Duns Skotun (1266-1308) Spinozanın fəlsəfəsinə də təsirləri olmuşdur. Məşhur postmodernist filosof Jil Delyöz (1925-1995) yazır ki, "Spinozanın panteizminin formalaşmasında Duns Skotun təsiri böyükdür" (Deleuze, 1990: s.66-67). S.H.Nəsr qeyd edir ki, "İbn Ərəbinin irsi birbaşa olaraq latın dilinə tərcümə olunmasa da, bu hal onun Qərb filosoflarından Mayster Ekhart və Dante Aligyeri arasındakı mənəvi yaxınlığına da mane olmamışdır" (Nasr, 1981: s.77). Mayster Ekhartın (1260-1328) bir çox əsas fəlsəfi ideyalarından əlavə, həm də ümumilikdə onun təliminin mistik strukturu, İbn Ərəbi ilə fəlsəfi sistemlilik qazanan vəhdəti-vücut fəlsəfəsi ilə müəyyən bənzərliklərə malikdir. Dante Aligyeriyə (1265-1321) gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, Avropanın fikir nəhəngi və poeziya dahilərindən hesab olunan bu filosofun ədəbi-fəlsəfi irsində islami elementlər çoxdur. Onun məşhur "İlahi Komediya" adlı əsərində Quranın fərqli surələrində nəql edilən əhvalatlar aşkar şəkildə öz əksini tapmışdır. M.A.Palacios da "İslam və ilahi komediya" (Islam and the Divine Comedy) adlı tədqiqat əsərində İbn Ərəbinin Dante Aligyeriyə təsirini və bu iki mütəfəkkir arasındakı mənəvi yaxınlığı tutarlı dəlillər əsasında sübuta yetirirdi. Əbdül Vahid Yəhya (Rene Genon) da, "İbn Ərəbi ilə Dante Aligyeri arasında tarixi yox, məhz mənəvi tellər ilə bağlı fikir ümumiliyinin olmasını təsdiq edir" (Guenon, 1925: s.35-39). R.Arnaldes yazır ki, "Spinoza və İbn Ərəbi arasında birbaşa olmasa da, müəyyən mənəvi yaxınlığın olması şübhəsizdir" (Djedi, 2010: s.278).

Spinozanın fəlsəfi təliminin formalaşmasına təsir göstərən mənbələrdən biri də, Antik yunan və Ellinizm, xüsusən də bu dövrdə meydana gələn stoisizm (stoyaçılıq) fəlsəfəsidir. A.Damasionun hesab etdiyi kimi, "Spinozanın psixoanaliz elminin banisi sayılan Ziqmund Freyde böyük təsir göstərən məşhur "conatus problemi" (Damasio, 2003: s.260) də, öz mənbəyini birbaşa olaraq stoyaçıların təlimlərindən götürür. Spinozizm ilə stoisizm arasındakı yaxınlığa bir çox Spinoza tədqiqatçıları da xüsusi diqqət yetirmişdir. Spinozanın conatus problemi (lat. cəhd, səy, meyl, istək, modusların mövcudluq mübarizəsi) və ya əqlin rəhbərliyi altında (sub ductu rationis) fəaliyyət göstərərək ruhun ehtirasları olan affektlərdən xilas olma fəlsəfəsi də, kilsənin təsirindən tam azad olmayan XVII əsr Qərbi Avropa ruhuna yad idi. G.Katz da yazır ki, "XVII əsrin fəlsəfəsində ilahi həqiqətlərdən aslı olmadan, fərdi xilas anlayışını təbliğ edən fərqli dünyəvi

teoloji yanaşmalar da mövcud idi” (Katz, 2011: s.55). Spinozanın fəlsəfi təliminin formalaşmasında Antik dövr neoplatonizm fəlsəfəsinin də böyük rolu olmuşdur. Eləcə də, orta əsr yəhudi fəlsəfəsinin neoplatonizm nümayəndələrinin də Spinozaya böyük təsirlərinin olması məlumdur. Onlardan Leone Ebreo (Judah ben Isaac Abravanel) (1465-1523) xüsusi ilə seçilir. Bir çox tədqiqatçılar Spinozanın panteizm fəlsəfəsinin son düyünü olan “amor Dei intellectualis”in (Tanrını dərk etmə sevgisi), məhz L.Ebreonun “Sevgi dialoqları” (Dialoghi d’Amore) adlı əsərindəki mistik sevgi problemləri ilə səsələdiyini də iddia edirlər. Belə tədqiqatçılara misal olaraq S.B.Smit (Smith, 2003: s.170) və L.Raysı (Rice, 2002: s.100-103) göstərmək olar. Əvvəldə də vurğuladığımız kimi Spinozanın təliminin son dərəcə sinkretik və bəzi xüsusi hallarda qismən də eklektik olması, onda çoxsaylı, fərqli fəlsəfi təlimlərin öz əksini tapması ilə bağlıdır. Fridrix Vilhelm Nitsşe (1844-1900) də Spinozaya yüksək qiymət verərək, “onun sistemini metafizika və etika, monizm və perspektivizm, yəhudi və xristian fəlsəfəsi, materialist və rasionalist, panteist və ateist təlim kimi dəyərləndirsə də, bütün bunların fonunda hər hansı bir doqmatik təsnifatdan da uzaq təlim kimi xarakterə edirdi” (Ioan, 2019: s.112).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Attar, S. (2010). *The Vital Roots of European Enlightenment: Ibn Tufayl’s Influence on Modern Western Thought*. Lanham: Lexington Books. – 171 p.
2. Beltran, M. (2016). *The influence of Abraham Cohen de Herrera’s kabbalah on Spinoza’s metaphysics*. Leiden: Brill. – 449 p.
3. Bennett, J. (1984). *A Study of Spinoza’s Ethics*. Indianapolis: Hackett Publishing. – 396 p.
4. Boehm, O. (2014). *Kant’s Critique of Spinoza*. Oxford: University Press. – 252 p.
5. Bunge van, W. (2012). *Spinoza Past and Present: Essays on Spinoza, Spinozism, and Spinoza Scholarship*. Leiden: Brill. – 256 p.
6. Cook, J.T. (2007). *Spinoza’s Ethics: A Reader’s Guide*. London: Continuum. – 174 p.
7. Curley, E. (1988). *Behind the Geometrical Method*. Princeton: University Press. – 175 p.
8. Curley, E. (1991). *On Bennett’s Interpretation of Spinoza’s Monism // God and Nature: Spinoza’s Metaphysics*. Leiden: Brill. – pp.35-52.
9. Damasio, A. (2003). *Looking for Spinoza: Joy, sorrow, and the feeling brain*. Orlando: Harcourt, Inc. – 355 p.
10. Deleuze, G. (1990). *Expressionism in Philosophy: Spinoza*. New York: Zone Books. – 445 p.
11. Della Rocca, M. (1996). *Representation and the Mind-Body Problem in Spinoza*. Oxford: University Press. – 223 p.
12. Djedi, Y. (2010). *Spinoza et l’islam: un etat des lieux // Quebec: Philosophiques*. №2, vol.37, – pp.275-298.
13. Donagan, A. (1988). *Spinoza*. New York: Harvester Wheatsheaf. – 238 p.
14. Franks, P. (2018). “Nothing Comes from Nothing”: Judaism, the Orient, and Kabbalah in Hegel’s Reception of Spinoza // *Oxford handbook of Spinoza*. Edited by Michael Della Rocca. New York: Oxford University Press. – pp.512-539.
15. Garrett, D. (2008). *Representation and consciousness in Spinoza’s naturalistic theory of the imagination // Interpreting Spinoza*. Cambridge: University Press. – pp.4-25.
16. Gatens, M. (2009). *Through Spinoza’s “Looking Glass” // Feminist Interpretations of Benedict Spinoza*. Edited by Moira Gatens. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press. – pp.1-28.
17. Goetschel, W. (2004). *Spinoza’s Modernity: Mendelssohn, Lessing, and Heine*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press. – 351 p.
18. Goodman, L.E. (2002). *What Does Spinoza’s Ethics Contribute to Jewish Philosophy? // Jewish Themes in Spinoza’s Philosophy*. Albany: State University of New York Press. – pp.17-89.
19. Guenon, R. (1925). *The Esoterism of Dante*. Paris: Sophia Perennis. – 71 p.
20. Hames, H.J. (2007). *Like Angels on Jacob’s Ladder: Abraham Abulafia, the Franciscans, and Joachimism*. Albany: State University of New York Press. – 171 p.
21. Hampshire, S. (1960). *Spinoza*. London: Faber and Faber. – 176 p.
22. Harris, E. (1973). *Salvation from Despair. A Reappraisal of Spinoza’s Philosophy*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers. – 270 p.
23. Harvey, W.Z. (2014). *Ishq, hesheq, and amor Dei intellectualis // Spinoza and Medieval Jewish Philosophy*. Cambridge: University Press. – pp.96-107.
24. Hegel, G.W.F. (2008). *Lectures on Logic*. Bloomington: Indiana University Press. – 233 p.
25. Ioan, R. (2019). *The Body in Spinoza and Nietzsche*. London Palgrave Macmillan. – 251 p.
26. James, S. (2012). *Spinoza on Philosophy, Religion, and Politics: The Theologico-Political Treatise*. Oxford: University Press. – 348 p.
27. Jarrett, C. (2007). *Spinoza: A Guide for the Perplexed*. London/New York: Continuum Publishing. – 226 p.

28. Katz, G. (2011). *The Pale God: Israeli Secularism and Spinoza's Philosophy of Culture*. Boston: Academic Studies Press. – 214 p.
29. Kiener, R. (1982). *Ibn al-Arabi and the Qabbalah: A Study of Thirteenth Century Iberian Mysticism // Taichung: Studies in Mystical Literature II. №2, Vol.2, – pp.26-52.*
30. Lloyd, G. (1996). *Spinoza and the Ethics*. New York: Routledge. – 163 p.
31. Mack, M. (2010). *Spinoza and the Specters of Modernity: The Hidden Enlightenment of Diversity from Spinoza to Freud*. New York: The Continuum International Publishing Group Inc. – 222 p.
32. Маковельский, А.О. (1916). *Введение в философию. Часть II. Проблема бытия и Проблема оценки*. Казань: Издание книжного магазина М.А.Голубева. – 67 с.
33. Маньковский, Л.А. (1930). *Спиноза и материализм*. Москва: Государственное издательство. – 207 с.
34. Mason, R. (1997). *The God of Spinoza*. Cambridge: University Press. – 272 p.
35. Melamed, Y.Y. (2013). *Spinoza's Metaphysics: Substance and Thought*. New York: Oxford University Press. – 234 p.
36. Мильнер, Я.А. (1940). *Бенедикт Спиноза*. Москва: Государственное социально-экономическое издательство. – 244 с.
37. Nadler, S. (2020). *Think Least of Death: Spinoza on How to Live and How to Die*. Princeton: Princeton University Press. – 234 p.
38. Nağıyev, C. (1928). *Spinoza haqqında həqiqət // Bakı: İncilab və Mədəniyyət jurnalı. № 1(49), – s.34-36.*
39. Nasr, S.H. (1981). *Islamic Life and Thought*. Albany: State University of New York Press. – 232 p.
40. Palacios, M.A. (1978). *The Mystical Philosophy of Ibn Masarra and His Followers*. Leiden: E.J.Brill. – 203 p.
41. Renz, U. (2015). *From the Passive to the Active Intellect // The Young Spinoza: A Metaphysician in the Making*. Oxford: University Press. – pp.287-299.
42. Rice, L.C. (2002). *Love of God in Spinoza // Jewish Themes in Spinoza's Philosophy*. Albany: State University of New York Press. – pp.93-106.
43. Roth, L. (1929). *Spinoza*. London: Ernest Benn Limited. – 250 p.
44. Schwartz, D.B. (2012). *The First Modern Jew: Spinoza and the History of an Image*. Princeton: University Press. – 270 p.
45. Sgarbi, M. (2013). *Immanuel Kant, Universal Understanding, and the Meaning of Averroism in the German Enlightenment // Renaissance Averroism and Its Aftermath: Arabic Philosophy in Early Modern Europe*, New York: Springer. – pp.255-269.
46. Шилкарский, В.С. (1914). *О панлогизме у Спинозы*. Москва: Типолитограф. т-ва И.Н.Кушнерев и К°. – 85 с.
47. Smith, S.B. (2003). *Spinoza's Book of Life: Freedom and Redemption in the Ethics*. New Haven: Yale University Press. – 322 p.
48. *Spinoza Complete Works (2002)*. Translations by S.Shirley. Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc. – 967 p.
49. Steinberg, D. (2000). *On Spinoza*. Wadsworth: Thomson Learning, Inc. – 94 p.
50. Stewart, M. (2006). *The Courtier and the Heretic: Leibniz, Spinoza, and the Fate of God in the Modern World*. New York: W.W.Norton & Company Inc. – 351 p.
51. Taylor, A.E. (1972). *Some Incoherencies in Spinozism // Studies in Spinoza critical and interpretive essays*. California: University of California Press. – pp.289-309.
52. Thissen, S. (1994). *Spinozism Bursts Forth into Dutch Cultural Life (1854-1872) // Disguised and overt Spinozism around 1700. Papers Presented at the International Colloquium held at Rotterdam, 5-8 October. – pp.117-134.*
53. Vermij, R. (1994). *Matter and motion: Toland and Spinoza // Disguised and overt Spinozism around 1700. Papers Presented at the International Colloquium held at Rotterdam, 5-8 October. – pp.275-288.*
54. Weiss, P. (1980). *Some Pivotal Issues in Spinoza // The Philosophy of Baruch Spinoza*. Washington: The Catholic University of America Press. – pp.3-17.
55. Westphal, M. (2003). *Hegel Between Spinoza and Derrida // Hegel's History of Philosophy: New Interpretations*. New York: State University of New York Press – pp.143-163.
56. Yovel, Y. (1991). *The Infinite Modes and Natural Laws in Spinoza // God and Nature: Spinoza's Metaphysics*. Leiden: Brill. – pp.79-96.
57. Zac, S. (1991). *On the Idea of Creation in Spinoza's Philosophy // God and Nature: Spinoza's Metaphysics*. Leiden: Brill. – pp.231-241.

UOT: 101; 111; 130.1; 113/119; 165.6/8; 510.2

THE IDEA OF INFINITE AS MATHEMATICAL-PHILOSOPHICAL INVARIANT

Eldar Amirov

PhD Student

ANAS Institute of Philosophy and Sociology, Azerbaijan

eldar_amirov.80@mail.ru

Orcid id: [0000-0003-3041-459X](https://orcid.org/0000-0003-3041-459X)

Abstract: Man is a limited being, but he goes beyond his limitations and seeks to comprehend the universe as a whole. One of the main ideas behind this purpose is the idea of infinity. Although the history of this idea dates back to the ancient world, only in the Middle Ages it began to play an essential role in cognition. This idea, which from a scientific and philosophical point of view was included into cognition in the Middle Ages, played an important role in the formation of thought in the later periods. This idea has become one of the important cognitive mechanisms of metaphysics, theology and mathematics. At the same time, the relevance of this idea remains today, therefore, its study and the discovery of various aspects are necessary today. This is such an important idea that, according to Hilbert, "no other question has ever moved so profoundly the spirit of man; no other idea has so fruitfully stimulated his intellect; yet no other concept stands in greater need of clarification than that of the infinite."

For this reason, in this article we will conduct a philosophical analysis of the epistemological history of the idea of infinity and classify it into a new class. We will refer it to a special class called the mathematical-philosophical invariant.

Keywords: infinity, apeiron, actual infinity, Nicolaus Cusanus, the coincidence of opposites (coincidentia oppositorum), mathematical-philosophical invariant.

SONSUZLUQ İDEYASI RİYAZİ-FƏLSƏFİ İNVARİANT KİMİ

Əmirov Eldar Əmirağa oğlu

Doktorant

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə: İnsan məhdud varlıqdır, lakin o, öz məhdudluğunun sərhədlərini aşaraq, Kainatı bütünlüklə dərk etməyə çalışır. Bu arzunun təməlinə dayanan əsas ideyalardan biri də, sonsuzluq ideyasıdır. Bu ideyanın tarixi antik dünyaya qədər gedib çıxsada, onun idrakda oynadığı rola görə orta əsrlərə borcluyduq. Orta əsrlərdə elmi-fəlsəfi şəkildə idraka daxil edilmiş bu ideya, sonrakı dövr düşüncəsində mühüm rol oynamışdır. Bu ideya, metafizikanın, teologiyanın və riyaziyyatın mühüm idrak mexanizmlərindən birinə çevrilmişdir. Eyni zamanda da, bu ideyanın əhəmiyyəti bu gün də qalmaqda davam edir və elə məhz bu səbəbdən də onun öyrənilməsi, müxtəlif aspektlərinin üzə çıxarılması bu gün də aktualdır. Bu elə bir ideyadır ki, Hilbertin təbircə desək, "heç bir problem sonsuzluq qədər insan ruhunu həyəcanlandırmayıb, heç bir ideya insan idrakına bu qədər güclü təsir etməyib. Digər tərəfdən heç bir anlayış sonsuzluq anlayışı qədər izah tələb etmir".

Bu məqsədlə, biz, bu məqaləmizdə sonsuzluq ideyasının epistemoloji tarixini fəlsəfi təhlilə cəlb edib, onu yeni sinifdə təsnifatlandıracağıq. Onu riyazi-fəlsəfi invariant adı altında xüsusi sinif kimi ayıracağıq.

Açar sözlər: sonsuzluq, apeyron, aktual sonsuzluq, Kuzanlı, qütblərin eyniyyəti, riyazi-fəlsəfi invariant.

Sonsuzluq ideyasının idraka daxil edilməsi. Sonsuzluq haqqında ilkin düşüncələr antik Yunan fikrinə aiddir. "Yunan sözü olan "peras" adətən limit və ya sərhəd kimi tərcümə olunur. "Apeyron" isə sərhədsizliyi işarə edir: yəni sonsuzluq. Bu anlayış ilk dəfə Miletli Anaksimandrla ortaya çıxır" (Moore, 2018, p. 15). Lakin klassik düşüncələrdən Q.Veyl bu anlayışın yunanlara da Şərqdən keçdiyini yazır: "Yunanlara bu anlayış Şərqdən keçmişdir. Sonsuzluq Şərqdə intuitiv şəkildə hiss edilən, sakit, heç bir sual doğurmayan anlayış idi. Təmiz abstrakt səviyyədə saxlanmışdı. Bu dini sonsuzluq hissi – apeyron şəkildə yunanlara keçir və yunan ruhuna bürünür" (Бейль, 2005, s. 9).

İnsanlar, sonsuzluqla rəsonal olaraq tanış olmamışdan qabaq, onu din üçün istifadə etmişlər. Tanrının hər şeyin yaradıcısı olması, tükənməz gücə sahib olması, əbədi olması, qüdrətli olması və s. kimi fəvqəlxüsusiyyətlər yalnız sonsuzluq anlayışı ilə ifadə olunmuşdur. Bu tendensiya, xüsusən orta əsrlərə qədər

davam etmiş və sonsuzluq anlayışı intuitiv, spekulativ düşüncədən keçərək metafizik düşüncəyə daxil olmuşdur. Bu barədə V.Katasanov öz tədqiqatlarında göstərir ki, *"sonsuzluq anlayışı orta əsrlərdə elm, din və fəlsəfinin kəsişmə nöqtəsi olmuşdur"* (Катасонов, Концепция актуальной бесконечности как место встречи богословия, философии и науки, 2012). Başqa sözlə desək, bu anlayış orta əsrlərə qədər heç bir elmi, fəlsəfi dünyagörüşünə təsir etmir, dəyişiklik yaratmır. Yəni *"sonsuzluq tabu idi"* (Dantzig, 2007, s. 132). Yalnız orta əsrlərdə bu tabu rasionallaşır, işlək metafizik ideyaya çevrilir. Bu proses isə, 15-ci əsrdə, alman filosofu Nikolay Kuzanlı ilə başlayır. Renessans mütəfəkkiri Nikolay Kuzanlının ideyaları C.Brunodan başlayan panteizm təlimlərinə, Leybnisin riyazi təlimlərinə qədər təsir edir və bu nəzəriyyələr üzərində qurulan müasir elmi-kosmoloji-teoloji nəzəriyyələrə qədər uzanır. Yəni sonsuzluq anlayışı elmin, metafizikanın, teologiyanın təməl idrak mexanizmlərindən biridir.

Beləliklə, bu ideyanın taleyində Nikolay Kuzanlının oynadığı rola, onun mühakimələrinin mahiyyətinə və təfərrüatlarına baxaq.

Aristotel sonsuzluğu, potensial və aktual olmaqla iki yerə ayırır. Potensial sonsuzluğu adi mühakimələrlə qəbul etmək olur, lakin aktual sonsuzluq üçün bu çox çətinidir. Potensial sonsuzluq natural ədədlərin ardıcılığı kimidir. Yəni hər dəfə növbəti addım gəlir. Lakin aktual sonsuzluq bir bütövlük kimi qəbul olunur. Belə bir bənzətmə aparmaq olar: Losev deyirdi ki, odunu doğramaq olar, amma odun anlayışını yox. Burada odun anlayışı aktual sonsuzluq anlayışına, hissə-hissə doğrama isə potensial sonsuzluq anlayışına uyğun gəlir. N.Kuzanlı məhz aktual sonsuzluğu əsaslandırır.

Nikolay Kuzanlı, antik dövrün vahid anlayışına qarşı sonsuzluq anlayışını qoyur. Həm də aktual sonsuzluq şəklində. *"Antik dövr düşüncəsinə görə vahidsiz heç bir münasibət mümkün deyildi"* (Гайденко, 2000, s. 26). Başqa sözlə desək, Nikolay Kuzanlı ilə düşüncə yeni ölçü ilə tanış olur - sonsuzluq. O, da öz dövrünün əksər filosofları kimi, neoplatonizm ənənələrinə arxalanırdı. Lakin o, neoplatonizmin təliminə, ilk növbədə onun vahid anlayışına yenidən baxır. Platonda və neoplatonçularda vahid olan vahid olmayana qarşı qoyulur. Bunun kökləri vahid olanı çox olana, sonlu olanın sonlu olmayana qarşı qoyan pifaqorçulardan və eleatlardan gəlir. Xristian monizminin prinsiplərini bölüşən Kuzanlı isə antik dualizmi qəbul etmir və bəyan edir ki, vahid olanın əksi yoxdur. Buradan da o, bu qənaətə gəlir ki, *"vahid olan hər şeydir"*. Yəni artıq vahid başqa cür mənalandırılır, ona sonsuzluq atributu qazandırılır.

"N.Kuzanlıya görə vahidə əks olan, qütb olan heç nə yoxdur. Buradan isə alınır ki, vahid hər şeydir. Artıq tamamilə panteizm kimi səslənən bu görüş Cordano Brunonun panteizmini meydana gətirir". Bu müddəadan isə ən böyük nəticə o alınır ki, əgər vahidə qarşı heç bir şey yoxdursa, onda vahid sonsuzluğa bərabərdir, mütləq minimum mütləq maksimuma bərabərdir. Tanrı sonsuz vahiddir" (Гайденко, 2000, s. 21).

N.Kuzanlı qeyd edir ki, *"sonsuzluq anlayışı tədqiqatçıların gözündən yayınıb. Çünki onlar həmişə məlum olmayanı məlum olanla müqayisə etmiş, mütənasiblik axtarmışlar. Bununla da bütün axtarışlar üçün az və ya çox dərəcədə müqayisə çətinliyi meydana gəlmişdir. Bu səbəbdən də sonsuzluq özü-özlüyündə müqayisədən kənar qalmış və bununla da naməlum çevrilmişdir"* (Кузанский, 1979, s. 50). Yəni sonsuzluğu müqayisə etmək üçün onunla tutuşdurula bilən və öncədən mövcud olan hökm olmamışdır. Bu motivasiya ilə N.Kuzanlının qarşısında sonsuzluğu müqayisə edə biləcəyi, mütənasiblik qura biləcəyi konstruksiya qurmaq vəzifəsi durur. Böyük mütəfəkkir bunun öhdəsindən məharətlə gəlir və əksliklərin - maksimum və minimumun üst-üstə düşməsi prinsipini kəşf edir. *"Qütblərin eyniyyəti - coincidentia oppositorum - Kuzanlı fəlsəfəsinin əsas metodoloji prinsipi olur. Beləliklə, "vahid, Kuzanlının fəlsəfəsində aktual sonsuzluqla əvəz olunur"* (Гайденко, 2000, s. 21). Bu prinsipi daha inandırıcı etmək üçün o, riyaziyyata müraciət edərək göstərir ki, dairənin radiusu son dərəcə artdıqda, çevrə sonsuz düz xəttə çevrilir. Bu cür maksimal dairənin diametri çevrəyə oxşar olur. Hətta təkcə diametr yox, mərkəz də çevrə ilə üst-üstə düşür. Deməli, nöqtə (minimum) və sonsuz düz xətt (maksimum) eyni şeydir. Eynilə üçbucaq: əgər tərəflərdən biri sonsuzdursa, onda digər iki tərəf də sonsuz olacaqdır. Beləliklə də, *"Kuzanlı sübut edir ki, sonsuz düz xətt həm üçbucaqdır, həm dairədir, həm də kürədir"* (Катасонов, Концепция актуальной бесконечности как место встречи богословия, философии и науки, 2012, стр. 23).

Bununla da, Kuzanlı, minimum və maksimumu eyniləşdirir, lakin üstünlüyü bir teoloq kimi təbii olaraq maksimuma verir: *"Bir halda ki, Kainat konkretlikdə mövcuddur, biz bu çoxluq arasında vahid maksimumu axtaracağıq, hansı ki, Kainat öz son məqsədi olaraq aktual maksimalıdır və mükəmməllikdir. Ona görə də mütləqlə, ümumi limitlə birləşir"* (Кузанский, 1979, s. 52).

"Maksimum elə bir şeydir ki, ondan böyük, ondan kənar heç nə ola bilməz. Ancaq bu cür həddindən artıq bolluq yalnız vahidə məxsusdur. Bununla da maksimum vahidlə üst-üstə düşür. Hansı ki, bu da varlığın özüdür. Əgər bu vahidlik universaldırsa və mütləq şəkildə bütün konkret məhdudluqların üzərindən yüksəlsə,

onda onun mütləq maksimumluğuna qarşı ola biləcək heç nə yoxdur. Mütləq maksimum təkdir, vahiddir, hər şey onun içindədir. Ona görə də hər şey onun içindədir ki, o maksimumdur. Bir halda ki, heç bir şey ona əks qütb ola bilmir, minimum da onunla üst-üstə düşür. Bununla da, o hər şeydədir. Mütləq kimi bütün mümkün varlıqlardan ibarətdir, o heç bir əşyaviliklə təyin oluna bilməz, əksinə hər şey ondan törənir" (Кузанский, 1979, ss. 51-52).

Nikolay Kuzanlının düşüncəsində bu mühakimələrin təməlləri, onun antik dövrdən gələn məsələ olan, çevrənin kvadraturası problemi ilə məşğul olarkən meydana gəlir. O, bu məsələni həll etməyə çalışırdı. Bu çalışmalardan doğan düşüncə tərzini sonradan Kuzanlının fəlsəfəsini riyazi metafizikaya çevirir. Yəni biz görürük ki, riyaziyyat və fəlsəfənin qarşılıqlı əlaqəsi qırılmaz şəkildə bütün dövrlərin düşüncəsində aparıcı xətt olmuşdur. N.Kuzanlının xidmətlərini və düşüncə tarixinin böyük inqilabı olan Renessans dövründə, təbiət haqqında elmlərin inkişafındakı rolunu nəzərə alaraq, onu *"həm sxolastikanın son böyük mütəfəkkiri, həm də yeni dövr fəlsəfəsinin ilk qurucusu sayanlar var"* (Gökberk, 1999, s. 194). *"N.Kuzanlı Renessans dövrünün ən böyük mütəfəkkirlərindəndir. Onun yaradıcılığı orta əsrlərdən yeni dövr fəlsəfəsinə keçidin simvoludur. Yeni fəlsəfənin və elmin inkişafına N.Kuzanlının təsiri birmənalıdır"* (Гайденок, 2000, s. 19).

Qeyd etmək yerinə düşər ki, aktual sonsuzluq anlayışı Anaksimandırdan sonra müxtəlif dövr filosoflarında dumanlı şəkildə olmuşdur. Origen, Müqəddəs Albert, Foma Akvinalı, Nikolay Kuzanlı, Spinoza, Leybnis kimi filosoflar aktual sonsuzluğu bu və ya digər şəkildə müdafiə etmişlər. *"Daha çox onu inamlı şəkildə XVII əsrdə Leybnisin müfadiə etmişdir. O, monadalar təlimində bu anlayışı qətiyyətlə müzakirə edir"* (Катасонов, Бесконечное, 2010). Məlumdur ki, sonradan bu Leybnisə sonsuz kiçiklər hesabının yaradılmasında fundament rolunu oynayacaq" Müasir riyazi analiz bunun üzərində qurulub. D.Hilbertin təbirincə desək, *"riyazi analizi sonsuzluğun vahid simfoniyası saymaq olar"* (Гильберт, 1948, s. 345). Yaxud da Hilbertin tələbəsi, digər bir görkəmli riyaziyyatçı, Q.Veyl riyaziyyatı *"sonsuzluq haqqında elm"* adlandırdı (Вейль, 2005, s. 9).

Sonsuzluq ideyası riyazi-fəlsəfi invariant kimi. Sonsuzluq idrakın təməl anlayışı olmaqla bərabər həm də dinamik anlayışdır. Məsələn, müəyyən anlayışlar, fiziki qanunlar, təbiətin qanunları müəyyən invariantlar olsa da onlar daxili dinamikaya malik deyil. Dinamika yalnız onların ifadə etdiyi təbiətin hər hansı fraqmenti ola bilər. Lakin sonsuzluq bunlardan fərqli olaraq həm də bir daxili hərəkətə, prosesə malikdir. Ona görə də, daim dəyişən dünyanı içinə ala biləcək anlayış, qarşısında ağılı aciz qaldığı dünyanı ifadə etmək üçün ən yaxşı anlayış, sonsuzluq anlayışdır. Çünki dünyanın özünə xas olan hər iki əlamət, dəyişkənlik və ağılaşılmazlıq sonsuzluq anlayışında da var.

Beləliklə, 3000 ildən çox tarixi olan sonsuzluq ideyası teologiya, metafizika və riyaziyyatın təməl idrak mexanizmi olduğundan və Alvin Plantinğının təbirincə desək, *"teologiya da metafizikanın bir bölməsi olduğu üçün"¹⁹*, nəticə sonsuzluq ideyası metafizika və riyaziyyatın ortaq ideyasına çevrilir. Ona görə də biz bu ideyanı bundan əvvəlki paraqrafda olduğu kimi, kəsilməzliklə birlikdə "riyazi-fəlsəfi invariantlar" adı altında sinifləndiririk.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Dantzig, T. (2007). Number: The language of science. – New York: Pi Press.
2. Gökberk, M. (1999). Felsefe tarihi. – İstanbul: Remzi Kitabevi.
3. Moore, A. W. (2018). The infinite. – New York: Routledge.
4. Вейль, Г. (2005). О философии математики. – М: КомКнига.
5. Гайденок, П. (2000). История новоевропейской философии в ее связи с наукой. М., СПб.: ПЕР СЭ, Университетская книга.
6. Гегель, Г. (1999). Наука логики. – М: Мысль.
7. Гильберт, Д. (1948). О Бесконечном. In Д. Гильберт, Основания геометрии (pp. 338-364). М: ГИТТЛ.
8. Катасонов, В. (2010). Бесконечное. // In Новая философская энциклопедия: в 4 томах. Vol. 1. – М: Мысль. – pp. 246-251).
9. Катасонов, В. (2012). Концепция актуальной бесконечности как место встречи богословия, философии и науки. // Автореферат на соискание степени доктора богословия. – Москва.
10. Кузанский, Н. (1979). Сочинения: в 2-х томах. Vol. 1. – М: Мысль.
11. Лавджой А. (2001). Великая цепь бытия: История идей. – М.: Дом интеллектуальной книги. – 376 с.
12. Плантинга, А. (1994). Беседа с Алвином Плантингой. (Д. Никулин, Interviewer) // Вопросы философии. №1.

---

¹⁹ (Плантинга, 1994)

УДК 101.1; 09.00.11

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF THE PHENOMENON "CIVILIZATION"

Uzeyir Zeynalov

PhD Student

Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Philosophy

zeynalov-73@mail.ru

Orcid id: [0000-0002-3664-7418](https://orcid.org/0000-0002-3664-7418)

Abstract. This article is devoted to the analysis of the theoretical and methodological foundations of one of the pressing problems of the phenomenon of "civilization". Based on the research, the author comes to the conclusion that the basic concepts associated with Western civilizations are of a political and ideological nature. Their essence lies in affirming the superiority of the European race over others, in calling for the subordination of humanity to Western civilization. However, the unipolar world order control system is gradually breaking up into a multipolar system. That is why the concepts of "local civilizations" remain relevant to this day.

The author believes that the imposition by the West of its values to the whole world contributes to the emergence of anti-Western sentiments in various civilizations and the actualization of the associated civilizational identity.

Keywords: mankind, civilization, actualization, identity, value, anti-Western mood.

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ФЕНОМЕНА «ЦИВИЛИЗАЦИЯ»

Зейналов Узейир Аламшах оглы

диссертант

Национальная Академия Наук Азербайджана, Институт Философии

Аннотация. Статья посвящена анализу теоретико-методологических основ одной из актуальных проблем феномена «цивилизация». На основании исследования автор приходит к выводу, что основные концепции, связанные с западными цивилизациями, носят политико-идеологический характер. Их суть заключается в утверждении превосходства европейской расы над другими, в призыве к подчинению человечества западной цивилизации. Однако система управления однополярным мировым порядком постепенно распадается на многополярную систему. Поэтому понятия «локальные цивилизации» актуальны и по сей день. Автор считает, что навязывание Западом своих ценностей всему миру способствует возникновению антизападных настроений в различных цивилизациях и актуализации связанной с ними цивилизационной идентичности.

Ключевые слова: человечество, цивилизация, актуализация, идентичность, ценности, антизападные настроения.

Введение. Анализ различных концепций по изучению понятия «цивилизация» в современном контексте представляет особую **актуальность**. Это, прежде всего, позволяет определить своеобразность социально-экономической эволюции в современном обществе. Так как современный подход в определении понятия «цивилизация» в стремительно развивающихся процессах резко изменяет традиционные взгляды в этой монополярной международной обстановке.

Научная новизна исследования определяется попыткой рассмотреть ряд вопросов:

- впервые в национальном философском исследовании рассмотрены теоретические и методологические основы феномена «цивилизация», охарактеризованы концепции о «локальных цивилизациях»;

- также изучаются вопросы, связанные с расширением отношений между народами различных цивилизаций, где появляются отличия и цивилизационная идентичность усиливается;

- изучаются вопросы установления компромисса между различными цивилизациями, где, в отличие от политико-экономических особенностей, культурные особенности меняются реже.

- изучается рост экономического регионарирования, внутри регионального торгового оборота, который способствует укреплению идентичности, развитию цивилизаций изнутри.

Степень изученности. Вопреки появлению на Западе, начиная с конца XIX века альтернативных концепций, связанных с идеями о «параллельных цивилизациях», «локальных цивилизациях», употребляемое в научной литературе понятие «цивилизация» (в том числе, демократия) идентифицировалась в основном с Западом. Поскольку в системе евроцентристского мировоззрения данное понятие принимается не как неопределенная абстрактная философская категория, а как политико - идеологический термин, имеющий особое значение. Абсолютные концепции цивилизации опираются на евроцентризм, т. е. на избранность и превосходство европейской расы.

В монографии Кузика Б.Н. и Яковца Ю.В. «Цивилизации: теория, история, диалог, будущее цивилизаций» авторы приходят к такому мнению, что проблема цивилизаций — их прошлое и будущее, динамика и взаимодействие — занимает ключевое место в общественных науках и социально-политической жизни XXI века. В монографии можно найти оригинальную трактовку теории цивилизаций, циклично-генетических закономерностей их динамики, диалога и взаимодействия, обоснование закона сжатия исторического времени. Здесь в цивилизационном ракурсе исследуются демографические, природно-экологические, технологические, экономические, социально-политические, духовные факторы развития общества (Кузык, Яковец, 2006).

Очень интересный подход российского исследователя Дугина А.Г. к этой теме. В своей книге «Ноомахия: войны ума. Цивилизации границ» он рассматривает цивилизации, граничащие с европейским культурным пространством, сложившиеся под его прямым влиянием или самостоятельные, но находящиеся в активном контакте и постоянном диалоге с Европой. Автор реконструирует ноологические модели этих пограничных цивилизаций, показывает этапы их становления и динамику взаимодействия с европейским полюсом (Дугин, 2014).

Другой российский исследователь Пугач В.Н. в своей статье «Цивилизация: проблемы смысловыделения в период глобальных преобразований человеческой сущности» использует классификация с разделением цивилизации на глобальные и локальные (Пугач, 2013).

Изложения основного материала. Рассказами в своем научном труде «Опыт, связанный с неравенством рас» (1853-1856) о десяти цивилизациях, считающихся своеобразным путем органического становления, развития и упадка, французский философ Жозеф Гобино дал толчок распространению идей об альтернативных «локальных идей». Немецкий историк Генрих Рюккерт считал, что феномен истории не является прямолинейным, единым процессом, в его составе имеются отличающиеся своими границами и линией движения, находящиеся во взаимоотношениях историко-культурные организмы и выдвинул идею о лидерстве среди них Западной цивилизации.

Немецкий философ Освальд Шпенглер своим трудом «Падение Европы» (1918) был признан продолжателем идей Генриха Рюккерта и Николая Данилевского на Западе. Он утверждал, что падение Западной цивилизации неизбежно, как и падение многих существовавших в истории цивилизаций (античная цивилизация, древний Египет и т. д.). Английский экономист Арнольд Тойнби в своем объемном труде под названием «Осознание истории» (1934-1961) развивал идеи предшествующих авторов (в частности, О. Шпенглера) о «локальных цивилизациях». Согласно его взглядам, отсутствие благоприятных климатических условий стали причиной несостоятельности некоторых социальных общностей в создании своей цивилизации. В трудах таких исследователей, как Даниэль Белла, Эдвин Тофлер, К. Ясперс имеют место определенные рассуждения о становлении, развитии и упадке локальных цивилизаций.

Выдающийся социолог Питирим Сорокин считал неверными связанные с цивилизациями концепции и обосновывал свою позицию тем, что указанные авторы называя социальные группы (этнические, религиозные, государственные и т. п.) и их общую культуру цивилизацией, путают **культурные системы с социальными системами (группами). Поэтому, они не только не могут уточнить количество цивилизаций, но и неспособны установить критерии их определения.** (Сорокин, 1972: с. 174-176).

В Европе с одной стороны, говорят о безальтернативности Западной цивилизации, а с другой стороны, заявляют о существовании параллельных цивилизаций или антинаучности цивилизационных концепций. В концепциях о «параллельных цивилизациях» и «локальных цивилизациях», как и в прочих концепциях, привлекают внимание идеологические моменты. Если сторонники абсолютной цивилизации опираются на расовую идеологию, то сторонники «локальной цивилизации» стремятся доказать превосходство религиозной идентификации и пытаются ее абсолютизировать.

В связанных с «локальными цивилизациями» концепциях происхождение цивилизации увязывается с религией. Заявлением о существовании связи духа, обеспечивающего превосходство Западной цивилизации и возникшего капитализма с «трудовой этикой протестантизма», Макс Вебер с одной стороны, выступал против учения К. Маркса о формировании общественных формаций (в том числе, капитализма) на материальных основах, с другой стороны, заявлял о превосходстве христианства (протестантской ветви), являющегося создателем цивилизации. Из данной логики следовало, что причина отсталости и инерции народов, не сумевших утвердить цивилизацию, кроется в их вероисповедании.

По нашему мнению, данный подход ошибочный, по следующим причинам.

1. Установление в XIX веке в Европе новых капиталистических производственных отношений способствовало насильственному или принудительному притоку крестьян в городские мануфактуры и их массовой эксплуатации (Henryk, 2006: p. 204-205). Выходит, Макс Вебер связывает этот массовый приток вероисповеданием. Если это так, то все бедняки и рабочие Европы объединились бы не вокруг антирелигиозных идей коммунизма в интернациональной Парижской коммуне, а вокруг протестантской церкви. Но это невозможно. Так как, согласно замечанию самого Макса Вебера, «протестантизм является душой протестантизма». Как когда-то католическая церковь служила сохранению традиционных монархических режимов, протестантизм, как духовная идеология, служил победе новой капиталистической эксплуататорской системы над традиционалистами и ее сохранению.

2. Следует обратить внимание на то, что наиболее развитые страны современной Европы являются протестантскими. Однако эмпирическими исследованиями доказано, что их развития связано не с протестантизмом, а высоким уровнем прогресса науки и техники в регионах (Becker, Sascha, 2007).

Такие сторонники «локальных цивилизаций», как М. Вебер, А. Тойнби, С. Хантингтон увязывали происхождение цивилизации с религией. Однако не секрет, что Западная цивилизация опирается не на религию, а на развитие науки и техники и рост материальных ценностей. Поэтому, было бы неверно отождествлять такое нравственное явление, как религия и Западную цивилизацию, так как, религия не способна к самостоятельному созданию цивилизации.

Мы думаем, что увязывание фактора цивилизации только с религией является не научным, а идеологическим подходом. Поскольку, религия является одним из формирующих цивилизацию факторов, Наука главный фактор, формирующий цивилизацию.

Марксистский подход к исторической философии исключает «цивилизационный подход» и считает его антинаучным, политики – идеологическим подходом, служащим интересам различных групп. В труде «Происхождение семьи, частной собственности и государства» Ф. Энгельс заменяет понятие «цивилизация» понятием «общественно-экономические формации». Согласно его подходу к вопросу, конец власти природы над человеком ознаменовался властью человека над человеком, разделением общества на эксплуатирующие друг друга классы и данный этап общественно-исторического развития называется цивилизацией. (Маркс, Энгельс, 1974: с. 174).

Согласно Ф. Энгельсу, процесс исторического развития цивилизаций привел усилению государственного аппарата, создавшего условия для эксплуатации бедных богатыми, деревни городом, поддержке государством традиционной патриархальной семьи, допускающей эксплуатацию жены со стороны мужа, что в свою очередь, постепенно увеличивает противоречия и столкновения между группами и классами являющимися имущественными единицами общества и в результате деградация и упадок цивилизации или представляющего ее государства становится неизбежным (Berger, 1967: p. 176).

В результате можно утверждать, что в отличие от общего цивилизационного подхода, марксистский подход отождествляет цивилизацию не какой либо расой и религией, а классовыми интересами господствующих классов.

Вопросы цивилизации и исторической философии всегда были актуальны на Западе. В последующие периоды в центре внимания находились проводимые Арнольдом Тойнби и Карлом Ясперсом исследования. Известный английский историк по культуре Арнольд Тойнби оценивает мировую историю как цикл преследующих друг друга культур. Арнольд Тойнби понимает культуру так: люди по своему желанию регулируют окружающую среду, а не условия окружающей среды управляют ими.

Согласно А. Тойнби, оценка истории, в частности культуры опирается на евроцентристские взгляды. Так как, у культуры есть единый взгляд, другие культуры связаны с ней или обречены на

гибель среди степных культур. Данное утверждение опирается на три источника: мысли о эгоцентризме, незыблемая Восточная мысль и прямолинейное развитие (Berger, 1967: p. 55).

Прославленный английский философ К. Ясперс анализирует цивилизационные отношения с довольно интересной позиции. Ясперс видит Западную культуру как продолжение Восточной и осознает это в раздумьях о том, что потерял Запад, невзирая на все превосходств (Цивилизации: теория, история, диалог, будущее, 2008: с. 577).

В 1993 году в журнале «Foreign Affairs» была напечатана статья видного американского политолога Семюэля Хантингтона «Столкновение цивилизаций?» («The Clash of Civilizations?») (Huntington, 1993). Упомянутая статья составила основное содержание изданной позже одноименной книги. Автор, как и его предшественники, характеризует происхождение цивилизаций как совершенный итог и высокая культурная идентификация идей о единстве языка, религии, общественных институтов. С. Хантингтон прогнозировал, что в недалеком будущем цивилизационная идентификация станет актуальной, человечество сформируется на основании связи между несколькими цивилизациями, однако различия между ними будут постепенно расти, возникнут межцивилизационные конфликты, в частности Западная цивилизация столкнется с другими цивилизациями. Происшедшие через несколько лет события, показали правдивость прогнозов политолога.

С. Хантингтон заявляет, что существуют Западная, Арабская (Ислам) и Китайская (Конфуцианская) цивилизации, которые не входят в сферу общей культуры и отличаются своеобразием.

Выводы. Подводя итоги можно отметить, что в плоскости конца истории, возвращения к традиционной конкуренции между национальными государствами, идей, возникших в связи с падением национальных государств под давлением трайбализма и глобализации, мировая политика входит в новую фазу культурного конфликта - «столкновение цивилизаций». Точки излома культурных границ цивилизаций превратятся в очаги глобальных конфликтов между нациями.

Причины этого можно характеризовать следующим образом:

1. Поскольку, формируемые веками национально - нравственные ценности цивилизаций, в частности, разница в религиях, режимах и идеологии, имеют фундаментальный и постоянный характер. 2. С расширением связей между народами различных цивилизаций, появляются отличия и цивилизационная идентичность усиляется. 3. Социально - экономические изменения ослабляют традиционную и национальную государственную идентичность в различных местах мира, и в большинстве случаев религия, в частности, фундаментальные религиозные движения заполняют создающуюся пустоту. 4. Навязывание Западом своих ценностей всему миру способствует возникновению в различных цивилизациях антизападных настроений и актуализации связанной с ними цивилизационной идентичности. На пике своего развития Запад сталкивается с другими, не западными цивилизациями. 5. Установление между цивилизациями компромисса становится все сложнее. так как, в отличие от политико - экономических особенностей, культурные особенности меняются реже. 6. Рост экономического регионарирования, внутрирегионного торгового оборота способствует укреплению идентичности, развитию цивилизаций изнутри.

В подходе С. Хантингтона ясно чувствуется роль концепций о «локальных цивилизациях». Он считает, что столкновение этих цивилизаций на религиозной основе неизбежно.

Список использованной литературы

1. Данилевский Н. Я. (1991). Россия и Европа. – М.: СРВ. – 576 с.
2. Дугин А.Г. (2014). Ноомахия: войны ума. Цивилизации границ. – М.: Академический проект. – 694 с.
3. Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. (2006). Цивилизации: теория, история, диалог, будущее цивилизаций: в 6 томах. – Москва: Институт экономических стратегий. – 648 с.
4. Маркс К., Энгельс Ф. (1955-1974). Полное собрание сочинений. – М.: Издательство политической литературы.
5. Пугач В.Н. (2013). Цивилизация: проблемы смысловыделения в период глобальных преобразований человеческой сущности. // Интернет-журнал «Науковедение». № 2. [Электронный ресурс].
6. Сичкарь Т.В., Кирсанов К.А. (2018). Подходы к пониманию нации, народа, этноса и цивилизации // Мировые цивилизации. №1 // <https://wcj.world/PDF/06IAMZ118.pdf>
7. Сорокин П. (1972). Философия общества в эпоху кризиса. – Анкара: Мете Тунджай.
8. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. (2008). – Москва: Институт экономических стратегий. –

576 c.

9. Becker, Sascha O. (2007). Was Weber Wrong? A Human Capital Theory of Protestant Economics History. / Becker, Sascha O., Wossmann, Ludger // Munich Discussion Paper. №. 2007-7. 22 January. // <http://epub.ub.uni-muenchen.de/1366/1/weberLMU.pdf>
10. Berger P. L. (1967). The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge. – Doubleday: Penguin Books. – 213 p.
11. Henryk G. (2006). The beginnings of capitalism and the new mass morality // Journal of Classical Sociology. Vol. 6. – № 2. – P. 201-213.
12. Huntington S. (1993). The clash of civilizations? // Foreign Affairs. Vol. 72. № 3. – P. 22-49. // gtmarket.ru/laboratory/expertize/2007/2498.

CULTUROLOGY/ KULTUROLOGIYA

THE PROBLEM OF BEAUTY AS AN ESSENTIAL ELEMENT OF NATIONAL IDENTITY IN AZERBAIJANI CULTURE

Dilara Vahabova

PhD, Associate Professor

Azerbaijan University of Architecture and Construction, Azerbaijan

Dilara_vagabova@mail.ru

Orcid id: 0000-0002-8294-4907

Abstract. The present article is devoted to the problems of the study of traditional culture of Azerbaijan. One of the key notions in research work for any national culture is shaping the model that would be unique and recognizable as being related to certain ethno-national locality. It is well known that all the indigenous cultures throughout the world are interrelated with each other inspite of presence of certain set of peculiar features. Nevertheless, there is a sense of uniqueness of any local culture – whether small or large - that consists of certain system of characteristics which is specific because of correlation between them or domination of some of them in comparison with other cultures, especially from nearest neighborhood.

Basing on analysis of certain examples of traditional art in Azerbaijan, in particular – the items of artistic treatment of metal, the author has tried to reveal some qualities which seem to be not usual within the context of daily life. These are sacred nature of ornamentation, the epigraphic ornamentation using the phrases from Holy Book, pronounced presence of Sufi ideas in the ordinary things, general lyrical character of the images as well as presence of the universal system of ornamentation common for all spheres of cultural activity – whether architecture, manuscripts, applied arts, miniature, etc.

Key words: tradition, applied arts, Sufism, floral ornaments, the Azerbaijan metalwork, national identity, genetic memory

One of the conditional factors for the successful and progressive development of the state is the presence of a national idea. In Azerbaijan, the national idea has been formed over a number of centuries. Through the ages the priorities and the strategic line of development have changed. This is natural, since a nation is a historical concept in a state of dynamic equilibrium, when some values are replaced by others, while maintaining some unshakable priorities that have become a part of the “flesh and blood” of the nation.

At present, during the period of Independence, the national idea - Azerbaijanism - was finally formulated in the report of the National Leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev to the First Congress of World Azerbaijanis held on November 9, 2001. In particular, he said: "The main idea of the independent Azerbaijan state is Azerbaijanism. Every Azerbaijanian should be proud of his nationality, we must develop Azerbaijanism – that is language, culture, national and spiritual values, customs and traditions of Azerbaijan." (Бакинский рабочий, 2001: p.2.)

The idea of Azerbaijanism, further, was widely discussed and developed by a number of Azerbaijani philosophers, sociologists, social scientists. [Yusifov M.İ., 2010; Azərbaycançılıq – birliyimizin əsasıdır, 2002; Cəfərov N.Q., Sərdarov V., Cəfərov A., 2016; Vəliyeva S.M., 2002.] It received its final, comprehensive justification in a number of articles and interviews, as well as in the book by Ramiz Mehdiyev, academician, President of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, "The national idea of Azerbaijan in the era of global transformations." (Мехтиев, 2011: с.2-3; Мехтиев, 2017)

Asking the question of what is the essence of the value directions of the national idea and the people, the author, along with such concepts as independence and state sovereignty, names the values of culture, religion and tradition: “Culture and nation are interrelated concepts. ... It is the national culture, that is put at the forefront in arranging the life of the people, securing its independent existence and development ... This is a matrix of the nation's life, that sets behavioral codes and patterns at the individual and collective levels” (Мехтиев, 2017: с.83)

In fact, it is a talk about national identity - its content, its preservation and the factors of its manifestation in various areas of the spiritual life of society. The cultural baggage including the monuments of architecture, the works of decorative and applied art – like carpets and rugs, ceramics, metal and jewelry,

artistic woodcarving, etc., - in other words, everything that for centuries determined the life and cultural environment of Azerbaijanis, formed, ultimately, a kind of "concept of being" [Каменский, 1980: p.14], the peculiarities of the world perception and artistic thinking that make up the specifics of the works of literature, music, and fine arts created today.

As R. Mehdiyev rightly notes in his book, "any culture feeds on its national roots. ... Specific elements of national culture, perceived as characteristic of a given national community, simultaneously perform differentiating and integrating functions." (Мехтиев, 2017: p.37)

It is important to note that the specific forms of the collective memory and identity that have taken shape in Azerbaijan are such that "the decisive importance in preserving this identity should be given to culture taken in the broadest sense of the word. This includes not only language, literature, folklore, and music, but also the culture of everyday life and behavior, traditional cuisine and family relationships. It was culture that turned out to be an exceptional factor in its strength that prevented the ethnic annihilation of Azerbaijanis". (Shaffer, 2002).

The architecture, the numerous types of decorative and applied arts, including a huge variety of kinds of textiles, the artistic treatment of metal, wood, stone, and finally, the art of music - whether instrumental and vocal practice - in all of these areas of the artistic activity the skills, ingenuity, the romantic attitude to life as well as richness of imagination and many other qualities that seem to be the most important for the further development of creativity in Azerbaijan have already manifested in the early periods of the history of the Azerbaijani people.

The art of artistic metalwork, that was practiced on the territory of Azerbaijan as early as at the 1st millennium BC, is distinguished by a huge variety. Already in those ancient times, the items made of bronze and iron were distinguished not only by their mastery of form, but also by a clear tendency towards the active use of ornamentation, mainly - floral motifs. During the Middle Ages, the Azerbaijani masters of casting and engravers enjoyed wide fame in the countries of the region, which is confirmed by truly unique samples of the artistic metal stored in museums of Azerbaijan and throughout the world.

It would be interesting to dwell on one example. This is a shield made of damask steel and decorated with engraving and gold (late 16th century) (Əfəndi, 1984: S.69). In its kind this is a unique sample of the work of Azerbaijani metalworkers. The surface of the shield (which is slightly more than half a meter in diameter) is covered with stripes imitating a vortex-like movement. Creating an illusion of rotation of the shield, such a spiral can be interpreted as a symbol of the Sun (the so-called "vortex rosette"). But it is also a sign of one of the fundamental ideas of Sufism, namely: the emanation of the Set from the Unity and the return of the Set to the Unity, and - the presence of the Unity in the Set. "Reducing the diversity of the world, its multiple forms to a single Beginning is the basic principle of Sufism." (Алескерова)

It should be noted that since the emergence of Sufism in Azerbaijan (11th century), Sufi ideas have had a significant impact on all types of art here. "The spiral can be considered as a path of a star in the sky, reflecting the aspiration to comprehend the Truth, or to comprehend the Deity ... This movement in a spiral, or a circle around a certain point, resembles the dancing of dervishes, circling in ecstasy in place until exhaustion" (Алиева, 1999: p.57)

Thus, it can be argued that the spiral drawing in the context of the decorative system of Muslim culture was filled with a deep mystical meaning, the essence of which was reduced to movement towards the comprehension of God. (Алиева, 1999: p.57)

Coming back to the aforementioned shield, it is interesting to note that inside of each strip on it, the scenes of hunting and war along with individual figures of animals and people are depicted in the engraving technique. It looks as if a Sufi spiral is spinning the "picture of the world" in a single stream. It has been counted: 42 stripes contain images of 25 animal species (71 figures) and 18 human figures composing various compositions. (Əfəndi, 1984: S.69)

The compositions on the themes of Nizami's poem "Leyli and Majnun", represented in these stripes, are of particular interest. The composition is striking how skillfully the figures are inscribed into the given frames of seemingly rotating ribbons. The scenes are full of inner dynamics and emotional diversity. According to the researchers, along with Mohammed Mumin - the famous jeweler of his time who made this shield, another outstanding artist of the Safavid period, the head of the Tabriz school of miniature Sultan Muhammad, took part in the work on it. (Əfəndi, 1984: S.69)

It was a common practice in Safavid Tabriz when the artist of miniature participated in decorating household items (like weapons, embroidery, carpets, dishes). This once again testifies the fact that the

Azerbaijanis paid much attention to the aesthetic appearance of any thing in use and considered extremely important its artistic qualities. Just let us realize that the shield is an attribute of a warrior, of war, but according to the concept of the Tabriz master, it is to carry the ideas of peace, love, beauty of everything on earth.

One can observe a huge variety of types of the artistic metal in the Azerbaijani folk culture. Among them a copper pottery, which is still created in certain regions of Azerbaijan and is an integral part of the centuries-old Azerbaijani artistic tradition is, in fact, a unique kind, having the pronounced local significance.

The forms and types of copper utensils have arisen and developed over the centuries (the earliest mentions of them made by travelers date back to the 9th century), and now there are about eighty types of various items related to kitchen utensils, made of copper and decorated according to the established tradition ... But not only this diversity is a remarkable fact. One can involuntarily amazed at the exquisite, sophisticated decor that adorns these everyday objects, which are still widely used in the villages of Azerbaijan to this day. The decor used in them is the same geometric and floral ornament, which is equally found in architectural monuments, and in manuscripts, and in carpets, and finally, in jewelry and ceramics. Just as in the glazed ceramics that adorn mosques and mausoleums, we find the Quranic phrases in all these numerous satyls, ghazans, gablama, särpushes, aftafas, dolchas, etc. The words from the Divine Book are masterfully inscribed into the overall ornamental composition, becoming in themselves a true decoration of the thing.

It is obvious that such a poetic attitude to things - whether it is an object of special purpose or everyday use - is not accidental and it is rooted in some general, internal intentions, conditioned by centuries of established spiritual practice. "Beauty as a multicolored adornment has always delighted the Muslim East". (Мехтиеv,1989: p.108)

The sacred essence of the ornament, as it was understood in medieval Azerbaijan (and in general - in the Muslim countries of the Middle East and Central Asia) among the intelligentsia - philosophers, poets, artists, artisans - is confirmed by many testimonies – the comments of contemporaries that can be found in various treatises on philosophy and art, as well as just in the poetry of that time.

Modern authors find more and more new references testifying the presence of a close, internal relationship between the individual motives of ornament or ornamental compositions and certain religious trends or provisions of the Muslim faith set forth in the Qur'an.

The patterns created by endless interweaving of flowers, plants and geometric motifs clearly demonstrate the Islamic idea of neglecting temporary life and the need to strive for the eternal life, which is described in the Qur'an as a beautiful garden, "whose width is like the breadth of heaven and earth." (Коран, 1989: 57:20-21)

The cult of beauty, the very idea of beauty, which has expressed in poetry, calligraphy, miniature, decoration of any items of applied art, is undoubtedly associated with the concept of God in Islam as being the Highest Beauty. God is beautiful. Therefore, the world created by Him and recreated by the artists is also beautiful.

Thus, the complex ornamental system, which was actively used in all types of handicraft production and artistic creation – the carpets, fabrics, objects made of metal and wood, the manuscripts, ceramics and architectural decoration - and was rooting in the depths of the centuries, in essence, reflected the Sufi speculation: "Each element of the ornament was an integral part of the system of Sufi symbolism, which embodied the structure of the Universe. It is because of the Sufi ideas that the floral ornament, distinguished by the universal character of the language, became widespread in the carpets of Tabriz." (Алиева,1999: p.57)

Abundant ornamentation, carrying a certain informational and spiritual code, the internal symbolism, metaphorical character, when "things" are never called by their "names", but only gradually, through associations or recognizable signs, indicate their presence, the highest aestheticism of the environment created around a person, finally, the rapture of beauty, built on a filigree relationship between parts and the whole, a beauty that never exceeds the frames of measure, beyond which harmony ends and pretentiousness begins ...

These and a number of other characteristics are inherent to one degree or another in the main types of traditional Azerbaijani culture, forming a "gene pool", "subtext of culture", which colors today's creative practice in appropriate tones. Among other such features are internal pantheism, when nature, the Universe is endowed with human qualities, and a person feels himself an integral element of the Universe, as a microcosm in the macrocosm, or the inevitable presence of some kind of framework, restrictions, within which there is a quivering life of improvisations - be it lyrical confessions in poetry, or the ecstatic movement of melos in mugam, and finally - the sophisticated play and interweaving of plant and animal forms in the ornament. "This

subtext is called differently ...: the national psychology, the national way of perception of the world, a sense of life, a vision, melos, etc". (Каменский,1980: p.14)

In fact, this is the very set of traits that determines the elusive enzyme that we call "national originality" or "national identity."

It is known: the concept of nation and national is of historical nature, as it is in continuous development. Accordingly, the tradition of this or that locus is open-ended. The challenges of our time provoke qualitative "leaps" taking place in the social and cultural life of this or that nation. At the same time, there are some unshakable, constitutive, systemic values that must and will remain unchanged, because they contain the basis of national identity as a guarantor of survival in the "ocean of history."

References

1. Əfəndi R. (1984). Azərbaycan Xalq Sənəti. // İşıq. №№53-54. - S.69
2. Shaffer B. (2002). Borders and Brethren. Iran and the Challenge of Azerbaijan Identity. – Cambridge: MIT Press. 207 p. / Цит. по кн.: Р.Кадырова. Национальная идентичность азербайджанских детей и подростков. Социально-психологический анализ. – Баку: Кавказ. 2007. – 245 с.
3. Yusifov M.I. (2010). Azərbaycançılıq. – Bakı.
4. Azərbaycançılıq – birliyimizin əsasıdır. (2002). – Bakı.
5. Cəfərov N.Q., Sərdarov V., Cəfərov A. (2006). Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları. – Bakı.
6. Vəliyeva S.M. (2002). Azərbaycançılıq milli ideologiya və ədəbi-estetik təlim kimi: məsələnin qoyuluşuna dair. – Bakı.
7. Алескерова Н.Э. Роль азербайджанской суфийской литературы и музыки в духовной культуре азербайджанского народа. // <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-azerbaydzhanskoj-sufijskoj-literatury-i-muzyki-v-duhovnoj-kulture-azerbaydzhanskogo-naroda>
8. Алиева К. (1999). Тебризская ковровая школа XVI-XVII веков. – Баку: Элм. – 268 с.
9. Газ.«Бакинский рабочий». (2001). 10 ноября.
10. Каменский А. (1980). Древо традиции//Декоративное искусство СССР (ДИ СССР). №2. – С.14-19.
11. Коран, 57:20-21
12. Мехтиеv Н. (1989). Типология восточного мудреца.- Архитектура. Искусство. (Вопросы истории и теории). Посвящается светлой памяти Худу Сурай оглы Мамедова. Сборник статей. – Баку: Ишыг. – С.108.
13. Мехтиеv Р. (2011). Современный Азербайджан как воплощение национальной идеи. // Бакинский рабочий. 19 мая. – С 2-3.
14. Мехтиеv Р. (2017). Национальная идея Азербайджана в эпоху глобальных трансформаций: в 2-х книгах. Кн. II. – М.: Политическая энциклопедия. – 365 с.

JEWIS IN AZERBAIJAN

Selcan Abbas

Student

Baku State University, Azerbaijan

selcanabbas77@gmail.com

Orcid id: 0000-0001-5915-8361

Abstract. Summary: Jews have been living in Azerbaijan since ancient times. They had not been treated strangely during this settlement. This is a clear example of the tolerance of the local population along with the state. The settlement of the Jews have taken place at different times. Thus, the Jews are divided into 3 groups in terms of differences in faith and life. Each group have settled in Azerbaijan at different times. The oldest Jews in Azerbaijan are mountain Jews. Their settlement dates back to ancient times, which has caused controversy among some researchers. While some attribute their settlement to the Middle Ages, some researchers link it to the Middle Ages. Mountain Jews settle mainly in the Red Settlement. Schools and places of worship have been built there. After the Mountain Jews, the oldest Jewish community in Azerbaijan is the Georgian Jews. The settlement of Georgian Jews lasted from the Middle Ages to the years of the First World War. The smallest group of Jews belongs to Georgian Jews. There is also a group called European Jews. Their settlement in Azerbaijan dates back to Tsarist Russia. They grew faster than Georgian Jews. In addition, in

modern times, various documents concerning Jews are adopted in Azerbaijan. Politically, socially and religiously they are indistinguishable from the local population.

Keywords: Judaism, Red Town, Qırmızı Qasaba, Mountain Jews, Georgian Jews, European Jews, Azerbaijan, tolerance, multiculturalism.

AZƏRBAYCANDA YƏHUDİLƏR

Abbas Selcan Elxan qızı

Tələbə

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: Azərbaycanca yəhudilər ta qədim zamanlardan məskunlaşmağa başlamışlar. Bu məskunlaşma zamanı onlara yad münasibət bəslənməmişdir. Bu da dövlətlə yanaşı yerli əhalinin tolerantlığının bariz nümunəsidir. Yəhudilərin məskunlaşması müxtəlif zamanlarda baş vermişdir. Belə ki, yəhudilər inanc və yaşam fərqləri baxımından 3 qrupa bölünür. Hər bir qrupda müxtəlif zamanlarda Azərbaycanda məskunlaşmışlar. Azərbaycanda ən qədim yəhudilər dağ yəhudiləridir. Onların məskunlaşması ta qədim zamanlara gedib çıxır ki, bu da bəzi tədqiqatçıların mübahisələrinə səbəb olur. Bəziləri onların məskunlaşmasını orta əsrlərə aid etdikləri halda, bəzi tədqiqatçılar bunu orta əsrlərlə əlaqələndirirlər. Dağ yəhudiləri əsasən Qırmızı Qəsəbədə məskunlaşmışdır. Burada onlara aid məktəblər, ibadət məkanları tikilmişdir. Dağ yəhudilərindən sonra Azərbaycanda məskunlaşmış ən qədim yəhudi icması gürcü yəhudiləridir. Gürcü yəhudilərinin məskunlaşması orta əsrlərdən Birinci Dünya müharibəsi illərinə qədər davam etmişdir. Yəhudilər arasında ən kiçik qrup gürcü yəhudilərinə aiddir. Bundan başqa Avropa yəhudiləri deyilən bir qrupda var. Onların Azərbaycanda məskunlaşması isə Çar Rusiyası dövrünə təsadüf edir. Onlar gürcü yəhudilərindən fərqli olaraq daha sürətlə artmışlar. Bundan başqa müasir dövrdə isə yəhudilərə aid Azərbaycanda müxtəlif sənədlər qəbul olunur. Onlara yerli əhalidən siyasi, ictimai və dini heç bir fərq qoyulmur.

Açar sözlər: Yəhudilik, Qırmızı Qəsəbə, Dağ yəhudiləri, Gürcü yəhudiləri, Avropa yəhudiləri, Azərbaycan, tolerantlıq, multikulturalizim.

Azərbaycanda yəhudilərin məskunlaşması qədim zamanlara gedib çıxır. Belə ki, yəhudilərin Mərkəzi Asiyaya məskunlaşması İsrailin Babil tərəfindən işğalından başlanır. E.ə. 586-cı ildə buranı işğal edən Babil, yuxarı təbəqədən olanları və sənətkarları Babil ərazisinə köçürmüşdür. Daha sonra Əhəmənilər tərəfindən Babil işğal olunur. Əhəmənilərin Azərbaycan torpaqlarını işğal etmələri və Azərbaycanın ticarət yollarının üzərində yerləşməsi yəhudilərin bura köçünə səbəb olmuşdur.

İndi isə Azərbaycanda 3 yəhudi qrupu var və bunlara aşağıdakılar daxildir:

1. Dağ yəhudiləri
2. Avropa yəhudiləri (Əşkinazi)
3. Gürcü yəhudiləri

Azərbaycanda ilk məskunlaşmış yəhudi qrupu dağ yəhudiləridir. Dağ yəhudilərinin bura gəlişinə tədqiqatçılar müxtəlif cür yanaşırlar. Belə ki, Moisey Kalankatlı dağ yəhudilərinin gəlişini e.ə. I əsrə aid edir. Başqa tədqiqatçılar isə, dağ yəhudilərinin Sasanilər dövründə köçürmə siyasəti nəticəsində Qafqaza gəldiklərinə inanırlar. Hətta, araşdırmalara görə Dağ yəhudilərinin məskunlaşması XIII əsrin ortalarına qədər davam etmişdir.

Dağ yəhudilərinin kompakt şəkildə məskunlaşdığı ərazi Quba rayonunda yerləşən Qırmızı Qəsəbədir. Bura XVIII əsrdə Quba xanlığı dövründə salınmışdı. Bu qəsəbədəki evlərin dam örtüyü qırmızı olduğundan qırmızı qəsəbə adlanır. Yəhudi qəsəbəsi və ya Qafqazın Yerusəlimi kimidə adlandırılmışdır. Dağ yəhudiləri tat dilində danışirlər. Tat dili fars dilinin bir ləhcəsidir və Hind-Avropa dil ailəsinə daxildir. Qubada 2003-cü ildə yəhudi məktəbi açılmışdır. Məktəb İsaak Xanukov adına idi və bura yəhudilərlə yanaşı, ruslar azərbaycanlılar, tatlar, ləzgilər və s. gəlirlər.

Dağ yəhudilərinin məskunlaşdığı Qırmızı Qəsəbə

Azərbaycanda 11000 dağ yəhudisi yaşayır. Bunlardan 6000-i Bakıda, 4000-i isə Qırmızı Qəsəbədə, digər 1000-i isə digər rayonlarda yaşayırlar. (K.Saleh, "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2015, Azərbaycanca tolerantlıq ənənəsi, səhifə 101). Dağ yəhudiləri özlərini "cuhus" adlandırırlar. Ehtimallara görə "dağ yəhudiləri" ifadəsi XIX əsrdə bura gəlmiş ruslar tərəfindən işlədilmişdir. Qafqazın dağlıq ərazilərində yəhudiləri at çaparkən görən ruslar onlara "dağ yəhudiləri" deməyə başlamışlar.

Dağ yəhudilərindən sonra Azərbaycanda məskunlaşmış digər qədim yəhudi qrupu gürcü yəhudiləridir. Gürcü yəhudilərinin Azərbaycana gəlişini XVIII əsrə təsadüf edir. Gürcüstanın Axalkələk, Axaltsixe, Oni, Kulaşi və Kutaisi bölgələrindən köçmüşlər. Gürcü yəhudilərinin məskunlaşması Birinci Dünya müharibəsinə qədər davam etmişdir. Gürcü yəhudiləri dağınıq və kiçik qruplar halında yaşamışlar. Gürcü dilində yazıb oxumuşlar və özlərini "ebraeli", "israeli", yaxud "kartuli-ebraeli" adlandırmışlar. Səyyahların dediklərinə əsasən demək mümkündür ki, gürcü yəhudiləri yerli əhalidən fərlənmir və bütün adət-ənənələrə riayət edirlərmiş və Azərbaycandakı ən kiçik yəhudi icmasıdır. Əsasən Bakıda yaşayırlar və sayları 700 nəfərə bərabərdir.

Avropa yəhudilər dağ yəhudilərindən sonra Azərbaycanda məskunlaşmış ikinci böyük yəhudi qrupudur. Bu qrup erkən orta əsrlərdə Mərkəzi Asiyada formalaşmışdır. Avropa yəhudilərindən başqa cür "aşkenazi" də adlanırlar. Belə adlanmaqlarının səbəbi kimi isə yəhudilərin inancları durur. Bu inanca görə Nuh peyğəmbərin oğlu Yasəfin nəvəsi, yəni Aşkenazi nəslı Almaniyada torpaqlarında məskunlaşmışdır. Aşkenazi dedikdə əsasən Reyn sahilı və alman torpaqlarında yaşamış yəhudilər nəzərdə tutulur. Daha sonralar isə Almaniya yəhudilərlə yanaşı onlardan törəmiş Avropa yəhudiləri üçün də aşkenazi termini işlənmişdir. Onların idiş dilində danışırlar. Bu dil X-XIV əsrlərdə yayılmış alman ləhcəsinin və digər ibrani, arami, roman, slavyan dilləri əsasında formalaşmışdır. Avropa yəhudilərinin Azərbaycana ilk gəlişləri 1832-ci ilə təsadüf edir. Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanda neft istehsalının yüksəlişi səbəbi ilə bura aşkenazilərin gəlişi artmışdır. 1897-ci il statistik məlumatlarına əsasən Bakıda iki minə yaxın yəhudi yaşayırdı və bu yəhudilərin əksər hissəsini aşkenazi yəhudiləri təşkil edirdi.

Daha sonrakı yəhudi gəlişləri isə təəssüflər olsun ki, dövlətlərdə yəhudilərə qarşı olan antisemitizim siyasəti nəticəsində olmuşdur. 1903-cü ildə Kişinyovda, 1905-ci ildə Odessada, 1906-cı ildə Belostokda, baş vermiş yəhudi qırğınları nəticəsində yəhudilər Azərbaycana üz tutmuşlar.

XX əsrdə Aşkenazilər burda məskunlaşmaqla kifayətlənməmiş siyasi mühitdə də fəal iştirak etmişlər. Rusiyada yeridilən antisemitizim siyasəti nəticəsində Şimali Azərbaycana gəlmiş aşkenazilər "Poaley Sion" (Sion fəhlələri) adlı siyasi partiya yaratmışlar. Bu partiyada əsasən fəhlələr, sənətkarlar, kiçik burjuaziya birləşmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də yəhudilər fəallıqları ilə seçilir və Bakı yəhudi milli şurası nəzdində cəmiyyətlər fəaliyyət göstərirdi. Bakı yəhudi milli şurasını parlamentdə M. Quxman təmsil edirdi. Bu cəmiyyətdən başqa "Leon Peres", "Ezras Axim", "Hersl" kimi cəmiyyətlər fəaliyyət göstərmişdir. Yəhudilərin fəaliyyəti yalnız cəmiyyətlər qurmaqla məhdudlaşmır, marifləndirmə siyasəti kimi qəbul edilən qəzetlərin nəşrinə də başlamışlar. Bakıda bir neçə qəzetləri («Бакинское слово», «Еврейская воля», «Кавказер Вохенблат», «Кавказский еврейский вестник», «Палестина» və s.) nəşr edilirdi. (Azərbaycançılıq ideologiyası: ənənə və müasirlik, 2019: s. 366)

Yəhudilərin burada məskunlaşmasına yalnız yerli əhali deyil həmçinin dövlət də dəstək göstərirdi ki, bu da Azərbaycanda güclü multikulturalizmin inkişafını göstərir. Buna nümunə kimi 2003-cü ildə Azərbaycanda tikilmiş yeni sinaqoqu göstərmək olar. Bu sinaqoq Avropada ən böyük sinaqoqdur. Həmçinin, 2010-cu ildə Bakıda dağ yəhudilər üçün də sinaqoq tikilmişdir. 2011-ci ildən etibarən istifadəyə verilmişdir.

Dağ yəhudiləri üçün tikilmiş sinaqoq

1990-cı ildə "Azərbaycan-İsrail" mədəni əlaqələr cəmiyyəti təsis edilmiş və bu cəmiyyət "Az-İz" abreviaturalı qəzet nəşr etməyə başlamışdır. Respublikada Azərbaycan-İsrail Dostluğu Mərkəzi, "Soxnut" yəhudi agentliyi də fəaliyyət göstərir. (Azərbaycan Multikulturalizmi, 2017: s. 301)

1995-ci ildən hər il yəhudilərin yeni il bayramı olan "Roş ha-Şana" bayramı münasibətilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yəhudiləri təbrik edib.

Dini bayramlarla yanaşı yəhudilərə qarşı törədilmiş soyqırımların anım günləri də yüksək səviyyədə təşkil edilir. II Dünya müharibəsi zamanı yəhudilərə qarşı törədilmiş Holokost hadisəsinə aid anım tədbirləri keçirilir. Həmçinin, möhtərəm prezidentimiz cənab İlham Əliyev yəhudilərə müraciətlər ünvanlayır.

"Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan" layihəsi çərçivəsində Heydər Əliyev Fondu və "Or-Avner" Beynəlxalq Fondu tərəfindən Bakıda yaşayan yəhudi uşaqları üçün Təhsil Mərkəzi inşa edilmişdir. 2007-ci il mayın 31-də Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın iştirakı ilə mərkəzin təməl qoyma mərasimi keçirilmişdir. 2010-cu il oktyabrın 4-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti xanım Mehriban Əliyeva və MDB Yəhudi İcmaları Federasiyasının və "Or-Avner" Beynəlxalq Fondunun prezidenti Lev Levayev Təhsil Mərkəzinin açılışında iştirak etmişlər. (Azərbaycan Multikulturalizmi, 2017: s. 325)

"Xabad Or-Avner" təhsil mərkəzinin açılışı

Beləliklə, Azərbaycanda etnik qruplara qarşı olan tolerant sistem multikulturalizmin canlı nümunəsidir. Mən də tədbir iştirakçılarına tarix boyu qırğınlara və antisemit münasibətə məruz qalmış yəhudilərə Azərbaycanda göstərilən tolerant münasibəti nümayiş etdirmək istədim. Ölkəmizdə olan humanist və tolerant siyasət, multikulturalizim ənənələri dövlət siyasəti kimi inkişaf etdirilir.

Məqaləmi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin müdrik sözlərilə bitirmək istərdim: "Azərbaycan nümunəsi göstərir ki, multikulturalizm yaşayır. Baxmayaraq bəzi siyasətçilər deyirlər ki, multikulturalizm iflasa uğrayıb. Bəlkə haradasa iflasa uğrayıb. Amma Azərbaycanda yaşayır və bu meyillər, bu ideyalar güclənir, ictimaiyyətdən də daha çox dəstək alır. Biz bu yolla gedəcəyik". (Həbibbəyli, 2017: s. 55)

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycançılıq ideologiyası: ənənə və müasirlik. (2019). – Bakı: Elm və təhsil. – 456 s.
2. Azərbaycan multikulturalizmi (2017). Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı. – 416 s.
3. Azərbaycanda tolerantlıq ənənəsi. (2015). – Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi. – 160 s.
4. Həbibbəyli Ə. (2017). Geosiyasi reallıqlar və multikultural dəyərlər. – Bakı: Elm və təhsil. – 160 s.
5. Azərbaycan Multikulturalizmi. (2017). – Bakı: BBMM.

LIBRARY SCIENCE / KİTABXANAÇILIQ

LIBRARY-INFORMATION RESOURCES IN THE SYSTEM OF NATIONAL AND SPIRITUAL VALUES

Sevda Khalafova

PhD, Associate professor
Baku State University, Azerbaijan
sevdaxalafova@mail.ru
Orcid id: 0000-0002-7179-7032

Abstract: In order to study the place of library resources in the system of national and spiritual values, the research is involved experience of Universal Scientific Libraries. For it is not possible to present the results of the experience of all Universal Scientific Libraries in the country in one article, was applied only the experience of Universal Scientific Libraries operating in Baku. For this purpose, was studied the activity of the Central Libraries, which is considered to be a Universal Scientific Library from the typological point of view, was studied.

The dynamics of development of their information resources. The statistical data included in the article on the activities of libraries have increased its scientific significance. For this purpose, was applied the mathematical-statistical method to the activities of libraries. In addition, were used mathematical formulas to obtain more accurate scientific results, and statistical results obtained from the annual reports of libraries and the portal stat.gov.az were applied to those formulas. The experience of Universal Scientific Libraries operating in Baku was analyzed in accordance with the districts of the capital and the obtained statistical results were grouped in tables. In addition, the article researched the distribution of library and information resources among the districts of the capital and expressed specific indicators in percentages. Was used the graphic-descriptive method for the visual description, and in the article it showed itself in the form of a graph.

Keywords: library, information resource, Universal Scientific Library, Central Library, quality ratio

KİTABXANA-İFORMASIYA RESURLARI MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR SİSTEMİNDƏ

Xələfova Sevda Abasqulu qızı

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: Məqalədə kitabxana resurslarının milli-mənəvi dəyərlər sistemində yerini öyrənmək məqsədilə Universal Elmi Kitabxanaların iş təcrübəsi tədqiqatına cəlb edilmişdir. Ölkədə bütün Universal Elmi Kitabxanaların iş təcrübəsinə dair əldə olunmuş nəticələri bir məqalə daxilində vermək mümkün olmadığı üçün yalnız Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən Universal Elmi Kitabxanaların iş təcrübəsinə müraciət edilmişdir. Bu məqsədlə tipoloji baxımdan Universal Elmi Kitabxana hesab olunan Mərkəzi Kitabxanaların fəaliyyəti tədqiq edilmiş, onların informasiya resurslarının inkişaf dinamikası öyrənilmişdir. Məqaləyə kitabxanaların fəaliyyətinə dair daxil edilən statistik məlumatlar onun elmi əhəmiyyətini artırmışdır. Bunun üçün riyazi-statistik metod kitabxanaların fəaliyyətinə tətbiq edilmişdir. Bundan əlavə daha dəqiq elmi nəticələr əldə etmək üçün riyazi düsturlardan istifadə edilmiş və kitabxanaların illik hesabatlarından və stat.gov.az portalından əldə edilən statistik nəticələr həmin düsturlara tətbiq edilmişdir. Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən Universal Elmi Kitabxanaların iş təcrübəsi paytaxtın rayonlarına uyğun təhlil edilmiş və əldə edilən statistik nəticələr cədvəllərdə qruplaşdırılmışdır. Bundan əlavə məqalədə kitabxana-informasiya resurslarının paytaxtın rayonları arasında paylanmasına dair araşdırmalar aparılmış və konkret göstəricilər faizlərlə ifadə edilmişdir. Əyani təsvir üçün qrafik-təsvir metodundan istifadə olunmuş və məqalədə bu, qrafik şəklində özünü göstərmişdir.

Açar sözlər: kitabxana, informasiya resursu, Universal Elmi Kitabxana, Mərkəzi Kitabxana, keyfiyyət əmsalı

Giriş. Müasir sosial-mədəni şəraitdə müəyyən edilmiş problemlər (əlbəttə ki, mövcud çətinliklər və ziddiyyətlərin hamısını əhatə etmir) kitabxanalardan öz məqsəd və hədəflərini izləməyi və təhlil etməyi, mövcud vəziyyətə dərhal cavab verməyi və öz fəaliyyətlərini oxucuların dinamik inkişaf edən ehtiyaclarına yönəltməyi tələb edir və kitabxana istifadəçilərinin öyrənmə ehtiyacları dəyişdikcə, kitabxananın oxucular ilə əlaqəsi daha da vacib hala gəlir. İnformasiya texnologiyalarındakı inkişaf kitabxanalardan kreativ və istifadəçi yönümlü olmağı tələb edir. Kitabxanalar istifadəçilərə proaktiv dəstək verir və bir çoxu hazırda mövcud olan bütün uyğun texnologiyalardan istifadə edərək məlumat əldə etmək əvəzinə, məlumat mənbələrinə çıxış təmin etməyə yönəldilir.

Kitabxanalar məlumatın yaradılması, toplanması və saxlanması prosesləri ilə ayrılmaz və üzvi şəkildə əlaqəli təşkilatlar olaraq yeni texnologiyaların tətbiqində ön sıralarda yer alırlar. Üstəlik bu cür texnologiyaların tətbiqində "ayaqlaşmaq" problemi kitabxanalar üçün ən vacib məsələlərdən biridir.

Son illər bir çox təşkilati, metodiki və texnoloji problemləri özündə cəmləşdirən kitabxana resurslarının strukturunda da köklü dəyişiklik baş verdi. Hal-hazırda bunlara həm ənənəvi (əlyazmalar, çap olunmuş nəşrlər, audio və video qeydlər, fotosəkil sənədləri, kart kataloqu və kartotekalar, nəşr olunmuş və nəşr olunmamış biblioqrafik vəsaitlər və s.), həm də elektron komponentlər (elektron nəşrlər, lokal və global giriş məlumat bazaları elektron kataloqlar, elektron kitabxanalar və s.) daxildir. Beləliklə, kitabxanalarda iki heterogen sistemi birləşdirən yeni bir informasiya mühiti formalaşır ki, bu da kitabxana xidmətində kommunikasiya problemini ortaya çıxarır.

Universal elmi kitabxanaların funksiyaları və informasiya xidməti zamanı vəzifələri regional məsələlərə yönəlmiş məhsul və xidmətlərin payını artırmaq, müvafiq istehsal proseslərinin ictimai istehsal dinamikasında əks olunmaqdır. Regional səviyyədə universal elmi kitabxanaların fəaliyyəti üçün ictimai ehtiyaclar, mənbələr və real imkanlar diqqət mərkəzindədir. Burada ərazinin ictimai istehsalı üçün optimal kitabxana xidmətləri sistemi yaratmağın ən yaxşı yolu regional hədəfləri sektor maraqları ilə əlaqələndirməkdir. Kitabxana fəaliyyəti bölgədəki müəssisə və təşkilatların birləşdirilmiş imkanlarını, elmi, təhsil və istehsalat kompleksinin yeni yaranmaqda olan quruluşu ilə qarşılıqlı əlaqələrin rəşional seçimlərini rəhbər tuta bilər. Bu baxımdan, əsas diqqət ərazinin inkişaf etməkdə olan telekommunikasiya infrastrukturuna universal elmi kitabxanaların daxil edilməsinə yönəldilməlidir.

Universal Elmi Kitabxanaların ərazi ümumi inteqrasiya strukturundakı yeri ilk baxışdan görüldüyü qədər aydın deyil. Çünki Universal Elmi Kitabxananın koordinasiya funksiyasının inkişafı obyektiv olaraq "... *elmi biliklərin sistematik təbiətindən qaynaqlanır*". (Kartaşov, 1981: s.7) Universal Elmi Kitabxana həm də müvafiq hədəflər və funksional vəzifələrə malik ərazinin mədəniyyət mərkəzidir. Başqa sözlə, bu tipli kitabxana kifayət qədər fərqli tələb və gözləntilər axınının kəsişmə nöqtəsidir, bununla əlaqədar fəaliyyətinin prioritetlərini müəyyənləşdirmək üçün çoxsaylı problemləri həll etməlidir. Nəticədə, hər bir fərdi Universal Elmi Kitabxananın fəaliyyəti bölgənin informasiya proseslərinə ənənəvi olaraq müəyyən edilmiş az və ya çox dərəcədə cəlb olunması ilə xarakterizə olunur. Və ən başlıcası universal elmi kitabxanaların bölgənin kitabxana sistemində funksional vəzifələrinin bölüşdürülməsi prosesi hər bir xüsusi kitabxananın müvafiq problemlərin həllinə təsir imkanlarını nəzərə almalıdır. Bu cür kitabxanaların seçimi kitabxana sisteminin ətaləti və əvvəllər formalaşmış ənənələri ilə məhdudlaşır.

Tipoloji baxımdan universal elmi kitabxana hesab olunan Mərkəzi Kitabxanaların fəaliyyətində aparıcı yerlərdən birini yerləşdiyi ərazi ilə bağlı məsuliyyətlərini nəzərdə tutan və bu bölgənin özünəməxsusluğunun, mədəni irsinin, elmi cəhətdən hərtərəfli və dolğun şəkildə açıqlanması kimi formalaşmış "regional yaddaş" funksiyası tutur. Kitabxana mütəxəssisləri bu funksiyanı etnik-mədəni, yerli ənənələrin bərpası kimi başa düşülən "sosial, daha dəqiq regional" "yaddaşın qorunması" funksiyası kimi qəbul edirlər. Burada əsas məsələ olaraq milli və dünya mədəniyyəti kontekstinə daxil edilməsi üçün əsas yaradan sosial şəxsiyyət, özünəməxsusluq xüsusiyyətləri, "öz" mədəniyyətinin bənzərsizliyi axtarışı götürülür.

Əsas hissə. Azərbaycanda Mərkəzi Kitabxanaların yaradılmasına, Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemlərinin yaradılması işinin həyata keçirilməsi ilə XX əsrin 70-ci illərindən başlanmışdır. MKS-ləri digər kitabxanalardan fərqləndirən əsas xüsusiyyəti vahid kitabxana fondu hesab olunur. Belə ki, MKS-lərin fondu özündə bütün filial kitabxanalarının fondlarını birləşdirərək, vahid kitabxana-informasiya resursları kompleksini yaradır. Qeyd edək ki, Bakı şəhərində 9 MKS "Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı"nın "Bakı şəhərində mövcud kitabxanaların bazasında 9 mərkəzləşdirilmiş kitabxana sistemlərinin yaradılması, şəhər və rayonlarda isə bir çox kitabxana filiallarının birləşdirilməsi" (2.1.5) bəndindən irəli gələrək fəaliyyətə başlamışdır.

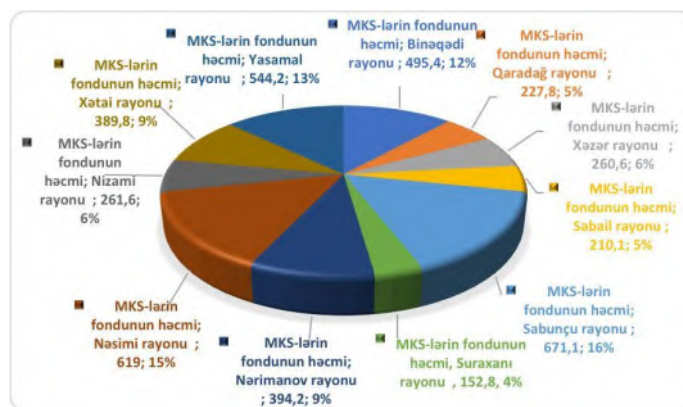
Kitabxana resurslarının milli-mənəvi dəyərlər sistemində rolunu müəyyələşdirmək üçün Universal Elmi Kitabxanalarda onların yerləşmə vəziyyətini öyrənməklə başlamaq olar. Bir məqalə çərçivəsində ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən bütün Universal Elmi Kitabxanaların resurslarını öyrənmək mümkün olmadığına görə Bakı Şəhərində fəaliyyət göstərən Universal Elmi Kitabxanaların iş təcrübəsinə müraciət etməklə kifayətlənmək məqsədəuyğundur. Cədvəl 1.də paytaxtda fəaliyyət göstərən Mərkəzi Kitabxanaların fondunun həcminə dair statistik göstəricilər öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 1. Bakı şəhəri üzrə universal elmi kitabxanaların kitabxana-informasiya resurslarının həcmi

Mərkəzi kitabxana	Kitabxana fondu (min nüsxə)
Binəqədi rayonu	495.4
Qaradağ rayonu	227.8
Xəzər rayonu	260.6
Səbail rayonu	220.1
Sabunçu rayonu	671.1
Suraxanı rayonu	152.8
Nərimanov rayonu	394.2
Nəsimi rayonu	619.0
Nizami rayonu	261.6
Xətai rayonu	389.8
Yasamal rayonu	544.2

Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Cədvəldən məlum olur ki, paytaxtda fəaliyyət göstərən universal elmi kitabxanalardan kitabxana-informasiya resurslarının həcminə görə Sabunçu rayon MKS-i üstünlük təşkil edir. Kitabxana –informasiya resurslarının paylanma göstəricilərinə gəldikdə isə Sabunçu rayonu üzrə bu göstərici 16%, Səbail rayonu üzrə 5%, Suraxanı rayonu üzrə 4%, Nərimanov rayonu üzrə 9%, Nəsimi rayonu üzrə 15%, Nizami rayonu üzrə 6%, Xətai rayonu üzrə 9%, Yasamal rayonu üzrə 13%, Binəqədi rayonu üzrə 12%, Qaradağ rayonu üzrə 5%, Xəzər rayonu üzrə 6% təşkil edir.

**Qrafik 1.
Bakı şəhəri üzrə universal elmi kitabxanalarda
kitabxana-informasiya resurslarının paylanması göstəriciləri**

Mərkəzi Kitabxanaların universal elmi kitabxana kimi fondunun keyfiyyət əmsalını müəyyələşdirmək məqsədilə Cədvəl 2.də verilmiş statistik məlumatlara müraciət edək. Qeyd edək ki, kitabxana fondunun keyfiyyət əmsalı kitabxana fondunun həcmində əhalinin sayına olan nisbəti ilə ölçülür:

$$F_{k\alpha} = \frac{F}{\Theta}$$

Burada $F_{k\alpha}$ - kitabxana fondununun keyfiyyət əmsalını, Θ - əhalinin sayını, F - kitabxana fondunu bildirir.

Cədvəl 2. Bakı şəhəri üzrə universal elmi kitabxanaların fondunun keyfiyyət əmsali

Mərkəzi Kitabxana	Kitabxana fondu (min nüsxə)	Əhalinin sayı (min nəfər)	$F_{k\alpha} = \frac{F}{\Theta}$
Binəqədi rayonu	495.4	267.6	1,8
Qaradağ rayonu	227.8	127.0	1,79
Xəzər rayonu	260.6	167.8	1,55
Səbail rayonu	220.1	102.3	2.1
Sabunçu rayonu	671.1	246.4	2,7
Suraxanı rayonu	152.8	221.2	0,69
Nərimanov rayonu	394.2	179.4	2,19
Nəsimi rayonu	619.0	222.2	2,78
Nizami rayonu	261.6	201.2	1,29
Xətai rayonu	389.8	288.6	1,35
Yasamal rayonu	544.2	248.8	2,18

Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Cədvəldən məlum olur ki, kitabxana fondunun keyfiyyət əmsali üzrə ən yüksək göstərici Sabunçu və Nəsimi rayonunun Universal Elmi Kitabxanalarına məxsusdur. Bu da həmin kitabxanaların fondunun həcmnin çoxluğu ilə əlaqədardır. Ən aşağı göstəricinin isə Suraxanı rayon Universal Elmi Kitabxanalarına aid olması fondun həcmnin azlığı ilə əlaqədardır. Qeyd edək ki, İFLA-nın müəyyənləşdirdiyi ümumi prinsiplərə görə kitabxana fondunun həcmi onun yerləşdiyini ərazinin əhalisinin sayına görə hər adama düşən kitab sayı 1,5-2,5 arasında olmalıdır. Suraxanı rayonunun göstəricilərinə görə iki nəfərə cəmi bir kitab düşür. Bu da müəyyənləşdirilmiş normalara görə aşağı göstərici hesab olunur. Müəyyənləşdirilən normalara əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, Xətai rayon MKS-i normalara cavab vermir. Belə ki, kitabxananın fondunun keyfiyyət əmsali 1,35-dir.

Nəticə və elmi yenilik. Aparılan tədqiqatın yekunundan belə qənaətə gəlmək olar ki, Universal Elmi Kitabxanalar ənənəvi olaraq sənədlərin saxlanılmasını axtarış üçün inkişaf etmiş ixtisaslı təminat sistemi ilə birləşdirən sistem kimi fəaliyyət göstərirlər. Bu səbəbdən də bu tip kitabxanaların canlı vasitəçi - yeni növ sorğuların meydana çıxmasını daim izləyən, axtarış nəticələrinin düzgünlüyünü və tamlığını, kitabxana resurslarına əlçatırılıq keyfiyyətini və rahatlığını qiymətləndirən vasitəçi kimi əsas vəzifəsi ənənəvi kitabxana, soraq və biblioqrafik xidməti oxucuların fərdi tələblərinə uyğun çevik şəkildə tənzimləməkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı// e-qanun.az
2. Карташов Н.С. (1981). Областная библиотека - региональный координационный центр // Сов. библиотекосведение. № 5. – С. 3-21
3. Универсальная научная библиотека в эпоху перемен (1998). // Библиотекосведение. № 2. – С. 36

**БИБЛИОМЕТРИЧЕСКИЙ ИНФОРМАЦИОННЫЙ СЕРВИС
(НА ПРИМЕРЕ БИБЛИОТЕЧНО-ИНФОРМАЦИОННОГО ЦЕНТРА (БИЦ)
УНИВЕРСИТЕТА ХАЗАР)**

Зайцева Татьяна Николаевна

Кандидат экономических наук, ст. научный сотрудник, директор БИЦ

Университет Хазар, Азербайджан

tzaytseva@khazar.org

Orcid id: 0000-0002-4412-4123

Аннотация: Проанализированы возможности использования библиометрических методов для информационного сопровождения образовательных программ и научных исследований в БИЦ Университета Хазар. Проведенное исследование позволило выделить основные направления библиометрической деятельности в вузовской библиотеке. Развернуты и охарактеризованы информационные услуги и информационные продукты, предоставляемые с помощью библиометрических методов.

Показано, что внедрение библиометрических практик в вузовской библиотеке повышает их статусность и превращает в активных участников научно-коммуникационного процесса.

Ключевые слова: информационное сопровождение образования и науки, библиометрические ресурсы, библиометрические услуги, вузовские библиотеки, Университет Хазар, Азербайджан.

Интеграция национальной системы науки и образования в мировое научно-образовательное пространство настоятельно требуют модернизации информационно-библиотечного обеспечения образования и научных исследований вузов республики. В этом плане важное значение приобретает изучение и эффективное использование библиометрических методов. Чаще всего это – библиометрический анализ документопотоков научных организаций для мониторинга публикационной активности. Кроме того, библиометрические методы используются для организации и сопровождения научных исследований по различным темам, а также для организации некоторых библиотечных процессов – комплектования и изучения информационных потребностей пользователей (Мохначева, 2018: с.53).

Современные библиотечные и информационные специалисты, благодаря использованию библиометрических методов в исследовании баз данных и аналитической работе, имеют большую возможность создать новые ниши и специальности для применения своих услуг (Вормелл, 2000: с.23).

Быстрый рост количества и разнообразия информации, научно-технические достижения позволяют, по мнению А. И. Черного, перейти от традиционных, библиотечных форм информационного обслуживания к новым формам, в которых возрастает доля аналитико-синтетической переработки информации, основанной на все большем использовании библио- и наукометрических методов, а также достижений в области математической логики и компьютерной лингвистики (Черный, 2009: с.16).

Прогресс в области информационно-коммуникационных технологий, в значительной степени облегчающий наукометрические (библиометрические) исследования, обеспечивает совершенно новые возможности для доступа, обмена и обработки научной информации. Более широкие тематические возможности наукометрии, включают мониторинг научного производства, оценки научных вкладов, динамические исследования науки в когнитивном и социальном аспектах, обнаружение появляющихся исследовательских проблем, определение элит исследователей, моделирование научных процессов и феноменов, изучение научно-отраслевых отношений и т.д. (Иванчева, 2009: с.3).

Во многих странах, например, в Австралии, Великобритании, Дании, Нидерландах, Норвегии, Швеции, библиометрические индикаторы используются национальными советами в оценках высшего образования, при распределении финансовых ассигнований (в том числе стимулирующих выплат, поощрений, премирования), при подаче заявок на грант и замещении вакантных должностей в университетах. Кроме этого, ряд университетов Европы применяет систему внутренней оценки, которая основана на использовании библиометрических показателей (Галаявиева, 2012: с.72). Примеры предоставления зарубежных наукометрических и библиометрических услуг, также представлены на страницах Library Connect (Elsevier, Library Connect).

Для оценки публикационной активности научных коллективов и отдельных учёных наиболее часто используются данные политематических ресурсов – Web of Science Core Collection (Clarivate Analytics), Scopus Elsevier), РИНЦ (ООО «Научная электронная библиотека»). Перечисленные БД позволяют получать такие сведения, как количество публикаций и их цитируемость, включая динамику за определённый период; индекс Хирша; данные о соавторстве, включая сведения об иностранном участии; импакт-фактор и квартиль изданий и др. (Павлова, 2018: с.111).

Сегодня такие показатели как, например, публикационная активность вуза является важным критерием для отражения его научной репутации и учитывается при участии в международных проектах, получении грантов и государственных заданий; принимается во внимание при составлении популярного рейтинга эффективности вузов *bibliometrics* (<https://webometrics.info>)

В этой связи многие вузовские библиотеки уже осваивают это достаточно новое для них направление деятельности и рассматривают как свою важную функцию в мониторинге показателей эффективности развития и функционирования вуза. Их направления деятельности органично связаны с современными задачами, встающими перед вузом, – главным внешним системообразующим фактором в развитии библиотеки этого типа. Вузовской библиотеке принципиально важно уяснить эти задачи как свои и интегрировать их в библиотечный функционал (Еременко, 2015: с.75)

До недавнего времени интерес научного сообщества Азербайджана к библиометрическому поиску носил эпизодический характер из-за его значительной трудоёмкости и отсутствия отработанных методик. В настоящее время создаются отделы библиометрических исследований в рамках отдельных вузов республики, проводятся семинары и обсуждения. Данная публикация подготовлена на основе презентации директора Библиотечно-информационного центра (БИЦ) университета Хазар на научном семинаре, на тему: «Основные направления библиометрической (наукометрической) деятельности в вузах республики», организованном библиотекой Азербайджанского университета языков 7 июня 2021.

БИЦ Университета Хазар – один из лидеров в информационном обеспечении образования в Азербайджане, активно осваивает инновационные возможности библиометрического информационного сервиса для пользователей, позволяющие целенаправленно наращивать объем профильного сервиса. В библиотеке используется библиометрический анализ при реализации следующих целей и задач:

- определение публикационной активности сотрудников университета;
- анализ востребованности собственных фондов учебной и научной литературы;
- определение наиболее активных научных работников вуза;
- разработка перспективных направлений подготовки учебных дисциплин;
- анализ рынка учебной и научной литературы для оптимизации комплектования фондов.

Результаты опубликованных работ (Павлова, 2018: с.112, Свирюкова, 2009: с.76) и собственный опыт БИЦ Университета Хазар позволили выделить 5 основных направлений библиометрической деятельности в вузовской библиотеке.

1. Информационная поддержка пользователей

Информационная поддержка на основе библиометрически данных или методов, включает следующие виды услуг:

- Организация доступа к библиометрическим БД, поиск в них (Web of Science, Scopus, PubMed, PsyINFO, GeoRef, SciFinder, MEDLINE).
- Организация доступа к библиографическим менеджерам (RefWorks, EndNote, Zotero).
- Библиометрические исследования публикационной активности авторов и университета.
- Организация доступа к собственной базе данных публикаций сотрудников университета, размещенная в институциональном репозитории на платформе DSpace <http://dspace.khazar.org/>
- Информирование о методах цитирования, используемых в зарубежной практике.
- Подготовка информационных материалов (презентации, буклеты).
- Подготовка стратегического и текущего планов развития библиотеки, включающих, в частности, информацию о предстоящих конференциях, семинарах, тренингах, посвященных библиометрической деятельности.

2. Библиометрический сервис

Библиотека предлагает пользователям проведение поиска, анализ библиометрических показателей и их интерпретацию, анализ цитирования. В частности, по запросам сотрудников БИЦ университета Хазар предлагает следующие услуги:

- Статистика публикационной активности сотрудников.
- Информирование о публикациях, предоставление библиометрических данных из БД, доступ к которым осуществляется в Университете Хазар.
- Определение показателей публикационной активности авторов научных статей (количество публикаций, цитируемость):
  - Подготовка аналитической справки о престижных зарубежных периодических изданиях для публикации результатов научной деятельности.
  - Аналитическая справка о наиболее цитируемых журналах по выбранной тематике автора.

Для сбора и анализ библиометрических данных, как правило, используются БД WoS, Scopus и Google Scholar, а также собственные БД публикаций сотрудников. В этом направлении предполагается по опыту зарубежных университетов уникальные идентификаторы публикаций Web of Science включать в метаданные, собранные в университетском репозитории, что позволит регулярно обновлять данные о цитировании (Gerritsma. 2010: p. 98).

3. Библиометрический анализ в библиотеке

Библиометрические данные активно используются не только исследователями и руководителями подразделений вуза, но и библиотечными работниками для решения различных профессиональных задач. Библиометрия рассматривается нами как инструмент для поддержки принятия решений при приобретении журналов, БД; создания собственной базы научных публикаций; для анализа и оценки фонда библиотеки; экспертизы изданий; изучения использования журналов, статистики загрузки журналов и электронных коллекций.

В результате анализа библиометрических показателей, полученных из соответствующих БД, может быть определена динамика библиотечного фонда по разным тематическим направлениям; установлено оптимальное соотношение видового состава информационных ресурсов по теме; выявлены наиболее разрабатываемые тематические направления научных исследований, каждое из которых более или менее обеспечено фундаментальными трудами; определено ядро профильных журналов, которые в дальнейшем подписываются и пр. (Савенкова, 2010: с.4).

С помощью библиометрических методов для отчетов и заявок на гранты БИЦ университета представляется следующая информация:

данные о цитируемости публикаций; информация о наиболее цитируемых публикациях, авторах и коллективах; данные об импакт-факторах периодических изданий в которых опубликованы научные статьи сотрудников университета; аналитические сведения об общем уровне научных исследований в университете, включая сведения о международном сотрудничестве.

Важное значение в Университете Хазар приобретает интеграция в библиотечно-издательской сфере, которая направлена на кооперацию в выполнении общих функций и процессов, оптимизацию финансовых и трудовых затрат, организацию удобной системы поиска и доступа к ресурсам для всех участников научных коммуникаций. В этом плане созданная силами сотрудников БИЦ Университета Хазар национальная база библиографических данных публикаций, изданных в Азербайджане, с присвоенными ISBN индексами за 2015-2020 годы является эффективным инструментом для проведения различного рода аналитико-библиометрических исследований.

4. Обучение и консультационные услуги

Обучение, выполнение справок и консультирование в области цитирования, использования библиометрических ресурсов, интерпретации библиометрических показателей находятся в центре внимания библиометрического сервиса библиотеки Университета Хазар.

Следует подчеркнуть, что для оказания такого рода услуг сотрудники должны обладать соответствующими компетенциями, а также обязательно наличие авторизованного доступа к необходимым информационным ресурсам. Поэтому особое значение приобретает учебно-методическая деятельность, направленная на повышение квалификации сотрудников библиотеки Университета Хазар, включающая, в частности, подготовку учебных пособий и методических инструкций для внедрения новых сервисов информационно-библиографического обслуживания; организацию и проведение обучающих лекций, семинаров, тренингов в части информационного сопровождения научной деятельности, что требует непрерывного профессионального образования.

Консультационные услуги библиотеки направлены на оказание помощи пользователям самостоятельно найти, определить и интерпретировать различные библиометрические индикаторы для журналов, статей, авторов и учреждений. Эти услуги включают также рекомендации по написанию и оптимизации стратегии опубликования статей (увеличение видимости статей), поиску идентификационного номера - ResearcherID (ResearcherI. Thomson Reuters, 2012).

5. Участие в проектах

Библиотека привлекается к участию в национальных и международных проектах в различных областях применения библиометрии (исследования, публикации, экспертиза, тренинги и т. д.). В частности, сотрудниками БИЦ Университета Хазар для ряда проектов в рамках ERASMUS+ были подготовлены списки публикационной активности национальных и зарубежных участников проекта, проведены тренинги по размещению научных публикаций самими авторами в институциональном репозитории, грамотному оформлению списков цитированной литературы на английском языке с помощью бесплатных онлайн-генераторов цитат, позволяющих без особого труда создавать и конвертировать ссылки практически во все известные международные форматы цитирования, такие как APA, MLA, Harvard, Chicago, ASA, и т.д..

Библиотека университета берет на себя роль организатора работы по уточнению информации, корректировке списков пристатейной литературы и добавлению новых публикаций авторов своего учебного заведения в базу данных публикаций сотрудников университета Хазар.

К этому списку следует добавить новые задачи, отражающие динамику развития науки в университете:

- анализ эффективности грантовых проектов;
- запросы на поиск участников грантовых исследований, используя библиометрические

методы.

Заключение

Проведенное исследование позволило выявить основные направления библиотечно-информационных услуг на основе библиометрических методов и продуктов в библиотеке Университета Хазар. Они охватывают как традиционные, так и новые направления в деятельности вузовской библиотеки, включающие, в частности, процессы комплектования, справочно-библиографического обслуживания, подготовки информационных продуктов на основе библиометрических данных, поддержки публикационной активности, консультирования и научно-методического обслуживания.

Для дальнейшего развития библиометрических исследований в вузовских библиотеках республики необходимо предоставление лицензионного доступа к БД индексов цитирования, обучение специалистов в системе высшего образования, проведение регулярных тренингов, теоретических и практических занятий, конференций, семинаров, публичные обсуждения и дискуссии, а также разработка соответствующего методического обеспечения.

Список использованной литературы

1. Вормелл И. (2000) Придание новых качеств найденной информации // Междунар. форум по информ. —Т. 25, № 4. — С. 23-29.
2. Галявиева М. С. (2012) Библиометрия – новое направление работы библиотек университетов Европы //Материалы конференции. Спецвыпуск. — С. 71–78.
3. Еременко Т. В. (2015) Деятельность вузовской библиотеки как фактор роста публикационной активности учебного заведения // Библиосфера.. — № 1. — С. 75–78.
4. Иванчева Л. Наукометрия сегодня: методологический обзор // Междунар. форум по информ. – (2009). —Т. 34, № 2. - С. 3-8.
5. Мохначева Ю.В., Цветкова В.А. (2018) Библиометрия и современные научные библиотеки // Научные и технические библиотеки. — Т. 6. — С.51- 62.
6. <https://doi.org/10.33186/1027-3689-2018-6-51-62>
7. Павлова А.С. (2018) Анализ зарубежного опыта по информационному сопровождению научных исследований на основе библиометрических методов// Библиосфера. — № 4. — С. 111–118.
8. Свирюкова, В. Г., Ремизова, Т. В. (2009) Информационное обеспечение библиометрических исследований в регионе: роль справочно-библиографического отдела ГПНТБ СО РАН// Библиосфера. — № 4. — С. 76–77.

9. Савенкова, Л.В.(2010) Роль библиометрических исследований в управлении научной деятельностью вуза// [Электронный ресурс] // Семнадцатая Международная Конференция «Крым 2010». – Судак, – С.1 – 4. URL: gpntb.ru/win/interevents/crimea2010/disk/133.pdf
10. Черный А. И. (2009) ISI Web of Knowledge - современная система информационной поддержки научных исследований // Науч.-техн. информ. Сер. 1. —№ 12. —С. 15-22.
11. Gerritsma, W. [et al.] (2010). Bibliometrics in the library, putting science into practice // Book of abstracts of the 11th International conference on science and technology indicators indicators, Leiden, 9–11 Sept., 2010. – [S. l.], – P. 98-99
12. Elsevier, Library Connect // URL: <http://libraryconnect.elsevier.com>
13. ResearcherID. Thomson Reuters (2012). – URL: [http:// www.researcherid.com](http://www.researcherid.com) (дата обращения: 10.06.2021)

LOCATION OF ELECTRONIC DOCUMENTS IN THE STRUCTURE OF LIBRARY AND INFORMATION RESOURCES

Zahida Rzayeva

PhD, Associate Professor
Baku State University, Azerbaijan
zahiarzayeva@mail.ru
Orcid id: 0000-0003-3696-6950

Abstract: The article discusses the importance of the fund in the library and information activities, the role of electronic documents that occupy a special place in the fund. It is noted that the library cannot function without a fund. Since the fund is the foundation of the library, it is the foundation of its activities. In terms of content and form, all documents of the foundation determine its main directions.

The subsystem of documents is called the library collection as a whole as an integral system of the collection. The correct structure of the library fund has a very positive effect on the implementation of all library processes, simplifies search systems, regulates the technology of fund formation, and has a positive effect not only on the activities of one library, but also of one type of library. ...

As you know, the library fund acts as a system, being one of the necessary elements of the library. Catalogs and filing cabinets are considered more important as a subsystem or as one of three basic elements in opening a library collection and delivering any document to customers.

Thus, the document, that is, the library fund, logically unites all the systems of the library with other elements and subsystems, the activities of the library are provided as a whole. Thus, the library as a system is integrated with other social institutions, all structural units are united and function to serve the readers.

Key words: information society, library and information activities, information and communication system, documentary and information support, document.

KİTABXANA-İNFORMASİYA RESURLARI STRUKTURUNDA ELEKTRON SƏNƏDLƏRİN YERİ

Rzayeva Zahidə Tofiq qızı
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: Məqələdə kitabxana-informasiya fəaliyyətində fondun əhəmiyyətindən, fondda xüsusi yer tutan elektron sənədlərin rolundan bəhs edilir. Qeyd olunur ki, fond olmadan kitabxana fəaliyyət göstərə bilməz. Çünki fond kitabxananın əsasını təşkil edir, onun fəaliyyəti üçün özül hesab olunur. Məzmun və forma baxımdan fondda olan bütün sənədlər onun əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Sənədlərdən ibarət olan yarım sistemlər fondun tərkib sistemi kimi bütövlükdə kitabxana fondu adlanır. Kitabxana fondunun strukturunun düzgün quruluşu kitabxanaların bütün proseslərinin həyata keçirilməsinə olduqca müsbət təsir göstərir, axtarış sistemlərini asanlaşdırır, fondun formalaşması texnologiyasını tənzimləyir, nəinki bir kitabxananın, hətta bir tipli kitabxanaların fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir.

Məlum olduğu kimi, kitabxana fondu kitabxananın lazımı elementlərindən biri olmaqla sistem kimi fəaliyyət göstərir. Kitabxana fondunun açılmasında və tələbatçılara istənilən sənədin çatdırılmasında kataloq

və kartotekalar daha aparıcı struktur olmaqla alt sistem və ya əsas üç elementdən biri kimi daha vacib hesab olunur.

Beləliklə, sənəd, yəni kitabxana fondu məntiqi olaraq digər elementlə və alt sistemlərlə kitabxananın bütün sistemlərini özündə birləşdirir, kitabxana fəaliyyəti bütövlükdə təmin edilir. Bununla da kitabxana bir sistem kimi özünəməxsusluğu ilə digər sosial institutlardan fərqli olaraq bütövləşir, tələbatçılara xidmət göstərmək məqsədilə bütün struktur bölmələr birləşir, əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərir.

Açar sözlər: informasiya cəmiyyəti, kitabxana-informasiya fəaliyyəti, informasiya-kommunikasiya sistemi, sənəd-informasiya təminatı, sənəd.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev hələ on beş il əvvəl İnformasiya Cəmiyyəti üzrə İsvaçrə Sammitinin Plenar iclasında belə demişdir: "İnformasiya və bilik bazarının formalaşdırılmasına və inkişaf etdirilməsinə, cəmiyyətin informasiya-kommunikasiya infrastrukturunun yaradılmasına, informasiya-kommunikasiya xidmətlərinin genişləndirilməsinə Azərbaycanda böyük diqqət yetirilir. Bütün bunlar bizə onu bəyan etməyə imkan verir ki, Azərbaycanın elmi potensialı, əldə etdiyi texnoloji nailiyyətləri biliklərə əsaslanan cəmiyyətin bərqərar edilməsi üçün tam kifayətdir" (Əliyev, 2005).

Dövlətimizin başçısının bu fikirlərinə qoşularaq xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, üçüncü minilliyin qloballaşma ideyalarından biri olan informasiya cəmiyyətinin yaradılması istiqamətində dünyanın, demək olar ki, bütün ölkələrində müəyyən işlər görülür. Azərbaycanın bu proseslərdə fəal iştirakı beynəlxalq səviyyədə dəstəklənir və yüksək qiymətləndirilir. Bu ideologiyadan irəli gələn tələpəli vəzifələri və orientirləri müəyyənləşdirmək məqsədi ilə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən İKT üzrə Milli strategiya, Respublika Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən isə cəmiyyətin müxtəlif sferalarının informasiyalaşdırılmasını nəzərdə tutan "Elektron Azərbaycan" və digər mühüm əhəmiyyətli dövlət proqramları təsdiq olunmuşdur.

Prezident İlham Əliyevin 20 sentyabr 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı" bu istiqamətdə yeni perspektivlər açmışdır.

İnformasiya cəmiyyəti şəraitində kitabxana fondlarının aktiv şəkildə inkişaf etdiyi istiqamətlərdən biri də istifadəçilərin Azərbaycan və xarici tam mətnli elektron mənbələrə çıxışını təmin edən elektron kitabxanaların formalaşdırılması prosesidir. Kitabxanalarda elektron mənbələrdən (resurslardan) istifadə istifadəçilər üçün xidmət keyfiyyətini kökündən yaxşılaşdırmağa imkan verir. Rəqəmsal kitabxanaların yaradılması yeni bir iş səviyyəsinə keçməyə şərait yaradır. Elektron resurslar komplektləşdirmə profillərinə, kitabxana fondlarının və kolleksiyalarının gələcəkdə elektron formaya keçmək üçün prioritetinin seçilməsi prinsiplərinə uyğun olaraq yaradılır və əldə edilir.

Elektron sənədlərin və digər əlaqədar resursların (məsələn: biblioqrafik məlumat bazaları, elektron kataloqlar, veb-saytlar və s.) əsas komplektləşdirmə mənbəyi internet resurslarıdır. Bu texnologiyadan istifadə etdikdə tez-tez yeniləşdirilən, əlavələr edilən və pulsuz yayılan elektron sənəd növlərinin komplektləşdirilməsi əlverişli deyil. Belə halda əlaqədar elektron sənəd növünün və massivinin vaxtaşırı aktualaşdırılmasını həmin resursu istehsal etmiş (hazırlamış) qurumun öz üzərinə qoymaq, resursa dair biblioqrafik və ünvan məlumatlarını isə ya kitabxananın məxsusi elektron kataloquna, ya da xüsusi registrinə (istifadə üçün tövsiyə olunan informasiya resurslarının siyahısı) daxil etmək daha məqsədəuyğundur.

İstənilən komplektləşdirmə üsulunda sənədlərin profilə uyğun olaraq dəqiq seçilməsi oxucu sorğusunun və tələbatının dərinədən öyrənilməsi ilə bağlıdır. Çap və elektron sənədlərin istifadəsi üçün ştrix-kodlaşdırma sistemi tətbiq etmiş, həmçinin registrasiya (qeydiyyat) edilmiş elektron resursları olan avtomatlaşdırılmış kitabxanalarda oxucu sorğularının təhlili çox sadə və asandır. Ştrix-kod sistemi hər bir çap və elektron sənədin istifadəsinin kompleks xarakteristikasını (sənədin adı, növü, tipi, istifadə intensivliyi və s.) aşkarlamağa və ümumiyyətlə fondun istifadəsinin bütün cəhətlərini müəyyən etməyə imkan verir. Bu prosesdə əl üsulu ilə hesablama demək olar ki, yoxdur.

İstər ənənəvi, istərsə də elektron kitabxanaların vacib problemlərindən biri ədəbdə kitabxananın profilinə uyğun olan yüksək keyfiyyətli sənədlərin seçilməsidir. Bəzi mütəxəssislərin fikrincə elektron sənədlərin komplektləşdirilməsində seçmə üsulunun istifadəsi qismən lazımdır. Bu üsul ancaq optik disklərdə buraxılan nəşrlər üçün tətbiq edilməlidir; digər uzaqlaşdırılmış elektron-informasiya resurslarının komplektləşdirilməsində isə seçmə aparmaq gərəksizdir. Çünki həmin resursların tərkibi və məzmunu tez-tez dəyişir və aktualaşdırılır, yeniləşdirilir, əlavə edilir və s. (Rüstəmov, Mustafayeva, 2006: s. 22).

Kitabxana fondu uzun illər ərzində bütövlükdə çox mühüm üstünlüklərə malik informasiya resurs kompleksi kimi formalaşmışdır. Kitabxana fondundakı sənədlər hansı formada saxlanılmasından asılı olmayaraq öz əhəmiyyətinə görə cəmiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Bu sənədlər kitabxanalar toplanılır və qorunub saxlanılır, insanların istifadəsinə verilir.

Kitabxana fondları cəmiyyətdə informasiya resurslarının müasir tərkib hissəsi kimi başa düşülür və qiymətləndirilir. Lakin bu informasiya resursları xüsusi əhəmiyyətli olmaqla mühüm spesifik vəzifələri yerinə yetirir. Sənədlər hansı tipdə və formada toplanmasından asılı olaraq qeydiyyatdan alındıqdan sonra fonda daxil olan rəsmi sənəd hesab olunur.

Sənədləşdirilmiş informasiya o vaxt sənəd ehtiyatı (bazası) hesab edilir ki, bu sənədlər bütün formalarda: kağız üzərində, maqnit diskdə, daş üzərində və s. nümunələrdə qəbul oluna bilər. Həmçinin sənədləşdirilmiş informasiya məcburi deyildir ki, hansı formada kitabxanaya daxil olmuşdur. Bütün sənəd formaları və nümunələr sistemdə qeydiyyatdan keçməli, məlumat-axtəriş sisteminə daxil edilməlidir.

Son zamanlar dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində yaradılmış elektron kitabxanalar elektron sənədləri toplayır və elektron kataloqlardan səmərəli şəkildə istifadə edirlər. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasında da xeyli irəliləyişlər vardır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 oktyabr 2008-ci il tarixli 3072 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramında deyilir: "Tarixi-mədəni, ədəbi-bədii və elmi-fəlsəfi irsin toplanıb saxlanılmasında, nəsil-dən-nəslə çatdırılmasında və cəmiyyətin intellektual, mənəvi potensialının inkişafında əvəzsiz rol oynayan kitabxanaların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi bu sahədə əsaslı islahatların aparılmasını, fondların müasir informasiya daşıyıcıları ilə zənginləşdirilməsini, dünyanın qabaqcıl kitabxana-informasiya müəssisələrinin təcrübəsindən istifadə edilməsini, elektron məlumat banklarının yaradılmasını, kitabxanaların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə zəruri edir və bütün bunlar mədəniyyət sahəsində dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindəndir" (Kitabxana işinə dair rəsmi sənədlər, 2015: s.103).

Kitabxana fonduna yeni sənəd növlərinin, xüsusən elektron sənədlərin (maddi daşıyıcılar olmadan) tətbiqi təşkilati, texniki, texnoloji, metodoloji, dil problemlərinin eyni vaxtda həll edilməsi deməkdir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 6 mart tarixli, 29 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Dövlət kitabxana fondlarında saxlanılan çap əsərlərinin və digər materialların uçotu, mühafizəsi və istifadəsi" Qaydalarında deyilir: "Azərbaycan Respublikasının Dövlət kitabxana fondları kitabxanalararası əlaqələndirilmiş komplektləşdirmə, qarşılıqlı istifadə, depozitar mühafizə və mübadilə prinsipləri əsasında təşkil edilən, məlumat-axtəriş sisteminə malik olan kitabxana fondlarından ibarətdir" (Kitabxana işinə dair rəsmi sənədlər, 2015: s.103).

Bu sənəddə qeyd olunur ki, kitabxana fondlarının uçotu fondun qorunub saxlanmasını, ondan istifadə edilməsini, fonda daxil olan və çıxarılan çap məhsullarını, fondun ümumi miqdarını, məzmununa görə bölgüsünü özündə əks etdirməlidir.

Kitabxana fondlarının repertuarı, fondun komplektləşdirilməsi, məlumat xidmətinin təşkili və kitabxana siyasətinin həyata keçirilməsi prosesində demokratikliyin gözlənilməsi müasir mədəni cəmiyyətin vacib tələblərindəndir. Bunun üçün də kitabxanaların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, kitabxana binalarının əsaslı təmir edilməsi, xarici dillərdə olan ədəbiyyatla komplektləşdirilməsi, kitabxanaların müasir texniki vasitələr və informasiya texnologiyaları ilə təmin olunması əsas məsələlərdən biridir.

Kitabxana fondları cəmiyyətdə informasiya resurslarının müasir tərkib hissəsi kimi başa düşülür və qiymətləndirilir. Lakin bu informasiya resursları xüsusi əhəmiyyətli olmaqla mühüm spesifik vəzifələri yerinə yetirir. Sənədlər hansı tipdə və formada toplanmasından asılı olaraq qeydiyyatdan alındıqdan sonra fonda daxil olan rəsmi sənəd hesab olunur. Sənədləşdirilmiş informasiya o vaxt sənəd ehtiyatı (bazası) hesab edilir ki, bu sənədlər bütün formalarda: kağız üzərində, maqnit diskdə, daş üzərində və s. nümunələrdə qəbul oluna bilər. Həmçinin sənədləşdirilmiş informasiya məcburi deyildir ki, hansı formada kitabxanaya daxil olmuşdur. Bütün sənəd formaları və nümunələr sistemdə qeydiyyatdan keçməli, məlumat-axtəriş sisteminə daxil edilməlidir (Həsənov, 2004: s.106).

Kitabxana fondunun komplektləşdirilməsi onun formalaşdırılmasının tərkib hissəsi olmaqla kifayətlənmir, həmçinin bütün kitabxana prosesinin təşkilinin əsasını təşkil edir. Kitabxana fondunun komplektləşdirilməsi və təşkili, oxuculara ədəbiyyat verilişi və tövsiyəsi, kitabxana-bibliografiya biliklərinin təbliğinin ənənəvi metodu ilə bərabər, elektron resursların üzə çıxarılması, uçotu, onlardakı dəyişikliklərin izlənilməsi, istifadəçilərə informasiyanın əldə olunması sahəsində özünəxidmətin təşkili formasıdır (Rüstəmov, Mustafayeva, 2006: s. 22).

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi indiki dövrdə kitabxanaların komplektləşdirilməsində müasir avtomatlaşdırılmış qurğulardan istifadə olunur. Məlum olduğu kimi, kitabxana fondlarının ənənəvi komplektləşdirilməsində ədəbiyyatın alınması əvvəlcə planlaşdırılır. Bu halda komplektləşdirmə mənbələri kitabxana kollektoru, əlaqədar kitab mağazaları, dövrü nəşrlərin əlaqədar abunə agentliyi və əvvəlcədən məlum olmayan ayrı-ayrı şəxslərin və təşkilatların müəyyən kitabxanaya verdiyi kitab hədiyyələridir. Lakin elektron nəşrlərin, sənədlərin və digər bu kimi elektron resursların kitabxanalarda komplektləşdirilməsi mənbələri və üsulları xeyli fərqlidir. Elektron kitabxananın ən mühüm cəhətlərindən biri kimi istənilən formatda informasiya resurslarının komplektləşdirilmə imkanlarının olmasıdır. Elektron sənədlərin və digər resursların kitabxana fondlarında komplektləşdirilməsi üçün ilk növbədə kitabxananın internetlə geniş əlaqələndirilmiş elektron kitabxanası olmalıdır.

Avtomatlaşdırılmış kitabxanaların komplektləşdirilməsi istiqamətində: kitabxanaya daxil olan sənədlər (kitab, dövrü mətbuat, qəzet, dissertasiya, avtoreferat, CD-ROM və b.) xüsusi proqram əsasında kompüterə daxil edilmiş sənədlərin akt-uçotu həyata keçirilir. Bu kitabxanalar optik və digər tip disklərdə yazılan kitablar, jurnallar və profilə uyğun olan məlumat bazaları ilə komplektləşdirilə bilər.

Əlbəttə, fondun bütün mahiyyətini, məzmununu və strukturunu diqqətlə nəzərdən keçirdikdə bu qənaətə gəlmək olur ki, bu proseslər, doğrudan da, çox mürəkkəb proseslərdir və kitabxananın əsas strukturlarından biridir. İlk növbədə, kitabxana fondu sənəd resurslarından istifadəyə şərait yaradır. Birinci növbədə, sənəd kommunikasiyalarına müraciət edilməsi və fiziki olaraq həmin sənədlərin əldə edilməsi, fondan götürülməsi, ikincisi isə müəyyən kitabxana fondlarından telekommunikasiyalar vasitəsilə sənədlərlə tanış olmaq və məsafədən istifadə etməklə sənədlər əldə edilir. Kitabxana fondu bütün kitabxana sistemindən başqa tələbatçı kontingentini, kitabxana işçilərini, maddi-texniki bazanı və digər yarım sistemləri özündə birləşdirir. Fondun formalaşması baxımından məlumat-axtarma aparatının təşkili də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, kitabxana fondu bütün yarım sistemlər və strukturlarla əlaqəli fəaliyyət göstərir.

İstənilən komplektləşdirmə üsulunda sənədlərin profilə uyğun olaraq dəqiq seçilməsi, oxucu sorğusunun və tələbatının dərinədən öyrənilməsi ilə bağlıdır. İstər ənənəvi, istərsə də elektron kitabxanaların vacib problemlərindən biri əlaqədar kitabxananın profilinə uyğun olan yüksək keyfiyyətli sənədlərin seçilməsidir.

Mütəxəssislərin əksəriyyəti komplektləşdirmə üçün çap əsərlərində olduğu kimi elektron nəşrlərin və resursların seçilməsini vacib hesab edirlər. Onlar öz arqumentlərini bu fikirlərlə əsaslandırırlar:

1) Müraciət (axtarma, istifadə) üçün çoxlu sayda elektron informasiyalar təqdim olunur, onların adları və sayı sürətlə artır. Buna görə də seçmədə səhvlərin olması ehtimalı artır;

2) Uzaqlaşdırılmış şəbəkə resursları getdikcə daha çox ikinci növ sənədlərlə təqdim olunur. Məsələn: referatlar, annotasiyalar, tezislər və s. Təcrübə göstərir ki, referatların çox hissəsi əsasında ilkin nəşrin məzmun keyfiyyətini dəqiq müəyyən etmək çətindir;

3) Sürətlə artan elektron resurslar tam şəkildə elektron variantda dərc edilir. Onlar üçün referatlaşdırma metodları və mexanizmi işlənməmişdir (Rüstəmov, Mustafayeva, 2006: s. 27).

Həmin səbəblərə görə, elektron kitabxanalar açıq veb-saytların kəmiyyətini deyil, seçmə yolu ilə onların komplektləşdirmə keyfiyyətini artırmağa çalışır. Təbii ki, elektron informasiyaların komplektləşdirmə mənbələrinin seçilməsində peşəkar kitabxanaçının aparıcı rolunu əvəz edən başqa bir vasitə yoxdur.

Kitabxana fondunun idarə edilməsində komplektləşdiricilərin kitab işləmə keyfiyyəti, indeksləşdirmə məharəti, uçotun aparılması optimallığı nəzərdə tutulur. Kitabxanaçı-komplektləşdiricinin fəaliyyət səmərəliliyi, sənədlərin işlənməsi tezliyi və şifrələnməsi keyfiyyəti, onların fondun struktur bölmələrinə məqsədyönlü çatdırılması ilə müəyyənləşir (Həsənov, 2004: s.104).

Komplektləşdiricinin əldə etdiyi yüksək nailiyyətlərdən istifadə olunmaqla gələcəkdə sənədlərin komplektləşdirmə optimallığını müəyyənləşdirmək, bibliografik axtarma metodlarına yiyələnmək, nəzərdə tutulan sifarişləri dərinədən öyrənmək məsələləri təşkil edir. Komplektləşdirici fondları onun struktur quruluşuna, oxucuların sorğularına görə öyrənməli, onların həqiqi informasiya tələbatını təhlil etməli və bunun əsasında kitabxana üçün vacib olan ədəbiyyat repertuarının yaradılmasını təmin etməlidir.

Komplektləşdiricinin ən mühüm vəzifələrindən birini oxucuların etibarını qazanmaq təşkil edir. Bu etibarlılığı o vaxt əldə etmək olar ki, komplektləşdirici təchizetmə mənbələri ilə və onun əməkdaşları ilə müntəzəm, sıx əlaqə saxlasın və ən lazımlı sənədlərin alınmasını təşkil etsin (Şəhəvətova, 2014: s.56).

Beləliklə, kitabxana fondunda olan sənədlərin sayından və onun məzmunundan asılı olaraq oxucuların tərkibinə və onların ixtisasına güclü təsir göstərir. Belə olan təqdirdə kitabxana işçilərinin qarşısında mühüm vəzifə müəyyənləşir.

Son illərdə inkişaf etmiş xarici ölkə kitabxanalarında elektron kitabxanaların yaradılması elektron sənədlərdən və elektron kataloqlardan istifadədə yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Azərbaycanın iri kitabxanalarında elektron sənədlərdən istifadə özünün formalaşma dövründədir. Ona görə də, fikrimizcə, respublika səviyyəsində innovativ tədbirləri daha sürətlə həyata keçirəcək ayrıca qurumun yaradılması, bu quruma müəyyən səlahiyyətlərin verilməsi məqsədəuyğun olar. Bu, kitabxana-informasiya sahəsinə yeni kommunikasiya texnologiyaların tətbiqi və elektron sənədlərdən müasir dövrün tələblərinə uyğun səviyyədə istifadə işinə güclü təkan verə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev cənablarının İnformasiya Cəmiyyəti üzrə İsveçrə Sammitinin Plenar iclasının açılış sessiyasında çıxışı. (2005). // <http://www.science.az>.
2. Kitabxana işinə dair rəsmi sənədlər (Qanun və qanun qüvvəli normativ hüquqlu sənədlər toplusu). (2015). – Bakı: Azərbaycan Milli Kitabxanasının nəşri. – 200 s.
3. Həsənov, M. (2004). Kitabxana fondunun yaranması, formalaşması və idarə edilməsi. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı. – 144 s.
4. Rüstəmov, Ə., Mustafayeva, N. (2006): Elektron kitabxanaların komplektləşdirilməsinin bəzi məsələləri. – Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya: elmi-nəzəri jurnal. – № 1. – s.21-31.
5. Şəhəvətova, A. (2014). Kitabxana-informasiya resurslarının komplektləşdirilməsinin müasir istiqamətləri. – Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya. – №2. – s.56-61.

УДК 655.1

PRINTED PRODUCTS OF THE "ELM" PUBLISHING HOUSE OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN IN THE YEARS OF INDEPENDENCE

Ellada Balayeva

PhD Student

Baku State University, Azerbaijan

elladabalayeva@mail.ru

Orcid id: 0000-0002-8140-5290

Summary: The article describes the activities of the publishing house "Elm" ("Science") of the National Academy of Sciences of Azerbaijan.

The National Academy of Sciences of Azerbaijan has managed to concentrate the entire scientific potential of our republic. Since its establishment in 1945, ANAS has passed a glorious historical path, played a great role in the development of science, signed important scientific achievements. The scientific results obtained in recent years, numerous inventions play a decisive role in the formation of the independent Azerbaijan Republic as a democratic and legal state. The institutes, which are the main structural core of the Academy, conducting fundamental and applied research, develop and implement research plans in accordance with important scientific areas. At the same time, these institutes carry out international scientific and technical cooperation, create scientific publications and carry out publishing activities.

The "Elm" ("Science") Publishing House has conducted extensive research and published valuable works on the centuries-old history of Azerbaijan, its diversified economy, the history of the culture of the Azerbaijani people, the rich heritage of our language and literature, socio-philosophical thought, science and art.

Scientific books of various contents, prepared by the "Elm" ("Science") Publishing House of the National Academy of Sciences of Azerbaijan and addressed to specialized readers, play an exceptional role in enriching our national book treasury as a whole.

Key words: Azerbaijan National Academy of Sciences, "Elm" ("Science") publishing and printing center, "Elm" ("Science") publishing house, publishing repertoire, book assortment, publishing marketing, strategy, bookselling enterprise, publication.

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASININ "ELM" NƏŞRİYYATININ ÇAP MƏHSULLARI

Balayeva Ellada Məmməd qızı
doktorant
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının "Elm" nəşriyyatının fəaliyyəti tədqiqata cəlb edilmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası respublikamızın bütün elmi potensialını özündə cəmləşdirməyə nail olmuşdur. Yarandığı 1945-ci ildən bəri AMEA şərəfli bir tarixi yol keçmiş, elmin inkişafında böyük rol oynamış, mühüm elmi nailiyyətlərə imza atmışdır. Ötən illər ərzində əldə edilmiş elmi nəticələr, çoxsaylı ixtiralar müstəqil Azərbaycan Respublikasının demokratik və hüquqi dövlət kimi formalaşmasında həlledici rol oynayır. Akademiyanın əsas struktur özəyi olan, fundamental və tətbiqi tədqiqatlar aparən institutlar mühüm elmi istiqamətlərə uyğun elmi-tədqiqat işlərinin planlarını hazırlayır və yerinə yetirir. Bu institutlar eyni zamanda beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlığı həyata keçirir, elmi nəşrlər təsis edir, nəşriyyat fəaliyyətini həyata keçirir.

"Elm" nəşriyyatında Azərbaycanın çoxəsrlik tarixinə, çoxsahəli iqtisadiyyatına, Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin tarixinə, dil və ədəbiyyatımızın, ictimai-fəlsəfi fikrimizin, elm və incəsənətimizin zəngin irsinə aid çoxşaxəli tədqiqatlar aparılmış və dəyərli əsərlər nəşr etdirilmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının "Elm" nəşriyyatının hazırlayıb mütəxəssis oxuculara ünvanladığı müxtəlif məzmunlu elmi kitablar bütövlükdə milli kitab xəzinəmizin zənginləşməsində müstəsna rola malikdir.

Açar sözlər: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, "Elm" Redaksiya-Nəşriyyat və Poliqrafiya Mərkəzi, "Elm" nəşriyyatı, nəşriyyat repertuarı, kitab çeşidi, nəşriyyat marketinqi, straregiya, kitab ticarəti müəssisəsi, nəşr.

Ölkəmizdə ən böyük elm ocağı olan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası elmi və elmi-texniki siyasəti həyata keçirən ali dövlət orqanıdır. Onun əsas məqsədi təbiət, texnika, ictimai və humanitar elmlər sahəsində fundamental və tətbiqi tədqiqatlar aparmaqla yeni biliklər əldə etmək, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirməkdir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir: "Elmlər Akademiyası Azərbaycan elmini inkişaf etdirib, xalqımızın elm bilik səviyyəsini yüksəklərə qaldırıbdir. Azərbaycan elmini dünyada tanıdıbdır və dünya elminə, bəşər elminə öz böyük töhfələrini veribdir".

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının "Elm" nəşriyyatı respublikada elmi ədəbiyyatı nəşr edən ixtisaslaşdırılmış nəşriyyat kimi 1945-ci ildə təsis edilmişdir. Burada əsasən elmin bütün sahələrinə dair alimlərin orijinal əsərləri və məcmuələr buraxılır. Respublikamızda elmin bütün sahələrinə dair fundamental, ümumiləşdirici əsərlər "Elm" nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilir. Nəşriyyat yalnız ayrı-ayrı elm sahələrinin inkişafına deyil, həm də bütövlükdə ölkəmizdə kitab nəşrinin yüksəlişinə əhəmiyyətli töhfələr verir.

Sovet dövründə "Elm" nəşriyyatında Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti klassiklərinin əsərləri, folklor abidələri də böyük tirajla nəşr olunmuşdur. Nəşriyyat həmçinin elmi-kütləvi kitabçalar, terminoloji və tərcümə lüğətləri çap etmişdir (Həsənov, 1989: s.134).

Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra – 1990-cı illərin ikinci yarısından başlayaraq dövlət səviyyəsində AMEA-ya olan diqqət və qayğı onun nəşr fəaliyyətini yenidən qurmağa imkan vermişdir. Nəşriyyat və poliqrafiya ilə bağlı təşkilatlar "Elm" Redaksiya, Nəşriyyat və Poliqrafiya Mərkəzində birləşdirilmiş və yaxın illər üçün AMEA-nın nəşr siyasəti müəyyən edilmişdir.

"Elm" nəşriyyatı yalnız ayrı-ayrı elm sahələrinin inkişafına deyil, həm də bütövlükdə ölkəmizdə kitab nəşrinin yüksəlişinə əhəmiyyətli töhfələr vermişdir.

Nəşriyyat çoxcildli "Azərbaycan tarixi" (3 cildə), "Azərbaycan geologiyası" (7 cildə), "Azərbaycan florası" (8 cildə), "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" (3 cildə) kitablarını, "Azərbaycan nefti", "Azərbaycan mikroflorası", "Azərbaycan xalçaları" monoqrafiyalarını, "Azərbaycan elm və mədəniyyət xadimləri" seriyasından bibliografik göstəricilər və s. əsərləri çapdan buraxmışdır. Təkcə "Azərbaycan elm və mədəniyyət xadimləri" seriyasından bibliografik göstəricilərin 1980-ci ilə qədər 49 buraxılışı olmuşdur.

"Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məruzələri", "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri", "Azərbaycan Kimya Jurnalı" və s. kimi dövrü nəşrlər də "Elm" nəşriyyatında buraxılır. Belə ki, nəşriyyat akademiyanın Rəyasət Heyətinin 10 adda elmi jurnalının nəşri, tematik planda nəzərdə tutulmuş elmi əsərlərin hazırlanıb nəşr edilməsi, fərdi müqavilələr əsasında poliqrafiya məhsullarının istehsalı və satışı ilə məşğul olur" (Aslan, Tahirqızı, Mehrəliyeva, 2018: s.105-106).

"Elm" Redaksiya-Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzinin son iki onilliyi əhatə edən bəzi çap məhsulları barədə yığcam məlumat verməklə onun fəaliyyətini dəyərləndirmək mümkündür.

Nəşriyyat 2001-ci ildə Milli Elmlər Akademiyası institutlarının hazırladığı bir çox kitabların, o cümlədən çoxcildliklərin və fundamental əsərlərin nəşrini həyata keçirmişdir. Belə ki, uzun müddət ərzində hazırlanan yeddicildlik "Azərbaycan tarixi"nin 5 və 6-cı cildləri çap edilmiş, 1941-2002-ci illəri əhatə edən sonuncu – 7-ci cildi isə çapa hazırlanmışdır.

"Azərbaycan tarixi" çoxcildliyinin V cildində XX yüzilliyin son dərəcə mühüm hadisələrlə zəngin olan ilk iki onilliyi işıqlandırılmışdır. Azərbaycan xalqının bütün həyat sahələrini əhatə edən köklü dəyişikliklərin baş verdiyi həmin dövrdə kapitalist istehsal münasibətlərinin iqtisadiyyatda aparıcı mövqə tutması, maarifçiliyə əsaslanan milli özünüdərk və ictimai şüurun milli dövlətçiliyi bərqərar etməklə nəticələnən böyük bir inkişaf mərhələsi keçməsi, ədəbiyyat və mədəniyyətin coşqun inkişafı, sosial-iqtisadi təkamül, cəmiyyətin digər mühüm proses və hadisələri bu cildə diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə nəticələnən milli-azadlıq hərəkatından geniş bəhs olunan bu cildə Cümhuriyyətin müxtəlif sahələrdəki fəaliyyəti və onun süqutuna səbəb olan amillərlə yanaşı, milli dövlət quruculuğunda mühüm tarixi-siyasi əhəmiyyəti də şərh edilir. Cildin redaktorları Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Mahmud İsmayılov və tarix üzrə fəlsəfə doktoru Nigar Maksvevli dir.

Həmin il nəşr olunmuş "Azərbaycan tarixi" çoxcildliyinin VI cildində Vətən tarixinin mürəkkəb və ziddiyyətli dövrlərindən biri olan 1920-1930-cu illərin uğurlu və məşəqqətli tarixi hadisələri nəzərdən keçirilir. Sovet hakimiyyətinin qurulması, "milli" dövlət quruculuğu, sənayeləşdirmə və kollektivləşdirmə, mədəni həyat, idarəetmənin zorakılıq, görünməmiş cəza tədbirləri ilə müşayiət olunan inzibati-amirlik sistemi, eləcə də yeni cəmiyyət qurmağın bütün ağırlıqlarını çiyinlərində daşıyan milyonlarla zəhmətkeşin gərgin əmək fəaliyyəti indiyədək öyrənilməmiş arxiv sənədləri və dövrü mətbuat materialları əsasında tam və hərtərəfli şərh olunur. Bu cildin redaktoru akademik Cəmil Quliyevdir.

Məlumat üçün qeyd edək ki, "Azərbaycan tarixi" çoxcildliyinin 1, 2 və 4-cü cildləri 1998-ci, 3-cü cildi 1999-cu, 5 və 6-cı cildləri 2001-ci, 7-ci cildi isə 2003-cü ildə nəşr edilmişdir. Daha sonra həmin kitabın 1, 2, 3 və 4-cü cildləri 2007-ci, 5, 6 və 7-ci cildləri isə 2008-ci ildə təkrar nəşr olunmuşdur (Aslan, Tahirqızı, Mehraliyeva, 2018: s.105-106).

Bundan başqa, "Elm" nəşriyyatı həmin dövrdə Yaşar Qarayevin "XIX-XX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi", T.Mustafazadənin "XVIII yüzillik və XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri", M.Mahmudovun "Mətnin formal təhlil sistemi", F.Səmədovanın "Azərbaycan nefti və onun komponent tərkibi", H.Quliyevin "Materiyanın ədəbi hərəkatı", Q.Məmmədovun "Azərbaycanda torpaq islahatı: hüquqi, elmi və ekoloji əsasları", üçcildlik "Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi"nin I cildini və s. kitabları da nəfis şəkildə çapdan buraxmışdır.

Həmin dövrdə "Elm" nəşriyyatı sponsorların və müəlliflərin öz hesablarına onların bir sıra elmi əsərlərini də nəşr etmişdir. Onlardan Q.Məmmədovun, M.Babayevin, A.İsmayılovun "Torpaq islahatının beynəlxalq korreksiyasında WRB sistemi", "Qara Qarayevi anarkən", A.Bağirovun "Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri", F.Abbasovun "Şabran", S.Tahirovun "Müasir fizikanın bəzi problemləri", N.Məmmədovanın "XX əsr fransız romanı" monoqrafiyaları da mövzu əhatəliliyi və aktuallığı ilə seçilir.

Ümumiyyətlə, 2001-2002-ci illərdə "Elm" nəşriyyatının çap etdiyi elmi əsərlərin həcmi 600 çap vərəqindən çox olmuş, 300 çap vərəqindən artıq dövrü nəşr buraxılmışdır.

Bütün bunlarla yanaşı, "Elm" Redaksiya-Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi Milli Elmlər Akademiyasında keçirilən müxtəlif məzmunlu tədbirlərlə bağlı materialların, hesabatların və digər xidməti sənədlərin nəşrini də operativ şəkildə həyata keçirmişdir.

"Elm" nəşriyyatının çap etdirdiyi müxtəlif məzmunlu sənədlər istər məzmun, istərsə də keyfiyyət baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yarandığı dövrdən indiyə kimi nəşriyyatın əsas iş prinsipi xüsusi axıcılığı və dominantlığı ilə səciyyələnir. Müxtəlif məzmunla malik elm sahələrinin nəşr fəaliyyəti məhz bu nəşriyyat tərəfindən ərəşəyə gətirilərək Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının gələcək inkişafına mühüm töhfələr verir.

2008-ci ildə AMEA-nın institutları tərəfindən hazırlanmış fundamental əsərlərin və çoxcildliklərin nəşrinə əsas yer ayrılmışdır. Altı cildlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin III cildinin redaksiya-nəşriyyat işləri yerinə yetirilmişdir.

S.Kərimovun "İnformasiya sistemləri", F.Səmədovanın "Azərbaycan neftindən yağ istehsalı zamanı hidrogenesis prosesləri haqqında", Ş.Muradovun "Azərbaycan Respublikası əhalisinin dinamikası və quruluşu: demografik və etnogenoqrafik dəyişiklik (1897-2007-ci illər)", F.Rzayevin "Nizami və teatr",

K.Əliyevin "Hüseyn Cavidin həyatı və yaradıcılığı" monoqrafiyaları elmi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Bunlardan əlavə humanitar və dəqiq elmləri əhatə edən çoxsaylı əsərlər Azərbaycan elminin son nailiyyətlərini əks etdirir.

2008-ci ildə "Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimləri" seriyasından AMEA-nın 10 həqiqi və müxbir üzvünün bibliografiyası çap edilmişdir. Həmin il ümumi tirajı 24880 nüsxə, ümumi həcmi 1801,3 çap vərəqi olan 63 adda elmi əsər çap edilmişdir.

2009-cu ildə "Elm" nəşriyyatı müasir elmi fikrin müxtəlif istiqamətlərini əhatə edən çoxcildliklərin, monoqrafiya, elmi populyar kitabların, lüğət və bibliografiyaların, AMEA-nın dövrü jurnallarının nəşrini nəzərdə tutulandan artıq həcmdə çap etmişdir.

Çoxcildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin III cildi nəşr edilmiş, IV cildin redaksiya nəşriyyat işləri yerinə yetirilmişdir. Çoxcildlik "XX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası"nın I kitabı, "Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti", M.Seyidbəylinin "Rusiyada Azərbaycan faktoru xüsusiyyəti, formalaşması və inkişaf meylləri", "Cavidşünaslıq-IV" məcmuəzi humanitar elmlər sahəsində nəşr işlərinin müəyyən qismidir.

"Elm" nəşriyyatı tərəfindən 2010-cu ildə ümumi tirajı 28770 nüsxə, ümumi həcmi 1685, 5 çap vərəqi olan 49 adda kitab və 11 adda jurnal çap edilmişdir (Aslan, 2014: s. 33).

AMEA-nın İnstitutlarının hazırladığı fundamental elmi tədqiqatların yekunu olan monoqrafiyaların, elmi məcmuə və topluların nəşrlərini yerinə yetirmişdir. Dövrü nəşrlərin, xüsusən AMEA-nın "Məruzələr" jurnalının nəzərdə tutulan 6 sayılı vaxtında çap edilmişdir. Həmçinin AMEA-nın "Xəbərləri"nin (Biologiya elmləri seriyası) 2011-ci ildə beynəlxalq standartlara cavab verən dörd sayı nəşr edilmiş, elmi ictimaiyyət tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir. "Xəbərlər"in digər seriyadan olan və nəşriyyata vaxtında təhvil verilmiş sayları da operativ şəkildə çap edilmişdir.

Bu dövrdə "Elm" nəşriyyatı bir sıra xarici ölkələrin elmi istiqamətli nəşriyyatları ilə əməkdaşlıq etmişdir.

2010-cu ildə AMEA-nın müxbir üzvü Xəlil Qasimovun fundamental monoqrafiyası Moskvanın "Nauka" nəşriyyatı ilə birgə çap olunmuşdur. Akademiyaların Beynəlxalq Assosiasiyasının təşkil etdiyi elmi konfrans və sərgilərdə "Elm" nəşriyyatı ardıcıl iştirak etmiş, respublikamızda aparılan elmi tədqiqatların əyaniləşdirdiyi nəşrləri beynəlxalq miqyasda çıxartmaq məqsədilə mövcud imkanlardan istifadə etmişdir.

Akademiyaların Beynəlxalq Assosiasiyasının kitab nəşri üzrə Şurası 2010-cu il noyabrın 25-də Moskvada ən yaxşı elmi nəşrlər layihəsi üzrə "Elmi kitab" beynəlxalq müsabiqəsini keçirmişdir. Müsabiqədə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının "Elm" nəşriyyatı da iştirak etmiş və "İctimai elmlər" nominasiyası üzrə M.Seyidbəylinin "Rusiyada Azərbaycan diasporu: formalaşması və inkişafının xüsusiyyətləri, istiqamətləri" kitabının hazırlanması və nəşrinə görə qalib elan edilmişdir.

"Elm" nəşriyyatı tərəfindən ümumi tirajı 31140 nüsxə, ümumi həcmi 1948,3 çap vərəqi olan 53 adda kitab və 13 adda jurnal çap edilmişdir (Aslan, 2014: s. 32).

Azərbaycan EA Rəyasət Heyətinin AMEA Mərkəzi Elmi Arxivi bazasında "Azərbaycanın elmi irsinin toplanması və sistemləşdirilməsi şöbəsinin, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə təsis edilmiş Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası yanında "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi bazasında "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" elmi mərkəzinin yaradılması haqqında qərarları da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının inkişafı yolunda mühüm mərhələlər oldu. AMEA Rəyasət Heyəti yanında Elm Muzeyinin yaradılması haqqında AMEA Rəyasət Heyətinin 2011-ci il 14 fevral tarixli qərarı Azərbaycan elminin nailiyyətlərinin akkumulyasiyası sahəsində inkişafın davamı olmuşdur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının "Elm" nəşriyyatının hazırlayıb mütəxəssis oxuculara ünvanladığı müxtəlif məzmunlu elmi kitablar bütövlükdə milli kitab xəzinəmizin zənginləşməsində müstəsna rola malikdir.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin dediyi kimi: "XX əsrdə Azərbaycan xalqının ən böyük nailiyyəti ölkəmizdə elmin, təhsilin sürətli inkişafı olub... Bütün bunlar bizim milli sərvətimizdir... Biz yaradılmış elmi potensialı qoruyub saxlamalı, ondan bugünkü və gələcək müstəqil Azərbaycanın inkişafı naminə daha səmərəli istifadə etməliyik".

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin elm sahəsində idarəetmə sisteminin və elmi infrastrukturun modernləşdirilməsi, elmi tədqiqatların prioritetlərinin ölkənin sosial-iqtisadi, mədəni-ictimai problemlərinin həllinə, dünya elminin inkişaf istiqamətlərinə uyğun müəyyənləşdirilməsi, yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanması, elmlə təhsilin inteqrasiyası, elmi işçilərin sosial təminatının yaxşılaşdırılması, elmin normativ-hüquqi bazasının və informasiya təminatının gücləndirilməsi, eləcə də Azərbaycan elminin

beynəlxalq elm məkanına inteqrasiyası istiqamətində imzaladığı müvafiq sərəncamlar bütövlükdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının, o cümlədən onun aparıcı strukturlarından olan "Elm" nəşriyyatının inkişafına böyük təkan verməklə yanaşı, onların qarşısında mühüm vəzifələr də qoyur.

Beləliklə, elmə olan dövlət qayğısı, ölkə rəhbərliyinin tələb və gözləntiləri elmi ictimaiyyətimiz qarşısında həm yeni üfüqlər açır, həm də yeni məsuliyyət yaradır. Əminliklə demək olar ki, inkişaf edən AMEA-nın elmi ictimaiyyəti ölkənin inkişafı naminə vətəndaşlıq və vəzifə borclarının öhdəsindən əzmkarlıqla gəldiyi kimi "Elm" Redaksiya-Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzinin kollektivi də qarşıya qoyulmuş vəzifələri uğurla həyata keçirəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aslan K., Tahirqızı Ş., Mehraliyeva N. (2018). Nəşriyyat işi və redaktə məsələləri. – Bakı: "Müəllim" nəşriyyatı. – 384 s.
2. Aslan K. (2014). Azərbaycanda nəşriyyat işinin aktual problemləri // Kitabxanaşünaslıq və informasiya: Elmi-nəzəri və praktiki jurnal. №1 (13). – s.31-43.
3. Алекперов А. (1972). Этапы развития Азербайджанского книгоиздательства. – Баку, 1972.
4. Алекперов А. (1974). Книгоиздательское дело в Азербайджанской ССР в послевоенной период (1946-1970). – Москва.
5. Həsənov H.B. Azərbaycan kitabının inkişaf mərhələləri. (1989). – Bakı: Azərnəşr. – 254 s.

THEOLOGICAL SCIENCE / İLAHİYYAT ELMLƏRİ

PRODUCING SOCIAL MORALITY FOR HUMANITY IN THE MODERN AGE: THEOLOG GASTON RICHARD

Ali Rafet ÖZKAN

Prof. Dr.

Kastamonu University, Faculty of Theology,
Faculty Member of Department of Philosophy and Religious Studies, Kastamonu /Turkey
ozkanarafet@gmail.com, ozkanar@kastamonu.edu.tr

Orcid id: 0000-0002-7710-5471

Emine ÖZTÜRK

Prof. Dr.

Kafkas University, Faculty of Theology, Faculty Member of Department of Philosophy and Religious Studies
Kars//Turkey

ozturkemine25@gmail.com

Orcid id: 0000-0003-2127-7431

Abstract. Antoine Francis Gaston Michel Richard was born in Paris in 1860 and died on June 9, 1945, at the age of eighty-four. Gaston Richard and Emile Durkheim lived in the same period. From 1883 to 1902, he taught at various schools, such as Lons-le-Saunier, Vendome, Coutances and Le Havre. In 1902, with the great support of Louis Liard, the Director of Higher Education, he became head of social sciences at the University of Bordeaux, just like Durkheim. Richard left Durkheim despite seeing himself as a student of Durkheim, saying he felt Durkheim sociology had crossed the legitimate boundaries. Richard's move was a bold move, as he would move out of a positivist and materialistic sociology school, whose creativity, energy and discipline began to dominate the sociological world in France and made its influence evidence beyond borders. Richard risked being considered among other isolated individuals or groups outside Durkheim hegemony, such as the remains of Van Gennep, Worms and Le Play's followers.

As a member of the Annee School, Richard is an exception. He was raised a Roman Catholic, but as a result of Renouvier's study, he became a Protestant in his twenties when he was a student at Ecole Normale Superieure. Richard is productive in terms of books, articles and reviews. He's written more books than Durkheim. He discussed women's place in society, experimental education, socialism, communism, imperialism and Romanian culture.

He was inspired by a deep humanism fed by a faithful and unprejudiced work. He sought justice for human and lived up to his ideals. Indeed, he has been one of the best concrete examples of nineteenth-century liberal scholars. In particular, he wanted to see social science in the form of knowledge derived from sociology and to contribute to human education.

Keywords: Sociology, humanism, philosophy, social science, science of religion, sociology of ethics.

1. Introduction

Gaston Richard is a scientist who lived within the French sociology school at a time when positivism and materialism were at their peak. He lived in the same era as Emile Durkheim and considered himself a student of Dukheim. However, positivism and materialism have influenced all sciences since the second half of the 19th century. Positivist and materialist propaganda, which began with the publication of Charles Darwin's "On the Origin of Species" in 1859, reached its peak with Auguste Comte and Ludwig Buhner. Anthropologist Edward Burnette Tylor based the beginning of religion on "Animism" in his 1871 work titled "Primitive Culture". The British Philosopher Herbert Spencer argued that the origin of primitive tribal religions was "Ancestor Worship". Sociologist Emile Durkheim based the source of religion on a sociological basis in his work "The Elementary Forms of the Religious Life". Max Müller, on the other hand, based the source of religion on the fear given to man by the natural events, suggesting that "Naturism" (Nature Worship) was the beginning of religion (Küçük et al. 2017:34-35).

The most notable objections to the ideas put forward by strong representatives of the positivist and materialist movement, which rose under the influence of evolutionary theory, came to some scientists from their students and to other scientists from their contemporaries. For example, E.B. Tylor's disciple Andrew Lang objected to his teacher, arguing that the origin of religion was "monetheism". A similar view was expressed by Wilhelm Schmidt. Gaston Richard, who said he was a student of E. Durkheim, also objected to E. Durkheim's understanding of sociology. We can give more examples about this subject. However, we do not want to talk about this issue so as not to exceed the limits of this work.

As far as we know, the collaboration between Durkheim and Richard, which began in 1896, ended in 1907. At that point, Richard was known to have been in Bordeaux for five years and had been a professor for two years. It is not known if there was any correspondence between the two philosopher; we also do not have the personal information that led to this separation. In 1911, four articles were published in "Foi et vie", a Protestant magazine, in which Richard attacked Durkheim's sociology, and in particular he attacked the sociology of religion, under the title "Sociologie et metaphysique". As a matter of fact, detailed information about this subject will be given in the works section. The fact that G. Richard was a faithful Protestant may have influenced his thoughts, but it didn't influence his scientific personality. The same is acceptable for Wilhelm Schmidt, who was a priest and scientist. The fact that he was a priest did not prevent him from creating valuable scientific works.

2. **Gaston Richard's Life and Contributions to Religious Sciences**

Antoine Francis Gaston Michel Richard was born in Paris in 1860, two years after Durkheim. However, he died on June 9, 1945, at the age of eighty-four, far longer than his mentor. He joined Ecole Normale Superieure two years after Durkheim, where he met with the student who had a significant influence on him in his early years. Gaston Richard and Emile Durkheim lived in the same period. Richard gave up his desire to teach the history he had previously loved and turned to philosophy. From 1883 to 1902, he taught at various schools, such as Lons-le-Saunier, Vendome, Coutances and Le Havre. In 1902, with the great support of Louis Liard, the Director of Higher Education, he became head of social sciences at the University of Bordeaux, just like Durkheim. (59). He became a professor of philosophy at the same faculty (Faculty of Science and Literature) for three years, and the following year his title was changed to professor of social sciences at his own request. During this period, he taught about fifteen students three times a week. He retired in 1930 at the age of 70, but continued to write and serve in professional organizations, and in 1939 he was invited to teach temporarily at the university. G. Richard lived in Bordeaux until his death, and in 1890 married Jeanne Louise Kienne, who was born in Vosges, Neufchateau and was four years younger than him. They had two children, a boy and a girl. His wife died three years before him in 1942.

Starting from their first meeting, Durkheim and Richard are known to have great respect for each other's abilities. When Durkheim founded "L'Annee sociologique" in 1896, he asked Richard to be part of his team and his name was put at the top of the list of contributors, which is often published in the magazine. Although he wrote only a monologue for "L'Annee Sociologique" called "Les Crises sociales et la criminalite" (1900), Richard's main contribution was to review books in the sociology of crime and social statistics departments. He also contributed to the reviews in other departments. He continued to work for the magazine published in 1907, including Chapter 10. When Durkheim moved to Paris from Bordeaux in 1902, he took over his responsibilities. Naturally, Durkheim is thought to have had an official or unofficial influence about the appointment of his successor. This appointment is important for the future of French sociology, and especially for the sociology of Durkheim. The first academic appointment in sociology in Bordeaux was in 1887 when Durkheim was appointed "faculty member, charge de cours" of social sciences and pedagogy, and in 1895 he became a professor of social sciences. Despite the many students Durkheim has gathered around him, Richard is considered the most qualified student to be his successor. Of course, Richard received his Doktorat d'Etat (State Doctorate), which is necessary to become a university professor.

Until this point, the interests of the two philosopher and the paths they walk are similar. They were students at the same school and were both influenced by Fustel de Coulanges and Boutroux (Richard 1935a: 13 and 29). Richard's early academic concerns focused on the sociological effects of economics and criminology, as well as social solidarity. By the time he arrived in Bordeaux, his two books had already been published, the first one is; "Essai sur l'origine de /'idee de droit" (1892) and the second one is; "Le Socialisme et la science sociale" (1897), published three times by year of 1909. In 1903, three more books were published; "Notions elementaires de sociologie", "Manuel de morale", "suivi de notions de sociologie" and "L' Idee d'evolution dance la nature et dans l'histoire". His latest book was awarded the Prix Crouzet, a national award.

Felix Alcan, who published the work of Durkheim and the Annee school, is thought to have contributed to some of Richard's books.

Durkheim and Richard's relationship had a falling out in 1907 after 10 years of cooperation. Richard's later writings showed that there were many disagreements between them. However, these can be summed up by saying that Richard felt that Durkheim sociology had crossed its legitimate boundaries. These two specific issues have a particular importance: The first is that; Durkheim gives limited importance for the individual and the second is; religious theory. It was obvious that there had been some difficulties for a while, and Richard appeared to be the one who broke his connections with Durkheim by taking initiative. Richard's move was a bold move, as he would go beyond school of sociology that, with its productivity, energy and discipline, began to dominate the sociological world in France and become influential beyond its borders. Richard had to pursue his own professional career. From then on, he would be considered among other isolated individuals or groups that remained outside the Durkheim hegemony, such as the remains of Van Gennep, Worms and Le Play's followers. Richard faced the probability of falling into professional desolation. Thus, he gradually found place in "Institut International de Sociologie" organized by Rene Worms in Paris and his published journal, 'the Revue internationale de sociologie (RIS) (Clark 1973: 147 ff). After Worms joined the government during the First World War, he moved to Bordeaux at the end of 1914 with the State Council. Here, a solid friendship was established between Richard and Worms as of 1916 (Richard 1935: 32). When Worms died in 1925, Achille Ouy, a former colleague of Worms', asked Richard, who was sixty six years old at that time, to take over the management of 'Institut and Revue'. Richard accepted this offer and held it until it was taken over by Emile Lasbax, who was younger than him.

Founded in 1893 by Worms, RIS stopped publishing in 1939. Clark criticized the journal for being fragmented, superficial and noncumulative for its research efforts. (Clark 1973: 246). Of course, "L'Annee sociologique", which Durkheim edited, did not replace equally the high-quality work. But it was regularly published every two months between wars, in this sense, not hindered only by the new series "L'Annee sociologique", which managed to uncover two problems that arose in 1925 and 1926, and later by "Annales sociologiques" (1934-42). In addition to this, RIS's intention was to be characteristically international, despite the internal weakness of such a policy. He benefited from numerous partners such as Sorokin, See, Tylor, von Wiese, and thus he was able to influence French sociologists in a way that perhaps "L'Annee sociologique" could not.

Despite his great efforts, Richard died as a little known man. Although he wrote much more comprehensive books than Durkheim and published much more, his influence began to diminish after World War I. G. Richard educated two talented men, Daniel Essertier and Emile Lasbax. Despite continuing to teach in Bordeaux and being associated with RIS, the brightness of its star has not been continuous. We should also say that he was at the peak of his profession for 20 years before the war. He will always be remembered as a good colleague of Durkheim's, as well as his best critic. It should also be noted that he was fifty-eight years old in 1918. When Durkheimian sociology began to decline in the 1920s and 1930s, Richard's contribution to the discipline is obvious, if all is taken into account.

One of Richard's most important works, "La Sociologie generale et les lois sociologiques (1912)", also revealed that he had serious disagreements with Durkheim. More specifically, in the article 'L'Atheisme en sociologie religieuse', published in 1923 as a long article and with a sarcastic approach, he launched a devastating attack on Durkheim's sociology of religion. He repeated his criticisms and presented other new criticisms in both articles in 1925. Just before he died, he focused on the structural weakness of Durkheim's sociology of religion. These criticisms took part in the book "Sociologie et theodicee (1943)". This book is his only book on sociology of religion and best describes Richard's works and is a book that should be known more widely. This book is like a "testament philosophique (philosophical testament)" (Moreau 1944:) 375). At first, Richard's criticism of Durkheim was rarely expressed, but after separating the company with the school director, he openly expressed his critics. However, after Durkheim's death and perhaps for fear of idolizing Durkheim's sociology (1923:1256 / t.228-9), he became a much more outspoken critic.

In order to make clear the issues on which the two had differences of opinion, it is necessary to briefly mention Richard's previous writings. The main thesis of his doctorate was presented in 1892 with the title of "L'Origine de /' idee du droit", a few months before Durkheim's thesis. It was accepted, but criticized for its alleged socialist tendencies. Richard concentrated on economic competition and whether this competition was compatible with social solidarity. This raised issues related to positivism and evolutionism, and whether they were in line with moral idealism. He also questioned in what sense it was possible to refer

to sociology as a science. According to Richard, social solidarity is a key concept in the understanding of society. In 1905, he published an article for "Revue philosophique" called "Les Lois de la solidarite", which was harshly criticized by Durkheim in "L 'Annee sociologique".

Richard tried to deal with the relationship issues between the individual and society.

As Benoit-Smullyan noted (1948:525), the latest disagreement between the two initiated Durkheim's approach to religion, and as we mentioned earlier, it is obvious that this decision was taken before the publication of "The Elementary Forms". Perhaps it is worth remembering that Durkheim, despite being very sympathetic to religion, is a nonbeliever Jew, rationalist and anticlerical. As much as it is known, all members of his team, Jewish origin or not, were agnostic, but none of them was as curious about religion as Durkheim. It was also not known that any of them had a strong Catholic background. Contrary to this, as a member of the Annee School, Richard was an exception. He was raised as a Roman Catholic, but as a result of Renouvier's reading, he became a Protestant in his twenties and became a member of the Eglise Reformee, just before or immediately after entering the Ecole Normale Superieure. Richard remained a loyal and intellectually oriented Protestant for the rest of his life, although he often failed to attend public prayers or serve in the local church. He contributed to Protestant magazines and, about a year before he died, began the biography of Raoul Aliier, a theologian, missionary and religious philosopher. This book was completed by one of his colleagues and published after his death in 1948. Despite his opposition to Durkheim, he was considered a spokesman for Catholics as well as Protestants.

Richard was probably very sensitive to the fact that Durkheim's approach to Protestantism was a little negative because of his beliefs. When Richard reviewed Suicide in L'Annee Sociologique (1898), he disagreed with Durkheim's statements about the relatively high level of suicide of Protestants and their lack of individuality and social harmony. Durkheim noted that religion, (specifically alluding to Protestantism), could not control suicide increase in modern times. If Richard remained silent on these issues in the review, which were no longer his subject when he attacked Durkheim in the 1911 and 1923 articles for contempt and inconsistency in his attitude towards religion.

Richard's attack focused on the place of sociology in legitimate religious research. What are the objectives, methods and legitimate results to be obtained from a sociological religious research? According to Richard, Durkheim failed at all these points, because, if we explain it briefly, he had gone beyond the permissible limits of discipline in seeking a sociological explanation of the sense of religion. Durkheim had drawn a path in this direction, describing himself as reducing religion to a purely social phenomenon and excluding all references to mysticism, God and individual components. The fact that such a path was drawn must have been clearly seen by Richard in his article on the identification of religious events at the beginning of the century, when Durkheim first began to make a systematic assessment of religion. (1899a (ii)). However, Richard accepted that some forms of sociological explanation of the sense of religion are legitimate, because, obviously there is a social component of religion; However, Durkheim's explanation of the sociological state of God's thought was certainly not acceptable because of his alleged positivism and, above all, his reductivism. In addition to this, Richard's emphasis on individual faith as the essence of religion led him to seriously question the concept of secularization supported by Durkheim (1923: 133/t.236). Despite the decline claimed by the institutions of the Christian faith (i.e. churches), there is no evidence to suggest that the individual faith has decreased to any extent.

Durkheim's limited assessments about contemporary religion and more effective primitive religious analyses did not please Richard. He described Durkheim's theory of religion as "the daughter of Comte's religion of humanity" - which Durkheim denied. (Durkheim 1912a: 611 / t.156) - Despite his claims, he did not explain the formation of God idea with a sociological approach (induction). (1935a: 19). Once again, he found that Durkheim's sociology of religion was a direct result of the work of British anthropologists such as Frazer, Marett and Jevons, who were much more careful than he was, and Frazer tended to give up his extremism about totemism, which Durkheim continued to accept. In addition to this, Durkheimian school, unlike scientists such as Fustel de Coulanges, Tylor and Spencer, reduced the importance of "cult of the dead" (1935a: 22). For a full description of Richard's attack on Durkheim's religious sociology, the reader should review the 1923 article 'L'Atheisme dogmatique en sociologie religieuse', which was translated in this volume. However, finally, two issues should be mentioned. Richard vehemently opposed Durkheim's formula, roughly saying, "God is society." Durkheim often mentioned this, but in 1905 he gave an open speech about religion and morality at Hautes Etudes (School for Advanced Studies in the Social Sciences), where the formula became important. He said those who seek God are actually looking for their own high awareness. (Durkheim 1906e)

began a series of classes at the Sorbonne in 1907 that formed the basis of "The Elementary Forms". The abstract of the classes was published in "Revue de philosophie" (1907f), in which it is clear that Durkheim began to integrate theories of religion with Australian totemism. Since Richard was not aware of these articles, more likely, he announced in 1909 in "Revue de metaphysique et de moral" that he had officially made an introduction to his work on the sociology of religion. (See Durkheim 1909d. Richard 1911a (ii). Another point is that; Richard strongly disputes Durkheim's inference that primitive religion could be equal to a more advanced kind of religion, such as Christianity (1923: 243/t.255).

"Sociologie et theodicee" is particularly interesting because sociologically it has a subject that attracts little or no attention. Its basic thesis is that sociology has no right to oppose a transcendental theology. It mentions the philosophical science of God in the writings of Leibniz and Kant and the works of Lammenais, Coumot and Boutroux. He admitted that his interest in the problem of evil arose in his early days working for "L'Annee sociologique" when he was responsible for reviewing chapters about criminology. After careful examination of criminal statistics and behaviors, he concluded the reality of moral evil found in even the most civilized and orderly societies. (1935a: 19). First, he began to point out the critical role of the problem of evil at the center of religious sociology in 1905, in his article 'Les Lois de la solidarite'. He came up with the idea that each religion offered a solution to the problem of evil (1905: 468). These issues are first seen in the taboo concept, which is the first example of solidarity manifestation: When the taboo is broken, society becomes dirty and as a result redemption is required. Similar elements are seen in Brahmanism, Mazdayasna and Judaism theology. The awareness of evil is caused by an intellectual reflection of the disharmony and disorder seen in the world. Religion is a primitive form of moral evil consciousness that exists in the nature of society (the common sin that requires sacrifice or redemption). At a later stage in history, social solidarity moves to the public dimension, criminal institutions and schools, while standing up against evil. The concept of moral value is based on the conscience of social evil, even within the individual.

Richard is productive in terms of books, articles and reviews. Even during in the period Durkheim lived, he wrote more books than Durkheim. In addition to these, he discussed women's place in society, experimental education, socialism, communism, imperialism and Romanian culture. He was a good scientist: As of 1905 he reviewed books for "La Revue des etudes anciennes" and contributed to two articles (1935b, 1940). His previous books received a great deal of attention and were soon published in new editions, for example; "Le Socialisme et la science sociale (1897)", and "Notions elementaires de sociologie" (1903a). Although his books appeared to be sold much until World War I, none of them became classics, and unlike Durkheim's works, none survived the effects of time.

Richard's sociology was fundamentally eclectic - a reality he had admitted long ago (1935a: 17). Parody did not see a unitary system in Richard's writing, and Richard was happy about the criticism 1935a: 11). Philosophically, he was against anything that formed a union based on a system. He was pleased to list thinkers in France, Germany, Britain and the United States, who influenced him in some ways. Le Play, however, has a special place. His eclecticism, admirably, adapted to the eclecticism of "Revue internationale de sociologie". He did very little experimental research and didn't write a book comparable to Durkheim's "Suicide," and he didn't use much anthropological data, as we mentioned before. To be honest, he was very opposed to what could be called a simple experimental approach in general. He did not approve any sociology that could be called materialistic or based on biology (Barnes and Becker 1938: 861). Like this, in no circumstances, he was against theories of social evolution that were not unilinear: As expected, he criticized Spencer.

He was inspired by a deep humanism fed by a faithful and unprejudiced work. He sought justice for human and lived for his ideals to the end. Indeed, he was one of the best examples of the nineteenth century liberal scientists. In particular, he wanted to see social science in the form of knowledge derived from sociology and to contribute to human education.

3. Morality of Sociology: Relations and Differences of Morality and its Sociology According to G. Richard

The moral and social life of the human being are not separated from each other by certain lines. One of these two important issues always affects the other and this process is constantly continues. When issues such as familial, local, professional, political party membership or religious group membership, are evaluated on an individual basis; the basic emotions and orientations that exist in the creation of human beings appear in some way (Ülken, 2006: 48-49). However, if social ties come to the forefront rather than the individual, then moral and voluntary acts become more meaningful.

It is possible to evaluate Richard's understanding of morality in three main groups: 1. Voluntary Activity in Social Life. 2. Criticism of Views that Simplify Morality to Sociology. 3. Determining Factors that Separate Morality from Sociology.

3.1. Voluntary Activity in Social Life

3.1.1. Social Life and Consciousness: Social life is the fabric of phenomena everywhere and always, some present the character of conscious and voluntary activity, others are strangers. The correct effect of human development is probably to reduce its subconscious and involuntary share. Social progress is the participation of methodical education in the continuity of social ties as a measure. Intellectual culture evokes consciousness in the broadest and deepest social layers: as a result, compliance with social rules becomes less and less automatic. If the modern human does not give thoughtful approval to the State and cooperation, he/she rejects this approval, but this human obeys the traditions less that are not discussed. Here, sometimes, science is a sign and evidence of a temporary crisis situation that will include a new traditional regime in which its results replace religious beliefs.

Obviously, it is increasingly driven by work, invention, moral and legal ideas. In simple societies, race is relatively homogeneous: The individual almost does not distinguish between the consciousness of being a personality and the consciousness of being a member of the race or human species. But as social circles grows larger, races become mixed and with mixing (hybridism) the traditions and social habits of each race are weakened. Primitive civilizations depend on a limited physical environment. Peruvian Inca Civilization lived in Andean Plateaus, Egyptian Civilization lived in Nile Valley and Greek Civilization lived in Greek Archipelago, we must think these civilizations in their own environment . However, as we came to the modern era, we see that civilization affects more than its global character. The whole world becomes the only physical base. Areas and regions are now used to encourage the division of only one work with a wide variety. The colonial fire of European countries proves the need to unite races, climates, environments in the same synergy of production forces. These undeniable facts prove enough that human cannot return to lost societies. Transformations throughout history, in society, call human personally to carry out social work voluntarily and to be responsible for its construction. Collective beliefs were indoctrinated to the people of the past with authority, and he passively accepted them without analysing or discussion. On the contrary, modern human should personally assimilate himself with the scientific, technical and moral beliefs that bind him to general activity and subject him to social order.

3.1.2. Positive Morality: If the connection between individual activity and collective existence was mostly unconscious, moral life would be the opposite of social bond. It couldn't show himself without causing it to be weak. Religious and philosophical pessimism often designed social human and "internal" human relations. However, if it is proven that the share of voluntary activity grows as human societies grow and unite, this view of events is wrong. Human finds himself/herself in social progress through a personal and conscious effort; he/she knows that he/she is a thoughtful player of social synergy, albeit more or less obvious. His/her moral life and social life do not develop independent of each other, they affect each other constantly, and we can distinguish them only through abstraction. — The more isolated a person is from different societies where individual activity can be together (family, professional, local, political, religious society) he/she is forced to live under the influence and dominance of more instinctive tendencies. On the contrary, the wider the social environment in which he/she is in solidarity, the more connected he feels to the total life of the species in time and space, and more clearly he she has moral problems at every stage of his/her activities.

In this sense, we can talk about positive morality, positive morality is the conscious and voluntary aspect of the relationships that the individual has with society. This morality imposes the obligations of solidarity to people, because without it, social bonds weaken and become relations of hostility and parasitism. Therefore, the loyalty of the individual to the norms that are respected and imposed by the majority of community members in all normal stages are the condition of the level of sympathy, and sympathy he/she encounters in the group in which he is in solidarity.

3.2. Determining Factors that Separate Morality from Other Sociology.

The four main characteristics distinguish morality from other forms of sociality. These are: 1: Intervention of self-control, as opposed to automatic adaptation or mechanical coercion. 2: Conscious outcome of actions. 3: Harmony of social ties. 4: Harmony between the external life of the society and the inner life of the individual.

a) Comte, who tends to minimize the share of personality, defines morality as the voluntary obedience of the individual to the conditions of collective existence. In order to gain moral value, the individual must

obey all demands of family life, social synergy and spiritual harmony of humanity; but this obedience should not be against pressure, looking like capitulation in front of the power and personality. Therefore, Comte considers that the highest type of society is a society that temporal power is as little oppressive as possible. According to his statement, there is more dignity in obedience than resistance, but resistance should be possible, otherwise obedience is slavery and worthless.

If we do not give chance to the value of the Comte system to personal will, which makes it impossible to accept, we cannot accept this idea. The expression of will, character and thought is more of a characteristic feature of humanity than intelligence. The activity of societies always applies to a wide extent. In this case, either the conditions of sociality are against the conditions of personal will, or sociality influences the will of the individual. In the first case, the possibility of a moral agent is not imagined, because, in that case, maximum sociality corresponds to maximum inaction and passivity in the individual, and manifestations of personal energy and expression of own self are aimed at the destruction of social frameworks. In the latter case, morality corresponds to voluntary sociality and maximum morality, minimum pressure and automatic social habituation.

The person who adopts the first of these hypotheses sinks into deep desperation. As we mentioned before, civilization applies self-control. Civilization applies mindful reasoning and critical thinking with an even greater degree.

Therefore, it tends to weaken the unconscious and automated states of behavior. If morality was similar to the automatic sociality imposed on the individual by the environment in which the individual was formed and he/she did not contribute anything, civilization would destroy morality. Some individualists supported this thesis, but the sociologist cannot accept it. Actually, every normal society produces a civilization, and as much as a society develops, the civilization that reveals its existence becomes richer, more complete and more harmonious. If sociality was always an automatism incompatible with voluntary and mindful activities, it would destroy the conditions of its own existence by expressing itself with civilization. Therefore, the only solution to the problem is that morality is sociality compatible with rational culture and mindful activity.

Morality is in minimal level in small primitive societies, and despite crises, it develops as social circles becomes larger and invention replaces instincts.

b) Morality is also different from other forms of sociality, since it directly directs individual behavior to social purpose. In fact, without a more or less clear awareness about your social goals, we can not talk about morality. This character seems to be not different from the previous one, because conscious pursuit of a goal is the main difference between voluntary activity and automatism. Nevertheless, it is not enough to free yourself from imitation, blind traditions and mindless sympathetic movements in order to pursue a social purpose: It is necessary to idealize the social forms in which we feel the behavior of solidarity.

As a result, it is necessary to state that social being is not the same as moral being. Sense of community (sociality) may perhaps be described as a robe clothed over morality. In sociological sense, morality has become a natural capability and expresses good actions and it expresses a sociality in which the social group comes to the fore in the relationship between morality and society. At the same time, morality has a characteristic that makes individuals who are different from each other similar. However, positive morality is an element that provides order as well as sociological. Morality is the purification of the individual's natural desires and his tendencies which he must get rid of, and after all of these it must be turned into a natural capability. Society, rather than eliminating the individual's mental and intellectual skills and discernment, develops all these elements, allows the possibility of comparison and choice (p. 130).

4. Conclusion

If we look from the perspective of classical sociology tradition, Gaston Richard (1860-1945) is not mentioned much, but he deserves to be an important figure because of his studies. According to Richard, there are some reasons for the late emergence of the discipline of sociology in western societies, unlike other scientific disciplines. Of course, the enormous demographic turmoil, migration and urbanization, that have emerged after the industrial revolution, and the development of mass media accelerated the emergence of sociology. On the other hand, the delay in the understanding of the importance of sociological realities in historical events in the scientific community is, in a sense, is another issue that delays the emergence of sociology because of the excessive emphasis on positive sciences.

According to Richard, who can be called as a functionalist and who is a Durkheimian, sociology is a science that examines the social consequences of the division of labor created by the social relations network. In other words, all social phenomena and events constitute the subject of sociology. The prior condition for an

event to be a social event is the emergence of the event as a result of collective consciousness. In other words, searching the origin and reason of the social issue through the social perspective, is the basic principal. In this sense, according to Richard, in order to understand a social phenomenon and event, it is enough to look at its functioning, change and transformation and ultimately its appearance in the social sphere. While doing so, it is necessary to classify, compare and finally evaluate this methodologically. Law, politics, economics, religion, culture and spiritual elements as social fields that create society are the product of the rational, mental and economic activities of human conscious actions. All these elements are not independent from time, space and society.

The emergence of sociology as a scientific discipline has allowed for a more accurate interpretation of the findings of history, economics, archeology, linguistics, anthropology and cultural sciences. In this sense, we can assert that sociology is in the center of human sciences. Sociology, which is originated from West (Continental Europe), should not be separated from the social source from which it originated. Because every society in the geography where sociology has emerged has created different political, legal and social structures. According to Richard although Europe, which is the starting point of sociology, has gained the "uniqueness" feature, it is not correct for Europe to be considered as the uniform center of sociology in absolute and universal terms.

It can be asserted that classical sociology studies primarily try to determine the physical aspects of social life. These studies, in which quantitative data is used extensively, have pointed out some social problems (such as suicide, murder, theft, social resolution and etc). Richard summarized these problems that shake the foundation of society, in the form complying with today's conditions. As a matter of fact, according to him, theft, which is one of the social problems, is a habit that has arisen because of the motivation of "earning without working" and learned starting from childhood. When it comes to economic corruption, Richard thinks that periods of economic depression has forced people to fraud in trade. Consequently, when it comes to murders, he thinks that the decrease in the importance and value given to human life in social life is the main starting point of this social problem.

Seeing the "Collective Consciousness" and thus the "Social Division of labor" as a common point in all groups formed by people starting from the family, Richard is also aware of the fundamental dynamics of the formation of social groups. In this sense, he found that the basic elements that form some social groups and keep them together can be determined on the basis of customs (such as China), and in others they can be determined by the state with law (such as Germany). When it comes to social change and economic development, Richard considers social change as a human-specific element. Richard, who usually sees social change as a result of the period of depression, states that there are two kinds of changes; positive, and negative.

If Sociology is a "Kind", morality is a "Form":- There is no morality other than sociality. It's very easy to understand why. If we assume that a human is not in any social relationship, there is no longer any pressure or control over his tendencies. His/her objection is that he/she will have to perform personal and religious duties. However, personal duties requires a relationship between human and human nature, religious duties requires a relationship between human personality and divine personality, and these are abstractly designed social relationships, no matter what is done. The individual who is deprived of any social assistance, like animals, can now rely only on his own instinctive tendencies and has to give them maximum energy; otherwise, it is impossible to continue the struggle for life. Apart from any social circle, morality directly gives a place for life. However, it is not achieved that sociality and morality are similar. The field of sociality is much wider than the field of morality. It can be said that sociality is a kind that is a form of morality. In other words, morality is sociality, which is assigned to certain characteristics that most social relationships do not represent. Sociality is a stable relationship between an individual character and the social environment. The individual socializes when his/her character adapts to a defined social environment. Thus, on the one hand, morality can show itself only in an organized, developing and expanding society; on the other hand, sociality, which is seen as the adaptation of the individual to the social environment and above all as the pressure of collective consciousness on personal consciousness, is indifferent or contrary to morality. There is no contradiction here: Morality is sociality, which has been replaced with the addition of some characters, which sociology and psychology can also define with the help of.

According to Richard, positive social change arises in two ways: quantitative and qualitative. However, it should not be forgotten that every quantitative growth is not a process of social change and development. Intellectual development, creative imagination, the struggle with nature and the unlimited desires of people are the factors that facilitate the economic development positively. It should be stated here that; it

can be asserted that in societies in which the emphasis on social history is reduced, discontent increases in general and rationality decreases, it is time for social change. Because these issues are in the background of social change and development that is unpleasant and painful process. In this sense, each change requires a new establishment process, serious educational policies, institutional enterprises, collective foresight and a solid legal basis.

As a result, the criteria of social development is both the transfer of values to other generations through education and its association with them. Because the dynamism and the inspiring motives of the societies are; new discoveries, moral and legal developments. However, morality has a central position in the middle of both individual and social relations. From Richard's perspective, morality expresses the society members' withdrawal of the natural and individual desires for social benefit and peace. Because societies provide the continuity of the society with the rules of morality, and also ensure the happiness of the individual through the created collective consciousness. Aside from the debate about whether morality or society is more important, it can be said that morality is a value obtained only within the social structure. In this sense, sociology as a science free of values is a scientific discipline with broader boundaries containing morality. The moral and social life of the human being are not separated from each other by certain lines. One of these two important issues always affects the other and this process is constantly continues. In sociological sense, morality has become a natural capability and expresses good actions and the dominant issue in the relationship between morality and society expresses a sociality in which the social group come to the fore.

As a result, according to Gaston Richard, sociality is not morality, it is just the fabric of morality. Morality is sociality transformed with a mindful personal response; It is not the sociality of an automaton, but the sociality of an active character who has the opportunity and means to express himself in social work by harmonizing his tendencies and putting his animal features in himself below human features. Levels of morality are equal to and refer to variations in sociality. However, societies mostly are parallel to each other in terms of morality. Ideal morality can only be realized by the development of positive morality. However, this is both a rational and social discipline, because it is only occur in a person who is free from instinct and impulsive tendencies and who has the ability to turn this habit into an instrument of thought.

References

1. Akdoğan, Ali, (2004). Social Change and Religion. – Istanbul: Rağbet Publishing
2. Aron, Raymond, (2007), Phases of Sociological Thought, Korkmaz Alemdar (translation). Seventh Edition, – İstanbul: Kırmızı Publishing.
3. Arslantürk, Zeki & Amman M. Tayfun, (2001). Sociology, 4th Edition. – İstanbul: Çamlıca Publishing.
4. Arslantürk, Zeki, (2008). Research Methods and Techniques, 7th Edition, –İstanbul: Çamlıca Yayınları.
5. Arslantürk, Zeki, (2014). Sociology of Religion, First Edition. – İstanbul: Çamlıca Publishing.
6. Aydın, Mustafa, (2000), Sociology of Institutions-Associations, 2nd. Edition, Ankara: Vadi Publishing.
7. Bilgin, Vecdi, (2009), Society around Us, First Edition, İstanbul: Düşünce Bookstore and Publications
8. Canatan, Kadir & Yıldırım, Ergün, (2011), Family Sociology, İstanbul: Açılım Publishing.
9. Cezayirli, Gülay, (1997), "Religious Group and Social Group", AÜİFD, XXXVII, 365-375.
10. Çapcıoğlu, İhsan & Akyüz, Niyazi, (2012), "Positivist Social Philosophy and Evolutionist Theories of Religion", Sociology of Religion Handbook, Ankara: Grafiker Publications.
11. Çelik, Celalettin, (2013), From Traditional Urban Religiosity to Modern Urban Religiosity, İstanbul: Hikmet Publications.
12. Durkheim, Emile, (1986), Professional Ethics, Mehmet Karasan (translation), Third Edition, İstanbul: National Education Printing House.
13. Durkheim, Emile, (2004), Moral Education, Oğuz Adanır (translation.), İzmir: Dokuz Eylül Publications.
14. Durkheim, Emile, (2004), Rules of Sociological Method, Cenk Saraçoğlu (translation.), İstanbul: Bordo Siyah Classic Publicaitons.
15. Durkheim, Emile, (2005), Primitive Forms of Religious Life, Fuat Aydın (translation.), İstanbul: Ataç Publicaitons.
16. Durkheim, Emile, (2006), Sociology Courses, Ali Berktaş (translation.), İstanbul: İletişim Publicaitons.
17. Durkheim, Emile, (2006), Social Division of Labor, Özer Ozankaya (translation), İstanbul: Cem Publicaitons.
18. Durkheim, Emile, (2013), Suicide, Z. Zühre İlkelen (translation.), İstanbul: Pozitif Publications.
19. Durkheim, Emile, (2016), Morality and Society, Duygu Çenesiz (translation), İstanbul: Pinhan Publicaitons.
20. Er, İzzet, (1999), Social Development and Islam, Third Edition, İstanbul: Rağbet Publishing
21. Erdem, Hüsameddin, (1993). Introduction to Morality, Konya: Günay Offset.
22. Eroğul, Cem, (1990), What is State? – Ankara: İmge Bookstore.
23. Fidan, Ali, (2019), Religion and Economic Development in Turkey, İstanbul: Divan Bookstore.

24. Giddens, Antony, (2012), *Sociology*, Cemal Güzel (ed.), İstanbul: Kırmızı Publishing
25. Güven, Sami, (1999), *Sociology*, Bursa: Ezgi Publishing.
26. İmamoğlu, Abdülvahit, (2015), *Psychological and Moral Aspects of Juvenile Delinquency*, İstanbul: Dem Publishing.
27. Kösemihal, Nurettin Şazi, (1971), *Sociology of Durkheim*, İstanbul: Remzi Bookstore.
28. Kurt, Abdurrahman, (2018), *Sociology of Religion*, 19th Edition, Bursa: Sentez Publishing.
29. Küçük, Abdurrahman; Tümer, Günay; Küçük, Mehmet Alparslan, (2017), *History of Religions*, 9th Edition, Ankara: Berikan Publishing House.
30. Macquarrie, John, (2014), "Sociological Interpretations of Religion" Ali Fidan (translation), *GOPÜİFD*, 2(2), 309-328.
31. Nef, John, (1980), *Cultural Foundations of Industrialization*, Erol Güngör (translation), İstanbul: Kalem Publishing.
32. Okumuş, Ejder, (2006), *Social Change and Religion*, First Edition, İstanbul: İnsan Publications.
33. Parsons, Talcott, (2015), *Structure of Social Action*, First Volume, Adem Bölükbaşı (translation), Sakarya: Sakarya University Cultural Publications.
34. Ritzer, George, (2011), *Classical Theories of Sociology*, Himmet Hülür (translation), Ankara: De Ki Printing and Publishing Limited Company.
35. Sezal, İhsan, (2003), *Introduction to Sociology*, 2nd Edition, İstanbul: Martı Bookstore.
36. Slattery, Martin, (2008), *Basic Ideas in Sociology*, 2nd Edition, Ümit Tatlıcan-Gülhan Demiriz (ed.), İstanbul: Sentez Publishing.
37. Swingewood, Alan, *A Brief History of Sociological Thought*, Osman Akınhay (translation), Ankara: Science and Arts Foundation Publications.
38. Tekin, Mustafa, (2016), *Sociology of Religion*, İstanbul: Rağbet Publishing
39. Turner, Bryan S., (2014), *Classical Sociology*, İdil Çetin (translation), First Edition, İstanbul: İletişim Publications.
40. Türkođan, Orhan & Gökçe, Orhan, (2012), *Research Method in Social Sciences*, Konya: Çizgi Bookstore.
41. Ülken, Hilmi Ziya, (2001), *Morality*, İstanbul: Ülken Publications.
42. Ülken, Hilmi Ziya, (2006), *Ziya Gökalp*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publications
43. Ülken, Hilmi Ziya, (2007), *Philosophy of Science*, 3th Edition, İstanbul: Ülken Publications.
44. Ülken, Hilmi Ziya, (2008), *Introduction to Philosophy-1*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publications
45. Ülken, Hilmi Ziya, (1932), *General Sociology*, İstanbul: Ebuzziya Printing Office.

SOIL and TECHNICAL SCIENCE / TORPAQŞÜNASLIQ VƏ TEXNİKİ ELMLƏR

UOT:633.51

STUDY OF FEATURES WITH ECONOMIC VALUE CONCERNING THE LOCAL AND ALIEN

Aladdin Tagiyev

Doctor of Agrarian Sciences

t.eleddin@mail.ru

Elnara Nazaraliyeva

PhD Student

Azerbaijan State Agrarian University, Azerbaijan

elnarezereliyeva@gmail.com

Orcid id: 0000-0001-7484-1791

Abstract. The research studied the impact of local Ganja-182 and alien Charisma cotton sorts on economic value, productivity, fiber yield, fiber length and raw cotton mass in one cotton boll in different sowing schemes and fertilizer norms. The development of the cotton plant depends on the number of plants in the field and the area under them. The development of cotton plant depends on the number of plants in the cropping area and the cropping area falling under them. If there are few plants in the field, these plants have a lot of vegetative organs because of the abundance of nutrient area, and as a result, they grow fast, or vice versa, development does not go well even when the nutrient area is small. The productivity of cotton is directly related to the amount of crop grown per unit area. That is, even if all agro-technical measures are properly and timely followed in the cultivation of the plant, it is impossible to get a high yield from that area without the optimal plant density per hectare. Plant density is determined by the morphological and biological characteristics of the sort. For Ganja-182 cotton sort both fertilizer norms ($N_{100} P_{100}$ and $N_{150} P_{150}$) 90cm x 8cm - 1 plant density, and for Charisma cotton sort both fertilizer norm 90cm x 13cm - 1 plant density were considered optimal cultivation.

Keywords: cotton, sort, fertilizer, plant density, fiber yield, cotton boll

PAMBIQ SORTLARININ BIOMORFOLOJİ VƏ TƏSƏRRÜFAT QIYMƏTLİ ƏLAMƏTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Tağıyev Ələddin Əlirza oğlu

Aqrar elmlər üzrə elmlər doktoru

Nəzəraliyeva Elnarə Hacı qızı

Doktorant

Azərbaycan Dövlər Aqrar Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Aparılan tədqiqatda yerli Gəncə-182 və introduksiya olunmuş Karizma pambıq sortlarının müxtəlif səpin sxemlərindən və gübrə normalarında təsərrüfat qiymətli əlamətlərinə, məhsuldarlığına, lif çıxımına, lifin uzunluğuna və bir qozada olan xam pambığın kütləsinə təsiri öyrənilmişdir. Pambıq bitkisinin inkişafı əkin sahəsində olan bitkilərin sayından və onlara düşən əkin sahəsindən asılı olaraq inkişaf edir. Əgər sahədə bitki az olarsa, həmin bitkilər qida sahəsinin şox olduğundan vegetativ orqanları çox olur və nəticədə güclü böyüyür və ya əksinə qida sahəsi az olduqda da inkişaf düzgün getmir. Pambığın məhsuldarlığı sahə vahidində yetişdirilən bitkinin miqdarı ilə birbaşa əlaqəlidir. Yəni, bitkinin becərilməsində bütün aqrotexniki tədbirlərə düzgün və vaxtında əməl edilsə belə hektarda optimal bitki sıxlığı olmadıqda həmin sahədən yüksək məhsul almaq mümkün olmur. Bitki sıxlığı sortun morfoloji və biloloji xüsusiyyətlərinə görə təyin edilir. Gəncə-182 pambıq sortu hər iki gübrə norması ($N_{100} P_{100}$ və $N_{150} P_{150}$) 90sm x 8sm – 1 bitki sıxlığı, Karizma pambıq sortu üçün isə hər iki gübrə norması 90sm x 13sm -1 bitki sıxlığı optimal becərmə hesab edilmişdir.

Açar sözlər: pambıq, sort, gübrə, bitki sıxlığı, lif çıxımı, qoza

Respublikamızda pambıqçılığın inkişafı və onun dünya bazarlarına çıxarılması üçün məhsuldarlığın artırılması istiqamətində həmişə elmi axtarışlar aparılmışdır. Bu istiqamətdə yeni yaradılmış sortların məhsuldarlığının yüksəldilməsi əsas amil sayılır. (Əliyev, 2017; Əliyev, 2005). Vahid torpaq sahəsində bitkilərin miqdarı (bitki sıxlığı), optimal gübrə normaları və suvarma rejiminə düzgün əməl etmək lazımdır. Beləki, bitki sıxlığının, gübrə normalarının eyni zamanda əlaqəli öyrənilməsi məhsul artımında və onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Əgər bu parametrlərin hər hansı biri pozularsa məhsuldarlığa əks təsir göstərə bilər. (Cabbarov, Məmmədov, 2005: s.115-116; Marlamova, Həsənov, 2012: s. 71 - 74). Bu məqsədlə yerli və introduksiya edilmiş pambıq sortlarının özünə məxsus becərmə aqrotexnologiyasının əsas parametrləri kimi bitkini işıq, su və qida maddələri ilə təmin edən bitki sıxlığı və gübrə normalarının birgə öyrənilməsi üçün Gəncə-182 və Karizma pambıq sortları üzərində elmi tədqiqat işləri aparılmışdır.

Material və metodika

Tədqiqat materialı olaraq BM və TBETİ – nin texniki bitkilərin seleksiyası şəbəsində 2- 3 il müddətində toxumun öz -özünə tozlanmadan alınmış yerli pambıq sortu Gəncə - 182, Türkiyədən introduksiya olunmuş Karizma pambıq sortlarından istifadə edilmişdir. Təcrübədə iki bitki sıxlığı (60sm x15 sm x 1 bitki) və iki gübrə norması (N₁₀₀₋₁₅₀, P₁₀₀₋₁₅₀) öyrənilən sortların məhsuldarlığına təsiri müəyyənləşdirilmişdir. Hər bir variant 8 cərgədə, 4 təkrarda və hər cərgənin uzunluğu 50m olacaqdır. Hər variantın sahəsi (4,8mx50m) 240m² təşkil edir.

Tədqiqat hissə

Aparılan tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, bitkinin inkişafı əkin sahəsində olan bitkilərin sayından çox asılıdır. Bitkilər onlara düşən qida sahələrindən asılı olaraq inkişaf edir. Belə ki, əgər sahədə bitki az olarsa həmin bitkilər qida sahələrinin çox olduğundan qol-budağı çox olur, nəticədə güclü böyüyür və ya əksinə qida sahəsi az olduqda da düzgün inkişaf etmir. Sahədə bitkilərin artıq olması torpaqda qida maddələrinin çatışmamazlığına səbəb olur ki, bunu da torpağın gübrələnməsi ilə aradan qaldırmaq olar. (Səyidəliyeva, 2008: s. 24-26). Pambığın böyümə və inkişafı cüdcərtilər, alındıqdan sonra ardıcıl mərhələlərdə davam edir, yəni bitkilər gübrələrdən öz ehtiyacını ödəyən miqdarda istifadə edərək inkişaf edir, potensial məhsuldarlığını göstərə bilər. Pambığın məhsuldarlığı sahə vahidində yetişdirilən bitkinin miqdarı ilə bir başa əlaqəlidir. (Tağıyev, 2011: s.78-79). Yəni, becərməsində bütün aqrotexniki tədbirlərə düzgün və vaxtında əməl edilərsə belə hektarda optimal bitki sıxlığı olmadıqda həmin sahədən yüksək məhsul almaq mümkün olmur. Əkin sxemlərinin və gübrə normalarının tətbiqi yerli Gəncə-182 pambıq sortuna təsir etmişdir. Azot gübrəsinin 100 və 150kq tətbiq olunan variantlarında Gəncə-182 pambıq sortunda aparılan müşahidə zamanı məlum olmuşdur ki, gübrə normalarının bitkinin hündürlüyünə elə bir artırma səbəb olmamışdır. Karizma pambıq sortunda isə bitkilərin hündürlüyü Gəncə-182 pambıq sortuna nisbətən fərqlənərək aşağı olmuşdur.

Gəncə-182 və Karizma pambıq sortlarının biomorfoloji göstəriciləri

Cədvəl 1

Variantlar	Pambıq sortları	Əkin sxemi	Gübrə		Vegetasiya müddəti, gün	Bitkilərin hündürlüyü, sm	Simpodial budaqların sayı, ədəd	Kolda qozaların sayı, ədəd
			N	P				
			100	100				
1	Gəncə-182	90smx15sm-1	100	100	120	115±2,51	14,0±1,44	17,0±1,60
2	Gəncə - 182	90smx20sm-1	100	100	122	105±3,36	13,5±1,45	15,5±1,36
3	Gəncə - 182	90smx15sm-1	150	150	116	112±2,66	17,5±1,26	21,5±1,04

4	Gəncə - 182	90smx20sm-1	150	150	118	108±2,41	16,2±1,17	17,0±1,26
5	Karizma	90smx15sm-1	100	100	135	101±2,45	11±1,51	15,0±1,46
6	Karizma	90smx20sm-1	100	100	138	97±3,15	12±1,31	16,2±1,46
7	Karizma	90smx15sm-1	150	150	134	106±2,87	12,5±1,42	16,0±1,56
8	Karizma	90smx20sm-1	150	150	130	100±3,04	14,5±1,17	18,5±1,38

Hər iki gübrə normasında 90sm x 20sm - 1 bitki olan variantlara nisbətən 2,3-3,5 ədəd çox olmuşdur. Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, Gəncə-182 pambıq sortu üçün həm iki gübrə norması 90sm x 15sm – 1 bitki sıxlığı, Karizma pambıq sortu üçün isə hər iki gübrə norması 90sm x 20sm – 1 bitki sıxlığı optimal becərmə hesab edilə bilər. Pambıq bitkisinin inkişafı əkin sahəsində olan bitkilərin sayından və onlara Analoji hal simpodial budaqların sayında da müşahidə edilmişdir. Yəni, Karizma pambıq sortu simpodial budaqların sayına görə Gəncə-182 pambıq sortundan aşağı olmuşdur. Bitki sıxlığı və gübrə normaları simpodial budaqların sayında elə bir fərq əmələ gəlməmişdir. Müşahidələr zamanı bir halda olan qozaların sayı da müəyyən edilmişdir. Aydın olmuşdur ki, Gəncə-182 pambıq sortuna gübrə normasından asılı olmadan 90sm x 15sm - 1 bitki olan variantda 17,0±1,60 ədəd; 90sm x 20sm - 1 bitki olan variantda isə nisbətən fərqli, yəni, N₁₀₀ P₁₀₀ variantında 15,5±1,36 ədəd qoza olmuşdur. N₁₅₀ P₁₅₀ gübrə normasında isə bu rəqəmlər 21,5±1,04 və 17,0±1,26 ədəd arasında dəyişmişdi. Karizma pambıq sortunda da 1 kolda olan qozaların sayı N₁₀₀ P₁₀₀ gübrə normasında 90sm x 15sm – 1 bitki olan variantda 15,0±1,46 ədəd, 90sm x 20sm – 1 bitki variantında 16,2±1,46 ədəd, N₁₅₀ P₁₅₀ olan variantlarda isə 16,0±1,56 və 18,5±1,38 ədəd qoza olmuşdur. Təcrübədə düşən əkin sahəsindən asılı olaraq inkişaf edir. Əgər sahədə bitki az olarsa, həmin bitkilər qida sahəsinin şox olduğundan vegetativ orqanları çox olur və nəticədə güclü böyüyür və ya əksinə qida sahəsi az olduqda da inkişaf düzgün getmir. Sahədə bitkilərin sayının artıq olması torpaqda qida maddələrinin çatışmamazlığına səbəb olur ki, buna da torpağın gübrələnməsi ilə aradan qaldırmaq olar. Lakin pambıq sortları müxtəlif olduğu kimi onların qıdalanması da müxtəlifdir. Qida elementlərinin tətbiqi zamanı hər bir sortun inkişafı üçün onun özünəməxsus gübrə fonunun olması zəruridir. Bitkilər gübrələrdən öz ehtiyacını ödəyən miqdarda istifadə edərək inkişaf edib potensial məhsuldarlığını göstərə bilər. (4, s.39-40) Bütün bu amilləri yerli Gəncə-182 və introduksiya olunmuş Karizma pambıq sortları üzərində öyrənərkən aydın olmuşdur ki, Gəncə-182 sortu 90sm x 8sm-1 sıxlığında nəzəri olaraq 138 min bitkiyə qarşı faktiki olaraq sahədə 126-130 min arasında, 90sm x 13sm-1 bitki sıxlığında isə nəzəri olaraq 85 min bitki olmasına qarşı faktiki olaraq 81-82 min bitki olmuşdur. Karizma pambıq sortunda isə bu rəqəmlər 90sm x 8sm-1 bitki sıxlığında faktiki olaraq 121-124 min, 90sm x 13sm-1 bitki sıxlığında isə 75-77 min bitki olmuşdur. Aparılan tədqiqatda bir qozada olan xam bamiğin kütləsi müəyyən edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, Gəncə-182 pambıq sortunda aşağı gübrə normasında 90sm x 8sm-1 bitki sıxlığında bir qozanın kütləsi 6,4±0,29qr, 90sm x 13sm-1 bitki sıxlığında 6,3±0,12qr, N₁₅₀ P₁₅₀ gübrə fonunda 90sm x 8sm-1 bitki sıxlığında 6,4±0,23qr, 90sm x 13sm-1 bitki sıxlığında isə 6,2±0,21qr olmuşdur. Karizma pambıq sortunda N₁₀₀ P₁₀₀ gübrə fonunda 90sm x 8sm-1 bitki sıxlığında bir qozanın kütləsi 5,4±0,23qr, 90sm x 13sm-1 bitki sıxlığında 5,8±0,23qr, N₁₅₀ P₁₅₀ gübrə normasında 90sm x 8sm-1 bitki sıxlığında 5,6±0,27qr, 90sm x 13sm-1 bitki sıxlığında isə 5,5±0,27qr olmuşdur. Pambığın məhsuldarlığı sahə vahidində yetişdirilən bitkinin miqdarı ilə birbaşa əlaqəlidir. (Səyidəliyeva, 2008: s. 78-79) Yəni, bitkinin becərilməsində bütün aqrotexniki tədbirlərə düzgün və vaxtında əməl edilsə belə hektarda optimal bitki sıxlığı olmadıqda həmin sahədən yüksək məhsul almaq mümkün olmur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bitki sıxlığı sortun morfoloji və biloloji xüsusiyyətlərinə görə təyin edilir. (Tağıyev, 2011: s.8-11)

Gəncə-182 və Karizma pambıq sortlarının təsərrüfat qiymətli göstəricilər

Cədvəl 2

Variantlar	Pambıq sortları	Səpin sxemi	Gübrə norması		Məhsuldarlıq, ha/sen	Lif çıxımı, %	Bir qozada olan xam pambığın kütləsi, qr	Bitki Sıxlığı		
			Kq, ha					Lifin uzunluğu, mm	nəzəri ha/min	faktiki ha/min
			N	P						
1	Gəncə-182	160x15x1	100	100	41,5	41	6,4±0,29	34,8±0,27	138	126
2	Gəncə-182	16x20x1	100	100	38,5	40,1	6,3±0,12	34,0±0,23	85	81
3	Gəncə-182	60x15x1	150	150	43	41,8	6,4±0,23	35,0±0,24	138	130
4	Gəncə-182	60x20x1	150	150	40	40,5	6,2±0,21	34,7±0,28	85	82
5	Karizma	60x15x1	100	100	35,8	38,2	5,4±0,23	33,5±0,26	138	121
6	Karizma	60x20x1	100	100	37	39,5	5,8±0,23	34,0±0,21	85	75
7	Karizma	60x15x1	150	150	36,3	39	5,6±0,27	34,0±0,209	138	124
8	Karizma	60x20x1	150	150	37,5	39,9	5,5±0,27	34,2±1,23	85	77

Cədvəldən məlum olur ki, müxtəlif bitki sıxlıqları gübrə normalarının tətbiqinə görə hər iki pambıq sortunun məhsuldarlığı fərqli olmuşdur. Əkin sxeminin və gübrə normalarının tətbiqi Gəncə-182 pambıq sortuna fərqli təsir etmişdir. Belə ki, 90sm x 8sm-1 bitki sıxlığında məhsuldarlıq 3,0 sen. , 90sm x 13sm-1 bitki sıxlığı variantlarına nisbətən yüksək olmuşdur. Gübrələrin tətbiqindən məhsul artımı müşahidə olunmuşdur. Belə ki, azot və fosfor 150 kq (t.e.m.) hesabı ilə tətbiq olunduqda hər iki bitki sıxlığında 3,0 sen yüksək məhsul olmuşdur.

Karizma pambıq sortu üzrə də gübrə normaları və səpin sxemlərində məhsuldarlıqda müəyyən qədər fərq olmuşdur. Belə ki, 100 kq (t.e.m.) hesabı ilə tətbiqində 90sm x 8sm-1 bitki sıxlığında 35,8 sen., 90sm x 13sm-1 bitki sıxlığında 37,0 sen; azot və fosfor gübrələrinin 150 kq (t.e.m.) tətbiq olunan 90sm x 8sm-1 bitki sıxlığı variantında 36,3 sen., 90sm x 13sm-1 bitki sıxlığında məhsuldarlıq 37,5 sen., olmuşdur. Həmçinin, Gəncə-182 pambıq sortunun 90sm x 8sm-1 bitki sıxlığının hər iki gübrə normalasında əsas təsərrüfat qiymətli əlaməti olan lif çıxımı, 90sm x 13sm-1 bitki sxemi variantından 0,9 – 1,3% üstün olmuşdur. Karizma pambıq sortunda isə əksinə 90sm x 13sm-1 bitki sxeminin hər iki gübrə normalası 90sm x 8sm-1 bitki sxemi variantlarından 0,9 – 1,3% yüksək olmuşdur. Analoji hal lifin uzunluğu kimi əsas təsərrüfat qiymətli əlamətində müşahidə edilmişdir. Yəni Karizma pambıq sortu lifin uzunluğu əlamətinə görə Gəncə-182 pambıq sortundan aşağı olmuşdur. Beləliklə qeyd etmək lazımdır ki, Gəncə-182 pambıq sortu üçün iki gübrə normalası 90sm x 8sm-1 bitki sıxlığı, Karizma pambıq sortu üçün isə hər iki gübrə normalası 90sm x 13sm-1 bitki sıxlığı optimal becərmə hesab edilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev İ.H. (2017). Azərbaycan Respublikasında pambıqçılığın inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı. Bakı şəhəri, 13 iyul.
2. Əliyev İ.H. (2005). Azərbaycan respublikası "Pambıqçılıq haqqında" qanun. // Xalq qəzeti. – Bakı, 14 iyul.
3. Cabbarov Ə.R, Məmmədov F.M. (2005). Ara məsafəsi dəyişən cərgəli səpinlərdə pambıq sahəsinin fitoiqim xüsusiyyətləri. //Azərbaycan Aqrar Elmi. №1-2. – S.115-116
4. Marlamova D.S., Həsənov R.Q. (2012). Yeni rayonlaşmış Gəncə-103 və Gəncə-110 pambıq sortlarının aqrotexnologiyası. // Azərbaycan Aqrar Elmi. № 1. – S.39-40

5. Səyidəliyeva N.Y. (2008). Gübrə normalarının və bitki sıxlığının pambıq bitkisinin lif çıxımı və 1000 ədəd toxumun kütləsinə təsiri. //Azərbaycan Aqrar Elmi. №4-5. – S.24-26.
6. Tağıyev Ə.Ə və b. (2011). Yüksək lif çıxımı pambıq sortlarının yaradılması. //Azərbaycan Aqrar Elmi. №6. – S.78-79

Bu iş Azərbaycan respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir - **Qrant №ELİF-ETL-2020-2(36)-16/13/3-M-13**

UOT: 338.48

THE PLACE AND IMPORTANCE OF UNDERGROUND WATER-SUPPLY AMONG THE HISTORICAL AND ARCHITECTURAL MONUMENTS OF IRAN

Habiba Soltanova

PhD, Associate Professor
Baku State University, Azerbaijan
soltanova_hebibe@mail.ru
Orcid id: 0000-0001-9260-4757

Abstract. The history of ways of use of underground water for domestic and industrial purposes is known in Azerbaijan. Over time, traditional systems became destroyed, and the use of underground water has been being managed by contemporary ways due to equipment modern facilities. In the Islamic Republic of Iran, the old places of use of underground waters are being maintained as a cultural heritage and sample of civilization. There are many man-made springs in Nakhchivan, Karabakh, Mountainous Shirvan regions of Azerbaijan. Small part of them are being used. Most of them should be restored. It is possible to benefit the experience of the Islamic Republic of Iran in this area as well as find the ways of use of underground water on the basis of new technology. The article also contains important ideas about the underground water and information about importance of it is listed. There was also a general opinion about the underground water-supply of Azerbaijan.

Key words: underground water-supply, forty steps, historical and architectural monuments, national traditions, civilization, underground sewer.

İRANIN TARİXİ-MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ ARASINDA KƏHRİZLƏRİN YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Soltanova Həbibə Bayraməli qızı

Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə İranda kəhrizlərin tarixi-memarlıq abidələrinin yeri və əhəmiyyəti araşdırılmışdır. İran memarlıq sənətinin nümunələri xatırladılaraq, ölkədə memarlıq tikililəri arasında kəhrizlərin xüsusi yeri vurğulanmışdır. Qədim sivilizasiya nümunəsi kimi kəhrizlərin coğrafiyası qeyd edilmişdir. Asiya, Avropa, Afrika, Amerikada kəhrizlərin olması ilə yanaşı İran İslam Respublikasında onların tarixinin qədim dövrlərə aid olması və ölkənin əksər əyalətlərində (Xorasan, Kerman, Yəzd, Şərqi Azərbaycan, İsfəhan, Semnan) daha çox qeydə alındığı vurğulanmışdır.

Məqalədə kəhrizlər haqda deyilən mühüm fikirlər də vardır. Kəhrizlərin əhəmiyyəti haqqında məlumatlar sadalanmışdır. Həmçinin Azərbaycanın da kəhrizləri haqqında ümumi fikir qeyd edilmişdir. Məqalədə kəhrizlər haqda deyilən mühüm fikirlər də vardır. Həmçinin Azərbaycanın da kəhrizləri haqqında ümumi fikir qeyd edilmişdir. Azərbaycanın Naxçıvan, Qarabağ, Şirvan bölgələrində kəhrizlər olması vurğulanır.

Açar sözlər: kəhriz, qırx pillə, tarixi-memarlıq abidələri, milli ənənələr, sivilizasiya, yeraltı lağım

Məlumdur ki, müasir İranın ərazisi qədim məskunlaşma ocaqlarındandır. Eramızdan əvvəl IV minillikdə İranın bir sıra əyalətlərində, o cümlədən Xuzestan, Lurestan və digər rayonlarında məskunlaşan əhalinin taxıl becərməsi, qoyun və keçi saxlaması artıq məlum olmuşdur.

Eramızdan əvvəl III minilliyin əvvəllərində İranda əkinçilik və heyvandarlıq mədəniyyəti inkişaf edir və ölkənin cənub-qərbi əlverişli iqlim - torpaq, hidroloji imkanlara malik olduğundan aqrar istehsalın ilk ocaqlarından birinə çevrilir.

İranda tarixi inkişafının sonrakı mərhələlərində aqrar istehsal inkişaf etdirilir, Çünki, o vaxtlar kənd təsərrüfatı daha yüksək gəlir gətirirdi. Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi isə suvarmadan çox asılı idi. Qeyd edək ki, İranda əkinçilik çox məhdud ərazilərdə suvarma olmadan mümkün olmuşdur. Ona görə də yeraltı su sərəvəti ilə zəngin olan İranda çox qədim dövrlərdən suvarma sistemlərindən istifadə edilmişdir.

İranda suvarma sistemi digər Şərq ölkələri ilə müqayisədə iki xüsusiyyətinə görə fərqlənir: birinci, əkinçilikdə suvarmanın müxtəlif növlərindən istifadə olunması; ikincisi suvarmada yeraltı kanallardan, xüsusilə kəhrizlərdən istifadə olunması. Ona görə də İranda kəhriz suvarması bu günədək öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

İranda memarlıq sənətinin nümunələri tarixən turist cəlb edən obyektlər olmuşdur. Bunlar Midiya dövlətinin paytaxtı Ekbatanda (hazırda Həmədan) möhtəşəm istehkamlar, Əhəmilərin hakimiyyəti illərində saraylar (Təxti-Cəmsid, Suz şəhərində), daş qüllələr (Persepol yaxınlığında "Kəbəyi Zərdüşt məbədi), sərdabələr, Selevkilərin dövründə məbədlər (Kentaverdə məbəd), Parfiya padşahlığında eyvanlı saray tikilikləri (Kuhe Xoca dağlarında saray), Sasanilər hakimiyyəti illərində saraylar (Firuzabad, Zərvistanda), ərəb işğalı dövründə minarəli məscid, mədrəsə, məqbərə, örtülü bazar, karvansara, hamam, orta əsrlərdə şəhər - qalalar, məscidlər (Damğan, İsfəhanda), məqbərələr (Yəzddə), Teymurilərin hakimiyyəti dövründə dini binalar, gümbəzlər (Məşəddə), Səfəvilər dövründə saraylar, məscidlər, karvansara və bazarlar (Qəzvin, İsfəhan, Məşəhd) və s.

XX əsrdə İranda milli ənənələr qorunmaqla yeni tikililər - məqbərələr (Məşəhd, Nişapur), Hilton otel (Tehran yaxınlığında), Məclis binası (Tehranda), universitet binası (Tehranda) və s. inşa edilmişdir.

Saydığımız bu möhtəşəm memarlıq tikililəri arasında kəhrizlərin xüsusi yeri vardır. İrana səfər edən xarici turistlərin böyük əksəriyyəti qədim suvarma qurğuları olan bu tikililərə tamaşa etməyi xoşlayırlar və kəhrizlər bu gün bir sıra tarixçiləri, coğrafiyaşünasların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Qədim sivilizasiya nümunəsi kimi mühüm şirin su mənbəyi sayılan kəhrizlər coğrafiyasına görə Şərq ölkələri ilə yanaşı dünyanın digər regionlarında da mövcuddur. Dünyanın 34 ölkəsində (Asiyanın 17, Avropanın 8, Afrikanın 6, Amerikanın 3 ölkəsi) kəhriz vardır. Lakin iqlimi quraq, yerüstü sularla zəif təmin olunmuş ölkələrdə kəhrizlərdən istifadə edilməsi tarixən mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş və hətta bəzi dövrlərdə "hidroloji" mədəniyyətin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, Azərbaycanın inkişafının müxtəlif mərhələlərində su ilə təchizat problemi də diqqət mərkəzində olmuşdur. İstər məişət, istərsə də təsərrüfat məqsədləri üçün suya olan tələbatı ödəmək məqsədilə müxtəlif mənbələr axtarılmışdır. Hələ orta əsrlərdə Azərbaycanın bir çox şəhərlərində - Bərdə, Beyləqən, Gəncə, Bakı, Təbriz, Ordubad, Naxçıvan və s. (xüsusilə karvan ticarət yolları üzərində yerləşən) yeraltı suların müxtəlif üsullar və vasitələrlə səthə çıxarılmasına mühüm əhəmiyyət verilmişdir. Bu vasitələrdən ən əhəmiyyətli kəhrizlər olmuşdur.

Yeraltı suların müxtəlif texniki qurğulardan istifadə etmədən səthə çıxarmaq, bu sahədə əvəzsiz səriştəyə malik olmaq, bu sənəti nəsil-dən-nəsilə ötürmək, su üzərində mülkiyyətə sahib olmaq İran İslam Respublikası kimi dövlətin misalında daha parlaq nümunədir.

İranda mədəniyyətinin inkişafının suvarma ilə bağlı olduğunu göstərən yazılardan məlumdur ki, iqlim şəraiti və orijinal səth quruluşu xüsusilə, Ərəbistan, İran, Hindistan, Tatarıstandan keçərək Böyük Səhradan Asiya yaylasının daha yüksək əyalətlərinə qədər uzanan geniş səhraların üstünlüyü kanallar və irriqasiyanın köməyi ilə süni suvarma sistemini şərq əkinçiliyinin əsası etmişdir.

Bu günədək saxlanılan suvarma sistemlərinin izləri iranlıların qədim irriqasiya mütəxəssisi olmasına və bu sahədə texniki ustalıqlarına sübutdur. Qərb alimi Q.Kurosun obrazlı ifadəsinə görə antik dövrlərdə misirlilər Nilin daşması hesabına su təsərrüfatını inkişaf etdirməkdə mahir, yunanlılar gözəl mühəndis, romalıları görkəmli memar idilsə, farslar yeraltı suların istifadə etməkdə mütəxəssis sayılırdılar (Soltanova, Məmmədov, 2008).

Ənənəvi suvarmanın inkişaf etdiyi ölkələr içərisində İran İslam Respublikası yeraltı suların istifadəyə görə xüsusilə seçilir. Ölkənin səhra rayonlarında yeraltı sular təsərrüfatın coğrafiyası və yerli əhalinin məskunlaşmasında tarixən həll edici təsir göstərmişdir.

Qədim İran əkinçiləri torpağa süzülən və kəhrizlərin tikilməsi üçün təbii əsas yaradan atmosfer yağıntılarını toplamaq hesabına qazanc yolunu müəyyənləşdirməyi bacarmışlar. Hazırda farslar kəhriz işində tayı – bərabəri olmayan mükəmməl ustalar olaraq qalmaqdadır. İran mənbələrində göstərilir ki, ölkədə 18400

kəhrizdən istifadə olunur (İranda kəhrizə "qənat" deyilir). Bundan iki dəfə artığı dağıdılmışdır və bunların əksəriyyətinin bərpası mümkündür. Elə bu məqsədlə də İran İslam Respublikasının Yəzd şəhərində 2000-ci ilin may ayında "Kəhrizlərə həsr olunmuş beynəlxalq Simpozium" keçirilmişdir. Dünyanın 11 ölkəsindən (Azərbaycan, B.Britaniya, Fransa, İtaliya, Niderlənd, Yaponiya, Pakistan, Suriya, Oman, MƏR, İran və s.) 600 nəfər nümayəndənin iştirak etdiyi bu Simpoziumda "Kəhrizlər niyə məhv olur", "İran kəhrizlərinin əsrarəngizliyi", "Kəhrizlərlə əlaqədar cəmiyyətin sosial-iqtisadi strukturu", "Kəhrizlərin tədqiqində yeni üsullardan (kompyuter modelləri) istifadə imkanları", "Kəhrizlərdən suarmada istifadə", "Kəhriz suyunun istifadəsi və onun mülkiyyət qanunları", "Kəhrizlərin iqtisadi dəyəri və onun digər su mənbələri ilə müqayisəsi", İranın müxtəlif əyalətlərində kəhrizlərin müasir vəziyyəti və digər maraqlı məruzələr edilmişdir.

İranın bütün əyalətlərində kəhriz vardır. Lakin Xorasan, Kerman, Yəzd, Şərqi Azərbaycan, İsfahan, Semnan əyalətlərində kəhrizlərin sayı daha çoxdur. Quraq iqlimin mövcudluğu şəraitində yerüstü suların məhdud, yeraltı suların zəngin olduğu bu əyalətlərin həm şəhərləri, həm də kəndlərində kəhrizlər su mənbəyi kimi həyati əhəmiyyətə malikdir.

Kəhriz texniki cəhətdən su qaldırıcı qurğuların köməyi olmadan səthə su çıxarmaq imkanına malik maili yeraltı lağım şəbəkəsidir. Çınqılı – daşlı və dağların ətəyindəki digər yumşaq süxurlarda toplanmış su bu lağımrla tədricən axaraq yolunun sonunda açıq kanalla üzə çıxır və vadilərdəki tarlalara qalxır.

Belə yeraltı lağımrların uzunluğu 1 – 70 km, su sərfi saniyədə 1 – 500 litr arasında dəyişir. Deməli, ən kiçik kəhriz yalnız məişət sularına olan ehtiyacı, ən böyüyü isə qorxunc, böyük vadilərin mövcudluğunu təmin edə bilir. Kəhrizlərin əksəriyyətinin su sərfi isə saniyədə 20 – 60 litr arasında tərəddüd edir (Qəzvini H. (1983).

İran İslam Respublikasında 40 – 50 min kəhriz qazıldığı güman edilir. Hazırda ölkədə 30 min kəhriz mövcud olsa da, bunların xeyli hissəsi nəzarətsiz buraxılmışdır. Fəaliyyətdə olanların sayı isə bəzi mənbələrdə göstəriləyi kimi 22 mindir. Mövcud kəhrizlərin su sərfi isə İranın ən böyük çayı – Karunun orta illik su sərfindən artıqdır. Bu ehtiyat yaxın keçmişdə ölkədə suvarma və məişət sularına olan orta gündəlik tələbatın 3/4 hissəsini ödəyirdi.

İran səyahətçisi Əli Əskər Mohəcərin "Səhranın səması altında" adlı kitabında kəhriz haqda belə deyilir: "Kəhriz İran həyatının təəcəssümüdür. O, tarlaların susamış qan damarlarına təzə qan vermək üçün tələsmədən dərinliklərdən qalxır, tədricən kənd və şəhərlərin ətrafına çəkilir. Kəhriz səs – küylü və arsız dağ çaylarına bənzəmir. O, öz vicudunu heç vaxt diqqəti cəlb etmək üçün biruzə vermir ki, xalqa xidmət yolunda onun necə yorulduğu və zəiflədiyi görünsün. Nəzərə çarpmadan özü üçün sakit axır, həmişə həyat və ümid mənbəyi səyi ilə çalışır" (Soltanova, Məmmədov, 2008). Bu mənalı sitatda keçmişdə "passiv" Şərq haqqında ziddiyyətli məlumat verilsə də, o, kəhrizlə suvarmanın əhəmiyyətini əks etdirir.

Müxtəlif mənbələrdən olan məlumatlara görə kəhrizləri köməyilə İranda hər il 7 – 15 mlrd. kub metr yeraltı sudan istifadə olunur. İran ədəbiyyatlarında yeraltı suların miqdarı 40 mlrd. kub metrdən çox göstərilmişdir. Kəhrizlərin tikilməsi ustalığının 3 min ildən artıq bir müddətdə məlum olmasına, başqa sosial – iqtisadi şəraitdə və başqa texniki səviyyədə yaradılmasına baxmayaraq onlar indiyədək öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Ölkəyə gələn turistlərin sayının artması, yerləşmə vasitələrində yerlərin sayının çoxalmasına da təsir göstərmişdir. Maraqlı odur ki, yerləşmə vasitələri məhdud olan yarımşəhra rayonlarında (Yəzd, Kerman, Xorasan, Semnanda) bir neçə kiçik otel inşa edilmişdir. Bunların inşa edilməsində məqsəd isə həmin əyalətlərdə kəhrizlərin mövcudluğu və bunlarla maraqlanan turistlərin olmasıdır. İrana gələn turistlərə ölkədə kəhrizlərin müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunması haqda məlumat verilir.

• İranın bəzi şəhərlərində (Tehran, Şiraz və b.) kəhrizlər kanalizasiya rolunu oynayır. Belə ki, səth suları və səthə yaxın olan qrunt suları iri şəhərlərdə küçə və həyətlərə dolduğundan yeraltı kanallar (kəhrizlər) qazılmış və həmin sular kanallara axıdılmışdır;

- kəhriz suyunun çıxarılması ilə əkinə yaxın torpaqların şoranlaşmasının qarşısı müəyyən qədər alınır.
- kəhriz suları məişətdə şirin su kimi işlədilir (İranın Xərq adasında yeraltı kəhrizlərdir).
- kəhrizlər səhraların abadlaşdırılmasında əhəmiyyətli sayılır.
- un üyüdən dəyirmanların kəhriz suyunun təzyiqi ilə işləməsi mümkündür

(Yəzd şəhərində hələ 150 il bundan əvvəl tikilmiş dərinliyi 40 metr olan Həsənaabad kəhrizində un üyüdən dəyirman abidə kimi saxlanılır).

- kəhrizlər sel sularının axınının qarşısını alır.

• suarmada kəhriz suyundan istifadə mühüm əhəmiyyətə malikdir. İranda 4,2 mln. hektar əkin yerlərinin 1,6 mln. hektarı kəhrizlər vasitəsilə suvarılır.

- kəhrizlərin bir-birinə yaxın olması səth sularının miqdarını artırır və yeraltı su laylarının qidalanmasına səbəb olur;
- kəhriz quyuları və zirzəmilərində süni göl yaratmaqla balıq saxlamaq imkanı vardır. Bu məqsədlə müxtəlif layihələr də işlənmişdir. İsfəhan şəhərində bu təcrübədən artıq istifadə edilir;
- kəhrizlər bioloji tarazlığın qorunması vasitəsi kimi əhəmiyyətlidir. Belə ki, kəhrizlər yaşayış mühitində, əsasən kəndlərdə bioloji müvazinəti yaradan vasitədir. Əgər kəhriz dağılıb sıradan çıxarsa, tərəzliq pozulur və kəndlərin boşalmasına səbəb olur;
- kəhrizlər kənd icmaları arasında əlaqələrin yaranmasında əhəmiyyətlidir. Belə ki, kəhrizlərdən ənənəvi olaraq istifadə müxtəlif qruplar arasında iş birliyi yaradır, onlar arasında münasibətləri möhkəmləndirir;

Nəhayət, kəhrizlərin mövcud olduğu bəzi əyalətlərdə qədim və orta əsrlərə aid tikililərin tarixi-memarlıq abidələri kimi qorunub- saxlanılması həmin yerləri baxımlı turizm obyektinə çevirmişdir. Yəzd (Beybutda), Xorasan, Fars, Kerman, İsfəhan və digər əyalətlərdə Səfəvilər dövründə tikilmiş karvansarayın abidə kimi qorunması məlumdur.

İran İslam Respublikasına gələn turistlər kəhrizlərin qorunub-saxlanıldığı əyalətlərdə olarkən ölkənin kəhriz sivilizasiyasının mühüm mərkəzi olduğunu şahidi olurlar.

Beləliklə, elm və texnika inkişaf etdikcə İran İslam Respublikasında kəhriz mədəniyyətinin saxlanılması təqdirəlayiqdir.

Ölkənin Yəzd, Xorasan, Semnan, İsfəhan, Xüzeistan, Kerman, Azərbaycan əyalətlərində kəhrizlərin əksəriyyətindən istifadə olunur, həmçinin bu əyalətlərdə kəhrizlərin bəziləri tarixi-memarlıq obyektinə kimi qorunur. Bu qorunan kəhrizlər turistlər üçün baxımlı abidələrə çevrilmişdir. Kəhrizlərə təşkil olunan turlar xüsusi proqramla hazırlanır və turistlərin təhlükəsizliyi üçün xüsusi şərait yaradılır.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasında da kəhriz sularından əvvəllər istifadə edildiyi halda, hazırda şirin suya tələbatın artdığı dövrdə mühüm su mənbələrindən sayılan kəhrizlərin çoxu baxımsızlıq ucbatından dağılmışdır. Bunların əksəriyyəti qurumuş, uçub-dağılmış, su altında qalmışdır. Naxçıvan, Qarabağ, Dağlıq Şirvan bölgələrində kəhrizlərdən məişətdə, əkinlərin və bağların suvarılmasında daha çox istifadə olunmuşdur. Qarabağ bölgəsindəki 300-dən artıq kəhriz işğal olunmuş ərazidə düşmənlər tapdığı altında qalmışdır. Dağlıq Şirvanda kəhriz sularından əvvəllər məişətdə və suvarmada geniş istifadə olunmuşdur. Şamaxıda bəzi həyətlərdə kəhriz quyularından hələ də istifadə olunur. Naxçıvan, Ordubad şəhərlərinin su ilə təchizatında kəhrizlərin tarixi əhəmiyyətə malik olması tədqiqatlardan məlumdur. Ordubaddakı kəhriz sistemlərindən bir neçə istifadə olunduğu bildirilir (Quliyev, 2004).

Yer səthinin quruluşundan (əsasən maili olması) asılı olaraq həyətlərdə “qırx pillə”lər adlanan tikililərdən istifadə olunmuşdur. Belə tikililərə İranın bir sıra şəhərlərindəki həyətlərdə də (xüsusilə Yəzd, İsfəhan və s.) rast gəlinir. “Qırx pillə”lər məhəllələrdə də qoyulmuşdur ki, bunlardan da məhəllənin bütün əhalisi istifadə edə bilmişdir. “Qırx pillə”lər əhalinin içməli və məişət sularına olan tələbatını ödəmişdir. Yer səthinə çıxan kəhriz sularından isə həm içmək, həm də bağça-bağların suvarılmasında istifadə olunur. Qeyd edək ki, bu nadir irs abidələri dağılmış, mühafizə olunanlar isə əsasən Ordubad və Əylislidə nisbətən çoxdur (Quliyev, 2004).

Naxçıvan Muxtar Respublikasında bu sahədə aparılan tədqiqatlardan məlumdur ki, Kəngərli, Ordubad, Babək, Culfa, Şərur, Şahbaz rayonlarında kəhrizlərin sayı, onların illik su sərfi ötən əsrin ortaları ilə müqayisədə çox azalmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında 407 kəhriz üzrə iqtisadi qiymətləndirmədən də aydın olur ki, dağılmış kəhrizlərin bərpası respublikanın ekoloji cəhətdən təmiz şirin su təchizatında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər (Quliyev, 2008).

Onu da qeyd edək ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında mövcud olan qədim kəhrizlərin yenidən bərpası məqsədlə müxtəlif layihələr hazırlanmışdır. Lakin respublikamızın digər bölgələrində də kəhrizlərin “həyata” qaytarılması diqqətdən kənar qalmamalıdır. Bu məqsədlə aşağıdakıları təklif edirik:

- Azərbaycanda kəhrizlərin bərpası üzrə tədqiqat və inkişaf mərkəzinin yaradılması;
- Respublikamızda kəhrizlərin su ehtiyatının hesablanması;
- Kəhriz sularının keyfiyyətinin müəyyən edilməsi;
- Dağılmış kəhrizlərin bərpası və yenilərinin qazılmasında texnologiyanın təkmilləşdirilməsi və bu sahədə iranlı mütəxəssislərlə təcrübə mübadiləsinin aparılması.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Quliyev Ə.G. (2008). Naxçıvan kəhrizləri. – Bakı: Nurlan. – 164 s.
2. Quliyev A.Q. (2004). Qədim irs abidələrimiz – kəhrizlər və "qırx pillə"lər. // Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin elmi əsərləri. №1. – S.37-41
3. Soltanova H.B., Məmmədov C.A. (2008). Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin iqtisadi və sosial coğrafiyası. – Bakı: Universiteti Nəşriyyatı. – 304 s.
4. Qəzvini H. (1983). Hushat Əl-kulub. – Bakı: Elm. – 71 s.
5. <http://www.unwto.org/statistics/index.htm>

UOT 624.137

GROUND FOUNDATIONS IN MOUNTAIN RELIGIONS DESIGN FEATURES

Givami Abbasov

PhD, Associate Professor

Azerbaijan University of Architecture and Construction, Azerbaijan

qivamiabbasov1@gmail.com

Orcid id: 0000-0002-7519-3359

Abstract: The article provides brief information about the foundation, its function and specificity, which is an important underground element of any engineering structure and facilities. When designing buildings and structures in mountainous terrain, especially on semi-endless natural slopes, it is important to consider their foundations as slope-bound foundations.

By analyzing the expected unstable condition of the ground foundations of buildings and structures built on the slope, the inadmissibility of designing the ground foundation without calculating the stability is assessed as a normative requirement.

Based on the analysis of known methods for assessing the stability of slopes, the power scheme of the circular-cylindrical landslide method and the procedure for calculating the slope stability coefficient are given in the assessment of the stability coefficient of mountain slopes with complex engineering-geological conditions.

The article explains that the ground base, which is limited by the slope, is not symmetrical around the base, but asymmetrical towards the slope due to the uneven tension of the load due to the load falling on it.

For the first time, the article recommends a package of measures to ensure the stability of buildings and structures to be built on a slope-bounded foundation in accordance with the sphere of interaction between the theoretical slope of the slope and the perimeter of the foundation.

Keywords: Mountainous relief, slope, base, base circumference, landslide line, stability coefficient.

DAĞLIQ RELYEF LƏRDƏ QRUNT ƏSASLARININ LAYİHƏLƏNDİRMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Abbasov Qivami Dilənçi oğlu

Texniki elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: Məqalədə istənilən mühəndisi tikili və qurğuların vacib yeraltı elementi olan qrunt əsası, onun vəzifəsi, məxsusiliyi haqqında qısa informasiya verilir. Dağlıq relyefli ərazilərdə, xüsusən də yarımsonsuz təbii yamaclarda bina və qurğuların layihələndirilməsi zamanı onların qrunt əsaslarına yamacla məhdudlaşan əsaslar kimi baxılmasının vacibliyi qeyd olunur.

Yamacda tikilən bina və qurğuların qrunt əsaslarının gözlənilən dayanıqsız vəziyyəti təhlil edilərək, qrunt əsasın dayanıqlılığa görə hesablanması aparılmadan onun layihələndirilməsinin yol verilməzliliyi normativ tələb kimi qiymətləndirilir.

Yamacların dayanıqlılığının qiymətləndirilməsinə aid məlum metodların təhlili əsasında mürəkkəb mühəndisi- geoloji şəraitə sahib olan dağ yamaclarının dayanıqlılıq əmsalının qiymətləndirilməsində dairəvi-silindirik sürüşmə metodunun güc sxemi və yamacın dayanıqlılıq əmsalının hesablanma qaydası verilir.

Məqalədə yamacla məhdudlaşan qrunt əsasının ona düşən yükün təsirindən gərginləşmə gedişatının eyni olmaması səbəbindən əsasın çevrəsi simmetrik deyil, yamaca doğru qeyri simmetrik istiqamətlənməsi izah edilir.

İlk dəfə olaraq məqalədə yamacın nəzəri sürüşmə xətti ilə əsasın çevrəsinin qarşılıqlı təsir sferasına uyğun olaraq yamacla məhdudlaşan əsas üzərində tikiləcək bina və qurğuların dayanıqlılığının təmini üçün tədbirlər paketi tövsiyə olunur.

Açar sözlər: Dağlıq relyef, yamac, əsas, əsasın çevrəsi, sürüşmə xətti, dayanıqlılıq əmsalı.

Mühəndis nöqteyi nəzərdən əsas üzərində yerləşən bina və qurğuların, onların özüllərinin qoyulma dərinliyinə uyğun çıxıntıların üzərindəki qruntun, zirzəmi döşəməsinin və özülaltı yastığın, o cümlədən qruntun yüklənmə qabiliyyətini artırmaq və özülləri gücləndirmək məqsədilə yerinə yetirilmiş xüsusi konstruksiyaların ağırlığından yaranan əvəzləyici yükü özülün daban sahəsi ilə qəbul edib, onu müəyyən sərhəd daxilində bərabər paylayan qrunt massividir.

Yer səthində müəyyən dərinlikdə yerləşən və özünü çoxfazlı mürəkkəb dispres sistem kimi təqdim edən qrunt əsasının layihələndirilməsinin məxsusiliyi üzərində oturan bina və qurğuların elementlərinə fərqli olaraq onun materialının seçilməsinin mümkünsüzlüyündədir. Yəni bina və qurğuların tikintisi qabaqcadan təyin olunmuş inşaat meydançasında nəzərdə tutulmuşdursa, onda meydançanın qrunt şəraiti veriləndən kənara çıxma bilməz (Abbasov,2019: s.18).

Təbii relyef baxımından Azərbaycan Respublikasının bir çox ərazilərinin, xüsusən də erməni işğalından azad olunan Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı və s. rayonların dağlıq ərazilərdə yerləşməsi bu ərazilərdə tikiləcək bina və qurğuların qrunt əsasının yamacla məhdudlaşan əsas kimi layihələndirilməsini şərtləndirir.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 2021-ci il üçün büdcə zərfinə daxil olan "Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il və növbəti 3 il üçün iqtisadi-sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri"ndə əksini tapmış işğaldan azad olunan ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı qəbul ediləcək konsepsiya çərçivəsində ərazilərin bərpası və regionların davamlı inkişafının təmin edilməsi siyasətinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan prioritet istiqamətlərdən biri də işğaldan azad olunan inzibati rayon mərkəzlərində və kəndlərdə yaşayış binalarının və evlərin tikintisinin təmin edilməsidir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komissiyasının 15 aprel 2015-ci il tarixli 02 № -li qərarı ilə təsdiq olunmuş TN və Q2.02.01.83-ün 13-cü bəndinin tələblərinə əsasən yamaclarda tikilən bina və qurğuların qrunt əsaslarının hesablanması onun yüklənmə qabiliyyətinə görə aparılmalıdır. Belə ki, yamacla məhdudlaşan qrunt əsasları da ümumi əsaslar üçün qəbul olunmuş aşağıdakı başlıca məlumat şərti ödəməlidir :

$$R \geq q \quad (1)$$

Burada: R- yamacı təşkil edən qruntun hesabı müqaviməti, kqq/sm² ;

q- yamacla məhdudlaşan əsasa düşən yükdür, kq/sm².

Mühəndisi – geoloji şəraitin dəyişkənliyi və müxtəlifcinsliliyi ilə formalaşan dağlıq relyefli ərazilərin müxtəlif genezisə malik bir neçə geomorfoloji elementlərin hüdudlarında yerləşməsi dağ yamaclarının çox mürəkkəb geoloji şəraitə sahib olmasına dəlalət edir. Burada relyefi kəskin parçalanmış litoloji tərkibə fərqli və qalınlığı kəskin dəyişən çoxlu lay iştirak edir. Qruntların xassə göstəricilərində müxtəlifcinslilik səviyyəsi yüksəkdir. Müxtəlif dərəcəli qurulumlarla müşahidə edilən bu növ mühəndisi- geoloji mühit bina və qurğuların layihələndirilməsi, tikintisi və istismarı mərhələlərində özünəməxsus çətinliklər törədir.

Buradan aydın olunur ki, mühəndisi –geoloji şəraiti əhəmiyyətli dərəcədə müxtəlif olduğuna görə layihələndiriləcək bina və qurğuların təbii əsasının təsnifatlaşdırılması anlayışı belə yoxdur. Əsl həqiqətdə hər bir bina və qurğu müxtəlif kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə fərqlənən qruntlardan ibarət spesifik əsasa sahibdir. Məhz bu səbəbdən də mürəkkəb mühəndisi-geoloji şəraitdə layihələndiriləcək bina və qurğuların yamacla məhdudlaşan qrunt əsaslarının yüklənmə qabiliyyətinin aşağıdakı şərtə görə yoxlanması daha düzgün hesab edilir (TN və Q2.02.01.83, 2015: s.20)

$$F \leq \frac{\gamma_c \cdot F_u}{\gamma_n} \quad (2)$$

Burada: F-qrunt əsasına düşən yük ;

F_u- qrunt əsasının həddi müqavimət qüvvəsi;

γ_c-əsası təşkil edən qruntun növbədən asılı olaraq γ_c=0.8-1.0 arasında qəbul olunan iş şəraiti əmsalı ;

γ_n- tikiləcək qurğuların təyinatından asılı olaraq məsuliyyət səviyyəsi I və II olan qurğular üçün γ_n=1,1-1,2- ə bərabər qəbul edilən etibarlılıq əmsalıdır.

(1) və (2) ifadələrin müqayisəsindən görmək olur ki, γ_c və γ_n- əmsalları məhz mühəndisi- geoloji şəraitin mürəkkəblilik səviyyəsini nəzərə almağa imkan verir.

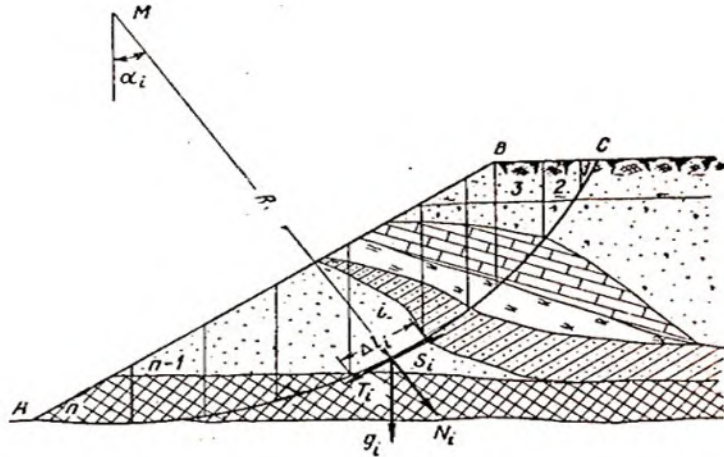
Düzən və ya təbii yatım bucağı az olan relyeflərlə müqayisədə yarımsonsuz (maillik istiqamətində kifayət qədər uzunluğa malik olan yamaclar) və ya məhdud (qaşılı ilə dabanı arasında uzunluğu məhdud olan yamaclar) yamaclarda qrunt kütləsinin əlverişsiz yük birləşməsi hər iki formalı yamac üzrə sürüşməsi deformasiyasın şərtləndirir.

Mövcud TN və Q2.02.01-83-ün tələblərinə əsasən yamacla məhdudlaşan əsasların sürüşməyə qarşı dayanıqlılığa görə hesabı aparılmadan yamaclarda bina və qurğuların layihələndirilməsinə yol verilmir.

Sürüşmə yamacının dayanıqlılığının qiymətləndirilməsi və hesablanması istiqamətində mövcud Solovyev, Maslov, Çuqayev, Berera, Şaxunyanç, Tersaqı, Fellenus və s. metodlarının (Костенко, 2019: с. 25-27) təhlili əsasında o qənaətə gəlmək olur ki, mürəkkəb mühəndisi- geoloji şəraitə sahib olan yamaclarda dayanıqlılığın qiymətləndirilməsi və hesablanması praktikada daha geniş istifadə edilən və İsveç metodu kimi adlandırılan dairəvi – silindirik sürüşmə səthi metodu əsasında qiymətləndirilir. Bu metodun tətbiqi zamanı əsas məsələ böhran sürüşmə mərkəzinin və səthlərinin təyinindən ibarətdir ki, bu da öz növbəsində tikinti üçün seçilmiş yamac sahəsində təbii şəraitdə və ya hesablama yolu ilə nəzəri sürüşmə xəttinin təyin edilməsi ilə əldə edilir və yamacın dayanıqlılıq səviyyəsi ən təhlükəli fırlanma mərkəzinə (M nöqtəsinə) nəzərən dayanıqlılıq əmsalı (η) ilə qiymətləndirilir.

Belə ki, yamacla məhdudlaşan qrunt əsaslarının dayanıqlılıq əmsalını saxlayıcı qüvvələrin sürüşdürücü qüvvələrə nisbəti kimi və ya M fırlanma nöqtəsinə nəzərən saxlayıcı qüvvələrin momentlərinin sürüşdürücü qüvvələrin momentlərinə nisbəti kimi təyin edilir.

Dağlıq relyeflər üçün xarakterik olan mürəkkəb geoloji şərait üzrə yamacın dayanıqlılığının hesablanması üçün qəbul edilən ən real güc sxemi (şəkil 1) aşağıdakı kimi qəbul edilir. (Справочник проектировщика, 1969: с.232)

Şəkil 1. Dağ yamacının sürüşməyə hesablanması üçün güc sxemi.

Sxemdən görünür ki, n sayda şaquli qrunt bloklarına bölünmüş ABC sürüşmə prizmasının hər bir aralıq i seksiyasında qiymətləri aşağıdakı riyazi ifadələrlə təyin olunan normal (N_i), toxunan (T_i) və sürüşməyə müqavimət (S_i) qüvvələri təsir edir.

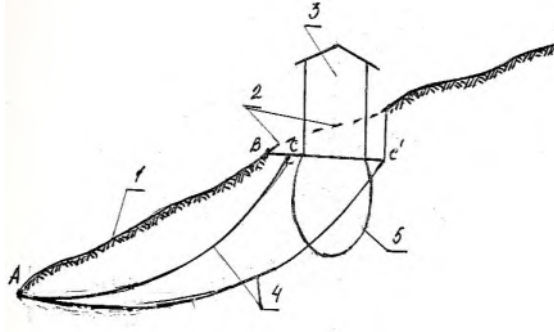
$$\left. \begin{aligned} N_i &= g_i \cdot \cos \alpha_i \\ T_i &= g_i \cdot \sin \alpha_i \\ S_i &= g_i \cdot \cos \alpha_i \cdot \operatorname{tg} \varphi_i + c_i \cdot \Delta l_i \end{aligned} \right\} \quad (3)$$

Burada: g_i – baxılan i - elementi üzrə qruntun çəkisi ;
 α_i və Δl_i – i elementinin normal meyl bucağı və sürüşdürücü qovs üzrə uzunluğu ;
 φ_i , c_i – i elementi qruntun hesabi xarakteristikasıdır.

Bu halda sürüşməyə qarşı yamacın dayanıqlılıq əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır :

$$\eta = \frac{S_i}{T_i} = \frac{\sum g_i \cdot \cos \alpha_i \cdot \operatorname{tg} \varphi_i + \sum c_i \cdot \Delta l_i}{\sum g_i \cdot \sin \alpha_i} \quad (4)$$

Adətən təbii yarımsonsuz yamaclarda bina və qurğuların tikintisi qabaqcadan müəyyən olunmuş hündürlükdə kəsilmiş yamac sahələrində aparılır. Belə olduqda çalışmaq lazımdır ki, yamacın sürüşmə xətti ilə bina və qurğuların qrunt əsasının çevrəsi üst-üstə düşməsin (şəkil 2).

Şəkil 2. Yamacın və binanın konstruktiv xüsusiyyətlər.
1-təbii dağ yamacı; 2-yamacın kəsim xətti; 3-bina və ya qurğu; 4-sürüşmə xətti; 5-əsasın çevrəsi.

Bu onunla izah edilir ki, bina və qurğuların ağırlığından əsasın çevrəsi daxilində əlavə gərginləşmə sürüşdürücü toxunan gərginliyin qiymətinin artmasına səbəb olur. Bu azmış kimi əsasın gərginləşmə gedişatının müxtəlifliyi səbəbindən əsasın çevrəsinin simmetrik deyil, yamaca doğru qeyri –simmetrik istiqamətlənməsi də baş verir. Odur ki, sürüşmə xətti (4) ilə əsasın çevrəsinin (5) görüşməməsi üçün mümkün qədər bina və qurğular yamacın qaşından tələb olunan məsafədə yerləşdirilməlidir.

Lakin, bina və qurğuların yamacın qaşından xeyli məsafədə aralı yerləşdirilməsi yamacın böyük ölçüdə kəsilməsinə gətirib çıxaracaqdır ki, bu da normativ tələblərə görə yolverilməzdir.

Əks halda əsasın çevrəsinin sürüşmə zonasında yerləşməsi qaçılmaz olacaqdır. Bu halları nəzərə alaraq yamacla məhdudlaşan qrunt əsasların hesablamalarla proqnozlaşdırılmış sürüşmə deformasiyalarının qarşısının alınması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi tövsiyə olunur:

- bina və qurğuların özüllərinin dərinləşdirilməsi;
- svay özüllərin qəbulu;
- yamacın qaşını ilə tikiləcək bina və qurğuların arasında basdırılmış qurğuların (qurunt divarın, burulan svayların, şpuntların və s.) qəbulu .
- yamacın sürüşmə xətti ilə əsasın çevrəsi arasında qoruyucu şpunt çəpərinin qəbulu.

Onu da qeyd edək ki, basdırılmış qurğuların tətbiqi zamanı tiksotropiya xarakterli hadisələrə rəvac verən dinamik təsirlə qurğuların və texnoloji proseslərin istifadəsi yol verilməzdir.

İsifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasov Q.D. (2019). Əsaslar və özüllərin hesablanması və layihələndirilməsi. – Bakı: Gənclik. – 278 s.
2. Костенко Б.В. (2019). Разработка аналитической методики расчета устойчивости откоса жесткопластичного модели. Горный информационно – аналитический бюллетень. № 2. – с.20-27 .
3. Справочник проектировщика (1969). Сложные основания и фундаменты. Под ред. Ю.Г.Трофименкова. Москва. – 271 с.
4. TN və Q2.02.01- 83 (2015) Bina və qurğuların qrunt əsasları.Layihələndirmə normaları. – Bakı. –84 s.

ECOLOGICAL SITUATION OF THE "UPPER KARABAKH" CANAL WHICH ORIGINATES FROM THE "KURA" BASIN IN THE TERRITORY OF AZERBAIJAN REPUBLIC TO ELIMINATE DRINKING WATER DEFICIENCY

Natavan Maharramova

Leading Researcher

Azerbaijan Scientific Research Institute of Water Problems

maharramova21@bk.ru

Orcid id: 0000-0001-5927-4768

Safa Salmanova

Scientific Researcher

Azerbaijan Scientific Research Institute of Water Problems

safasalmanli@mail.ru

Orcid id: 0000-0003-3765-3913

Abstract. In the article the result of the study of the ecological state of the Upper Garabag channel during the summer season on the basis of the self-cleaning process and some abiotic factors for the prevention of drinking water shortage in the Republic of Azerbaijan.

The Upper Garabagh channel, which has a total length of 172.4 km, takes its start from the Mingachevir reservoir. The map scheme of the Upper Garabagh channel has also been shown in figure 1.

In order to study the microbiological and some abiotic factors of water in the canal, water samples were taken from the determined points in the summer and analyzed. The results of our analysis are given in table 1.

The total mineral content changes from 368.2 mg/l – 2041.7 mg/l from the beginning of the canal to the Beylagan region.

The coding changes from 3.25 mg·ekv/l – 20.5 mg·ekv/l. From the chart data, it is clear that both total minerality and coding meet the requirements of DUST 2874-82 (except Agcabadi district) at other stations throughout the canal.

Bulb changers from 28.6 mg/l -155 mg/l and does not meet the requirements of DUST 2874-82, with more than normal.

Key words: Kura basis, water reservoir, channel, self-cleansing, abiotic factors, season.

İÇMƏLİ SU QITLIĞININ ARADAN QALDIRILMASI ÜÇÜN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ƏRAZİSİNDƏ KÜR ÇAYI HÖVZƏSİNDƏN QİDALANAN YUXARI QARABAĞ KANALININ EKOLOJİ VƏZİYYƏTİ

Məhərrəmova Natavan Rəsul qızı

Aparıcı elmi işçi

Salmanova Səfa Qismət qızı

Elmi işçi

Azərbaycan Elmi Tədqiqat Su Problemləri İnstitutu

Xülasə. Məqalədə içməli su qıtlığının aradan qaldırılması üçün Azərbaycan Respublikası ərazisində Kür çayı hövzəsindən qidalanan Yuxarı Qarabağ kanalının yay mövsümündə ekoloji vəziyyətinin öz-özünə təmizlənmə prosesi və abiotik faktorlar əsasında tədqiqinin nəticəsi.

Ümumi uzunluğu 172.4 km olan Yuxarı Qarabağ kanalı öz başlanğıcını Mingəçevir su anbarından götürür. Yuxarı Qarabağ kanalının xəritə sxemi şəkil-1 də verilmişdir.

Kanalda suyun mikrobioloji və bəzi abiotik faktorların vəziyyətini öyrənmək məqsədilə yay fəslində təyin olunmuş nöqtələrdən su nümunələri götürülmüş və analizlər aparılmışdır. Apardığımız analizin nəticələri cədvəl 1-də verilmişdir.

Ümumi minerallığın miqdarı kanalın başlanğıcından Beyləqan rayonuna qədər 368.2 mg/l – 2041.7 mg/l arasında dəyişir.

Codluq isə 3.25 mg·ekv/l – 20.5 mg·ekv/l arasında dəyişir. Cədvəlin məlumatlarından o da aydın olur ki, həm ümumi minerallıq, həm də codluq kanal boyu digər məntəqələrdə (Ağcabədi rayonundan başqa) DÜST 2874-82-nin tələblərinə cavab verir.

Bulanıqlıq da 28.6 mq/l -155 mq/l arasında dəyişir və normadan artıq olmaqla, DÜST 2874-82-nin tələblərinə cavab vermir.

Açar sözlər. Kür hövzəsi, su anbarı, kanal, öz-özünə təmizlənmə, abiotik faktorlar, mövsüm

Kür çayı Qafqazın ən böyük transsərhəd çayıdır və onun hövzəsində bütövlükdə və ya qismən 4 ölkə yerləşir: Türkiyə, Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan Respublikası.

Bildiyimiz kimi, digər Cənubi Qafqaz ölkəsi, xüsusilə də Gürcüstanla müqayisədə, Azərbaycanda su ehtiyatları çox azdır.

Hələ qədim dövrlərdən ənənəvi əkinçilik inkişaf edən Qarabağ, Şirvan, Mil-Muğan bölgələrində tarix boyu mövcud olan su azlığının qarşısını almaq üçün ölkədə ilk dəfə olaraq mənbəyi Kür çayı olan və ən böyük süni hövzə sayılan Mingəçevir su anbarında ehtiyat halda toplanan sudan istifadə etmək məqsədilə Yuxarı Qarabağ (172,4 km) kanalı 1958-ci ildən fəaliyyət göstərir (şəkil 1).

Yuxarı Qarabağ kanalı vasitəsilə 93 min.ha əkin sahələrinin suvarılması ilə yanaşı, həmçinin bu suların kanalı axını boyu yerləşən yaşayış məntəqələrinin əhalisi də yeganə şirin su mənbəyi kimi istifadə edir. Son illərdə ölkəmizdə əhalinin sayının artması, suya olan tələbatın çoxalması, sudan istifadə hallarının genişlənməsi kimi amillər də su ehtiyatlarının səviyyəsinə və keyfiyyətinə öz təsirini göstərir.

Bu məqalədə aparılmış tədqiqatların əsas məqsədi Yuxarı Qarabağ kanalına antropogen təsir göstərən çirklənmə mənbələrinin aşkar edilməsi və öz-özünə təmizlənmə proseslərində mikrobiotanın rolunun öyrənilməsidir.

Yuxarı Qarabağ kanalı su buraxma qabiliyyətinə və uzunluğuna görə əsas magistral suvarma kanallarından biridir və öz başlanğıcını Mingəçevir su anbarından götürür. Sonra Kür çayının sağ sahili ilə axaraq Yevlax, Mingəçevir, Bərdə, Ağcabədi, Beyləqan rayonlarını su ilə təmin edir və Bəhrəmtəpə su qovşağında Araz çayına qovuşur. Ümumi uzunluğu 172,4 km olan bu suvarma sistemi Qarabağ və Mil düzündə, Kür-Araz ovalığında suvarılan torpaqları su ilə təchiz edir.

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikası ərazisində yerləşən Yuxarı Qarabağ kanalının xəritə - sxemi.

Kanalda suyun mikrobioloji və bəzi abiotik faktorların vəziyyətini öyrənmək məqsədilə yay fəslində təyin olunmuş nöqtələrdən su nümunələri götürülmüş və analizlər aparılmışdır. (Руководство по методам гидробиологического анализа поверхностных вод и донных отложений, 1983; Кузнецов, Романенко, 1963).

Mikrobioloji tədqiqatlar kanalı Mingəçevir, Yevlax, Bərdə, Ağcabədi, Beyləqan və İmişli rayonlarından keçən hissəsində aparılmışdır. Məqsəd, suda saprofit və ümumi mikroorqanizmlərin (ÜM) təbii təmizlənmə prosesindəki rolunu öyrənməkdən ibarət olmuşdur (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Yuxarı Qarabağ kanalı suyunda yay mövsümü üçün mikrobiotanın miqdarı

Sıra sayı	Nümunələrin götürüldüyü yer	Temperatur t ⁰ C su/hava	Bulanıqlıq mq/l	Codluq mq * ekv/l	Saprofit bakteriyalar min/ml 22 ⁰ C	ÜMS min/ml 37 ⁰ C	Ümumi minerallıq mq/l
1	Kanalın başlanğıcı	23/27.5	30.5	3.25	190	840	368.2
2	Turbinə su girən yer	23/28	31.5	3.25	720	990	480.5
3	Turbindən su çıxan yer	26/30	28.6	3.5	189.0	880	586.5
4	Kanalla turbindən gələn suyun birləşdiyi yer	25.5/30	30.5	4.25	160	920	517.8
5	Yevlax rayonu	24/35	33.8	3.5	16	680	604.5
6	Bərdə rayonu	24.5/32	36.5	3.25	110	1.130	703.3
7	Ağcabədi rayonu	26/34	155	20.5	48	1.200	2041.7
8	Beyləqan rayonu	25/33.5	102	7.75	190	1.360	1130.7
9	İmişli rayonu	26/33	102	7.75	56	300	802.9

Cədvəldən görünür ki, Yuxarı Qarabağ kanalının başlanğıcından sonuna qədər saprofitlərin və ümumi mikroorqanizmlərin sayında həm artma, həm də azalma müşahidə olunur. Bu da onu göstərir ki, kanal yaşayış məntəqələrinə yaxın olan hissələrdə çirklənməyə məruz qalır. Saprofit bakteriyalarının kəmiyyət göstəricilərinə əsasən isə ehtimal olunur ki, kanalın suyunda öz-özünə təmizlənmə prosesi davam edir. Bu prosesi cədvəldə Yevlax və İmişli rayonlarından götürülmüş nümunələrdə daha aydın görmək olur.

Ümumi minerallığın miqdarı isə kanalın başlanğıcından Beyləqan rayonuna qədər 368.2 mq/l – 2041.7 mq/l arasında dəyişir. Ağcabədi rayonunda isə ümumi minerallıq normadan artıq olaraq DÜST 2874-82-nin tələblərinə cavab vermir.

Codluq isə 3.25 mq-ekv/l – 20.5 mq-ekv/l arasında dəyişir. Göründüyü kimi codluq Ağcabədi rayonunda normadan artıq (20.5 mq/l) olmuşdur. Gələcək tədqiqatlarımızda Ağcabədi rayonunda bu çirklənmənin səbəbləri və mənbəyi araşdırılacaqdır. Cədvəlın məlumatlarından o da aydın olur ki, həm ümumi minerallıq, həm də codluq, kanal boyu digər məntəqələrdə (Ağcabədi rayonundan başqa) DÜST 2874-82-nin tələblərinə cavab verir.

Bulanıqlıq da 28.6 -155 mq/l arasında dəyişir və normadan artıq olmaqla, DÜST 2874-82-nin tələblərinə cavab vermir. Kanal suyu bulanıq olduğundan yerli əhali onu qısa zaman ərzində durultmaq üçün zəydən $[Al_2(SO_4)_3 \cdot 5H_2O]$ istifadə edirlər. Bu zaman durulmuş suda alüminium qalığının miqdarını qiymətləndirmək mümkün olmur. Alüminium qalığının miqdarı normadan çox olduqda insanlarda yaddaşın

pisləşməsi, əsəbilik və depressiya baş verə bilər. Bundan əlavə Alzenheymer, Parkinson xəstəliyi və beyinin iltihabının (ensefalit) yaranması da mümkündür. (Su ehtiyatları, hidrotexniki qurğular və ətraf mühit, 2017).

Nəticə

1. Yuxarı Qarabağ kanalının başlanğıcından sonuna qədər saprofitlərin və ümumi mikroorqanizmlərin sayında həm artma, həm də azalma müşahidə olunur. Bu da onu göstərir ki, kanal yaşayış məntəqələrinə yaxın olan hissələrdə çirklənməyə məruz qalır.

2. Kanal suyundan içməli su məqsədilə istifadə etmək üçün Yevlax və İmişli rayonlarında su təmizləyici qurğular inşa edilməlidir. Çünki, həmin nöqtələrdə öz-özünə təmizlənmə prosesi başa çatdığı üçün iqtisadi cəhətdən sərfəlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Руководство по методам гидробиологического анализа поверхностных вод и донных отложений. (1983). Госком СССР по гидрометеорологии и контролю природной среды. – Л.: Гидрометеоиздат. – 239 с.
2. Кузнецов С.И., Романенко В.И. (1963). Микробиологическое изучение внутренних водоемов. Лабораторное руководство. – М.: Изд-во АН СССР. – 129 с.
3. Унифицированные методы анализа вод. (1973). Под ред. д-ра химических наук Ю.Ю. Лурье. – М.: Химия. – 376 с
4. Su ehtiyatları, hidrotexniki qurğular və ətraf mühit (2017). // Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. 15-16 mart. – Bakı.

UOT 638.23:591.1

THE STUDY OF THE İMPACT OF STİMULATİNG FACTORS ON THE DEVELOPMENT OF THE SİLKWORM İN GANJA-QAZAKH ZONE

Hokuma Quliyeva

Professor

Baku State University, Azerbaijan

hokumabio@mail.ru

Gulnar Bagirova

PhD Student

Azerbaijan State Agrarian University, Azerbaijan

gbagirova0@gmail.com

Orcid id:0000-0003-3400-4483

Abstract. This article has presented the results on the study of changes in hemolymph concentration of caterpillars of local monovoltinuous breeds of silkworm before and after feeding enriched biostimulators with food. It was found that the concentration of hemolymph of caterpillars is feeding on enriched feed decreases, in particular, in relation to the control variant it is 37.3-37.5% (0.2% NH₄CL) and 32.9% [0.4% Mg (CLO₄)₂]. The revealed correlation between the concentration of hemolymph of caterpillars and their weight is most pronounced in experiments with a 0.4% solution of magnesium chlorate. It is established that against a background of a decrease in the concentration of hemolymph in caterpillars feeding on a 0.4% solution of magnesium chlorate, an increase in weight occurs with a confidence of 1.2-1.4 times (p<0,01).

It was found that feeding caterpillars with enriched biostimulators 0.2% NH₄CL and 0.4% Mg (CLO₄)₂ with feed regardless of pedigree features, the feed rate helps to reduce the hemolymph concentration and increase the productivity of the silkworm.

Keywords: monovoltine breeds, silkworm, biostimulators, physiological reaction, forecast of fertility.

GƏNCƏ-QAZAX BÖLGƏSİ ŞƏRAİTİNDƏ TUT İPƏKQURDUNUN İNKİŞAFINA STİMULƏDİCİ TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏRİN ARAŞDIRILMASI

Quliyeva Hökümə Fərman qızı

Professor

Bakı Dövlət Universiteti

Bağirova Gülnar Dəmir qızı

Doktorant

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə. Məqalədə tut ipəkqurdunun yerli cinslərində biostimulyatorlarla işlənmiş yemin tırtılların hemolimfasının miqdarına təsiri nəticəsində baş verən dəyişikliklər təqdim olunmuşdur. Müəyyən olmuşdur ki, zənginləşmiş yem ilə bəslənən tırtılların hemolimfasının qatılığı yoxlama variantına nisbətən 37,3-37,5% (0,2% NH_4CL) və 32,9% [0,4% $\text{Mg}(\text{CLO}_4)_2$] azalır. Tırtılların hemolimfasının qatılığı və çəkisi arasında müəyyənləşən asılılıq 0,4%-li maqnezium hipoxlorid məhlulu variantında [$\text{Mg}(\text{CLO}_4)_2$] daha aydın şəkildə ifadə olunur: hemolimfanın qatılığının azalması tırtılların çəkisinin 1,2-1,4 dəfə artmasına səbəb olur ($p < 0,01$). Aşkar edilmişdir ki, 0,2% NH_4CL və 0,4% $\text{Mg}(\text{CLO}_4)_2$ ilə zənginləşdirilmiş yem ilə tırtılların qidalandırılması, cinsdən asılı olmadan hemolimfanın miqdarının azalması və tut ipəkqurdunun məhsuldarlığının yüksəlməsinə səbəb olur.

Açar sözlər: tut ipəkqurdu, biostimulyatorlar, fizioloji reaksiya, məhsuldarlığın proqnozu

Məlumdur ki, tut ipəkqurdunun məhsuldarlığı, baramaların keyfiyyəti bilavasitə ipək mayesini ifraz edən ipək vəzilərinin funksional vəziyyətindən asılıdır. Tırtıl fazasının inkişafı və bəsləndiyi ekoloji şərait, o cümlədən yemin biokimyəvi tərkibi, yemləmə müddəti, həcmi, yaşdan asılı olaraq yemləmə intensivliyi bioloji göstəricilərə təsir edir, vəzilərin funksional fəallığını tənzimləyir. Maraqlıdır ki, bu göstəricilərə müsbət təsir göstərə bilən stimulyedici amillərə (bioloji fəal birləşmələrlə zənginləşdirilmiş yem, tırtılların hemolimfasının qatılığının dəyişməsi və s.) qarşı tut ipəkqurdunun reaksiyası müxtəlif cins və hibridlərdə eyni cür olmur (Кучугурова, 1990; Мамедова, 1970; Murthy, 1987; Murthy, 1987). Bu onu sübut edir ki, tut ipəkqurdunun müxtəlif cins və hibridlərinin yüksək məhsuldarlığının fizioloji əsasları daha dərinə tədqiq edilməli, bu cinsləri bir-birindən fərqləndirən mübadilə proseslərinin gedişinə təsir göstərən amillər müəyyənləşməli və tut ipəkqurdu orqanizminin potensial imkanlarından tam şəkildə istifadə edilməlidir.

Hazırkı məqalədə tut ipəkqurdunun məhsuldarlığı və yumurtalarının “oyanma”, sağqalma dərəcəsinin təminatçısı olan tırtıl fazasının inkişafı, sürəkliyi, yaş dövrləri, fizioloji göstəricilərinə təsir göstərən stimulyedici birləşmələrin effektlərini əks etdirən nəticələr təqdim olunmuşdur. Bu nəticələr həm sınaqdan çıxarılan və hüceyrə membranasının keçiriciliyinə təsir göstərən birləşmələrin təsir mexanizmini dəqiqləşdirmək, həm də tut ipəkqurdu tırtıllarının inkişafı, məhsuldarlığı, baramaların göstəricilərinə təsirini müəyyənləşdirmək üçün vacibdir.

Material və metodika

Tədqiqatlar Bakı Dövlət Universitetinin Zoologiya və fiziologiya kafedrasında, həmçinin tut ipəkqurduna dair materialı təmin edən, təcrübələrin bir qisminin (40%) reallaşdığı Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin Torpaqşünaslıq və aqrokimya fakültəsi Bitki mühafizəsi kafedrası nəzdində Baramaçılıq tədris mərkəzində 2017-2019-cu illər ərzində həyata keçirilmişdir.

Təcrübələrdə tut ipəkqurdunun yerli cinslərinə “Şəki-2”, “Yubiley” və “Gəncə” aid olan tırtıllarından istifadə edilmişdir. Tırtılların hemolimfasının qatılığı və miqdarı dəyişkənliyi T.H.Şəmiyev (1994) metodikasına görə müəyyənləşmişdir (Шамиев, 1994). Tırtılların zənginləşdirilmiş çətil yarpaqları ilə qidalandırılması da T.H. Şəmiyevin sxem № 2 əsasında həyata keçirilmişdir (Шамиев, 1994). Yemin işlənməsində həmişə yeni hazırlanmış məhkukdan istifadə edilmişdir.

Hər yemləmə zamanı istifadə ediləcək çətil yarpaqları çəkilib xüsusi kağız-kardon qutularda müvafiq məhlul ilə (1 kq yarpağa 250 ml məhlul olmaqla) çilənmişdir. Məhlulun təsirindən 15-20 dəq sonra həmin yarpaqlar qurudulmuş və tırtıllara paylanmışdır. Əlavə yem zənginləşdirici kimi tədqiqatlarda ammonium xloridin (NH_4CL) 0,2%-li və maqnezium hipoxloridin [$\text{Mg}(\text{CLO}_4)_2$] 0,4%-li məhlullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatların eksperimental nəticələri Q.F. Lakinə görə (1990) həyata keçirilmişdir.

Tədqiqat hissə

Məlumdur ki, tut ipəkqurdunun müxtəlif cinslərinin məhsuldarlığı orqanizmdə maddələr mübadiləsinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Ona görə də təcrübələrimizdə sınaqdan çıxartdığımız birləşmələrin [0,2% -li NH_4CL , 0,4%-li $\text{Mg}(\text{CLO}_4)_2$] tut ipəkqurdu üçün müəyyənləşmiş optimal dozaları istifadə edilmişdir. Tədqiqatlarda tut ipəkqurdunun monovoltin cinslərinin tırtıllarına yemləmə prosesində preoral təsir göstərilmişdir, əldə edilmiş eksperimental nəticələr cədvəl 1-3 və şəkil 1-də təqdim olunmuşdur. Təcrübələrdə monovoltin cinsə aid olan tut ipəkqurdu tırtıllarının 0,2%-li ammonium-xlorid və 0,4%-li maqnezium-hipoxlorid məhlulları ilə emal olunmuş çətil yarpaqları ilə yemləndirmə III, IV və V yaşlarda, əsasən də inkişafın 2-4-cü günlərində həyata keçirilmişdir [6, “Sxem №2”].

Cədvəl 1-də təqdim olunmuş göstəricilər sübut edir ki, təcrübələrdə sınaqdan çıxarılan monovoltin cinslərin məhsuldarlığı onların biotexnoloji xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Belə ki, həmin cinslərdə

xəstəliyə qarşı davamlılıq və yerli şəraitə uyğunlaşma qabiliyyəti bilavasitə bu biotexnoloji keyfiyyətlərlə (həyatqabiliyyətli tırtıllar, məhsuldarlıq, yumurtaların oyanma qabiliyyəti, çəkisi, ipək qatının çəkisi və s.) bağlıdır. Ona görə də müxtəlif inqredientlərin tut ipəkqurdunun monovoltin yerli cinslərinin tırtıllarının məhsuldarlığına təsirinin araşdırılması, baramaların keyfiyyətinə, ipək vəzilərinin funksional vəziyyətinə təsirinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Cədvəl 1.

Tut ipəkqurdu cinslərinin əsas təsərrüfat əhəmiyyətli bioloji göstəriciləri (p<0,05)

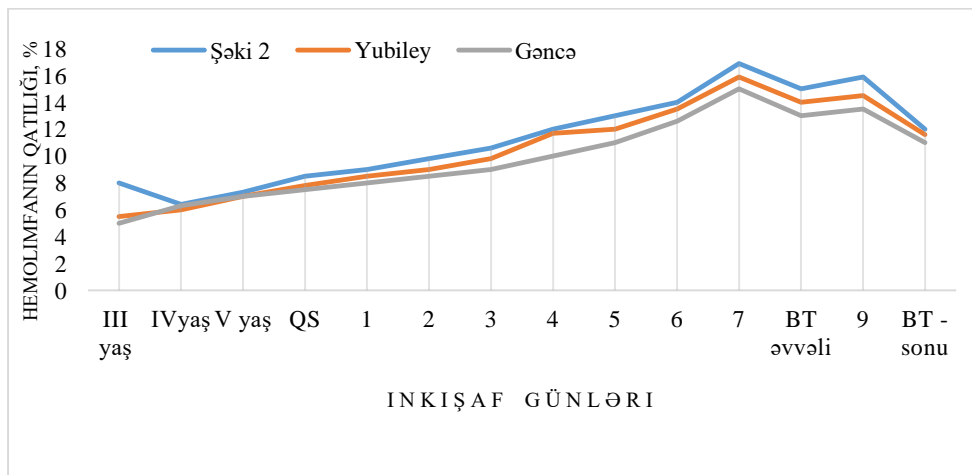
Monovoltin cinslər	Tırtılın sağqalma dərəcəsi, %-lə	V yaş tırtılların çəkisi, mq-la	Diri baramanın çəkisi, q-la	İpək qatının (örtüyün) çəkisi, mq-la	Bir yumurta qoymada yumurtaların sayı, əd	Bir yumurtanın orta çəkisi, mq-la
Şəki 2 (I)	97,7±0,89	2107±2,77	2,35±0,05	480,3±8,1	772±17,0	1,8±0,001
Yubiley(II)	94,9±0,89	1547±1,42	1,55±4,0	391,3±9,5	559± 11,6	0,95±0,01
Gəncə (III)	94,97±0,87	998,6±4,4	1,26±0,05	435±12,3	366±11,4	0,65±0,008

Tədqiqatlarda sınaqdan çıxarılan tut ipəkqurdunun monovoltin cinslərinin məhsuldarlığını proqnozlaşdırmaq məqsədi ilə bioloji fəal birləşmələrlə zənginləşdirilmiş yem ilə bəslənən böyükyaşlı tırtıllarda hemolimfanın qatılığı və miqdarının dinamikası müəyyənənmişdir. Məlum olmuşdur ki, tırtılların 0,2%-li ammonium-xlorid və 0,4%-li maqnezium-hipoxloridin məhlulları ilə zənginləşdirilmiş yarpaqlarla yemlənməsi cinsdən asılı olmadan hemolimfanın qatılığına təsir göstərir (p<0,01), tırtılların orqanizmində maddələr mübadiləsinin göstəricisi olan çəkisində artıma səbəb olur (şəkil 1). Şəkil 1-də tut ipəkqurdunun monovoltin cinslərində tırtılların (3-cü yaş dövründən başlayaraq) hemolimfasının qatılığının dəyişilmə dinamikası təqdim olunmuşdur. Göründüyü kimi, normal halda dinamikada tırtılların inkişaf günlərinə müvafiq olaraq, qatılıq 6,5%-dən 8,0%-ə qədər 3-cü yaşdan 5-ci yaşın sonunda isə 16,9%-ə qədər yüksəlir.

Artım barama toxumanın ikinci gününə kimi davam edir və sonunda 11,6-12,0% qədər yenidən azalır. Tədqiqatlar nəticəsində aşkar olunmuşdur ki, tırtıllar cavan yarpaqlarla bəsləndikdə də onların hemolimfasının qatılığı artır. Bu qanunauyğunluq yemin miqdarı artırıldıqda da müşahidə edilir. Belə ki, hemolimfanın qatılığının dəyişilməsi bilavasitə bağırsaqdan mübadilə nəticəsində qana keçən metabolitlərin miqdarından asılıdır.

Göründüyü kimi, yoxlama variantına nisbətən kəskin fərqlənən kəmiyyət effekti Mg(CLO₄)₂ variantında qeydə alınmışdır. Bu preparatın təsiri nəticəsində hemolimfanın miqdarında yoxlama variantına nisbətən 8,0 -23,3%, NH₄CL görə isə 3,4% fərqlilik aşkar olunmuşdur (p<0,01).

Maraqlıdır ki, bu tırtılların stimələdic birləşmələrlə zənginləşdirilmiş yarpaqlarla yemlənməsi hemolimfanın qatılığı ilə həmin tırtılların çəkisi arasında tərs mütənəsb olan asılılığın formalaşmasına gətirib çıxarır: zənginləşdirilmiş yemlə bəslənən böyükyaşlı tırtıllarda, cins mənsubiyyətindən asılı olmadan, hemolimfanın qatılığı azalır, çəki göstəricisi isə artmış olur (cədvəl 2).

Şəx. 1. Tut ipəkqurdunun monovoltin yerli cinslərinin tırtıllarında hemolimfanın qatılığının dəyişməsi (*QS - qabıqdəyişmədən sonra; BT - barama toxuma dövrü*)

Cədvəl 2 və 3-də təqdim olunmuş eksperimental nəticələrin analizi sübut edir ki, zənginləşdirilmiş yarpaqlarla bəslənən tırtılların hemolimfasının qatılığı yoxlama variantına nisbətən 37,3-37,5% (0,2%-li NH₄CL) və 32,9% (0,4%-li Mg(CLO₄)₂) azalır. Hemolimfanın qatılığının azalmasına cavab reaksiyası kimi, tırtılların çəkisində artım baş verir.

Bu artım 0,2%-li ammonium-xloridlə işlənmiş variantlarda yoxlamaya nisbətən hər üç yaş və hər üç cins üçün müvafiq olaraq 1,1-1,3 dəfə təşkil etmişdir ($p < 0,01$ dəqiqliyi ilə). Maraqlı faktır ki, analoji qanunauyğunluq daha kəskin formada 0,4%-li maqnezium-hipoxloridlə zənginləşdirilmiş yemlə bəslənən tırtıllarda da aşkar edilmişdir.

Belə ki, tırtılların 0,4%-li maqnezium-hipoxlorid ilə zənginləşdirilmiş yarpaqlarla qidalanması hemolimfanın azalması fonunda çəkinin 1,2-1,4 dəfə artmasına səbəb olmuşdur ($p < 0,01$ dəqiqliyi ilə).

Məlumdur ki, stimuləedici birləşmələrlə zənginləşdirilmiş yem, ilk növbədə, maddələr mübadiləsinə təsir göstərir və bu zaman təbii ki, tırtılların böyüyən orqanizmi əlavə qidalanmaya ehtiyac duyur. Deməli, tırtılların bəslənməsi zamanı bu qanunauyğunluğu nəzərdə alaraq, tırtılların əlavə qidalandırılmasını, yəni normadan artıq (məsələn, 1200 kq bir qutuya yetkin yarpaqlarla) yemlə bəslənməsini həyata keçirmək lazımdır. Belə ki, həmin tırtılların az və ya keyfiyyətsiz yarpaqlarla yemləndirilməsi orqanizmə daxil olan qidalı birləşmələrin miqdarının azalmasına gətirib çıxaracaq və nəticədə, hemolimfa və çəki göstəricilərində neqativ dəyişkənlik baş verəcəkdir.

Cədvəl 2.

Ammonium-xloridin 0,2%-li məhlulu ilə işlənmiş yarpaqlarla bəslənən monovoltin tut ipəkqurdunun bioloji göstəriciləri (temperatur: 20-22⁰C; rütubət: 55-65%)

Tırtılın yaşı	Tırtılın çəkisi, mq-la	Hemolimfanın qatılığı, %-lə	Baramanın diri çəkisi, q-la	Pupun çəkisi, mq-la	İpək qatının çəkisi, mq-la	Həyat qabiliyyətli tırtılların miqdarı, %-lə
Y O X L A M A (<i>qabıqdəyişmə: 17.05; baramatoxuma: 31.05</i>)						
Variant I						
III	356,4±4,81	8,0	-	-	-	94,3±0,45
IV	441,3±3,93	6,4	-	-	-	96,2±1,33
V	2107±2,77	7,3	2,35±0,05	798,0±23,1	480,3±8,1	97,7±0,89
Variant II						
III	285,9±5,5	5,5	-	-	-	93,5±0,50
IV	385,3±6,9	6,0	-	-	-	93,3±0,44
V	1547±1,42	7,0	1,55±4,0	556,2±11,9	391,3±9,5	94,9±0,89
Variant						
III	255,9±7,7	5,0	-	-	-	95,0±0,56
III	404,9±8,9	6,3	-	-	-	94,5±0,42
IV	998,6±4,4	7,0	1,26±0,05	500,9±10,1	235±12,3	94,9±0,80
V						
T Ə C R Ü B Ə (<i>qabıqdəyişmə: 19.05; baramatoxuma: 30.05</i>) (p < 0,01)						

Variant I						
III	387,3±8,89	7,5	-	-	-	99,5±0,77
IV	465,7±7,85	6,0	-	-	-	98,0±0,88
V	2234±12,8	5,8	3,5±0,09	983,3±18,7	537±5,5	98,8±0,33
Variant II						
III	303,0±11,2	5,0	-	-	-	97,7±0,89
IV	394,5±5,9	5,4	-	-	-	97,4±0,61
V	1700±9,2	6,2	2,33±0,11	879,9±12,0	539,5±8,9	98,6±5,5
Variant						
III	289,5±13,0	4,7	-	-	-	96,2±14,0
III	438,9±10,7	5,8	-	-	-	95,5±9,9
IV	1255±9,95	6,5	1,39±0,01	605,8±4,85	281,0±4,0	93,5±0,50
V						

Deməli, tut ipəqurdu tırtıllarının hemolimfasının qatılığını əks etdirən kəmiyyət göstəriciləri əhəmiyyət kəsb edir və müəyyən mənada, maddələr mübadiləsinin intensivliyini xarakterizə edir. Adətən maddələr mübadiləsinin intensivliyi və tipi orqanizmin fizioloji vəziyyətinin əsas göstəricilərindən olan çəki ilə ifadə olunur. Lakin nəzərə alsaq ki, hemolimfanın miqdarı bilavasitə orada olan metabolitlərin miqdarından asılıdır və bu metabolitlər hemolimfaya bağırsaqdan keçir, onda bu göstəricinin, yəni hemolimfanın qatılığının dinamikasının tırtılların məhsuldarlığının proqnozlaşdırılmasında istifadəsi təsdiqlənmiş olur.

Cədvəl 3.

Maqnezium hipoxloridin 0,4%-li məhlulu ilə işlənmiş yarpaqlarla bəslənən monovoltin tut ipəqurdunun bioloji göstəriciləri (temperatur: 20-22⁰C; rütubət: 55-65%)

Tırtılın yaşı	Tırtılın çəkisi, mq-la	Hemolimfanın qatılığı, %-lə	Baramanın diri çəkisi, q-la	Pupun çəkisi, mq-la	İpək qatının çəkisi, mq-la	Həyat qabiliyyətli tırtılların miqdarı, %-lə
Y O X L A M A (qabıqdəyişmə:17.05; baramatoxuma: 31.05)						
Variant I						
III	356,4±4,81	8,0	-	-	-	94,3±0,45
IV	441,3±3,93	6,4	-	-	-	96,2±1,33
V	2107±2,77	7,3	2,35±0,05	798,0±23,1	480,3±8,1	97,7±0,89
Variant II						
III	285,9±5,5	5,5	-	-	-	93,5±0,50
IV	385,3±6,9	6,0	-	-	-	93,3±0,44
V	1547±1,42	7,0	1,55±4,0	556,2±11,9	391,3±9,5	94,9±0,89
Variant						
III	255,9±7,7	5,0	-	-	-	95,0±0,56
III	404,9±8,9	6,3	-	-	-	94,5±0,42
IV	998,6±4,4	7,0	1,26±0,05	500,9±10,1	235±12,3	94,9±0,80
V						
T Ə C R Ü B Ə (qabıqdəyişmə:19.05;baramatoxuma: 29.05) (p<0,05)						

Variant I						
III	416,8±10,8	7,0	-	-	-	97,5±0,56
IV	475,5± 3,7	6,2	-	-	-	96,0±0,81
V	2299±9,9	5,5	2,99± 0,02	1070,0±9,9	557± 0,09	95,3±0,09
Variant II						
III	297,8± 7,2	5,0	-	-	-	98,7±0,89
IV	410,7± 9,9	5,5	-	-	-	97,9±0,61
V	2100± 8,8	6,1	2,38±0,11	679,9±12,0	505,5±2,9	96,6±4,29
Variant						
III	300,5±11,0	4,7	-	-	-	94,9± 5,5
III	449,0± 8,7	5,5	-	-	-	96,5± 4,5
IV	1309± 12,0	6,0	1,41± 0,05	585,5±3,80	257,0±2,9	95,5± 0,09
V						

Cədvəl 1 və 2-də təqdim olunmuş nəticələrə əsaslanaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, tut ipəkqurdunun tırtıllarının 0,2-li ammonium-xlorid və 0,4%-li maqnezium-hipoxloridlə zənginləşdirilmiş yarpaqlarla qidalandırılması digər mühüm göstəricilərin – baramanın diri çəkisi, pupun formalaşması, kütləsi, ipək qatının çəkisi və tırtılların həyatilik qabiliyyətində də öz müsbət effektini göstərir.

Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, hər 3 variantda preparatların 5-ci yaş tırtıllara preoral təsiri nəticədə baramaların diri çəkisinin artmasına səbəb olur. Belə ki, müsbət kəmiyyət reaksiyası monovoltin cinsə aid olan hər üç tut ipəkqurdu variantlarında qeydə alınmışdır: müvafiq olaraq 0,2% ammonium-xlorid seriyasında 48,9%(I), 50,3%(II), 10,3% (III) və 0,4% maqnezium-hipoxlorid seriyasında 27,2%(I), 53,5%(II), 11,9%(III) təşkil etmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, tut ipəkqurdunun yetkin mərhələsinin fizioloji halı və yumurtaqoyma prosesinin müvəffəqiyyəti pup mərhələsində gedən fizioloji proseslərdən asılıdır. Pup mərhələsində tut ipəkqurdu kəpənəklərinin cinsi sisteminin inkişafı və oositlərin formalaşması, yəni vitellogenoz prosesi tamamlanır. Tut ipəkqurdunun tırtıl mərhələsində demək olar ki, bütün vəzilər – *corpora allata*, *corpora cardiaca*, udlaqüstü qanqlilər və peritraxal vəzilər yumurtaların inkişafına təsir göstərmir (Quliyeva, 2001: s. 150-159; Quliyeva, 2015: s. 130-146). Ona görə də bioloji fəal birləşmələrlə zənginləşdirilmiş yemlə bəslənən tırtıllardan formalaşmış pupların diri çəkisinin dinamikası həm kəpənəklərin fizioloji vəziyyəti, həm də məhsuldarlığın proqnozlaşdırılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırkı tədqiqatların nəticələri sübut edir ki, tırtıl fazasında tut ipəkqurdunun monovoltin cinslərindən olan fərdlərin zənginləşdirilmiş yemlə qidalandırılması pup fazasında yoxlama variantı ilə müqayisədə ciddi fərqliliklərin aşkarlanmasına səbəb olur. Cədvəl 1 və 2-dən görüldüyü kimi, pupların çəkisi hər iki seriyanın bütün variantlarda yoxlamaya nisbətən müvafiq olaraq 0,2% NH₄Cl seriyasında 1,9 (I), 1,6 (II), 1,2 (III) və 0,4% Mg(CLO₄)₂ seriyasında 1,3 (I), 1,2 (II), 1,2 (III) dəfə artıq olmuşdur (p<0,01-<0,05). Bu nəticələr onu göstərir ki, hər iki birləşmənin təsir mexanizmi eyni olsa da cinslərin (variantlar I, II, III) monovoltin olsalar belə cavab reaksiyasında müəyyən dərəcədə fərqliliklər aşkarlanır. Görüldüyü kimi, variant I və II ammonium-xloridə qarşı müsbət reaksiyası əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir (cədvəl 1,2).

Cədvəl 1 və 2-də yoxlama variantında təqdim olunmuş eksperimental nəticələrdən görünür ki, formalaşan ipək qatının çəkisinə görə monovoltin cinslər arasında adi yemlə qidalanma zamanı belə əhəmiyyətli fərqliliklər mövcuddur: ən az ipək qatı variant III (“Gəncə”) - 235±12,3, ən yüksək göstərici isə variant I («Şəki 2»)-480,3±8,1 əldə olunmuşdur. Bu zaman zənginləşdirilmiş yarpaqlarla qidalanan fərdlərdən formalaşan baramaların ipək örtüyünün çəkisi müvafiq olaraq 1,1-1,4-1,2 dəfə 0,2% NH₄Cl seriyasında və 1,2-1,3-1,1 dəfə 0,4% Mg(CLO₄)₂ seriyasında qeydə alınmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, yoxlama variantı ilə müqayisədə zənginləşdirilmiş yarpaqlarla qidalanan tırtılların həyat qabiliyyətliliyində də müsbət reaksiya aşkarlanmışdır. Doğrudur, bu cavab reaksiyası daha kəskin şəkildə 3-cü yaş tırtıllarda ifadə olunsada böyükyaşlılarda da müəyyən edilmişdir (cədvəl 1, 2).

Əldə etdiyimiz eksperimental nəticələr onu göstərir ki, sınaqdan çıxarılan birləşmələr əsasən də hüceyrə membranasının keçiriciliyinə, yəni keçiricilik fəallığına təsir göstərir. Bu məlumatlar T. X. Şəmiyevin (Шамиев, 1994: s.21) nəticələrində də həmin birləşmələrin təsir mexanizminin izahında qeyd olunur.

Belə ki, 0,2% NH₄Cl və 0,4% Mg(CLO₄)₂ məhlullarla preoral təsir, tut ipəkqurdu tırtıllarının orqanizmində hüceyrə səviyyəsində metabolitlərin qatılığının artmasına səbəb olur. Bu isə özlüyündə sintetik proseslərin fəallaşmasına gətirib çıxarır. Sintetik proseslərin güclənməsi hemolimfadan metabolitlərin daha

intensiv şəkildə istifadə olunmasına səbəb olur və hemolimfanın qatılığı azalır. Hemolimfanın qatılığının azalması və miqdarının yüksək olmaması, bağırsaqdan qidalı birləşmələrin hemolimfaya keçməsinə asanlaşdırır, bu zaman həzm olunmuş maddələrin mənimsənilməsi daha yaxşı həyata keçir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Quliyeva H.F. (2001). Həşəratların böyümə və inkişafının neyrohormonal tənzimi. – Bakı: Elm. – 408 s.
2. Quliyeva H.F. (2015). Zərərli həşəratlar: neyroendokrin tənzimin fizioloji və biokimyəvi aspektləri. – Bakı: Bayramoğlu. – 397 s.
3. Кучугурова Т.Я. (1990). Влияние биостимуляторов на продуктивность тутового шелкопряда / Т.Я. Кучугурова, Р.С. Гребещенко // Шелк. № 1. – С. 16-17.
4. Мамедова Ф.Н. (1970). Влияние меди, бора и их смеси на накопление белков в теле гусеницы и технологические свойства коконов тутового шелкопряда. // Шелк. № 2. – С. 21–25.
5. Лакин Г.Ф. (1990). Биометрия. Высшая школа, Москва, 1990, с. 40-50, 271.
6. Шамиев Т.Х. (1994). Концентрация гемолимфы гусениц и ее значение в повышении и прогнозировании продуктивности тутового шелкопряда. – Баку. – 27 с.
7. Murthy C.V. (1987). Effect of thyrokin on growth and development of the silkworm *Bombyx mori* / C.V. Murthy, H. K. Hyrkadly, B. S. Thygaraya // Journ. Sericult. Sci. Japan. Vol. 56. № 4. – P. 351-352.
8. Murthy C.V. (1988). Effect of cobalt on silkworm growth and cocoon crop. Performance / C.V. Murthy, S. Govindappa // Indian. J. Sericult. Vol.27. № 1. – P. 45-47.

UOT 621.9

**INVESTIGATION OF ACTUAL CUTTING DEPTH OF CLINDRICAL TEETH
EVOLVENT PROFILES GRINDING BY COPING METHOD**

Mursal Alakbarov

PhD Student

Azerbaijan Technical University, Azerbaijan

mursal.alakbarov@mail.ru

Orcid id: 0000-0003-0515-0633

Abstract. In the design of various parts of machinery and equipment, tools, high-precision surfaces of various shapes are provided. To ensure high precision and processing performance, copy grinding is used. In this case, the elementary areas of the ground surfaces occupy different angular positions relative to the tool axis. The actual depth of cut varies along the tooth profile. As a result, when grinding the surface, hereditary processing errors occur, the processing efficiency is not ensured. The paper analyzes the mechanism for changing the depth of cut when grinding shaped surfaces by copying. Using the technological capabilities of the operation, the tasks of increasing the regularity of the cutting depth along the shaped profile, the quality and efficiency of processing are solved. The analysis of the conditions of material removal during grinding of teeth with copying is carried out, mathematical models of the actual depth of cut and the length of the cutting path of abrasive grain, which vary along the involute profile of the tooth, are derived.

Key words: grinding, cutting depth, differences, way, quality, mathematical module, improvement.

**SİLİNDRİK DİŞLƏRİN EVOLVENT PROFİLLƏRİNİ SURƏTKÖÇÜRMƏ İLƏ
PARDAQLAMADA FAKTİKİ KƏSMƏ DƏRİNLİYİNİN TƏDQIQI**

Ələkbərov Mürsəl Zabıt oğlu

Doktorant

Azərbaycan Texniki Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Müxtəlif maşın və avadanlıq hissələrinin, alətlərin konstruksiyalarında yüksək dəqiqliyə malik müxtəlif təyinətli fasonlu səthlər nəzərdə tutulur. Yüksək emal dəqiqliyi və məhsuldarlıq təmin etmək üçün səthlərin sürətköçürmə ilə paradaqlanmasından istifadə edilir. Bu zaman, pəstahın paradaqlanan elementar bölgələrinin alətin oxuna nəzərən vəziyyət bucaqları müxtəlif qiymətlər alır, faktiki kəsmə dərinliyinin fasonlu profil boyunca dəyişir. Nəticədə, paradaqlanmış səthdə irsi emal xətaləri yaranır, emal səmərəliliyi təmin edilmir. İşdə fasonlu səthləri sürətköçürmə ilə paradaqlama zamanı kəsmə dərinliyinin dəyişməsi mexanizmi araşdırılır, əməliyyatın texnoloji imkanlarından istifadə etməklə, kəsmə dərinliyinin fasonlu profil boyunca

müntəzəmliyinin, pardaqlama keyfiyyətinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələsi həll edilir. Dişli çarxların evolvent profilli dişlərini sürətköçürmə ilə pardaqlama zamanı kəsmə dərinliyinin dəyişməsi mexanizmi araşdırılır, əməliyyatın texnoloji imkanlarından istifadə etməklə, faktiki kəsmə dərinliyinin evolvent profil boyunca kəsmə yolunun uzunluğunun riyazi modeli çıxarılmışdır.

Açar sözlər: pardaqlama, kəsmə dərinliyi, yol, keyfiyyət, riyazi modul, yüksəltmə.

Giriş. Emal olunan səthin keyfiyyət və dəqiqlik göstəricilərinin bütün səth boyunca stabilliyi onun bütün sahəsi üzrə kəsmə rejimi elementlərinin və kəsmə sxemi parametrlərinin stabilliyi ilə təmin edilir [1-4]. Müəyyən edilmişdir ki, dişli çarxların evolvent profilli dişlərini sürətköçürmə ilə pardaqlayarkən kəsmə dərinliyi evolvent profili boyunca dəyişən qiymətlər alır [5-6]. Təqdim olunan kəsik dərinliyinin riyazi modeli kifayət qədər mürəkkəbdir və praktik tətbiqi çətindir [4]. Lakin kəsmə dərinliyinin dəyişməsi qanunauyğunluğu, onun riyazi modeli çıxarılmamışdır. Digər tərəfdən, ilkin araşdırmalar göstərir ki, sürətköçürmə ilə pardaqlama zamanı dişlərin işçi səthlərinin formalaşmasına təsir edən bir sıra texnoloji amillər səthin müxtəlif bölgələrində fərqli qiymətlər alır. Nəticədə dişlərdə pardaqlama ilə formalaşdırılmış işçi səthin keyfiyyət və dəqiqlik göstəriciləri bölgələr üzrə fərqlənirlər.

Məsələnin qoyuluşu. Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün pardağ dairəsinin oxuna perpendikulyar simmetriya müstəvisindən (OO_1) bir tərəfdə yerləşən “şaqli” vəziyyətdəki, iki qonşu dişin simmetriya müstəvisinin dişli çarxın şaquli simmetriya müstəvisi (OO_1) ilə üst-üstə düşdüyü vəziyyətdə kəsmə bölgəsində yerləşdirilmiş dişin pardaqlanması sxemini araşdıraq (şəkil 1);

Pardaqlama prosesində səthin formalaşmasına təsir edən amilləri üç qrupa bölmək olar (şək. 1);

1. Kəsmə rejimi elementlərinin dəyişkənliyi: kəsmə dərinliyi ($t_1 \neq t_2 \neq t_i$) və kəsmə sürətinin dəyişməsi;
2. Kəsmə sxemi elementinin dəyişməsi: alət-pəstah təmas sahəsi dişin uzunluq boyunca dəyişir, evolvent profil boyunca alətin hər bir abraziv dənəsinin kəsmə yolu biri-birindən fərqlənir ($l_{01} \neq l_{03} \neq l_1 \neq l_2 \neq l_{0i}$), işçi gedişin sonunda-dişin uc hissəsində abraziv dənə-pəstah təmas uzunluğu-kəsmə yolu həm evolvent profil boyunca və həm də dişin ucu istiqamətində azalır;

Şəkil 1. Dişlərin sürətköçürmə ilə pardaqlanmasında səthə təsir edən dəyişən amillər

3. Kəsmə bölgəsində səthə təsir edən asılı olmayan-ilkin parametrlərin təsirdən törəyən asılı dəyişən amillərdir. Qeyd olunan giriş parametrlərinin dəyişənliyi səthdə gedən fiziki-mexaniki proseslərin fərqlənməsini törədir. Onları da iki qrupa bölmək olar:

- səthin müxtəlif bölgələrinə təsir edən təzyiqlər dəyişir ($P_1 \neq P_2 \neq P_3 \neq P_4$, şək. 1).

- abraziv-dənə pəstah təmas uzunluğunun dişin uzunluğu boyunca dəyişməsi səthdə yaranan temperatur rejiminin-temperatur qradientinin (τ_1 ; τ_2) dəyişməsini törədir.

Beləliklə abraziv dənələrin ölçüsündən (və sıxlığından) asılı olaraq pardaqlanan səthin müxtəlif bölgələrində hər hansı kəsmə müstəvisində kəsmədə iştirak edən abraziv dənələrin sayı müxtəlif olur. Başqa sözlə, səthin bölgələrində ona təzyiqlər fərqli olur ($P_1 \neq P_2 \neq P_3 \neq P_4$). Səthdə baş verən fiziki-mexaniki

proseslər, elastiki-plastiki deformasiyalar göstərilən amillərdən aslı olaraq dəyişir. Pardaqlanmış səthin keyfiyyət və dəqiqlik göstəricilərinin fərqlənən olması ehtimalı yaranır.

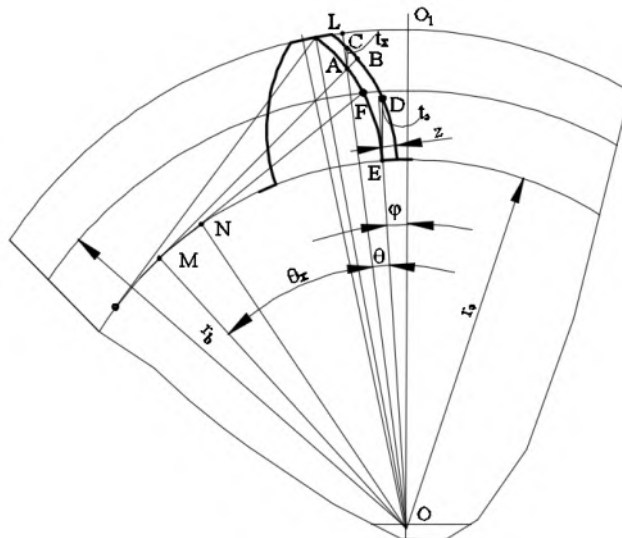
Məsələnin həlli. Faktiki kəsmə dərinliyinin (və ya veriş istiqamətində emal payının) evolvent profil boyunca dəyişmə qanunauyğunluğunun riyazi modelini çıxarmaq üçün evolvent profilin paradaqlanan cari A nöqtəsində faktiki kəsmə dərinliyi $CA=t_x$ ilə profilin normal istiqamətdə nəzərdə tutulmuş emal payı $AB=Z$ arasındakı funksional əlaqəni araşdıraraq (şəkil 2). Tutaq ki, Evolvent profilin əsas çevrənin radiusu r_a , A nöqtəsində evolventin əyrilik radiusu isə AM -dir. Evolvent profilin başlanğıcı E nöqtəsinin abraziv dairənin simmetriya müstəvisindən (OO_1) dönmə bucağını, yəni əsas çevrə üzrə dişlərarası çökəkliyin yarısına uyğun bucağı φ -ilə işarə edək, $\angle O_1OE = \varphi$. Bu halda profilin A nöqtəsində evolventin polyar bucağı $\angle EOA = \theta$, ona radius vektoruna uyğun bucaq isə θ_x olar, $\angle AOM = \theta_x$

Həndəsi qurmadan və evolventin xassəsindən: $BM \perp MO$; $AC \parallel OO_1$;

$CB \perp AB$. Onda ΔBAC -dən:

$$\frac{AB}{AC} = \cos(\angle BAC) \quad (1)$$

Burada $AC \approx t_x$ qəbul edilir. Deməli (1) ifadəsindən

Şəkil 2. Dişlərin sürətköçürmə ilə paradaqlanmasında faktiki kəsmə dərinliyinin formalaşması sxemi

$$t_x = \frac{AB}{\cos(\angle BAC)} = \frac{Z}{\cos(\angle BAC)} \quad (2)$$

Sxemdən:

$$\angle BAC = \angle BAL - \angle CAL \quad (3)$$

$\angle BAL = \angle OAM$ qarşılıqlı bucaqlar olduğundan,

$$\angle BAC = \angle OAM - \angle CAL \quad (4)$$

ΔOAM -dən:

$$\angle OAM = 180^\circ - 90^\circ - \theta_x = 90^\circ - \theta_x \quad (5)$$

$$\text{Onda, } \angle CAL = \angle O_1OL = \angle O_1OE + \angle EOL = \varphi + \theta \quad (6)$$

$$\text{Deməli, } \angle BAC = 90 - \theta_x - \varphi - \theta \quad (7)$$

Sonuncu ifadəni (2) ifadəsində nəzərə alsaq:

$$t_x = \frac{Z}{\cos(90 - \theta_x - \varphi - \theta)} \quad (8)$$

Evolventin xassəsinə əsasən

$$\theta_x = \text{inv}\theta = \text{tn}\theta - \theta \quad (9)$$

Beləliklə (4) ifadəsini (3)-də nəzərə alsaq

$$t_x = \frac{Z}{\cos(90 - \text{tn}\theta - \varphi - \theta)} = \frac{Z}{\cos(90 - \text{tn}\theta - \varphi - 2\theta)} \quad (10)$$

alırıq. Burada $\theta \geq 0$ olub, onun ən böyük qiyməti $\theta_{\max}$ dişin hündürlüyü ilə məhtudlaşır, $0 \leq \theta \leq \theta_{\max}$.

Sonuncu ifadə faktiki kəsmə dərinliyinin (veriş istiqamətində emal payın) t profilə normal istiqamətdə verilən emal payından Z və evolvent profilin radius vektorundan θ asılılığının riyazi modelidir, $t_x=f(Z, \theta)$.

Qeyd etmək lazımdır ki, kəsmə dərinliyinin riyazi modeli çıxarılarkən $AC \approx tx$ götürülmüşdür. Əslində $AB=Z=0,3 \div 0,6$ mm çox kiçik olduğundan Δt xətası, əsasən böyük qiymət almır. Lakin, evolvent profilin başlanğıcında (E nöqtəsi, $\theta=0$) və onun ətrafında $\Delta t \Rightarrow \max$ olur. Profilin bu hissəsi isə əksər hallarda paradaqlanır. O cümlədən, tədqiqat obyektini kimi qəbul edilmiş, polad 12XH3A materialından hazırlanan dişli çarxın $m=5$ mm; $z=34$, $b=25$ mm paradaqlanması üçün (8) ifadəsi tətbiq edilmiş və $t_x=f(z, \theta)$ qrafiki qurulmuşdur.

Bu dişli çarxlarda dişin dibində dərinliyi $a=0,35$ mm olan dəyirmilik radiusu nəzərdə tutulmuşdur və bu bölgənin paradaqlanması nəzərdə tutulmur (şəkil 2). Cizgi üzrə, dişin aktiv profilinin aşağı nöqtəsində (yəni F nöqtəsinin, şəkil 2) əyrilik radiusu $\rho_0=14,46=NF$ mm-dir. Odur ki, paradaqlanacaq profil evolventin müəyyən, başlanğıc dönmə bucağına θ_b uyğun gəldiyindən, onun da (10) ifadəsində nəzərə alınması lazımdır. Yəni bu halda θ bucağının dəyişmə diapozonu $\theta_b \leq \theta \leq \theta_{\max}$ götürülməlidir.

Ümumi halda a əyrilik radiusunu ρ_0 götürsək, ΔONF -dən (şəkil 3):

$$tn\theta = \frac{\rho_0}{r_a} ; \quad \theta_b = \arctg \frac{\rho_0}{r_a} \quad (11)$$

Dişli çarxın cizgisinə əsasən, dişin başlıq əmsalı $k=1$ olub, dişin paradaqlanan evolvent profili onun $h=7,8$ mm hündürlüyünə uyğun tələb olunur. Deməli, evolventin başlanğıc dönmə bucağı θ_b bölgü çevrəsinin diametrindən 2,8 mm dərinliyə uyğun gəlir. Bu halda,

$$t_x = \frac{Z}{\cos(90 - tn(\theta - \theta_b) - \varphi - 2(\theta - \theta_b))} \quad (12)$$

olar. (11) ifadəsini də nəzərə alsaq:

$$t_x = \frac{Z}{\cos(90 - tn(\theta - \arctg \frac{\rho_0}{r_a}) - \varphi - 2(\theta - \arctg \frac{\rho_0}{r_a}))} \quad (13)$$

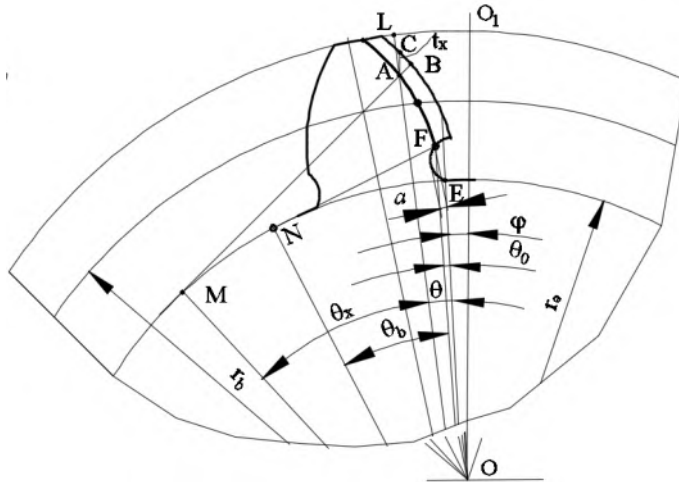
Padaqlanan dişli maili yerləşdirərək paradaqladıqda t_x -in qiymətləri və dəyişmə diapozonu azalır. paradaqlama bölgəsində maili yerləşmiş n saylı dişli paradaqladıqda $t_x=f(\theta, n)$ asılılığı aşağıdakı kimi alınır. Aydındır ki, bu halda evolvent profilin başlanğıcı E nöqtəsi dişin mailliyinə uyğun olaraq, müəyyən γ bucağı qədər dönmür.

$$\varphi_n = \varphi + \gamma = \varphi + \frac{360 n}{z} \quad (14)$$

Beləliklə (8) ifadəsi aşağıdakı şəkli alır:

$$t_x = \frac{Z}{\cos(90 - tn(\theta - \arctg \frac{\rho_0}{r_a}) - (\varphi + \frac{360 n}{z}) - 2(\theta - \arctg \frac{\rho_0}{r_a}))} \quad (15)$$

Padaqlanacaq dişlər emal bölgəsində demək olar ki, şaquli yerləşdiyi üçün paradaqlamada kəsmə sürəti evolvent profil boyunca dəyişir. İşlənmiş abraziv dairə ilə paradaqlamada kəsmə sürətinin dəyişməsi ən böyük qiymət alır. Dişin paradaq dairəsinin fırlanma oxuna perpendikulyar istiqamətdəki hündürlüyü onun evolvent profilinin şaquli müstəviyə OO_1 nəzərən dönmə bucağından aslıdır (şəkil 3). Profilin dönmə bucağını onun bölgü çevrəsi üzərindəki nöqtəsinin dönmə bucağına bərabər qəbul etsək, onda bu bucaq

Şəkil 3. Başlanğıc maili dişlərin sürətköçürmə ilə paradaqlanmasında faktiki kəsmə dərinliyinin formalaşması sxemi

Dişin aktiv profilinin aşağı nöqtəsində əyrilik radiusu $\rho_p=14,46=NF$ mm-dir.

Evolvent profili sürətköçürmə ilə paradaqlamada dişin profili boyunca həm faktiki kəsmə dərinliyi (8), həm də abraziv dənənin kəsmə sürəti dəyişir (şəkil 3). Bunun nəticəsində abraziv dənələri kəsmə trayektoriyalarını uzunluqları da dişin uzunluğu boyu evolvent profil boyunca dəyişir. Digər tərəfdən dişin uzunluğunun l hissəsində alətin eyni en kəsik müstəvisində yerləşən bütün abraziv dənələrin kəsmə trayektoriyaları bərabər olursa da, l_2 bölgəsində kəsən abraziv dənələrin təmas trayektoriyaları tədricən azalır.

Beləliklə abraziv dənələrin ölçüsündən (və sıxlığından) aslı olaraq paradaqlanan səthin müxtəlif bölgələrində hər hansı kəsmə müstəvisində kəsmədə iştirak edən abraziv dənələrin sayı müxtəlif olur. Başqa sözlə, səthin bölgələrində ona təzyiq qüvvələri fərqli olur ($P_1 \neq P_2 \neq P_3 \neq P_4$). Səthdə baş verən fiziki-mexaniki proseslər, elastiki-plastiki deformasiyalar göstərilən amillərdən aslı olaraq dəyişir. Paradaqlanmış səthin keyfiyyət və dəqiqlik göstəricilərinin fərqlənən olması ehtimalı yaranır.

Abraziv dənələrin evolvent profil və dişin uzununa boyunca kəsmə yolunun uzunluğu kəsmə dərinliyi və evolventin polyar bucağından aslı olaraq aşağıdakı ifadədən təyin edilə bilər:

$$l_x = \sqrt{(0,5d_x)^2 - \left(0,5d_x - \frac{z}{\cos(90 - \tan\theta - \varphi - 2\theta)}\right)^2} = \sqrt{\frac{z}{\cos(90 - \tan\theta - \varphi - 2\theta)} \left(d_x - \frac{z}{\cos(90 - \tan\theta - \varphi - 2\theta)}\right)} \quad (16)$$

Burada d_x –alətin evolvent profilinin hər hansı abraziv dənəsinin yerləşdiyi diametirdir.

Dişin uzunluğu nə qədər qısa, modulu nə qədər böyük olarsa qeyd olunan parametrlərin dəyişmə diapazonu bir o qədər böyük, onların paradaqlama keyfiyyətinə təsirləri bir o qədər əhəmiyyətli olur.

Nəticə.

1. Fasonlu səthləri sürətköçürmə ilə paradaqladıqda faktiki kəsmə dərinliyi fasonlu profil boyunca dəyişir, elementar kəsmə bölgələrində gedən fiziki-mexaniki-kimyəvi proseslər də dəyişkən olur, səthdə analogi emal xətaləri yaranır, onun keyfiyyət göstəriciləri aşağı alınır, emal səmərəliliyi təmin edilmir.

2. Dişli çarxların evolvent filli dişlərini sürətköçürmə ilə paradaqlama zamanı kəsmə dərinliyinin dəyişməsi mexanizmi araşdırılmışdır.

3. Əməliyyatın texnoloji imkanlarından istifadə etməklə, faktiki kəsmə dərinliyinin evolvent profil boyunca kəsmə yolunun uzunluğunun riyazi modeli çıxarılmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Справочник технолога машиностроителя: в 2-х томах. (2003). Под ред. А.М. Дальского, А.Г. Косиловой, Р.К. Мещерякова и др. – Москва: Машиностроение.
2. Сипайлов В.А. (1978). Тепловые процессы при шлифовании и управление качеством поверхности. – М.: Машиностроение. – 167 с.
3. Технология производства и методы повышения качества зубчатых колес и передач. (2007). Под общ. ред. В.Е. Старжинского и М.М. Кане. – СПб: Профессия. – 832 с.
4. Расулов Н.М., Шабиев Э.Т. (2017). Повышение эффективности шлифования зубьев зубчатых колес методом копирования на основе управление глубину резания. // Известия ВУЗ-ов, Машиностроения, МГТУ, имени Н. Е. Баумана. № 2. – С.71-78.
5. Алекберов М.З. (2020). Анализ условий формирования рабочих поверхностей зубьев колес при их шлифовании с копированием. // XXXIV Международная научно-практическая конференция «Российская наука в современном мире». – Москва. Ноябрь.
6. Rəsulov N.M., Ələkbərov M.Z. (2020). Silindrik dişli çarxların dişlərinin paradaqlanması üçün emal payının təşkilçilərinin riyazi modelləri. // Maşınşünaslıq. № 1. – S. 47-52.

PHYSICS AND MATHEMATICAL SCIENCES / FİZİKA-RİYAZİYYAT ELMLƏRİ

UOT: 512. 64

SOLUTION METHODS OF THE PROBLEMS DEPENDING ON THE PARAMETER

Günel Sadiqli

Lecturer, master

Mingachevir State University, Azerbaijan

gunelehmedova19962019@gmail.com

Orcid id: 0000-0002-3433-2404

Abstract: Parameter-dependent problems often arise in different areas of mathematics.

When solving parameter-dependent equations, it is necessary to carefully study the given condition of the equation and determine the set of variable domains of the parameters contained in this equation. What I mentioned in the article helps us to solve parametric problems related to geometry, physics and other sciences.

I also noted in the article that one of the important conditions is to examine the answer obtained in solving the problems depending on the parameter. I have resolved the following issues.

1. If the area of a triangle is S , the radius r of the circle is entered and, $ctg \frac{\alpha}{2} \cdot ctg \frac{\gamma}{2} = 2$ find the angles α , β and γ of the triangle.

2. Alloys are made of two metals in a ratio of 1:2 and 2:3. What proportion of the first and second alloys is a new alloy made of these metals and in a ratio of $a:b$?

3. The tourist intended to spend only seventy two manats during the trip. He spent the first two days as he intended. In the following days, he spent on average one manat more per day than expected and returned home late. The tourist spent twenty three manats more than planned during the whole trip. How many days did the tourist travel?

Key words: parametric equations, parameter dependent problems, solving problem

PARAMETRDƏN ASILI MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİ ÜSULLARI

Sadiqli Günel

magistr, müəllim

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: Riyaziyyatın ən müxtəlif sahələrində parametrdən asılı məsələlərə tez-tez rast gəlmək olur.

Parametrdən asılı tənlikləri həll edərək tənliyin verilmiş şərtini diqqətlə araşdırmaq və bu tənliyə daxil olan parametrlərin təyin, dəyişmə oblastları çoxluqlarını müəyyən etmək lazımdır. Məqalədə qeyd etdiklərim həndəsi, fiziki və digər elmlərlə əlaqəli olan parametrik məsələlərin həlli zamanı bizə kömək edir.

Məqalədə parametrdən asılı məsələləri həll edərək alınmış cavabın araşdırılması vacib şərtlərdən biri olduğunu da qeyd etmişəm. Aşağıdakı məsələləri həll etmişəm.

1. Üçbucağın sahəsi S , daxilinə çəkilməmiş çevrənin radiusu r və $ctg \frac{\alpha}{2} \cdot ctg \frac{\gamma}{2} = 2$ olarsa, üçbucağın α , β , və γ bucaqlarını tapın.

2. İki metaldan 1:2 nisbətində və 2:3 nisbətində ərintilər düzəlmişdir. Bu metallardan düzələn və $a:b$ nisbətində olan yeni ərinti birinci və ikinci ərintilərin hansı hissəsini təşkil edər?

3. Səyahətə çıxan turist belə nəzərdə tutmuşdur ki, səyahət zamanı cəmi 72 manat xərcləsin. İlk k gündə o nəzərdə tutduğu kimi xərclədi. Sonrakı günlərdə orta hesabla hər gün nəzərdə tutduğundan 1 manat artıq xərclədi və evə bir gün gec qayıtdı. Turist bütün səyahətinə nəzərdə tutduğundan 23 manat artıq xərclədi. Turistin səyahəti neçə gün davam etdi?

Açar sözlər: parametrik tənliklər, parametrdən asılı məsələlər, məsələ həlli

Orta məktəb riyaziyyat kursunda elə anlayışlar vardır ki, onlar birbaşa dərslikdə və ya digər metodiki vasitələrdə ətraflı verilməmişdir. Belə anlayışlardan biri də parametrdən asılı məsələlər, xüsusən də tənlik, bərabərsizlik, onların sistemləri və sairidir.

Riyaziyyatın ən müxtəlif sahələrində parametrdən asılı məsələlərə tez-tez rast gəlmək olur.

Parametrdən asılı tənlikləri həll edərkən tənliyin verilmiş şərtini diqqətlə araşdırmaq və bu tənliyə daxil olan parametrlərin təyin, dəyişmə oblastları çoxluqlarını müəyyən etmək lazımdır. Eyni zamanda həll zamanı tənliyə daxil olan funksiyanın monotonluğunu, məhdudluğunu (məsələn triqonometrik funksiyalar üçün) öyrənmək və şərtə verilənləri araşdıraraq verilmiş tənliyi onunla eynigüclü olan tənliyə gətirməyi təmin etmək lazım gəlir.

Bütün bu qeyd etdiklərim həndəsi, fiziki və digər elmlərlə əlaqəli olan parametrik məsələlərin həlli zamanı bizə kömək edir.

Onu da qeyd edirəm ki, parametrdən asılı məsələləri həll edərkən alınmış cavabın araşdırılması vacib şərtlərdən biridir. Belə ki, alınmış cavabın məsələnin şərtlərinə ödəyib, ödəməməsini yoxlamaq mütləq şəkildə vacibdir.

Aşağıdakı məsələlərə baxaq:

Məsələ 1. Üçbucağın sahəsi S , daxilinə çəkilmiş çevrənin radiusu r və $\operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} \cdot \operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2} = 2$ olarsa, üçbucağın α, β , və γ bucaqlarını tapın.

Həlli. Tutaq ki, üçbucağın tərəflərinin uzunluqları a, b və c -dir. Onda

$$\begin{aligned} a &= r \left(\operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} + \operatorname{ctg} \frac{\beta}{2} \right), \\ b &= r \left(\operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2} + \operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} \right), \\ c &= r \left(\operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2} + \operatorname{ctg} \frac{\beta}{2} \right), \\ p &= r \left(\operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} + \operatorname{ctg} \frac{\beta}{2} + \operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2} \right). \end{aligned}$$

Burada p üçbucağın perimetrinin yarısını ifadə edir. Məlumdur ki,

$$S = pr.$$

Buradan

$$S = r^2 \left(\operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} + \operatorname{ctg} \frac{\beta}{2} + \operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2} \right).$$

Əvvəlcə isbat edək ki,

$$\alpha + \beta + \gamma = \pi + 2\pi k$$

və

$$\operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} + \operatorname{ctg} \frac{\beta}{2} + \operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2} = \operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} \cdot \operatorname{ctg} \frac{\beta}{2} \cdot \operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2} \quad (1)$$

Tutaq ki, $k = 2n$, onda

$$\begin{aligned} \alpha + \beta + \gamma &= \pi + 4\pi n. \\ \frac{\alpha + \beta}{2} + \frac{\gamma}{2} &= \frac{\pi}{2} + 2\pi n. \\ N = \operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} + \operatorname{ctg} \frac{\beta}{2} + \operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2} &= \frac{\cos \frac{\alpha}{2}}{\sin \frac{\alpha}{2}} + \frac{\cos \frac{\beta}{2}}{\sin \frac{\beta}{2}} + \frac{\cos \frac{\gamma}{2}}{\sin \frac{\gamma}{2}} = \frac{\sin \frac{\alpha + \beta}{2}}{\sin \frac{\alpha}{2} \cdot \sin \frac{\beta}{2}} + \frac{\cos \frac{\gamma}{2}}{\sin \frac{\gamma}{2}} \end{aligned}$$

və s.

$$\begin{aligned} N &= \frac{\sin \frac{\alpha + \beta}{2} \cdot \sin \frac{\alpha}{2} + \cos \frac{\gamma}{2} \cdot \sin \frac{\alpha}{2} \cdot \sin \frac{\beta}{2}}{\sin \frac{\alpha}{2} \cdot \sin \frac{\beta}{2} \cdot \sin \frac{\gamma}{2}}, \\ \cos \frac{\gamma}{2} &= \cos \left(\frac{\pi}{2} + \frac{\alpha + \beta}{2} + 2\pi n \right) = \sin \frac{\alpha + \beta}{2}, \\ \sin \frac{\gamma}{2} &= \sin \left(\frac{\pi}{2} + \frac{\alpha + \beta}{2} + 2\pi n \right) = \cos \frac{\alpha + \beta}{2}. \end{aligned}$$

Buradan

$$N = \frac{\cos \frac{\alpha}{2} \cdot \cos \frac{\beta}{2} \cdot \cos \frac{\gamma}{2}}{\sin \frac{\alpha}{2} \cdot \sin \frac{\beta}{2} \cdot \sin \frac{\gamma}{2}} = \operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} \cdot \operatorname{ctg} \frac{\beta}{2} \cdot \operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2}.$$

Əgər $R = 2n + 1$ olarsa, yenə də

$$N = \operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} \cdot \operatorname{ctg} \frac{\beta}{2} \cdot \operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2}$$

olar. Tutaq ki,

$$\operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} + \operatorname{ctg} \frac{\beta}{2} + \operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2} = \operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} \cdot \operatorname{ctg} \frac{\beta}{2} \cdot \operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2}$$

bərabərliyi doğrudur. Buradakı $\operatorname{ctg} \frac{\beta}{2}$ ədədi

$$\operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} + x + \operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2} = x \cdot \operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} \cdot \operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2}$$

birdəyişənli xətti tənliyinin köküdür. Buradan x dəyişəni $\operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2}$ ilə ifadə olunur.

Digər tərəfdən

$$\operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} + \operatorname{ctg} \frac{\pi - \alpha - \gamma}{2} + \operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2} = \operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} \cdot \operatorname{ctg} \frac{\pi - \alpha - \gamma}{2} \cdot \operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2}.$$

Belə ki,

$$\operatorname{ctg} \frac{\pi - \alpha - \gamma}{2} = \operatorname{ctg} \frac{\beta}{2},$$

yəni

$$\frac{\pi - \alpha - \gamma}{2} = \frac{\beta}{2} + 2\pi k.$$

Buradan da

$$\alpha + \beta + \gamma = \pi + 2\pi k$$

alırıq. Əgər

$$\alpha + \beta + \gamma = \pi \text{ və } \operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} \cdot \operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2} = 2$$

olarsa, onda

$$S = 2r^2 \operatorname{ctg} \frac{\beta}{2}$$

olar. Buradan

$$\operatorname{ctg} \frac{\beta}{2} = \frac{S}{2r^2} \quad (2)$$

alırıq. Həm də alırıq ki,

$$\operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} + \operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2} = \operatorname{ctg} \frac{\beta}{2}.$$

onda

$$\begin{cases} \operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} + \operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2} = \frac{S}{2r^2}, \\ \operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} \cdot \operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2} = 2 \end{cases}$$

sistemindən

$$\operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} = \frac{1}{4r^2} (S + \sqrt{S^2 - 32r^4}) \quad (3)$$

$$\operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2} = \frac{1}{4r^2} (S - \sqrt{S^2 - 32r^4}) \quad (4)$$

alırıq. Burada

$$S \geq 4\sqrt{2}r^2.$$

$\operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2}$, $\operatorname{ctg} \frac{\beta}{2}$ və $\operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2}$ -nin tapılmış qiymətləri verilmiş məsələnin şərtini ödəyir.

Yəni

$$\operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} + \operatorname{ctg} \frac{\beta}{2} + \operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2} = \operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} \cdot \operatorname{ctg} \frac{\beta}{2} \cdot \operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2}$$

və

$$\alpha + \beta + \gamma = \pi + 2\pi k$$

bərabərlikləri doğru olur.

Digər tərəfdən,

$$\operatorname{ctg} \frac{\alpha}{2} > 0, \operatorname{ctg} \frac{\beta}{2} > 0, \operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2} > 0$$

olduğundan α, β və γ -nın qiymətləri (2), (3) və (4) şərtlərini ödəyir. Haradaki $0 < \alpha < \pi, 0 < \beta < \pi, 0 < \gamma < \pi$, yəni $0 < \alpha + \beta + \gamma < 3\pi$. Deməli, $\alpha + \beta + \gamma$ cəmi $\pi + 2\pi k$ çoxluğuna daxildir. Onda $\alpha + \beta + \gamma = \pi$ olar. Beləliklə, verilmiş məsələnin şərtini ödəyən üçbucaq var. Yəni $S \geq 4\sqrt{2}r^2$ olduqda məsələnin həlli var:

$$\alpha = 2\operatorname{arccctg} \frac{1}{4r^2} \left(S + \sqrt{S^2 - 32r^4} \right),$$

$$\beta = 2\operatorname{arccctg} \frac{S}{2r^2},$$

$$\gamma = 2\operatorname{arccctg} \frac{1}{4r^2} \left(S + \sqrt{S^2 - 32r^4} \right).$$

Məsələ 2. İki metaldan 1:2 nisbətində və 2:3 nisbətində ərintilər düzəlmişdir. Bu metallardan düzələnlər və a:b nisbətində olan yeni ərinti birinci və ikinci ərintilərin hansı hissəsini təşkil edir?

Həlli. Tutaq ki, yeni ərinti birinci ərintinin x , ikinci ərintinin isə y hissəsini təşkil edir. Onda yeni ərinti birinci metalın $\frac{1}{3}x + \frac{2}{5}y$ hissəsini, ikinci metalın isə $\frac{2}{3}x + \frac{3}{5}y$ hissəsini təşkil edir. Onda şərtə görə

$$\frac{\frac{1}{3}x + \frac{2}{5}y}{\frac{2}{3}x + \frac{3}{5}y} = \frac{a}{b}$$

və ya

$$\frac{5x + 6y}{10x + 9y} = \frac{a}{b} \tag{5}$$

Burada $a > 0, b > 0$ olmalıdır. (5) tənliyinin surət və məxrəcini y -ə bölək, onda

$$\frac{5\frac{x}{y} + 6}{10\frac{x}{y} + 9} = \frac{a}{b}$$

və ya

$$5(b - 2a)\frac{x}{y} = 3(3a - 2b) \tag{6}$$

alırıq. Axırındı (6) bərabərliyi $\frac{x}{y}$ -ə görə tənlikdir. Əgər $b = 2a$ olarsa, onda tənlik

$$0 \cdot \frac{x}{y} = -3a$$

şəklində olur və bu halda tənliyin həlli yoxdur.

(5) tənliyindən də görünür ki, $b = 2a, y = 0$ olarsa, yeni ərinti birinci ərinti ilə üst-üstə düşür. Əgər $b \neq 2a$ olarsa, onda

$$\frac{x}{y} = \frac{3(3a - 2b)}{5(b - 2a)}$$

olar. Əgər

$$\frac{3(3a - 2b)}{5(b - 2a)} > 0$$

olarsa,

$$\frac{x}{y} > 0$$

olar. Bu bərabərsizlik aşağıdakı bərabərsizliklər sistemi ilə eynigüclüdür:

$$\begin{cases} 3a - 2b > 0, \\ b - 2a > 0. \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} -2b > -3a, \\ b > 2a. \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} b < 1,5a \\ b > 2a \end{cases} \tag{7}$$

$$\begin{cases} 3a - 2b < 0, \\ b - 2a < 0. \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} -2b < -3a \\ b < 2a. \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} b > 1,5a \\ b < 2a \end{cases} \tag{8}$$

(7) sistemindən $2a < b < 1,5a$ doğru olmayan bərabərsizliyini alırıq, ona görə ki, şərtə $a > 0$ -dır. (8) sistemindən isə $1,5a < b < 2a$ doğru olan bərabərsizliyi alırıq. Beləliklə, yeni alınmış ərinti birinci ərintinin $3(2b - 3a)$ hissəsini, ikinci ərintinin isə $5(2a - b)$ hissəsini təşkil edir. Burada $a > 0, b > 0$ və $1,5a < b < 2a$.

Məsələ 3. Səyahətə çıxan turist belə nəzərdə tutmuşdur ki, səyahət zamanı cəmi 72 manat xərcləsin. İlk k gündə o nəzərdə tutduğu kimi xərclədi. Sonrakı günlərdə orta hesabla hər gün nəzərdə tutduğundan 1 manat artıq xərclədi və evə bir gün gec qayıtdı. Turist bütün səyahətinə nəzərdə tutduğundan 23 manat artıq xərclədi. Turistin səyahəti neçə gün davam etdi?

Həlli. Tutaq ki, turistin səyahəti x gün oldu. Deməli, o, nəzərdə tutmuşdur ki, onun səyahəti $(x - 1)$ gün olsun və hər gün $\frac{72}{x-1}$ manat xərcləsin. İlk k gündə turist $\frac{72k}{x-1}$ manat xərclədi. Qalan $(x - k)$ gündə isə o hər gün $\frac{72}{x-1} + 1 = \frac{71+x}{x-1}$ manat xərclədi. Belə ki, o, bütün səyahətə 23 manat artıq xərclədi. Onda

$$\frac{72k}{x-1} + \frac{71+x}{x-1}(x-k) = 95$$

tənliyini alırıq. $x > k, k > 0$. Buradan da

$$x^2 - (k+24)x + k + 95 = 0$$

kvadrat tənliyini alırıq. Buradan da

$$x_1 = \frac{1}{2}(k+24 - \sqrt{k^2 + 44k + 196}),$$

$$x_2 = \frac{1}{2}(k+24 + \sqrt{k^2 + 44k + 196}).$$

$k^2 + 44k + 196 > 0; k > 0$ olduğu üçün aydındır ki, $x_1 > 0, x_2 > 0$.

$$x_1 + x_2 = k + 24,$$

$$x_1 \cdot x_2 = 95.$$

İndi aydınlaşdırmaq lazımdır ki, x_1 və x_2 köklərindən hansı $x > k$ şərtini ödəyir. Bunun üçün

$$f(x) = x^2 - (k+24)x + k + 95$$

funksiyasında $f(k)$ -ni hesablayaq:

$$f(k) = k^2 - (k+24)k + k + 95 = 95 - 23k.$$

$f(k) > 0$ olur, $0 < k < 4\frac{3}{23}$ olduqda

$f(k) < 0$ olur, $k > 4\frac{3}{23}$ olduqda

Beləliklə, $0 < k < 4\frac{3}{23}$ olduqda məsələnin iki həlli

$$x_{1,2} = \frac{1}{2}(k+24 \pm \sqrt{k^2 + 44k + 196})$$

və $k > 4\frac{3}{23}$ olduqda isə bir həlli

$$x = \frac{1}{2}(k+24 + \sqrt{k^2 + 44k + 196})$$

var. Aydındır ki, k -nin qiyməti kifayət qədər böyük ədəd ola bilməz. Doğurdan da əgər turist hər gün 1 manat xərcləsəydi, onda $k = 72$ olardı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Nuruşov A.A. (1981). Riyaziyyat dərindən sonra. – Bakı: Maarif. – 257 s.
2. Мирошин В.В. (2009). Решение задач с параметрами. Теория и практика. – Москва: Экзамен. – 96 с.

ELECTRICAL CONDUCTIVITY OF MARINE CREATURES

Konul Aliyeva

Student

Baku State University, Azerbaijan

konul.aliyeva27@mail.ru

Orcid id: 0000-0002-8823-1350

Abstract. Electricity is the set of physical phenomena associated with the presence and motion of matter that has a property of electric charge. As a result of the activity of the cells and tissues that make up the human body, an electric field is created in the body. It was found that there is a potential difference between the electrodes attached to any two different points of the body. There are creatures in the animal kingdom that have extraordinary beauties. Some see the heat fields around them, some feel the magnetic fields, and some use electricity by sensing what is happening around them. Some sea creatures can see the environment as in a

radar system, producing electricity in their bodies; they use electricity to neutralize or hunt down their enemies. Each species of electric fish has its own signal. In fact, human beings have their own voices, and these voices are not the same, and there are some differences between individuals of the same species. Electric fish know from the signals emitted by the fish in front of them whether it is a female or a male, and communicate through these waves. The black dots around the shark's head have electrical receivers called "Lorenzini lamps." Electrical sensing is a very efficient and important hunting detection system for sharks.

Key words: electricity, Ampullae of Lorenzini, electrophorus electricus, electrocardiography electromyography

DƏNİZ CANLILARININ ELEKTRİK KEÇİRİCİLİYİ

Əliyeva Könül Namiq qızı

Tələbə

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: Elektrik — fiziki əsasında yüklənmiş mikroskopik hissəciklərin olduğu cismin və prosesin xassələri və dəyişilməsini izah edən anlayışdır. İnsan orqanizmini təşkil edən hüceyrə və toxumaların fəaliyyəti nəticəsində orqanizmdə elektrik sahəsi yaranır. Orqanizmin ixtiyari iki müxtəlif nöqtəsinə bərkidilmiş elektrodlar arasında potensiallar fərqi olduğu müəyyən edilmişdir. Heyvanlar aləmində qeyri-adi gözəlliklərə sahib olan canlılar vardır. Bəziləri ətraflarındakı istilik sahələrini görür, bəziləri maqnit sahələrini hiss edir, bəziləri isə ətrafda baş verən hadisələri hiss etmək vasitəsilə elektrikdən istifadə edirlər. Bir qisim dəniz canlıları, bədənlərində elektrik istehsal edərək, ətraf mühiti bir radar sistemindəki kimi görə bilər; elektrikdən düşmənlərini təsirsiz hala gətirmək və ya ov etmək məqsədiylə istifadə edirlər. Hər elektrikli balıq növünün özünə xas bir siqnalı vardır. Necəki, insanın özünə xas səsi var və bu səslər eyni deyil, eyni növün fərdləri arasında da bəzi fərqliliklər vardır. Elektrikli balıqlar, qarşılarında balığın yaydığı siqnallardan onun dişini, yoxsa erkək olduğunu başa düşürlər və bu dalğalar vasitəsilə əlaqə qururlar. Köpək balığının başının ətrafındakı qara xallar "Lorenzini lampaları" adlanan elektrik qəbul edicilər var. Elektrik hissi köpək balığı üçün olduqca səmərəli və əhəmiyyətli bir ov müəyyənləşdirmə sistemidir.

Açar: Elektrik, cərəyan, Lorens lampaları, elektrikli ilan balığı, elektrokardiogramma, elektromiogramma

Elektrik nədir? Elektrik – fiziki əsasında yüklənmiş mikroskopik olduğu cismin və prosesin xassələri və dəyişilməsini izah edən anlayışdır. O sakit və hərəkətdə olan elektrik yükünü, həmçinin elektrik və maqnit sahəsi ilə əlaqədar fenomenləri əhatə edir. Elektrik yükünün daşıyıcısı mənfi yüklənmiş elektronlar, ionlar və müsbət yüklənmiş proton və kationlardır. Eyni qütblü yüklər bir-birini itələyir, müxtəlif yüklülər isə cəlb edir. Elektrik yükləri elektrik sahəsinin, hərəkətli yüklər isə maqnit sahəsinin əsasını təşkil edir. İlk olaraq insan bədəninin elektrik keçiriciliyinə nəzər salaraq. İnsan orqanizmini təşkil edən hüceyrə və toxumaların fəaliyyəti nəticəsində orqanizmdə elektrik sahəsi yaranır. Orqanizmin ixtiyari iki müxtəlif nöqtəsinə bərkidilmiş elektrodlar arasında potensiallar fərqi olduğu müəyyən edilmişdir. Bu potensiallar fərqi zaman zaman asılılığı elektroqramma adlanır. Ürəyin elektrik aktivliyini elektrokardiogramma (EKQ), beyinin elektrik aktivliyini elektroensefaloqramma (EEQ), əzələlərin elektrik aktivliyini elektromiogramma (EMQ) əks etdirir. Elektroqrafiya qarşılıqlı əlaqədə olan iki məsələni həll etməyə kömək edir: Ürək və beyin aşağı tezlikli elektrik və maqnit sahələri mənbəyidir. EKQ və EEQ, həmçinin maqnitokardiogramma (MKQ) və maqnitosefaloqramma MEQ bu dalğaların vasitəsilə əldə edilir. Heyvanlar aləmində çox fərqli xüsusiyyətlərə malik olan canlılar vardır. Bəziləri ətraflarındakı istilik sahələrini görür, bəziləri maqnit sahələrini hiss edir, bəziləri isə ətrafda baş verən hadisələri hiss etmək vasitəsilə elektrikdən istifadə edirlər. Bəzi dəniz canlıları var ki, onlar elektrik istehsal edirlər və bu elektrikdən ov etmək, düşməndən qorunmaq məqsədlə istifadə edirlər. Hava izolyasiya yaradır və buna görə quruda yaşayan canlılar arasında elektrik dəyişikliklərini hiss etmək çətinidir. Su keçirici mühit əmələ gətirdiyindən, elektrik cərəyanları bədənədən kənara asanlıqla yayılır. Nəticədə, canlılar ətraflarına siqnal yayırlar. Məhz buna görə də elektriki hiss edən canlıların hamısı suda yaşayırlar. Bütün canlılarda istehsal olunan elektrik cərəyanına "bioelektrik" deyilir. İnsan, bu elektriki nəzarəti altına ala bilmir. Elə dəniz canlıları var ki, bu cərəyan vasitəsilə ovlanıb və yaxudda qorunur. İstehsal olunan elektrik enerjisi orta hesabla 350 volt dan çoxdur. Amma elektrikli ilan balığında olduğu kimi 600-800 volt kimi xeyli yüksək gərginlik istehsal edən dəniz canlıları da vardır. Gündəlik həyatımızla müqayisə etdikdə evlərdə istifadə olunan lampaların işləməsi üçün yalnız 220 volt lazımdır. Az öncə yüksək voltlu dəniz canlılarını qeyd etdik. Təbii ki, çox aşağı siqnallar yayan dəniz canlıları da var. Bu cür

canlılar 2-3 voltluq zəif elektrik siqnallardan bir duyğu orqan kimi faydalanırlar. Bunlardan bir qismi heyvanların meydana gətirdiyi elektrik sahələrini hiss edərkən, bir qismi görüş məsafəsi az olan sularda ovlarının yerini müəyyənləşdirmək üçün özlərinə elektrikli bir sahə meydana gətirirlər.

Bu sistemin təfərrüatlarına toxunmadan əvvəl, bu həqiqətləri düşünməkdə fayda vardır. İnsan inkişaf etmiş imkanlara və bunlardan istifadə edə biləcək şüura sahib olmasına baxmayaraq, belə bir sistemi bədənində meydana gətirərək öz xeyri üçün istifadə etməkdə acizdir. Üstün bir texnologiya və əsrlər boyu toplanan biliklərdən istifadə edərək ancaq radar sistemi, elektrik generatorları, elektroşok alətləri, elektrik batareyaları kimi müxtəlif cihazlar istehsal edə bilmişdir. Bu sistemlərin yaradılması üçün sənə, fəvqəladə zəhmət, məlumat və maddi mənbədən istifadə edilmişdir. Bu texnologiya məhsullarının heç biri bütün vəsaitləri mövcud olsa belə, təsadüflər nəticəsində birləşərək müəyyən bir funksiya yerinə yetirə biləcək cihazlar deyil. Çünki bunların hər biri, müəyyən bir məqsəd üçün, müəyyən bir quruluşla və elmi prinsiplər istiqamətində istehsal edilirlər. Nəinki təsadüfən yaranmaları, bu mövzuda mütəxəssis olmayan hər hansı bir adamın belə bu cihazları hazırlaması qeyri-mümkündür. Belə bir sual yaranır ki, istehsal olunan elektrik hansı səbəbə görə canlının özünə zərər verməz? Elektrik, mis kimi keçirici bir naqılın maqnitli bir sahə içində hərəkət etdirilməsiylə istehsal olunur. Elektrik generatoru da, keçirici naqılların maqnit içində dönməsiylə elektrik cərəyanı istehsal edən bir maşındır. İlk olaraq öz həyatımıza baxaq. Evlərdə, iş yerlərində, sənayedə ehtiyac duyulan böyük miqdardakı elektrik enerjisini əldə etmək üçün, elektrik generatorlarını hərəkətə gətirəcək böyük güc stansiyalarına ehtiyac duyular. Hidravlik və ya nüvə stansiyalarında istehsal edilən elektrik enerjisinin, nə cür böyük və mürəkkəb proses nəticəsində əldə edilir. Lakin, canlıların elektrik istehsalını, dənizin metrlərlə altında bacarmaları daha da təəccüblü bir faktır. Ən mühimi isə, canlılar istehsal etdikləri yüksək gərginlikli elektrikə baxmayaraq, öz bədənlərinə heç bir zərəri olmur. Elektrik yayan balıqlar, yaydıqları elektrikle öz cinslərinə asanlıqla çata bilər, bir-birlərini təhlükələrə qarşı xəbərdar edir, növlə, yaşla, cinsiyyətlə əlaqədar məlumat toplaya bilərlər. Su və elektrikin bir yerə gəlməsi, digər canlılar üçün qorxunc hadisələr törədir. Halbuki, təbiətdəki bəzi balıqlar üçün vəziyyət çox fərqlidir. Onlar suda yaşayırlar və istehsal etdikləri elektrikdən öz təhlükəsizlikləri üçün istifadə edirlər. Suda yaşayan bir canlının elektrik istehsal etməsi, üstəlik bu elektrikdən nəzarətli bir şəkildə özünü müdafiə etmək, ovunu tutmaq, görmə qabiliyyətini artırmaq kimi bir çox fərqli məqsədlər üçün istifadə etməsi, danılmaz bir faktır. Su kimi çox keçirici bir mühitdə yaşayan bir ilan balığının, istehsal etdiyi yüksək gərginlikli cərəyan niyə özünə təsir etmir? Bu sualın cavabı çox qısa bir müddətdə çox güclü enerji istehsal edə bilən elektrikli ilan balığı, əgər bir su canlısı olmayıb quruda yaşayan bir canlı növü olsaydı; istehsal etdiyi elektrik cərəyanı 1 ampərə yaxın bir miqdar olardı. Bu da canlının bədənini, 500 voltluq batareyayla eyni vəziyyətə gətirərdi. Amma, xeyli çıxış nöqtəsi yaradan xüsusiyyəti sayəsində su, cərəyanın şiddətini azaldır və orta bir nisbətə saxlayır. Bu canlıların xüsusi quruluşdakı, qalın yağlı dəriləri və sinir damarları ətrafındakı toxuma, izolyasiya təmin edərək suyun içində elektrikin qısa qapanmasının qarşısını alır. Elektrikin hiss edilə bilməsi üçün keçirici bir mühitlə yanaşı, bunu hiss edə biləcək xüsusi bir təchizata da sahib olmaq lazımdır. İstər dənizdə, istərsə də şirin sularda yaşayan 200-dən çox balıq növündə müdafiə və ya hücum məqsədiylə böyük elektrik boşalmaları yarada bilən xüsusi "bioelektrik orqanları" vardır. Torpedo ailəsi, elektrik orqanlarında istehsal etdikləri elektrikdən, ovlarını keyitməklə hərəkətsiz hala gətirmək ya da öldürmək məqsədiylə istifadə edirlər. Məlum olan ən güclü elektrik orqanlarına sahibdirlər. Balıqlar kiçik bədənlərindəki yüksək elektrikdən yalnız müdafiə məqsədiylə istifadə etmirlər. Bəzi balıqlar bioelektrik orqanlarından, başqa balıqların varlığını hiss etmək məqsədiylə duyğu orqanı kimi də istifadə edirlər. Qaranlıq sularda cəhətlərini müəyyənləşdirməkdə də böyük əhəmiyyət daşıyan elektrik, cisimləri görmədən hiss etmələrinə imkan verir. Beləcə, balıqlar obyektlərin görünüşlərini və digər cisimlərinə görə mövqeyini, başqa bir hissə ehtiyac duymadan, yalnız elektrik qəbul ediciləriylə təsbit edə bilərlər. İki elektrikli balıq qarşılaşdıqları vaxt, siqnal tezliklərinin toqquşmasının qarşısını almaq üçün, siqnal tezliklərini aşağı salır ya da yüksəldirlər. Köpək balıqlarının və Torpedo, hər metrə 0,01 mikrovolt kimi çox zəif elektrik sahələrini hiss edə bilən həssaslıqda orqanları vardır. Bəzi balıqların orqanları, dəniz suyundakı özlərindən kənardə əmələ gələn elektrik sahələrini hiss edərkən, bəziləri də özlərinin meydana gətirdikləri elektrik cərəyanını hiss edərək ətraf mühitlə əlaqədar məlumat toplayırlar. Dəniz canlısı, siqnallar halında yaydığı elektrik yükünü quyruğunda olan xüsusi bir orqanda istehsal edir. "Elektrik istehsalçı" adlanan bu orqan bir enerji mənbəyi kimi funksiya yerinə yetirir. Burada istehsal edilən elektrik heyvanın bədəninin arxa hissəsində paylanmış olan minlərlə dəlikdən, siqnallar halında yayılır. Bu elektrik siqnalları balığı əhatə edən suda ani bir elektrik sahəsinin meydana gəlməsinə səbəb olar. Suyun içindəki canlıların yaydığı elektrikle, daşlar arasındakı elektriki bir-birindən seçir və ətraflarındakı elektrik sahələrinin cəmindən bir görünüş əldə edirlər. Elektrik cərəyanlarına qarşı həssas olan köpək balıqları: Suyun içində elektriki hiss edə bilən və bu hissə görə hərəkət edə bilən canlılardan biri köpək balıqlarıdır. Köpək balıqları, bu əhəmiyyətli üstünlükləri

üstün texnologiyanın qaynağını təsadüfi təsirlərlə izah etməyə çalışmaq, həm elmi baxımdan, həm də ağıl və məntiq baxımından fəvqəladə dərəcədə məntiqsizdir. Darvin, saxta təkamül mexanizmi olaraq irəli sürdüüyü təbii seleksiyanı gözələdiyi nəticəni izah edərkən, bir səfərinə Amazonda yaşayan bəzi balıqların, qorunmaq üçün necə elektrik istehsal etdiyi məsələsinə belə toxunmuşdur: Bir çox balıq şok təsiri meydana gətirə bilməyəcək qədər zəif elektrik istehsal edir. Başlanğıcda bu zəif elektrik istehsalı, palçıqlı su hövzələrində bir növ radar kimi gediləcək yolu müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilir. Böyük bir ehtimalla bəzi balıqlar bu elektrik istehsalını təkmilləşdirərək qorunmaq üçün istifadə etməyə başlamışdır və təbii seleksiya elektrik istehsalının gücləndirilməsinə xidmət edir. Darvinin təxəyyül məhsulu olan bu iddiasının baş vermiş olması, əlbəttə ki, qeyri-mümkündür. Bir balığın əvvəlcə təsadüfən əmələ gəlməsi, bu balığın daha sonra yolunu tapmaq üçün radar kimi istifadə edəcəyi elektrik istehsalına qərar verməsi, həmçinin bədəninəki bu elektriki özünə zərər verməyəcək zəiflikdə olaraq öz-özünə tənzimləməsi ehtimal belə olunmur. Məsələn, Cənubi Afrika ilan balıqlarının boşalda bildikləri 800 voltluq elektrik, bir atı öldürməyə kifayət edir. Amma, özlərinə heç bir zərər vermir. Necə ki, darvinistlərin izahatlarında bu həqiqətlər təhrif olunur və canlıların öz-özlərinə bir ehtiyac təsbit edib, bu istiqamətdə bədənlərində dəyişiklik apardıqlarından bəhs edilir, məhz bu da böyük bir yalandır. Minlərlə hüceyrə necə olur ki, eyni anda elektrik boşalda bilir? Elektrikli balıqlar, fərdi olaraq çox az miqdarda gərginlik istehsal edən hüceyrələrin birləşməsiylə 500-900 volta qədər çatan elektrik əldə edib, bundan düşmənlərinə qarşı istifadə edirlər. Ancaq bu hüceyrələr, yalnız eyni anda elektrik boşaldıqları təqdirdə, balıq üçün faydalı bir silah meydana gətirlər. Əgər elektrik hüceyrələrinin hər biri müxtəlif vaxtlarda elektrik boşaltsa, bu sistemin heç bir mənası olmayacaq. Balıq üçün bir qorunma vəzifəsi yerinə yetirməyəcək. Bəs bu sistem necə olur ki, qüsursuz necə işləyir? Elektrik istehsal edən orqanların çoxu olduqca uzundur. Buna görə də onurğa iliyindəki hərəkət əmri çatdıran neyronlarla elektrik orqanı hüceyrələri arasındakı məsafə dəyişkəndir. Uzun və ya qısa ola bilər. Lakin, bu məsafə elektrik boşaldılmasının eyni vaxtda olması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Buna səbəb sinir xəbərdarlıqları müəyyən bir sürətdə-saniyədə 10 ilə 40 metr-sürətlə göndərilir və onurğa iliyindəki mühərrik neyronların hamısı eyni anda sinir xəbərdarlığı göndərsələr belə, bəhsi keçən məsafədən ötrü bu xəbərdarlıqlar elektrik hüceyrələrinə eyni anda çatmayacaqdır. Burada gözlənilən vəziyyət daha uzaqda olanların, daha yaxında olanlarla müqayisədə gec fəaliyyətə keçmələridir.. Elektrik orqanındakı on minlərlə hüceyrənin "elektriki boşalt" əmrini eyni anda alması mümkün olar. Balığın isə, bədəninə baş verən bu fəvqəladə vəziyyətdən xəbəri belə yoxdur. Bioloji Batareyalarla Yaşayan Torpedo Balıqları Torpedinidae ailəsindən olan torpedo balıqları, istehsal etdikləri elektrikdən qorunmaq və qidalanmaq üçün istifadə edirlər. Adları "iflic olan" mənasını verən latınca "torpere" sözündən gəlir və bu sözlə güclü elektrik cərəyanının, özünə toxunan canlılar üzərindəki təsiri nəzərdə tutulur. Torpedo balıqları yastı bədənlərini məharətlə kamuflayaraq, dəniz yatağının üzərində pusquda dururlar. Dayaz sularda üstlərinə səhvən basan bir adam, acılı-ağrılı bir elektrik şoku yaya bilər. Bu balıqların çox hərəkət etmələrinə ehtiyac yoxdur. Çünki, sahib olduqları elektrik, qida əldə etmələri üçün özlərinə kifayətdir. Torpedo balığı boşaldığı elektrikle ovunu iflic etdikdən sonra, bədəninə hərəkət etdirərək suyun içərisində bir dalğa əmələ gətirir. Meydana gətirdiyi bu dalğa, iflic etdiyi qidasını ağzının içinə daşıyır. Elektrikin istehsal olunduğu yer Torpedo balıqlarında, batareya kimi funksiya yerinə yetirən elektrik plitələri mövcuddur. Bunlar, balığın bədəni boyunca ardıcıl olaraq bir-birlərinə bağlanmışlar. Bərabərzamanlı hərəkətə keçən hüceyrələr, lazım olduğu vaxtda olduqca yüksək elektrik gərginliyi əmələ gətirirlər. Torpedo balıqlarının gövdəsində 2 böyük elektrik orqanı vardır. Bu orqanlar böyrək formasında olub, "elektrik plitələr" adı verilən yastılaşmış, altıbucaqlı prizmaya bənzər sütunvari strukturlardan meydana gəlir. Elektrik şoku gücünə təsir edən bu elektrik plitələrinin sayı, hər sütunda 500-1000 arasında olur və pətək gözlərindəki kimi bir-birlərinə bağlıdır. Torpedo balıqlarının elektrik orqanlarındakı plitələr, batareyalardakı iş rejiminə malikdir. Bir-birlərinə yapışıq disk formasındakı bu kiçik sütunlar, sinir sisteminin təsiriylə aşağı səthlərində müsbət, yuxarı səthlərində mənfə elektriklə yüklənirlər. Beyinə sinirlərlə bağlı olan bu canlı və miniatür batareyalar, bir təhdid vaxtında beyindən gələn əmrlərlə elektrik boşaltmaqla, düşməni iflic edirlər. Torpedo balıqlarının istehsal etdiyi 220 voltluq elektrik cərəyanı, iki elektrikli qızdırıcının suya eyni anda düşməsi nəticəsində bir canlının spazma keçməsinə bənzər bir vəziyyətdir. Əgər torpedo suda isə, bir elektrik dövrəsi meydana gəlməsi üçün iki ucundan təmas edilməsinə ehtiyac yoxdur. Torpedoya təmas etmək belə insanı sarsıdıb müvəqqəti olaraq şikəst qalmasına səbəb ola bilər. Bu cür elektrik şokları bir dalğıcı bayılda biləcəyi üçün, olduqca təhlükəlidir. Bütün bu məlumatlar, elektrikli balıqların fəvqəladə dərəcədə mürəkkəb bədən sistemlərinə sahib olduqlarını göstərir. Torpedo balıqlarına toxunduqda bu balıqlar elektrik batareyalarını dərhal boşaldar və toxunan adamı vururlar. Bəzi növləri arxadan yuxarıya doğru elektrik şoku göndərmək üçün naqilə bənzər elektrik orqanlarına malikdir. Bəziləri isə qarınlarının altından birbaşa şok vermək üçün təchiz edilmişlər.

CHEMISTRY AND BIOLOGICAL SCIENCE / KİMYA VƏ BİOLOJİ ELMLƏR

SYNTHESIS, SPECTROSCOPIC PROPERTIES and HIRSHFELD SURFACE ANALYSIS of *N,N'*- DIETHYLNICOTINAMIDE COMPLEX of Ni(II) *p*-DIMETHYLAMINOBENZOATE

Özgür AYBİRDİ

PhD

Orcid id: 0000-0002-7074-9688

Füreyə Elif ÖZTÜRKKAN

PhD

Orcid id: 0000-0001-6376-4161

Mustafa SERTÇELİK

PhD, Associate Professor

Orcid id: 0000-0001-7919-7907

Hacali NECEFOĞLU

Prof. Dr.

Kafkas University, Turkey

alinecef@hotmail.com

Orcid id: 0000-0003-2901-3748

Abstract: In this study, *N,N'*-diethylnicotinamide complex of Ni(II) *p*-dimethylaminobenzoate have been synthesized. The structure of the synthesized complex have been determined using FT-IR, UV-Vis spectroscopy, elemental analysis and thermal analysis methods. Intermolecular interactions of the complex have been investigated by Hirshfeld surface analysis. D_{norm} maps, shape index, curvedness maps on the Hirshfeld surfaces of the complexes were determined and two-dimensional fingerprint graphs were drawn to determine the intermolecular interaction percentages. According to the Hirshfeld surface analysis it was determined that the most important interactions in structure of the complexes are H...H, H...O/O...H and H...C/C...H.

Key words: Nickel, *p*-dimethylaminobenzoate, *N,N'*-diethylnicotinamide, Hirshfeld surface analysis.

Ni(II) *p*-DİMETİLAMİNOBENZOATIN *N,N'*-DİETİLNİKOTİNAMİD KOMPLEKSİNİN SENTEZİ, SPEKTROSKOPİK ÖZELLİKLERİ ve HIRSHFELD YÜZEY ANALİZİ

Özgür AYBİRDİ

Dr.

Füreyə Elif ÖZTÜRKKAN

Dr. Öğr. Üyesi

Mustafa SERTÇELİK

Doç. Dr.

Hacali NECEFOĞLU

Prof. Dr.

Kafkas University, Turkey

Özet: Bu çalışmada, Ni(II) *p*-dimetilaminobenzoatın *N,N'*-dietilnikotinamid kompleksi sentezlenmiştir. Sentezlenen kompleksin yapısı FT-IR spektroskopisi, UV-Vis spektrofotometresi, elemental

analiz yöntemleri kullanılarak aydınlatılmış ve kompleksin termal davranışları TGA/DTA yöntemi ile incelenmiştir. Kompleksin yapısındaki moleküller arası etkileşimler Hirshfeld yüzey analizi ile incelenmiştir. Kompleksin Hirshfeld yüzeyindeki d_{norm} haritası, şekil indeksi, kavislilik haritası belirlenmiş ve moleküller arası etkileşim yüzdelere belirlenmek için iki boyutlu parmak izi grafikleri çizilmiştir. Elde edilen Hirshfeld yüzey analizi sonuçlarına göre, komplekslerin kristal kafesine en fazla katkı yapan etkileşimlerin $H\cdots H$, $H\cdots O/O\cdots H$ ve $H\cdots C/C\cdots H$ olduğu belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Nikel, *p*-dimetilaminobenzoat, *N,N'*-dietilnikotinamid, Hirshfeld yüzey analizi

Giriş

Aromatik karboksilik asitlerin metal kompleksleri ziraat, biyoloji ve tıp gibi alanlarda geniş kullanım alanlarına sahiptir. Moleküler geometrisiyle merak uyandıran bu metal-organik yapıların aynı zamanda antimikrobiyal, anti-tümör, anti-viral, antiinflamatuar anti-hiperlipidemik, anti-diyabetik, diüretik ve antikoagulan, gibi biyolojik ve manyetik, optik, iyon değişimi ve kataliz gibi fiziksel birçok çalışma alanlarındaki uygulamalarıyla da dikkat çekmektedir [1-6].

Bu çalışmada Ni(II) *p*-dimetilaminobenzoatın *N,N'*-dietilnikotinamid kompleksi sentezlenmiş ve yapısı karakterize edilmiştir. Sentezlenen kompleksin termal davranışları incelenmiştir Ayrıca CrystalExplorer 17.5 programı yardımı ile kompleksin moleküller arası etkileşimleri belirlenmiştir.

Materyal ve Metot

Kompleksin sentezinde kullanılan tüm kimyasallar ticari olarak satın alınmış ve herhangi bir ön saflaştırma yapılmadan kullanılmıştır.

Kompleksin Sentezi

Kompleksin eldesi için ilk olarak sodyum *p*-dimetilaminobenzoat (1,88 g, 10 mmol) sentezlendi. Hazırlanan 50 mL $NiSO_4 \cdot 6H_2O$ (1,31 g, 5 mmol) çözeltisi üzerine 50 mL sudaki DENA (1,78 g, 10 mmol) çözeltisi ve daha sonra sodyum *p*-dimetilaminobenzoat ilave edildi. Oluşan çözelti süzülür ve kristallenmeye bırakıldı. Bir hafta sonunda oluşan mavi kristaller süzülerek saf su ile yıkandı. Kristaller oda sıcaklığında kurutuldu.

Sentezlenen kompleksin FT-IR spektroskopisi, Elementel Analiz ve Termik analiz yöntemleri kullanılarak yapısı aydınlatıldı. CrystalExplorer 17.5 programı [7] kullanılarak Hirshfeld yüzeyi analizi [8-9] yapıldı ve kompleksin moleküller arası etkileşimleri tespit edildi. Kompleksin kristalografik bilgi dosyası (.cif) [10] kullanılarak Hirshfeld yüzeyi, d_{norm} ve kavislilik haritaları ve şekil indeksi [7,11] ve 2D parmak izi grafikleri [9] elde edilmiştir.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Elementel Analiz

Elementel analiz sonuçları deneysel ve teorik verilerin uyumlu olduğunu göstermektedir. $[Ni(C_9H_{10}NO_2)_2(C_{10}H_{14}N_2O)(H_2O)_2]$ için teorik: % C: 58,55; H: 6,72; N: 10,78; deneysel: % C: 57,94; H: 6,07; N: 10,76;

FT-IR Spektroskopisi

FT-IR spektrum değerleri incelendiğinde; $[Ni(C_9H_{10}NO_2)_2(C_{10}H_{14}N_2O)(H_2O)_2]$ kompleksinde karboksil grubu için asimetric ve simetric COO⁻ titreşimleri sırasıyla 1518 ve 1389 cm^{-1} 'de görülmektedir. Bu iki titreşim frekans arasındaki farkın $\Delta\nu=173\text{ cm}^{-1}$ olması karboksilat ligandının monodendat olarak bağlandığını göstermektedir [12]. *N,N'*-dietilnikotinamid molekülünün karbonil grubu 1640 cm^{-1} 'de görülmekte iken kompleksde; 1670 cm^{-1} alanlarında kuvvetli valans titreşimlere denk geldiği görülmektedir [12]. Piridin halkasının C-N grubunun absorpsiyon bandı 1027 cm^{-1} 'de görülürken, komplekste 945 cm^{-1} alanında deformasyon pikleri verdiği saptanmıştır. Bu sonuç koordinasyona piridin halkasındaki azot atomunun katıldığını göstermektedir. Komplekste halka C-H titreşim frekansları 1472 cm^{-1} bölgesinde çıkmaktadır. Koordinasyonun temelini oluşturan M-O bağına uygun gelen absorpsiyon bandı 606 cm^{-1} ve M-N bağı da 475 cm^{-1} 'de valans titreşimi vermektedir [12]. Kompleksin yapısındaki suyun O-H bağından dolayı oluşan soğurma pikleri 3400-2800 cm^{-1} aralığında kuvvetli ve geniş bir bant şeklinde gözlenmiştir. Bu bölgedeki bant genişlemesi O-H ve N-H gruplarının hidrojen bağı etkileşimlerini göstermektedir.

Kompleksin UV spektrumları incelendiğinde, kompleksin yapısındaki fonksiyonel gruplarına bağlı olarak 406 nm'de $n-\pi^*$ ve $\pi-\pi^*$ geçişlerine ait tek bant ve 731 ve 900 nm'de d-d geçişlerine ait nikel atomunun karakteristik bantları görülmektedir [13].

Termik Analiz

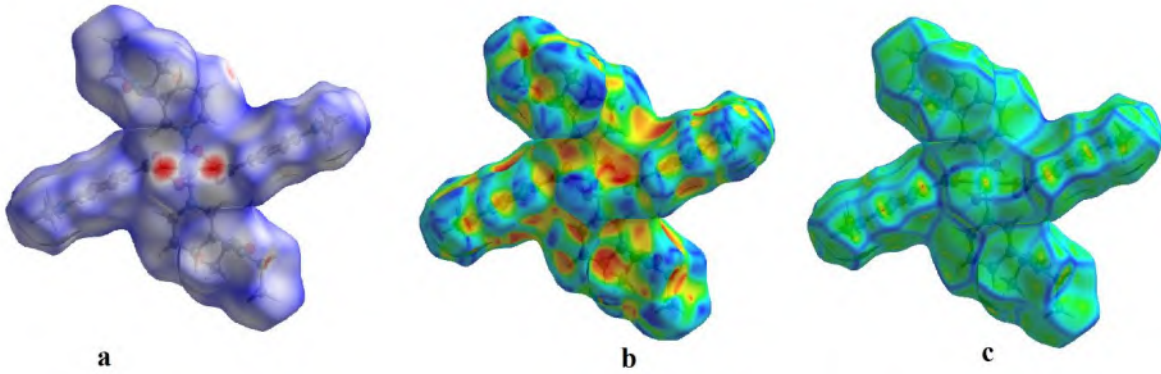
Kompleksin DTA eğrisinde 127, 197, 285, 363°C (endotermik) maksimum sıcaklığa karşılık gelen dört bozunma basamağı görülmektedir. İlk basamakta 90-175°C sıcaklık aralığında iki mol koordinasyon

suyunu kaybeden (teorik %4,62 – deneysel %5,51) kompleksten ikinci basamakta 175-280°C sıcaklık aralığında bir mol *N,N'*-dietilnikotinamid ligandı ayrılmaktadır (teorik %22,83 – deneysel %19,87). Üçüncü ve dördüncü basamaklar arasında fazla bir sıcaklık farkı olmadığından *N,N'*-dietilnikotinamid ve dimetilaminobenzoat ligandlarının birlikte bozduğu düşünülmektedir. Final ürününün nikel olduğu hesaplanmıştır (teorik %8,24 – deneysel %10,80).

Hirshfeld Yüzey Analizi

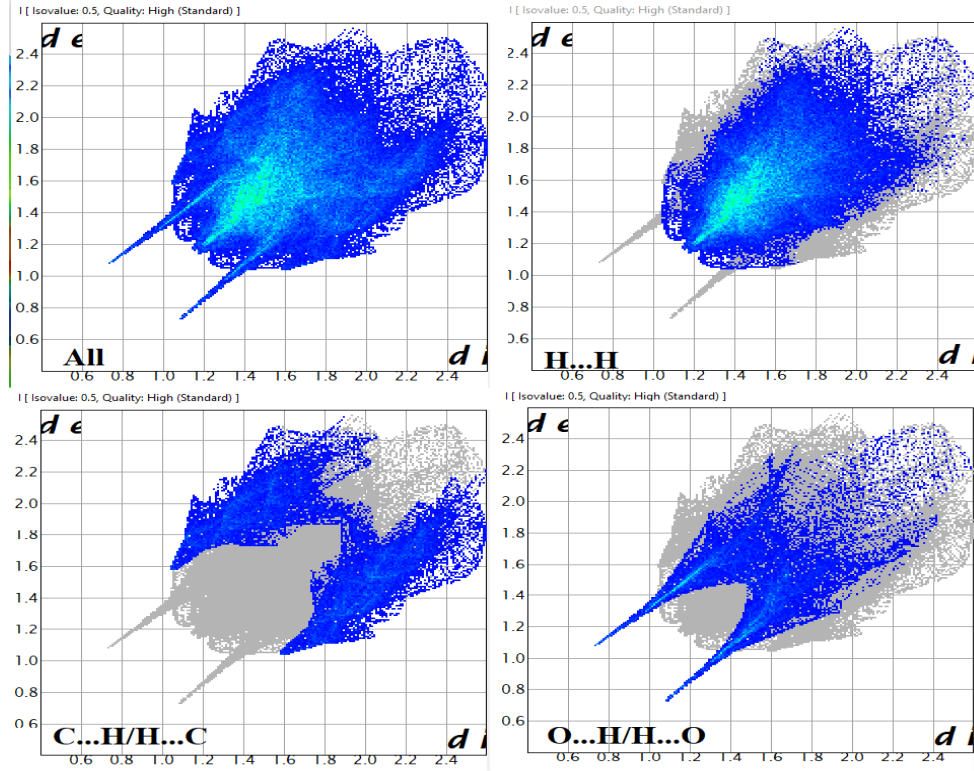
Kompleksin d_{norm} haritasında Van der Waals yarıçapından daha kısa mesafeler kırmızı, daha uzun mesafeler mavi ve Van der Waals yarıçaplarının toplamına eşit olan mesafeler beyaz ile gösterilmektedir (Şekil 1a).

Üç boyutlu Hirshfeld yüzeyi, kompleksin d_{norm} haritasında, -0,5985-1,3059 a.u aralığında belirlenmiştir [8]. Şekil indeks haritasında görünen bitişik kırmızı ve mavi üçgenler ise komplekslerin yapısındaki benzen ve piridin halkalarının varlığından kaynaklanan C-H... π etkileşimleri ve π - π istiflemelerini göstermektedir (Şekil 1b) [8]. Şekil 1c'de kavislilik haritasında büyük yeşil bölgelerin kısmi düz şekli π - π istifleme etkileşimlerini doğrulamaktadır.

Şekil 1. Kompleksin d_{norm} haritası (a), şekil indeksi (b) ve kavislilik haritası (c).

Kompleksin tüm moleküllerarası etkileşimlerinin iki boyutlu parmak izi grafikleri Şekil 2'de verilmiştir. Komplekslerin 2B parmak izi grafiklerinde en baskın etkileşimler sırasıyla H...H, H...C/C...H ve H...O/O...H şeklindedir. Moleküler yüzeydeki hidrojen bolluğu H...H etkileşimlerinin baskın olmasının nedenidir. H...C/C...H etkileşimleri en önemli ikinci etkileşimlerdir ve C-H... π etkileşimleri ve π - π istiflemelerinden kaynaklanmaktadır. H...O/O...H ise en önemli üçüncü etkileşimdir ki, bu, kompleksin yapısındaki O—H...O hidrojen bağlarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca yapıda C...O/O...C, C...N/N...C, C...C, H...N/N...H, ve O...O gibi katkıları düşük düzeyde kalan ihmal edilebilir etkileşimler yer almaktadır. Metal atomu ile diğer atomlar arasında herhangi bir etkileşim görülmemiştir. Kompleks için moleküller arası etkileşim yüzdelerinin tamamı Tablo 1'de verilmiştir.

Şekil 2. Kompleksin iki boyutlu parmak izi grafikleri

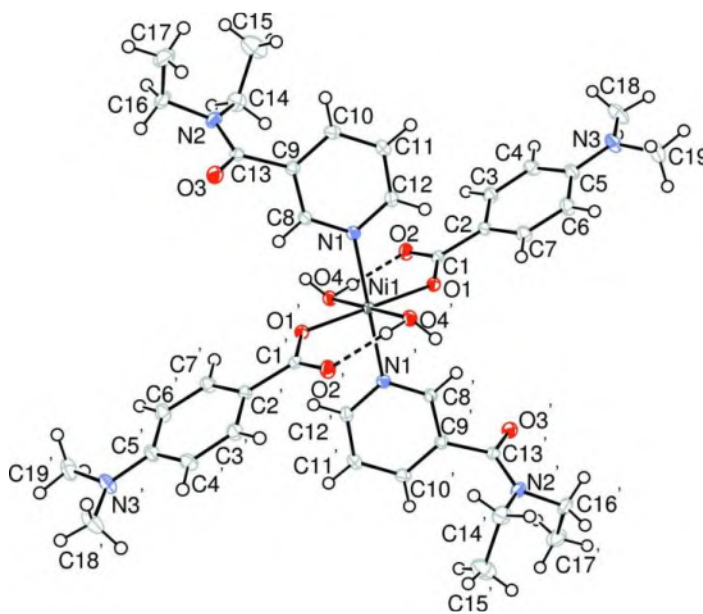
Tablo 1. Moleküller Arası Etkileşim Yüzdeleri

Etkileşim	Yüzde
H...H	62,4
H...C/C...H	19,5
H...O/O...H	15,7
H...N/N...H	2,1
C...O/O...C	0,2
C...C	0,1
C...N/N...C	0,0

SONUÇ

Bu çalışmada sentezlenen simetri merkezli kompleks Ni^{2+} iyonu, iki *p*-dimetilaminobenzoat anyonu, iki dietilnikotinamid ligandı ve iki su molekülünden oluşmaktadır. Ni(II) atomu çevresinde ikisi karboksil gruplarına, ikisi ise su moleküllerine ait dört oksijen atomu ekvatorial pozisyonda bulunmaktadır. Merkez atomun koordinasyon geometrisi iki dietilnikotinamid ligandının iki piridin azot atomu ile bozulmuş oktahedrona tamamlanmaktadır (Şekil 3).

Kompleksinin Hirshfeld yüzeyleri belirlenmiş ve moleküllerarası etkileşimleri incelenmiştir. Kompleksin Hirshfeld yüzeyinde iki boyutlu parmak izi grafik sonuçlarına göre en önemli etkileşim yüzdesine sahip moleküller sırasıyla H...H, H...C/C...H ve H...O/O...H şeklindedir. H...H etkileşimleri, kompleksin kristal yapısına önemli bir katkı sağlamaktadır. Kompleksin şekil indeksinde, kristal yapılarıdaki benzen ve piridin halkaları arasındaki zayıf C-H... π ve π - π istifleme etkileşimleri, bitişik kırmızı ve mavi üçgenlerin varlığı desteklenmektedir.

Şekil 3. Kompleksin Yapısı [10].

Literatür

1. Khalaf-Alla P A Antioxidant, Antimicrobial and Antitumor Studies of Transition Metal Complexes Derived from N-(2-Aminoethyl)-1,3-Propanediamine with DFT Calculations and Molecular Docking Investigation *Appl. Organomet. Chem.* e5628
2. Mohamad A D M, Abualreish M J A and Abu-Dief A M 2019 Antimicrobial and anticancer activities of cobalt (III)-hydrazone complexes: Solubilities and chemical potentials of transfer in different organic co-solvent-water mixtures *J. Mol. Liq.* 290 UNSP 111162
3. Sertcelik M and Durman M 2020 Synthesis, Characterization, and Antibacterial Activity of Cd(II) Complexes with 3-/4-Fluorobenzoates and 3-Hydroxypyridine as Co-Ligands *Russ. J. Inorg. Chem.* 65 1351–9
4. Yuksek M, Ozturkkan Ozbek F E, Sertcelik M, Karatay A, Necefoglu H and Hokelek T 2020 Linear Optical Absorption, Emission Properties and Ultrafast Carrier Dynamics of Aqua-chloro-bis(1,10-phenanthroline)manganese(II) 4-formylbenzoate Trihydrate *ChemistrySelect* 5 12721–6
5. Muhammad K, Nazir S, Hameed S and Bechtold I H 2016 Mesomorphic and fluorescence properties of methyl 4-(4-alkoxystyryl) benzoates *Liq. Cryst.* 43 863–73
6. Li Y, Li G-Q, Zheng F-K, Zou J-P, Zou W-Q, Guo G-C, Lu C-Z and Huang J-S 2007 Synthesis, crystal structures and magnetic properties of three new 4-cyanobenzoate complexes *J. Mol. Struct.* 842 38–45
7. Turner M. J., McKinnon J. J., Wolff S. K., Grimwood D. J., Spackman P. R., Jayatilaka D., Spackman M. A. *CrystalExplorer17* (2017). University of Western Australia.
8. Hirshfeld F.L. Bonded-atom fragments for describing molecular charge densities. *Theoret Chim Acta.* 1977;44(2):129-38.
9. Spackman M.A., Jayatilaka D. Hirshfeld surface analysis. *CrystEngComm.* 2009;11(1):19-32.
10. Hökelek T., Süzen Y., Tercan B., Aybirdi Ö., Necefoglu H. Diaquabis(N,N-diethylnicotinamide-κN¹)bis[4-(dimethylamino)benzoato-κO]nickel(II). *Acta Cryst.* 2009; E65: m1015-m1016.
11. McKinnon J.J., Jayatilaka D., Spackman M.A. Towards quantitative analysis of intermolecular interactions with Hirshfeld surfaces. *Chem Commun.* 2007;(37):3814.
12. Nakamoto K 2006 Infrared and Raman Spectra of Inorganic and Coordination Compounds *Handbook of Vibrational Spectroscopy* (American Cancer Society)
13. Tanabe Y and Sugano S 1954 On the Absorption Spectra of Complex Ions. *I J. Phys. Soc. Jpn.* 9 753–66

BIO-ECOLOGIST PRODUCTION FEATURES OF TETRANICHITE FICKS LERIKSKY DISTRICT

Elmira Muradova

PhD, Associate Professor

Orcid id: [0000-0002-2632-9280](https://orcid.org/0000-0002-2632-9280)

Mahluqa Aliyeva

PhD

Orcid id: [0000-0002-2644-8060](https://orcid.org/0000-0002-2644-8060)

Irada Suleymanova

PhD, Associate Professor

Baku State University, Azerbaijan

Orcid id: [0000-0002-8125-1498](https://orcid.org/0000-0002-8125-1498)

Abstract. It was established that in the Lerik district dwells and harms 12 species of tetranychid ticks, which relate to three families. 309 trees and shrubs were investigated. The inspection covered fruit gardens, household plots, parks and forest areas. The environmental characteristic of the types of tetranychid mites, which are part of each of these families, and also include materials on the number and occurrence of these species from different types of trees. The largest species diversity of the ticks is marked on an apple tree, where 5 types of Tetranychus live. The number of tetranychid ticks begins to increase from April and reaches a maximal number in June-July months.

Thus it was established that in the Lerik district serious pests of fruit crops are the brown fruit tick, hawthorn tick, an ordinary web tick, a red fruit tick.

Key words: mite, view, pest, research, factor, collection

БИО-ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕТРАНИХОВЫХ КЛЕЩЕЙ ЛЕРИКСКОГО РАЙОНА

Мурадова Эльмира Аждар кызы

кандидат биологических наук, доцент

Алиева Махлуга Гахад кызы

кандидат биологических наук

Сулейманова Ирада Али кызы

кандидат биологических наук, доцент

Бакинский Государственный Университет, Азербайджан

Аннотация. Установлено, что в Лерикском районе обитает и вредит растениям 12 видов тетраниховых клещей, которые относятся к трём семействам. Было исследовано 309 деревьев и кустарников. Осмотром были охвачены плодовые сады, приусадебные участки, парки и лесные участки. Дана экологическая характеристика видов тетраниховых клещей, входящих в состав каждого из этих семейств, а также приводятся материалы по численности и встречаемости этих видов из разных пород деревьев. Наибольшее видовое разнообразие клещей отмечено на яблоне, где обитает 5 видов тетранихид. Численность тетраниховых клещей начинает возрастать с апреля и достигает максимальной численности в июне-июле месяцах.

Таким образом установлено, что в Лерикском районе серьёзными вредителями плодовых культур являются бурый плодовый клещ, боярышниковый клещ, обыкновенный паутинный клещ, красный плодовый клещ.

Ключевые слова: клещ, вид, вредитель, исследование, фактор, сбор

Введение. Лерикский район расположен недалеко от иранской границы на юге Азербайджана, между высокими горами Талышских гор и сельскохозяйственной равниной Ленкоранской низменности.

В хозяйственном плане весь профиль сельскохозяйственного производства подчинен развитию плодоводства и овощеводства. Лерикский район является одной из основных баз по возделыванию плодовых и овощных культур для нужд всей республики.

Для обеспечения высоких урожаев плодовых овощных культур необходимы обстоятельные знания биоэкологии основных вредителей этих культур. Среди вредителей указанных культур важное место занимают и тетраниховые клещи, среди которых есть виды, оказывающие серьезное влияние на урожайность сельскохозяйственных культур. Для овощеводства – это обыкновенный паутинный клещ, для плодоводства – красный плодовый, боярышниковые клещи и другие. Конкретные данные о видовом составе клещей- вредителей тех или других районов отсутствуют. Необходимо определить воздействие антропогенного фактора на численность и вредоносную деятельность тетраниховых клещей.

Результаты исследований дают возможность подготовить практические рекомендации по защите плодовых насаждений от этих вредителей.

Материал и методика

Материалом для данной работы послужили сборы тетраниховых клещей в Лерикском районе. Осмотром были охвачены плодовые сады, приусадебные участки, парки и лесные участки. Видовой состав исследованных деревьев и кустарников и их зараженность тетраниховыми клещами приведены в таблице № 1.

Всего было исследовано 309 деревьев и кустарников. Работа проводилась по общепринятой методике. С каждого исследованного дерева снимались по 30 листьев. Собранные листья помещались в полиэтиленовые мешочки, которые снабжались этикеткой. На этикетке записывались все данные о сборе. Собранные клещи фиксировались в 70%-ном спирту. Из собранных клещей в условиях лаборатории приготавливались постоянные препараты. При определении вида клещей использовались определительные таблицы Рекка, Вайнштейна и других специалистов.

Таблица №1

Видовой состав исследованных культур, встречаемость и численность
 на них тетраниховых клещей в Лерикском районе

№	Виды исследованных деревьев	Количество исследованных деревьев	Заражено клещами	Количество найденных видов
1	2	3	4	5
1.	Яблоня	45	34	5
2.	Груша	25	12	2
3.	Айва	30	12	3
4.	Черешня	30	11	2
5.	Вишня	30	10	2
6.	Абрикос	25	8	2
7.	Слива	40	38	4
8.	Виноградная лоза	25	12	2
9.	Смородина	3	2	1
10.	Акация	15	3	1
11.	Кизил	16	2	1
12.	Мушмула	15	12	3
13.	Ежевика	10	5	1
	ВСЕГО:	309	171	29

Эколого- фаунистический обзор тетранихид древесно-кустарниковой растительности Лерикского района.

За 2021 год в Лерикском районе на плодовых, декоративных, лесных деревьях и кустарниках выявлено 12 видов тетраниховых клещей, относящихся к трем семействам.

Ниже приводится экологическая характеристика видов тетраниховых клещей, входящих в состав каждого из этих семейств, приводятся материалы по численности и встречаемости этих видов из разных пород деревьев.

Семейство Bryobiidae

Pod Bryobia

B. redikorzevi характерный вредитель плодовых из семейства розанных.

Распространение: космополит. Наибольший вред причиняет яблоне, груше, сливе, алыче, черешне, персику, вишне, виноградной лозе. В Крыму, Грузии опасный вредитель плодовых (Вайнштейн, 1956; Рекк, 1959; Лившиц, Митрофанов, 1971). В условиях Лерикского района найден на яблоне, алыче, сливе, черешне, вишне. Численность клещей достигает до 20 экз. на 1 лист. Появление клещей на плодовых отмечено в первой декаде мая. Пик численности достигает в первой декаде июня, затем происходит спад. Вторая вспышка численности происходит в конце августа и первой половине сентября. В Азербайджане является одним из многочисленных видов. (Халилова 1964; Заплетина, 1976)

Семейство Tetranychidae

Pod Tetranychus

T. urticae – характерный вредитель многих плодовых, технических и овощных культур.

Распространение: космополит.

Встречается на многих однолетних и многолетних травянистых растениях (Лившиц, 1964; Рагимов, 1960; Рекк, 1964). В Азербайджане самый массовый вид среди тетраниховых клещей (Курбанов, 1959; Халилова, 1961; Заплетина, 1972; Мурадова, 1998). В условиях Лерикского района – массовый вредитель яблони, сливы, черешни, алычи, вишни. Численность клещей достигает до 15 экземпляров на 1 лист.

T. Viennensis – характерный вредитель плодовых культур. Распространение: Западная Европа; Япония; Молдавия; Украина; Северный Кавказ; Грузия. В Грузии, Украине, Молдавии и Северном Кавказе считается одним из серьезных вредителей плодовых (Рекк 1959; Вайнштейн, 1960). В Лерикском районе отмечен на яблони, черешни, вишни, сливы. Среднее количество клещей на лист достигает 10-12 экземпляров. В Азербайджане – массовый вредитель плодовых культур на Малом Кавказе Куба-Хачмасской зоне (Алиев А., 1964; Заплетина, 1972).

T. turcestani – характерный вредитель плодовых культур (Вайнштейн, 1960; Рекк, 1967; Лившиц, 1964), Распространение : США, Турция, Япония, Прибалтика, Подмосковье, Украина, Казахстан. Встречается на многих однолетних и многолетних травянистых культурах. В Азербайджане отмечен на терне, сливе, астрагале, выюнке, щавеле, колокольчике (Заплетина, 1972). В Лерикском районе отмечен на терне, айве, где имеет среднюю численность до 10 клещей на лист.

Pod. Pananychus.

P. ulmi – характерный вредитель косточковых и семечковых культур из семейства розанных, как яблоня, груша, слива, миндаль. Нередко встречается на карагаче, лещине, ольхе, виноградной лозе, редко на инжире и цитрусовых (Рекк, 1959; Лившиц, 1967). Распространение: Северная Америка, Западная Европа до Швеции и Финляндии, Япония, Тасмания, Новая Зеландия; Молдавия, Украина. В Азербайджане известен как вредитель плодовых и овощных культур (Халилова, 1962, 1964; Заплетина, 1972; Мурадова, Гаджиев, 1985;). Вид влаголюбив, чем и объясняется его нахождение в плодовых садах Лерикского района. Клещи обнаружены на яблоне, сливе и многих других, где численность на лист достигает 15 экземпляров.

Pod. Schisotetranychus

Sch. pruni – характерный вредитель косточковых культур из семейства розанных, нередко встречается на сливе, алыче, вишне. Кроме того, нередко на шиповнике, клене, лещине, конском каштане (Рекк, 1959; Вайнштейн, 1960; Лившиц, 1970). Распространение: США, Западная Европа, Молдавия, Украина, Средняя Азия, Казахстан, Грузия. В Азербайджане вид является характерным вредителем косточковых и виноградной лозы (Халилова 1964; Заплетина 1972).

Анализ встречаемости и численности и распространения этого вида в Лерикском районе показывает, что данный вид здесь имеет повсеместное распространение, встречается на многих плодовых и ягодных культурах. Численность клещей на один исследованный лист сливы, терна достигает 15-20 экземпляров.

Sch. carpini – характерный вредитель граба, грабника, лапины. Распространение: Западная Европа, США, Восточное Закавказье. Вредит липе и клену (Рекк 1952; Вайнштейн 1960). В Азербайджане отмечен как вредитель липы (Халилова 1958). В Лерикском районе отмечен на древесном-кустарниковой растительности, где средняя численность достигает до 2,5 особей на лист.

Sch.rubiphulus – характерный вредитель кустарников. Распространение: Грузия, Азербайджан. В Азербайджане впервые отмечен на ежевике в Гяндже (Заплетина 1972). В Грузии вредит кустарникам, в особенности ежевике (Рекк 1959, Вайнштейн 1960).

В Лерикском районе отмечен как один из массовых видов ежевики, средняя численность достигает 20 экземпляров на один лист.

Семейство Tenuipalpidae

род. Brevipalpus

V.mespili – характерный вредитель многих плодовых культур: яблони, черешни, сливы, абрикоса, кизила, мушмулы, шиповника, граната, граба, виноградной лозы (Лившиц, Митрофанов 1967). Распространение: Украина, Крым, Грузия, Азербайджан.

В Азербайджане является серьезным вредителем косточковых и семечковых растений (Заплетина 1972).

В Лерикском районе численность клеща в среднем невысокая и достигает 1-2 экземпляров на лист, а в предгорном поясе этой зоны достигает до 10 особей на лист. Сильно поражена яблоня, слива, алча, мушмула.

V.ruber – вредитель плодовых культур. Распространение: Узбекистан, Южно-Казахстанская область.

В Азербайджане отмечен как вредитель груши (Халилова 1964). В Лерикском районе выявлен на груше, вишне. Отмечен единично.

V.pulche – вредитель плодовых культур из семейства розанных, яблони восточной, груши, терня, мушмулы (Вайнштейн 1960). Распространение: Западная Европа, Турция, Афганистан, Северная Африка Грузия, Азербайджан. В Азербайджане встречается на черешне, кизиле (Халилова 1962; Заплетина 1972).

В Лерикском районе найден на черешне, груше, терне, где имеет среднюю численность 6-8 клещей на лист.

V.lewisi – характерный вредитель виноградной лозы, найден также на мушмуле, айве, эвкалипте (Рекк 1959; Вайнштейн 1960; Лившиц, Митрофанов 1967). Распространение: США, Франция, Болгария, Югославия, Япония, Австралия, Молдавия, Грузия, Азербайджан. В Азербайджане найден на кизиле, мушмуле, виноградной лозе, вьюнке (Заплетина 1972). В Лерикском районе имеет значительную численность; достигает 15-17 клещей на лист.

Заключение.

Анализ проведенных исследований в агроценозах Лерикского района по изучению тетраниковых клещей плодовых, декоративных и лесных древесно-кустарниковых культур показало, что на этих растениях обитает 12 видов тетраниковых клещей, относящийся к трём семействам: семейству *Bryoeiidae* – 1 вид; семейству *Tetranychidae* – 7 видов, семейству *Tenuipalpidae* – 4 видов.

Установлено, что встречаемость и видовое разнообразие тетраниковых клещей на отдельных видах деревьев и кустарников неодинаково.

Наибольшее видовое разнообразие этих клещей отмечено на яблоне, где обитает 5 видов тетранихид.

Степень заражения яблонь этими клещами также выше, чем у всех остальных деревьев, где встречаемость тетранихид на яблоне достигает 75, 6%, на сливовых деревьях – 88,9%. К числу интенсивно зараженных тетранихидами деревьев можно отнести также айву, мушмулу (по 3 вида), грушу, виноградную лозу (по 2 вида).

Из обнаруженных в плантациях Лерикского района 12 видов клещей, 4 вида являются массовыми вредителями. Эти виды в значительной степени вредят плодовым культурам и снижают урожайность этих культур до 45% (Лившиц, 1970; Курбанов, 1959)

Численность тетраниковых клещей начинает возрастать с апреля и достигает максимальной численности в июне-июле месяцах.

Таким образом установлено, что в Лерикском районе серьезными вредителями плодовых культур являются бурый плодовой клещ, обыкновенный паутинный клещ, красный плодовой клещ и боярышниковый клещ.

Также отмечено, что в промышленных плодовых садах численность клещей- вредителей в несколько раз выше, чем в приусадебных участках и лесных массивах.

1. Алиев. А.А. (1964). Роль хищных клещей (*Phytoseiidae, Typhlodromussp*) в динамике численности плодового бурого клеща (*BryobiarcticoroseviKoch*). // Известия АН Азерб.ССР. № 4. – с.53-57.
2. Алиев. А.А. (1964). Сочетание химического и биологического методов борьбы с вредителями в садах в условиях Куба-Хачмазской зоне. Азербайджанской ССР. // Авторефер. дисс. канд. биол. наук. – Баку: АГУ.
3. Вайнштейн Б.А. (1956). К фауне тетраниховых клещей Южного Казахстана. // Зоол. жур. 35: №3. – с.384-381.
4. Вайнштейн Б.А. (1960). Тетраниховые клещи Казахстана (с ревизией семейства). // Тр. и инст. Защиты растений. – Алма-Ата. – с.1-274.
5. Заплетина В.П. (1972). Тетранихоидные клещи Малого Кавказа в пределах Азербайджана (фауна, распространение кормовых растений, биоценологические отношения). // Автореферат канд. дисс. – Баку.
6. Лившиц И.З. (1964). Тетраниховые клещи – вредители плодовых культур (морфология, биология, меры борьбы). // Автореф. дисс. докт. н. – Колос.
7. Лившиц И.З. (1967). Морфологические и биологические особенности красного плодового (*Ponohychnus ulmi Koch.*) и садового паутинного клеща, (*Schis. pruniOnd.*) // Трудн. Гос. Ник. сада. 38. – с.73-100.
8. Лившиц И.З., Митрофанов В.И. (1971). Клещи рода *Bryobia C.Z.Koch.* (Acariformes, Bryobiidae) // Тр. Гос. Ник. бот. сада. – с.5-108.
9. Рагимов З.А. (1960). Кормовые растений паутинного клещика. // Бюлл. и техн. информ. м. Аз н-и. ин-та Защиты раст. №1. – с.39-43.
10. Рекк Г.Ф. (1959). Тетраниховые клещи. Автореф. // Дисс. докт. биол. н. – Тбилиси: Гос. Унив.
11. Рекк Г.Ф. К тетраниховым клещам высокогорья Большого Кавказа. / Сб. «Фауна высокогорий Большого Кавказа в пределах Грузии». – Тбилиси. – с.11-14.
12. Халилова С.Г. (1961). К изучению растительоядных клещей Апшерона и о. Артем. // Уч. зап. Аз. Унив. №5. – с.33-36.
13. Халилова С.Г. (1962). Растительоядные (тетраниховые и галлообразующие) клещи Кусарского района. // Уч. записки Аз. университета. №2. А19.
14. Халилова С.Г. (1964). Изучение фауны растительоядных клещей, повреждающих плодовые сады и виноградники Шемахинского района и проводимые против них меры борьбы. // Уч. зап. АГУ. № 1. – с.27-36.
15. Мурадова Э.А., Гаджиев А.Т. (1987). Характер повреждений овощных культур от красного плодового клеща. / Тематич. Сб. «Фауна и экология животных южных, склонов Большого Кавказа». – Баку: Изд-во. Аз. Гос. Университета. – с 30-40.
16. Мурадова Э.А., Ахмедов Б.А. (1998). Влияние пищи и температуры на развитие *Turkestani* (Acariformes, Tetranychidae). – Баку: Изд-во БГУ им. М.А. Расулзаде.

UOT: 599.363

SOME MORPHOLOGICAL FEATURES OF THE SPECIES *CROCIDURA SUAVEOLENS* AND *CROCIDURA GUELLENSTAEDTII*

Ilaha Karimli

PhD student

Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Zoology

ilaha.karimli.82@mail.ru

Orcid id: 0000-0003-2500-5038

Abstract. In this article used 14 animals belonging to two species of the genus *Crocidura* (*Gueldenstaedtii* and *Suaveolens*) taken from two regions of Azerbaijan (Lenkeran and Zagatala regions). 4 morphological features of both species - body size (L), tail length (C), paw length (Pl) and weight (G) were compared. We tried to identify similarities and differences between them. Analysis of geographical variability shows that the individuals taken from the remains are the ones with the largest body sizes. The size of the animals taken from Zagatala is small compared to other animals. It should be noted that the differences are clearly visible in the two morphometric parameters. The largest of the external signs are the ones taken from Lenkeran. It is difficult to say whether there is a curvature in the structure of a multi-pointed tooth. Thus, individuals of the population of Lenkeran region do not differ from individuals of Zagatala populations due to the structure of the multi-pointed tooth. A comparison of the morphological features of small and long-tailed shrew revealed that although there were some differences in their colors and sizes, there was no significant difference in other features. Molecular analysis of 40 chromosome white teeth is needed to prove that these

taxa are separate species. It would also be appropriate to conduct molecular analysis of individuals who are suspected of belonging to one form or another.

Keywords: *Crocidura gueldenstaedtii*, *Crocidura suaveolens*, chromosome, craniological, morphological, external, population.

CROCIDURA SUAVEOLENS VƏ CROCIDURA GUELLENSTAEDTII NÖVLƏRİNİN (INSECTİVORA, SORİCİDAE) BƏZİ MORFOLOJİ ƏLAMƏTLƏRİNİN MÜQAYİSƏSİ

Kərimli İlahə Rafiq qızı

Doktorant

AMEA Zoologiya İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. Bu məqalədə Azərbaycanın iki bölgəsindən (Lənkəran və Zaqatala rayonları) götürülmüş *Crocidura* cinsinin iki növünə (*Gueldenstaedtii* və *Suaveolens*) aid 14 heyvandan istifadə edilmişdir. Hər iki növün 4 morfoloji əlaməti - bədən ölçüsü (L), quyruq uzunluğu (C), pəncə uzunluğu (Pl) və kütləsi (G) müqayisə edilmişdir. Onlar arasında oxşarlıq və fərqləri müəyyən etməyə çalışdıq. Coğrafi dəyişkənliklərin analizi göstərir ki, Lənkəranda götürülmüş fərdlər bədən ölçüləri ən böyük olanlardır. Zaqataladan götürülmüş ağdışlar ölçülərinə görə başqa ağdışlardan kiçikdirlər. Qeyd etməliyik ki, fərqlər iki morfometrik parametrlərə görə aydın nəzərə çarpır. Eksteryer əlamətlərdən ən böyük olanlar Lənkəranda götürülmüş ağdışlardır. Çoxzırvəli dişin quruluşunda ayrılıqın olub-olmaması barədə fikir yürütmək çətinlik tələb edir. Beləliklə çoxzırvəli dişin quruluşuna görə Lənkəran populyasiyalarının fərdləri Zaqatala rayonu populyasiyalarının fərdlərindən fərqlənir. Kiçik və uzunquyruq ağdışların morfoloji əlamətlərinin müqayisəsi onların rənglərində və ölçülərində müəyyən qədər fərq olmasına baxmayaraq, dürüst fərqin olmadığını ortaya çıxartdı. Bu taksonların ayrı-ayrı növ olmasını sübut etmək üçün 40 xromosomlu ağdışların molekulyar analizini aparmaq lazımdır. Həmçinin bu və ya digər formaya aid olması şübhə doğuran fərdlərin də molekulyar analizlərinin aparılması doğru olardı.

Açar sözlər: *Crocidura gueldenstaedtii*, *Crocidura suaveolens*, xromosom, kranioloji, morfoloji, eksteryer, populyasiya

Giriş. Azərbaycanın Zaqatala-Lahıc fiziki-coğrafi rayonu ərazisində *Crocidura* cinsinə aid olan *suaveolens* növlərinin 40 xromosomlu qrupu sistematik cəhətdən çox mürəkkəbdir. *Crocidura suaveolens* və *Crocidura gueldenstaedtii* morfolojiyasına və xromosom sayına görə tamamilə oxşarırlar (Meylan, Hausser, 1974, Qrafodranskiy və başqaları 1988). Lənkəran və Zaqatala rayonlarında yayılmış ağdışlar arasında ifrat dərəcədə oxşarlıq qeyd edilir. *Crocidura suaveolens* və *Crocidura gueldenstaedtii* xəzinin rənginə görə tamamilə oxşarırlar və simpatrik (eyni ərazidə) yaşayırlar. Əsasən əkin sahələrinin yaxınlığındakı suvarma kanallarının ətrafında, çay kənarlarında, sudan uzaqda olmayan meşə və kolluqlarda, evləri əhatə edən çəpərlərin kənarlarında rast gəlinir.

Crocidura gueldenstaedtii "suaveolens" qrupuna aid olub, taksonomik dərəcəsi hələ tam müəyyənləşdirilməmişdir (A.A. Bannikova, V.YU. Oleyničenko, A.A. Lomonov, V.A. Dolqov, 2001). Əksər rus sistematiqləri *Crocidura gueldenstaedtii*-nin *Crocidura suaveolens*-dən ayrı sərbəst növ kimi göstərirlər. (Гуреев, 1971, Соколов, Темботов, 1989, Зайцев 1991). Lənkəran rayonu ərazisində meşə sahəsində yeddi ədəd uzunquyruq ağdış və Zaqatala rayonundan yeddi ədəd xırda ağdış əldə edilmişdir. Bu ağdışlar bütün əlamətlərinə görə (bədən rəngi, kəllə və bədən ölçüləri) Ə.Qoşunəliyev tərəfindən Zaqatala rayonundan tutulmuş nümunələrə oxşardır. *Crocidura gueldenstaedtii* Pallas, 1811- Uzunquyruq ağdış yereşən orta ölçülü heyvandır. Kütləsi 4,3-16,3 qr, bədəninin uzunluğu 58,5-89,0 mm, quyruğun uzunluğu 40-50 mm-dir. Bədənin üst tərəfinin rəngi çox vaxt bozuntul-qəhvəyinin müxtəlif çalarlarında, alt tərəfi bozuntul ağdır. *Crocidura suaveolens* Pallas, 1811- xırda ağdış. Adından göründüyü kimi 4,2-10,2 qr kütləyə, 57,8- 69,8 mm uzunluqda bədəne və 34,8- 40 mm quyruğa malik ən kiçik ağdışlardır. Rəngi üst tərəfdən boz-qonur, altdan bozuntul ağ, bəzilərdə kürənidir. Bu məqalədə *Crocidura suaveolens* (Xırda ağdış) və *Crocidura gueldenstaedtii* (Uzunquyruq ağdış) arasında oxşarlığı və fərqləri müqayisə etməyə çalışdıq.

Material və metodika. Məqalədə Lənkəran rayonu və Zaqatala rayonundan toplanmış Zoologiya İnstitutunun kolleksiyaya materiallarından 14 ədəd heyvan istifadə edilmişdir. Heyvanların tutulmasında «Qero» tipli və diritutan tələlərdən istifadə olunmuşdur. Tələlər düz xətt üzrə 5 metrədən bir düzülüşdür. Somato kranimetriya məlum sxemə uyğun olaraq aparılmışdır. Heyvanların ölçülməsi (bədən xarici ölçüləri- eksteryer) ştangenpərgar, bədən kütləsi isə aptek tərəzində 0,1 qr dəqiqliklə çəkilmişdir. Tarizon tərəzilərin interyer göstəriciləri isə 0,001 qram dəqiqliklə hesablanmışdır. İş qəbul edilmiş ümumi üsullarla aparılmışdır. (

1. Алекперов Х.М., Гошуналиев А.Г. (1987). К изучению морфологических особенностей длиннохвостой белозубки (*Crocidura guldenstaedti*, Pall, 1811) Азербайджане // Изв.АН Азерб.ССК, сур. Биол.наук. – Баку. №6. – С.58-63
2. Банникова А.А., Олейниченко В.Ю., Ломов А.А., Долгов В.А.Ş (2001). // О Таксономическом взаимоотношении малой и длиннохвостой белозубок *Crocidura suaveolens* и *C. guldenstaedtii* (INSECTIVORA, SORICIDAE). Зоологический журнал. Т. 80. № 6. – С. 721-730
3. Coşkun Tez. (2000). Taxonomy and Distribution of the White-Toothed Shrews (*Crocidura*) (Soricidae: Insectivora: Mammalia) of Turkey. Erciyes University, Faculty of Arts and Science, Department of Biology, 38039, Kayseri – TURKEY. – S.365-374.
4. Ивантер Э.В., Коросов А.В. (1992). Основы биометрии (Введение статический анализ биологических явлений и процессов) // Петрозаводск: Изд-во ПГУБ. – 143 с.
5. Гошуналиев А.Г. (1990). Землоройки Азербайджана автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата биологических наук. – Киев. – 22 с.
6. Meylan A, Hausser J. (1974). Position cytotauxonomique de quelques musaraignes du genre *Crocidura* au Tessin Mammalia, Insectivora). Rev. suisse zool., 81: 701-710.
7. Саварин А. А. (2007). Диагностика малой и белобрюхой белозубок (*Crocidura*, Soricidae) по экстерьерным признакам // Материалы междунар. научно-практ. конф. (14–16 ноября 2007) / ред.: В. В. Усов, Л. П. Молодова, А. И. Павловский. – Гомель. – С. 243–247.
8. Туреев А.А. (1971). Землоройки (Soricidae) фауны мира. – Л.: Наука. – 254 с.

MEDICAL SCIENCES / TİBB ELMLƏRİ

CORONAVIRUS DISEASE AND THE IMPORTANCE OF VITAMINS

Bahruz Memmedov

PhD, Associate Professor

Nakhchivan State University, Azerbaijan

mbq_64@mail.ru

Orcid id: [0000-0001-8593-7190](https://orcid.org/0000-0001-8593-7190)

Zamina Ismayilova

Nakhchivan State University, Azerbaijan

recentmbq_64@mail.ru

Orcid id: [0000-0001-8593-7190](https://orcid.org/0000-0001-8593-7190)

Abstract. Various drugs are used during the coronavirus pandemic, which is the most dangerous of the infectious diseases. These drugs are not considered specific drugs for Covid-19 disease. As a result of mass complications and death, it can be concluded that the lack of vitamins and minerals aggravates the disease. Infection increases as a result of the weakening of the immune system. The spread of viral diseases is observed especially in the cold months. Drugs used against various viruses are not so important for Covid-19. Therefore, we need to strengthen our immune system with vitamins and minerals

Key words: immunity, coronavirus, virus, infectious diseases, ascorbic acid, calciferols, antioxidant micronutrients, infection, vitamin deficiency

KORONAVİRUS XƏSTƏLİYİ VƏ VİTAMİNLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

Məmmədov Bəhrüz Qıbləli oğlu

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Azərbaycan

İsmayilova Zəminə Cabbar qızı

Xülasə. Son dövrlərdə yaranmış infeksiyon xəstəliklərdən ən təhlükəlisi olan koronavirus pandemiyası zamanı müxtəlif dərman maddələrindən istifadə olunur. Bu dərmanlar Covid-19 xəstəliyi üçün spesifik preparatlar hesab edilmir. Kütləvi sürətdə baş verən ağırlaşmaların və ölümün nəticəsi olaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, vitaminlərin və mineralların çatışmaması xəstəliyi daha da ağırlaşdırır. İmmun sistemin zəifləməsi nəticəsində yoluxma artır. Ən çox da soyuq aylarda viruslu xəstəliklərin yayılması müşahidə olunur. Müxtəlif viruslara qarşı istifadə olunan preparatlar Covid-19 üçün bir o qədər də əhəmiyyətli deyil. Ona görə də immun sistemimizi vitaminlər və minerallarla gücləndirməliyik.

Açar sözlər: immunitet, koronavirus, virus, infeksiyon xəstəliklər, askorbin turşusu, kalsiferollar, antioksidant, mikroelementlər, yoluxma, vitamin çatışmazlığı

Qışda xəstəliklərin artması orqanizmdə vitaminlərin azalması və immunitetin aşağı düşməsi ilə izah olunur. İmmunitet soyuq ayları sevmədiyi üçün infeksiyon xəstəliklərdə müqavimət aşağı düşür. İmmun sistemin normal fəaliyyəti orqanizmi viruslardan, mikroblardan, müxtəlif toksinlərdən qoruyur. Yəni immun sistemin bizim tam dəstəyimizə ehtiyacı var. İmmun sistemini gücləndirmək üçün A, B, C, D, E, K, P vitaminləri və bir sıra mikroelementlər (K, Na, Zn, Mg, Fe, Ca, Se, J) lazımdır. Koronavirus virusları aləminin ən təhlükəlisi hesab edilir. Testin nəticələri pozitiv çıxan xəstələr digər dərmanlarla bərabər vitamin kompleksi və minerallarla da müalicə olunmalıdır. Yağda həll olan vitaminlər orqanizmdə daha çox piy hüceyrələrində, qaraciyərdə və başqa toxumalarda toplanır, lakin 1-2 aydan sonra isə azaldığı üçün orqanizm bu vitaminlərə daim ehtiyac duyur.

İsti yaz və yay aylarında hər gün **D vitamini** qəbul edilməlidir. Təbii günəş şüaları altında gəzəndə UB şüaların təsirindən dəridə xolesteroldan yarandığı üçün “günəş vitamini” də adlandırılır. Dəridə əmələ gəldiyi üçün onu vitamin deyil, hormon adlandırmaq daha düzgün olardı. Günorta vaxtı şaquli istiqamətdə düşən günəş şüaları orqanizmdə 20 dəqiqə ərzində 2500 İU D vitamini əmələ gəlməsinə səbəb olur. Həddindən artıq günəş şüalarının təsirinə məruz qalmaq D vitamini qəbul etmək deyil. Dərinin qaralması nəticəsində əmələ gələn melanin pigmenti onu günəş şüalarının zərərli təsirindən qorumuş olur. Əks halda aktiv olmayan törəmələrin yaranmasına səbəb ola bilər. Daxilə qəbul edilən yüksək dozalı D vitamini orqanizmə toksiki təsir göstərərək, ürək-damar sistemi və böyrək xəstələri üçün zərərli ola bilər. Ona görə də çox vaxt K₂ vitamini ilə birlikdə qəbul edilməsi məsləhət görülür. D vitamininin gündəlik dozası 10 mg-dır (qida əlavəsi kimi) və demək olar ki, gündəlik qəbul edilməlidir, əks halda sümüklərin deformasiyası (uşaqlarda) və osteomalyasiya (böyüklərdə) yarana bilər. Hətta çatışmazlığı əsəb sisteminin və psixi fəaliyyətin pozulması kimi əlamətlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Yalnız böyrək xəstələri kalsiferolların qəbulu zamanı ehtiyatlı olmalıdır. Qışda vitaminlərin ehtiyatı azaldığı üçün onun yerini xüsusu əlavələrlə doldurmaq lazımdır.

Müəyyən edilib ki, qrip və soyuqdəymə zamanı bu vitaminin əhəmiyyəti böyükdür. Ümumiyyətlə, vitaminlərin rasiona daxil edilməsi əhval-ruhiyyəni yüksəldir. Eyni zamanda araşdırmalar nəticəsində D vitamini normal olan xəstələrin virusla yoluxmanı daha zəif simptomlarla keçirdiyi və ağırlaşma müşahidə olunmadığı qeydə alınmışdır. Daha dəqiq desək immun sistem hüceyrələrinin az iltihablı vəziyyətə düşməsinin qarşısını alır. D vitamini hüceyrə immunitetini artırır. Kalsiferollar və sianokobalamin maqneziumla birlikdə qəbul olunduqda bir çox yaşlı şəxslərdə ağırlaşmanın qarşısını almışdır. 2011-ci ildə aparılan araşdırmalara görə ABŞ-da yetkin insanlarda D vitamini çatışmazlığı 41%, İspaniyada 69%, Afrikada isə 81 %-ə çatır. Avropada 20 ölkənin vətəndaşları arasında D vitamin səviyyəsi yoxlanılmış və yoluxmanın yalnız vitamin çatışmazlığı olan xəstələrdə daha çox aşkarlandığı qeyd edilmişdir. Koronavirus xəstələrinin 90 %- də vitaminin az olduğu qeydə alınıb. ABŞ-da koronavirus xəstələrindən ölənlər ən çox qara dərilili insanlar olduğu aşkar edilmişdir. Çünki onların dərisində D vitamini sintezi daha az gedir. Belə Covid-19 xəstələrində ferritin və d-dimerin yüksək olduğu müəyyən edilib (daha çox kişilərdə). Yaşlı şəxslərdə immun sistem yaxşı çalışmadığı və D vitamini çatmadığı üçün onlar koronavirus xəstəliyini daha ağır keçirir. Əgər vitamin çatışmazlığı kritik səviyyədə isə şiddətli simptomlarla müşahidə olunur. Ona görə də virusa yoluxmuş xəstələrdə kalsiferolların səviyyəsi izlənilir və ona uyğun olaraq təyinat aparılır.

İngiltərədə virusla bağlı ölümün sayı çox olduğu üçün bəzi qida məhsullarına (çörək, süd) hansı ki, onlara tələbat yüksəkdir, D vitamini əlavə edilməsi təklif edilmişdir. Bu vitaminin çatışmazlığı olan insanlar virusa qarşı mübarizə apara bilməzlər. Kalsiferollar koronavirusa qarşı mübarizədə əsas rol oynayan vitamin hesab edilir. İnfeksiyon xəstəliklər, xüsusilə koronavirusa yoluxma zamanı 4000 İU qəbul edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Koronavirusa qarşı mübarizədə daha bir vitaminin qoruyucu rolu müəyyən edilmişdir. C vitamini immuniteti möhkəmləndirir, virusla yoluxmanı azaldır, virusa qarşı mübarizə apararaq leykositlərin əmələ

gəlməsini stimula edir. Yoluxma zamanı askorbin turşusunun miqdarı kəskin azaldığı üçün onu yüksək dozada qəbul etmək lazımdır. Nəzərə alsaq ki, koronavirusa yoluxmuş xəstələrdə ağciyərin pnevmaniyası zamanı müalicə antibiotiklərlə aparılır, onda C vitamininə olan ehtiyac daha da artmış olur. Yüngül işlə məşğul olanların askorbin turşusuna olan gündəlik tələbatı 75-100 mg, ağır işlə məşğul olanlarda isə 200-300 mg-dır. Təkcə dərman şəklində deyil, qida şəklində də qəbul etmək tövsiyyə olunur. Ona görə də vitamin və mineral balansı hər zaman tarazlanmalıdır. Orqanizmdə ehtiyat halında toplanmadığı üçün gündəlik qida rasionumuza C vitamini əlavə etməliyik. Profilaktik məqsədlə gündəlik ən azı askorbin turşusu 100 mg, Zn (sink) isə 10 mg qəbul edilməsi məsləhətdir. Qida maddələrindən bibərdə və itburnuda (400mg) C vitamini yüksək olduğu üçün soyuq aylarda və ya infeksiyon xəstəliklərdə qəbul etmək faydalıdır. Limon, qarağat və yarpaqları çay kimi infeksiyon xəstəliklər zamanı əhəmiyyətli hesab edilə bilər.

- 2 stəkan suya 3 ədəd yarpaq, 2 dilim limon, 5 qarağat meyvəsi qoyulub dəmlənilir və gün ərzində qəbul edilir.

Tərəvzlərdə askorbin turşusunun miqdarının meyvələrdən yüksək olduğu müəyyən olunmuşdur. Sink isə pendir, yulaf, yumurta sarısı, mərcimək və sairədir.

Virusa yoluxma zamanı C vitamini orqanizmin müxtəlif hüceyrə və toxumalarında aktivləşir, leykositlərin miqdarını artırır, antioksidant təsir göstərərək sərbəst radikalların əmələ gəlməsinin qarşısını alır, onlara yapışır və neytrallaşdırır.

İmmun sistemin normal fəaliyyəti üçün C vitamini kifayət qədər olmalıdır. Askorbin turşusunun çatışmazlığı infeksiyon xəstəliklərə meyillik yaradır. İnfuzion məhlulun yüksək dozada (7,5 mg-50 ml) istifadə olunması infeksiyalara yoluxmanı azaldır və ya xəstəliyin yüngül keçməsinə səbəb olur. Viruslu xəstəliklərdə C vitamininin rolunu aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- İnterferon sintezini sürətləndirir.
  - İmmun sistemin spesifik hüceyrələrinin aktivliyini normallaşdırır, immün cavabı təmin edir.
  - Antioksidant təsir göstərir.
  - Komplement sistemi aktivləşdirir.
- 1 stəkan təzə sıxılmış portağal şirəsinə gündə 2 dəfə qəbul etməklə güclü immün sistemə malik olmaq mümkündür. Xəstəliyin simptomları yüngülləşir. Ona görə də soyuqdəymənin əlamətləri hiss olunan kimi yüksək dozada C vitamini qəbul edilməlidir.

Elmi tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunub ki, C vitamini koronavirus xəstələri üçün xilas yolu ola bilər, yəni immün sistemini gücləndirməklə xəstəliyin yüngül keçməsinə səbəb ola bilər. İnfeksiya ilə mübarizə aparan xəstələr askorbin turşusunu daha çox tükədir, bəzən də vitamin çatışmazlığı nəticəsində Sinqa xəstəliyi yaranır.

A vitamini də C və D vitaminləri kimi infeksiyalar zamanı əhəmiyyətli rol oynamaqdadır, yəni infeksiyalara qarşı qoruyucudur. A vitamini çatışmayan insanlar tənəffüs yolları xəstəliklərinə daha tez tutulurlar. Koronavirusun ağır formalarındakı xəstələrdə retinolların da miqdarının az olduğu müəyyən edilmişdir. Retinollar immunitet reaksiyalarında rol oynayan B və T hüceyrələrin yaranmasında iştirak edir. Digər vitaminlərlə müqayisədə A vitamini qaraciyərdə depolanır, ona görə də uzun müddət istifadə etmək zərərli deyil. Orqanizmdə sərbəst halda dolaşan viruslar immün sistemi zəiflədir. A və E güclü antioksidant olduğu üçün bu virusları məhv edir.

B qrup vitaminlər immuniteti dəstəkləyir, virus infeksiyalarına qarşı mübarizədə rol oynayır. Orqanizmin müqavimətinin düşməsi koronavirusa yoluxma ehtimalını artırdığı üçün tiaminlər, sianokobalaminlər və riboflavinlər qırmızı qan hüceyrələrinin yaranmasında iştirak edərək orqanizmin enerji ehtiyatını artırır, maddələr mübadiləsini normallaşdırır, immün sistemi yüksəltməklə virusdan qorunmağa kömək edir. Koronavirus zamanı qəbul edilən sianokobalamin xüsusi bir ferment yaradaraq virusun tərkibini pozur. Tərkibində mineral daşıyan yeganə vitamin olan sianokobalamin daha çox heyvani məhsullarda rast gəlinir, yəni xəstəlik dövründə bu məhsullara üstünlük verilməlidir. Nəzərə alsaq ki, koronavirusa yoluxan xəstələrin çoxu yaşlı insanlardır, onda B₁₂ vitamini yetərincə qəbul edilməlidir. Çünki yaşlanmaya doğru getdikcə və bəzi maddə preparatlarının qəbulu zamanı bu vitaminin bağırsaqlardan sorulması çətinləşir.

K vitamini endotelial hüceyrələrdə sintez olunan S proteini aktivləşdirərək öz növbəsində koronavirus zamanı baş verən trombozun qarşısını alır. K₁ vitamini yaşıl bitkilərdə olur və qanı laxtalandırdığı üçün istifadə olunmur, lakin bir hissəsi K₂ vitamininə çevrilir. K₂ vitamini isə ət, pendir, süd məhsullarında rastlanılır və bağırsaqlarda sintez olunur. Yaş artdıqca D vitamini ilə bərabər K₂ vitamini də qəbul edilməsi tösiyə olunur.

Koronavirusla yoluxmalarda vitaminlərlə bərabər mikroelementlər də əsas rol oynayır. Bu mikroelementlər icərisində sink xüsusilə əhəmiyyətlidir. Yüksək dozada istifadə olunan sink yoluxma riskini

azaldır. Virusa yoluxma əlamətləri hiss olunan kimi 24 saat müddətində sink (75 mg) qəbul edilməlidir. Virusun burunun selikli qişasında yerləşməsinin, çoxalmasının qarşısı alınır, toxumalardan histamin və prostaqlandin sintezini dayandırır. Sink 300-dən çox fermentin tərkibində olduğu üçün orqanizmi müxtəlif yoluxucu xəstəliklərdən qoruyur, onlara qarşı həssaslığı azaldır, qoxu və dadbilmənin qorunmasında iştirak edir. Triptofandan serotonin, serotoninə isə melatonin sintez edərək dad və qoxubilmə üçün lazım olan fermentlər sinklə bağlı olduğu üçün bu mikroelementin çatışmaması dad və qoxu almağı zəiflədir. T-köməkçi və T-killer hüceyrələri aktivləşdirərək immun reaksiyanı inkişaf etdirir. Gün ərzində 75-80 mg sinkin qəbul edilməsi infeksiya xəstəlikləri 30%-ə qədər azaldır.

Təbii minerallardan sayılan selen çatışmazlığı olan coğrafi ərazilərdə, xüsusilə də Çində koronavirusa yoluxma yüksək səviyyədə qeydə alınmışdır. Dünya statistik təcrübəsində koronavirusa daha çox yoluxan ölkələrdə xəstəliyin səbəbi bu mineralın həmin ərazilərdə yaşayan insanların orqanizminə az düşməsi ilə əlaqələndirilir. İmmun sistem üçün vacib element olan selen insanlarda və heyvanlarda infeksiya xəstəliklərinə qarşı dözümlülüyü artırır.

Mikroelementlərdən maqnezium immun sistemini gücləndirən vasitələrdən biri hesab edilir. Gün ərzində 10 mg qəbul edilməsi məsləhətdir, yalnız idmanla məşğul olanlar 2 dəfə yüksək dozada qəbul edə bilər. D vitamininin orqanizmdə sintez edilməsi və aktivləşməsində maqneziumun rolu böyükdür. Koronavirusa yoluxan xəstələrin analizi zamanı müayinə üsullarında daha çox D vitamini və minerallar (Zn, Mg, Se) yoxlanmışdır. Lakin bununla bərabər maqneziumun da yoxlanması əsas hesab edilməkdədir. Çünki maqnezium çatışmazsa kalsiferolların sorulmasında maneə yarana bilər. Bu mikroelementin çatışmaması qanın analizində dərhal özünü biruzə vermir. Əgər maqnezium normadan aşağı olarsa, onun çatışmazlığı orqanizmdə daha öncədən yaranmış ola bilər. Eyni zamanda çatışmaması ürək-damar sistemi xəstəliklərinin, əzələ qıcolmalarının, depression əlamətlərinin və bir sıra simptomların ortaya çıxmasına səbəb olur. Serotonin və dopaminin yaranmasında iştirak edərək depressiya əlamətlərini ortadan qaldırır. Əhval-ruhiyyənin yüksəlməsi xəstəliyin gedişinin ağırlaşmanın qarşısını alır. Preparatlardan ən çox istifadə olunanı maqnezium malat, maqnezium laktat, maqnezium qlisinat, maqnezium taurinat və maqnezium sitratdır ki, bu da bağırsaqlardan daha yaxşı sorulur. İspanaq, balqabaq toxumu, acı şokolad, lobya, badam maqnezium ehtiyaclarını qarşıladığı üçün dərman yerinə bunlardan da istifadə etmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Харкевич Д. А. (2006). Фармакология (Учебник для студентов высших учебных заведений). – Москва: Гэотар Медицина.
2. Машковский М.Д. (2000). Лекарственные средства. Пособие для врачей. Том I-II. – М.: Новая волна.
3. Goodman L., Gilman A. (1990). The pharmacological basis of therapeutics. – New York: Macmillan Publishing.
4. Ленинджер А. (1985). Биохимия: в 3-х томах. Пер.с англ. – М.: Изд-во «Мир». – 1023 с.
5. Infection prevention and control during health care when novel coronavirus (nCoV) infection is suspected, interim guidance. (2020). – Geneva: World Health Organization.
6. Oğuz Kayaalp (2018). Rasyonel tedavi yönünden tibbi farmakoloji. 2. Cilt. – Pelikan Tıp Teknik Yayıncılık. – 801 s.

SPREADING OF ORAL MUCOSA DISEASES BETWEEN GERIATRIC POPULATION

Shahla Yusubova

PhD, Associate Professor

Azerbaijan Medical University

kombc@mail.ru

Orcid id: 0000-0001-8144-4559

Abstract. On the basis of the lead researches of disease of a mucous membrane of oral cavity (MMOC) as on breadth nozofoms, and frequency of detectability should recognize as the most widespread stomatologic pathologies. Therefore duly diagnosing of diseases MMOC and the differentiated approach to treatment their different nozofoms gets great value. Especially often are gingivitis, candidosis a stomatitis, residives aphtosis a stomatitis, and among women - a syndrome of burning in an oral cavity. On these 4 pathologies are necessary 78,2+2,9 % of all cases of diseases (237 of 303 cases). It is revealed age and sexual appointed diseases MMOC and their interconditionality with different nozofoms stomatologic diseases and orthopedic designs of an oral

cavity. Therefore sanitation of an oral cavity and correction of orthopedic designs can promote preventive maintenance of diseases MMOC.

Key words: Oral cavity, mucous membrane.

GERIATRİK ƏHALİ ARASINDA AĞIZ BOŞLUĞUNUN SELİKLİ QIŞASININ XƏSTƏLİKLƏRİNİN YAYILMASI SPREADING OF ORAL MUCOSA DISEASES BETWEEN GERIATRIC POPULATION

Yusubova Şəhla Rafael qızı
Tibb elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Tibb Universiteti

Xülasə. Ağız boşluğunun selikli qişasının xəstəliklərinin aparıcı tədqiqatları əsasında boşluq (MMOC) genişlik nozofomlarında olduğu kimi və aşkarlanmanın tezliyi olmalıdır ən geniş yayılmış stomatoloji patologiyalar kimi tanıyıyıq. Bu səbəbdən MMOC xəstəliklərinin vaxtında təyin edilməsi və fərqli nozofomların müalicəyə fərqli yanaşması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə tez-tez diş əti iltihabı, kandidoz stomatit, rezidivlər aftoz stomatit və qadınlar arasında ağız boşluğunda yanma sindromu olur. Bu 4 patologiyada bütün xəstəliklərin 78,2 + 2,9% -i lazımdır (303 hadisədən 237-si). Yaş və cinsi təyin olunmuş MMOC xəstəlikləri və onların müxtəlif nozofomlar stomatoloji xəstəlikləri və ağız boşluğunun ortopedik dizaynları ilə şərtlərəarasılığı aşkar edilmişdir. Bu səbəbdən ağız boşluğunun təmizlənməsi və ortopedik dizaynın düzəldilməsi MMOC xəstəliklərinin profilaktik baxımını inkişaf etdirə bilər.

Açar sözlər: Ağız boşluğu, selikli qişa.

Ağız boşluğu öndən dodaqlar və dişlər, yan tərəfdən yanaqların səthləri, arxadan dil-dodaq halqası, aşağıdan dil və dilaltı sahə ilə məhdudlaşmış boşluqdur. Ağız boşluğunun orqanizmin həyati vacib funksiyalarını yerinə yetirməklə yanaşı, əsas xüsusiyyətlərindən biri də ətraf mühitlə daima münasibətdə və əlaqədə olmasıdır və ona görə də, o, intensiv mikrob təcavüzünə, müntəzəm surətdə travmatik, temperatur, kimyəvi və digər amillərin təsirinə məruz qalır (Новик, 2004; Pindberg, 1998) Sadalanan amillərin təsirinin nəticəsi ağız boşluğunun selikli qişasının (ABSQ) vəziyyətində xüsusilə güclü əks olunur. ABSQ-nin tamlığına ümumi somatik infeksiya və digər xəstəliklər ağırlaşdırıcı təsir göstərir (Толстых, Демянтьев, 2005; Мироненко, 2004; Kasser, Gleissner, Dehne, et al., 2004; Buchanan, Zakrewska, 2003), tütün və alkoqol məmulatlarından həddən artıq istifadə edildikdə də belə bir təsir özünü göstərir (Федосеев, 2003; Lereboullet, 1998; Gelskey, 2005; Davies, 2006).

Təsədüf deyildir ki, indiyə qədər ABSQ xəstəliklərini onlarla nozofomaları qeydə alınmışdır (Данилевский, Леонтьев, Несин, Рахний, 2001; Wilsson, Platt, Fletcher, 2006) və kütləviliklə və yayılma səviyyəsinə görə bu xəstəliklər stomatoloji xəstəliklərdən geri qalır (Притыко, 2004; Токмакова, Бутакова, Ефремушкин, 2001; Толстых, Демянтьев, 2005; Kolenbrander, 2006). Hər yerdə aşkar edilməsinə, aydın ifadə olunan klinik-patogenetik təzahürlərinə, uzunsürən və çətin müalicə olunan xarakterinə baxmayaraq, ABSQ xəstəlikləri yalnız son illərdə özünə ciddi diqqət çəkməyə başlamışdır. Lakin onların yaşlı əhali arasında nozofomları, xəstələnmə səviyyəsi və yayılma xarakteri indiyə qədər kifayət dərəcədə öyrənilməmiş qalır (Толстых, Демянтьев, 2005; Данилевский, Леонтьев, Несин, Рахний, 2001; Kolenbrander, 2006; Beck, 2006) və bu da hazırkı tədqiqatın mövzusu olmuşdur.

Material və metodlar. Yaşı 22-dən 71-ə qədər olan 437 pasiyentin ağız boşluğunun ənənəvi stomatoloji müayinəsi aparılmışdır. Pasiyentlər təsadüfi seçmə metodu ilə profilaktik stomatoloji müayinəyə görə müracət etdikcə seçilib ayrılmışdır. ABSQ xəstəliklərinin diaqnostikası selikli qişanın vəziyyəti, klinik və epidemioloji anamnezlərin toplanması əsasında həyata keçirilmişdir. Gizli iltihab sahələrini aşkara çıxarmaq üçün Şalotra-Pisarev sınağından istifadə edilmiş, stomatoloji xəstəliklərin və ortopedik konstruksiyaların olması qeydə alınmışdır. ABSQ xəstəliklərinin müxtəlif nozofomlarının diferensiasiyası ümumi qəbul edilmiş atlaslarla müqayisə Student yolu ilə həyata keçirilmişdir (Данилевский, Леонтьев, Несин, Рахний, 2001; Pindberg, 1998). Alınan nəticələrin statistik işlənməsi zamanı meyarından, Van-der-Varden meyarından, x2 meyarından və korrelyasiya əmsalından istifadə edilmişdir (Гланц, 1999).

Nəticələr və müzakirə. 437 pasiyentin ağız boşluğunun kompleks stomatoloji müayinəsi nəticəsində 303 nəfərdə (69,3±2,2%) ABSQ-nin müxtəlif patologiyaları aşkar edilmişdir ki, bu da yaşlı əhali arasında ABSQ xəstəliklərinin geniş yayılmasını göstərir. ABSQ xəstəliklərinin 21 nozofomları aşkar edilmişdir, lakin onların əksəriyyəti tək-tək hallarla təmsil olunmuşdur (1%-dən az), yalnız 9 nozofomların tezliyi kifayət qədər yüksək olmuşdur (cədvəl 1).

Cədvəl 1. ABSQ xəstəliklərinin nosozstrukturu və onların tezliyi

ABSQ-nin nozoformaları	Nozoformaların tezliyi					
	Cəmi (n=437)		Kişilər (n=196)		Qadınlar (n=241)	
	Müt.	%	Müt.	%	Müt.	%
<i>Gingivit</i>	96	22,0±2,0	48	24,5±3,1	48	19,9±2,6
<i>Deskvamativ</i>	16	3,6±0,9	7	3,6±1,3	9	3,7±1,2
<i>Xoşxassəli şişlər</i>	11	2,5±0,7	4	2,0±1,0	7	2,9±1,1
<i>Kandidozlu stomatit</i>	59	13,5±1,6	30	15,3±2,6	29	12,0±2,1
<i>Qırmızı yastı dəmrov</i>	9	2,1±0,7	4	2,0±1,0	5	2,1±0,9
<i>Ağız boşluğunda göynəmə sindromu</i>	30	6,9±1,2	5	2,6±1,1	25	10,7±2,0
<i>Residivverən aftoz stomatit</i>	52	11,9±1,5	33	16,8±2,7	19	7,9±1,7
<i>İnfeksiya ocaqları (furunkul, karbunkul, fleqmona)</i>	16	3,7±0,9	10	5,1±1,6	6	2,5±1,0
<i>Xelit</i>	14	3,2±0,8	8	4,1±1,4	6	2,5±1,0
<i>Cəmi</i>	303	69,3±2,2	149	76,0±3,1	154	63,9±3,1

ABSQ-nin təhlil olunan 9 nozoformasını aşkar olunma tezliyinə görə qrupa bölmək olar. Onlardan birincisini diş ətinin selikli qişasının ən çox rast gəlinən xəstəliyi-gingivit təşkil edir- 22,0±2,0%. İkinci qrupu təşkil edən kandidozlu stomatitin və residivverən aftoz stomatitin aşkar olunma dərəcəsi bir qədər aşağıdır (t=3,32; p<0,01) və müvafiq olaraq 13,5±1,6% və 11,9±1,5% təşkil edir (t=0,73; p>0,05). ABSQ xəstəliklərinin üçüncü qrupunun aşkar olunma dərəcəsi daha azdır (t=3,74; p<0,001), onu deskvamativ qlössit, xoşxassəli şişlər, qırmızı yastı dəmrov, infeksiya ocaqları (furunkul, karbunkul, fleqmona) və xeylit təşkil edir -- 2,1±0,7%-dən 3,720,9%-ə qədər (t=1,50; p>0,05).

Pasiyentlərdə xeyli diskomfort yaradan və onların psixi-emosional gərginliyini artıran ağız boşluğunda göynəmə sindromunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun aşkar olunma tezliyi kifayət qədər yüksək olub, 6,9±1,2% təşkil edir (t=2,13; p<0,05). Bu sindrom barədə məlumat azdır, çox ehtimal ki, o, ABSQ-də aşkar dəyişikliklər və bu cür simptomların baş verməsinin ehtimal olunan səbəbləri, məsələn, mikrotravmalar, allergiya, dişlərin zədələnməsi, diş protezləri, bəzi dərman preparatlarının qəbulu olmadığı hallarda göynəmə, ağrı və digər xoşagəlməz hissiyyatlarla xarakterizə olunan psixogen və ya idiopatik vəziyyətdir (Fox, State, 1999). İndiyə qədər bu sindromun aradan qaldırılmasına dair konkret tədbirlər təklif olunmamışdır (Buchanan, Zakrewska, 2003), eyni zamanda müəyyən edilmişdir ki, bu sindrom ən çox qadınlar arasında, xüsusən də menopauza başladıqdan sonra aşkar olunur (Grushka, 2006; Wardrop, Hailes, Burger, Reada P, 2007). Həqiqətən də, bizim pasiyentlər arasında ağız boşluğunda göynəmə sindromu qadınlar arasında xeyli çox müşahidə olunur, nəinki kişilər arasında - müvafiq olaraq 10,7±2,0% və 2,6–1,1% (t=3,55; p<0,001). Şübhəsiz ki, bu sindrom xüsusi öyrənilmə tələb edir.

Cədvəlin məlumatları göstərir ki, ABSQ xəstəlikləri kişilər arasında daha çox aşkar olunur, nəyinki qadınlar arasında – müvafiq olaraq 76,033,1% və 63,9±3,1% (t=2,76; p<0,01). Kişilərin və qadınların ayrı-

Bütün xəstəlik hadisələrinin 78,2+2,9%-i (303 hadisədən 237-si) bu 4 patologiyanın payına düşür. ABSQ xəstəliklərinin yaşa və cinsə uyğunluğu və onların ağız boşluğunun stomatoloji xəstəliklərinin müxtəlif nozofomaları ilə ortopedik konstruksiyalarla bir-birindən qarşılıqlı asılılığı aşkar edilmişdir. Ona görə də, ağız boşluğunun sanasiyası və ortopedik konstruksiyaların korreksiyası ABSQ xəstəliklərinin profilaktikasına səbəb ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Гланц С. (1999). Медико-биологическая статистика. – Москва. – 459 с.
2. Данилевский Н.Ф., Леонтьев В.К., Несин А.Ф., Рахний Ж.И. (2001). Заболевания слизистой оболочки полости рта. – Москва. – 271 с.
3. Мироненко Н.В. (2004). Инфекционно-аллергические проявления сосудистой патологии слизистой полости рта при бруцеллезе // Соверш.стом. помощи.сел. населению. – Ставрополь. – с.62-64.
4. Новик И.О. (2004). Хвороти слизистой оболочки подожнини рота. – Киев. – 213 с.
5. Притыко А.Г. (2004). Клиническая стоматология. – Москва. – 624 с.
6. Токмакова С.И., Бутакова Л.Ю., Ефремушкин Г.Т. (2001). Микрофлора слизистой оболочки полости рта при общесоматической патологии // Стоматология. № 4. – с.24-27.
7. Толстых О.Р., Демянтьев Т.М. (2005). Нозология заболеваний слизистой оболочки полости рта – Саратов. – 167 с.
8. Федосеев Г.Б. (2003). Курение и инфекции. – СПб. – 147 с.
9. Beck J. (2006). Diseases of buccal mucosa and cardiovascular disease: epidemiology and possible mechanisms // J.Am. Deny. Assog. Vol.137. – p.183.
10. Buchanan I., Zakrewska J. (2003). Синдром жжения в полости рта // Доказательная медицина. –Москва. S7. – с.2308-2313.
11. Davies D. (2006). Alcoholism from patients with diseases of buccal mucosa // Phychol. Med. V.38. №2. – p. 119-126.
12. Fox H. (1999). Burning tongue glossodynia // N.Y. State J.Med. v.35. – p.881-884.
13. Gelskey S. (2005). Cigarette smoking and diseases of buccal mucosa // Oral.Epidemiol. №33. – p.16-24.
14. Grushka M. (2006). Clinical features of burning mouth syndrome // Oral Surg. Med.Pathol. V.66. – p.30-36.
15. Kasser U., Gleissner C., Dehne F. et al. (2004). Risk of diseases buccal mucosa in patients with longstanding rheumatoid arthritis // Arthritis Reum. Dec. – p.2248-2251.
16. Kolenbrander P. (2006). Oral microbial communities: biofilms, interactions and genetic systems // Ann. Rev. Microbiol. V.54. – p.413-437.
17. Lereboullet J. (2006). Alcoolisme et infections diseases // Rev.prat. №56. – p.2103-2109.
18. Pindberg J. (1998). Atlas of discases of the oral mucosa munsqaard. – Copenhagen. – 442 p.
19. Wardrop R., Hailes J., Burger H., Reada P. (2007). Oral discomfort at the menopause // Oral Surg. Med.Pathol. v.67. – p.535-540.
20. Wilsson O., Platt M., Fletcher P. et al. (2006). Prevalence and treatment oral mucosa diseases // Oral.Pathol. Med. V.35. – p.57-62.